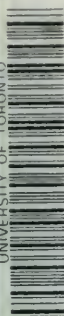

UNIVERSITY OF TORONTO

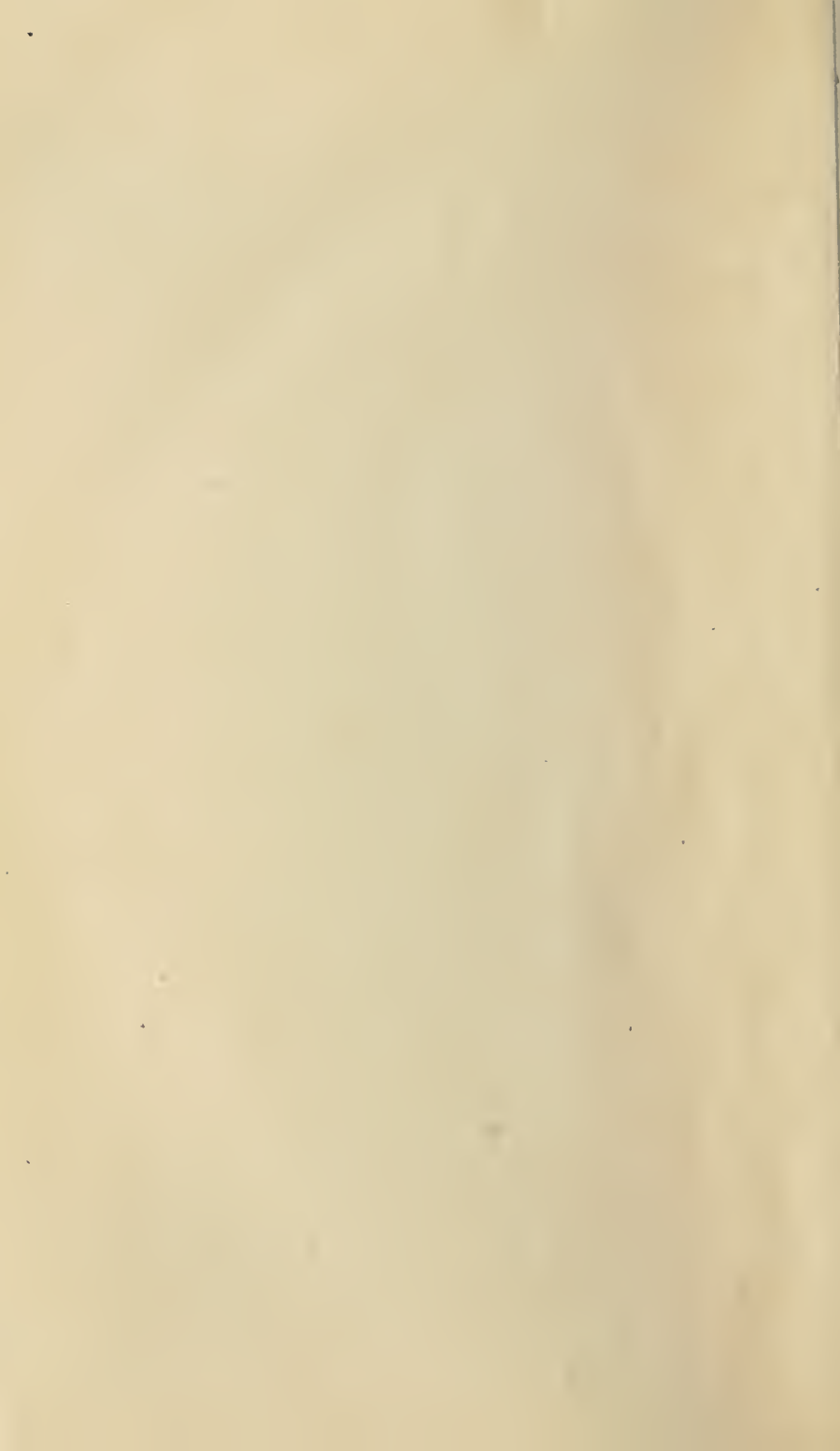

3 1761 00665563 3

Vol I

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

THE

CHOWKHÂMBÂ SÂNSKRIT SERIES; 21

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 81, 109, 126, 128, 130, 131, 134, 135, 136, 138,
142, 143, 146 & 198.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया

व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।

चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-

म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

'khandanaphakkikāvibhajana'(vidyâsâgari) of Ânandapurna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Śankara Miśra and Raghunātha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,

PROFESSOR OF VEDÂNT,

Government Sanskrit College & Lecturer of University Calcutta

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

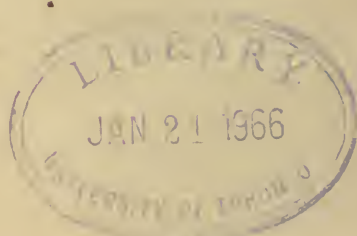
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BENARES.

1914.

Registered According to Act XXV. of 1867.

8
132
Y3H21
1914
V.1

1042619

श्रीगुरुः शरणम् ॥

सव्याख्यखण्डनखण्डखाद्यस्य

भूमिका

अथैष खण्डनखण्डखाद्यनामा ग्रन्थो विद्यासागर्यपरपर्याय-
खण्डनफकिरू-विभजन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतो मुद्रयित्वा
प्रकाश्यते ।

अस्य किल प्रणेता मारस्वतसाम्राज्यदीक्षणधुरन्धरः क-
वितार्किकचूडामणिः श्रीमान् श्रीहर्षोनाम ।

अथाऽस्य विषये किञ्चिद्विचारयामः कोऽयं कस्य पुत्रः कुत्रत्यः
कस्मिन् काले कस्य वा महाराजस्य सभामलञ्चकार केवा ग्रन्था
अनेन प्राणायिषत, इत्यादि इतिहासरसिकानां प्रमोदमाधातुम् ।

अयं किल श्रीहीरपण्डिततनूजन्मा श्रीमामलदेव्यामजनिष्ट,
इति नैषधचरिते प्रतिसर्गं समाप्ति श्लोकादवसीयते—

तथाहि—एषश्लोकस्तत्रत्यः—

“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरंः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ॥

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गा महा—

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥”

१ अनेन विशेषणेन पितुरप्यसाधारणकवित्वशक्तिसम्पन्नत्वं
सूच्यते, परमेतत्प्रणीता ग्रन्थाः केऽपि नोपलभ्यन्ते नवा भूयन्ते तेन
नैव केऽपि निर्मिता इति ज्ञायते ।

अयं च कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीत्, इति ख-
ण्डनखाद्यस्थसमाप्तिश्लोकेन गम्यते—

“ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्

यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्ममोदार्णवम् ॥

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याऽभ्युदीयादियम् ॥”

कान्यकुब्जेश्वरश्च जयन्तचन्द्रोऽनितरसाधारणस्तदानीन्तनो-
महाराजो वाराणस्याद्यधिपतिर्बभूव । यस्य चाऽयमाश्रित आसीत्,
कथमन्यथा तस्मात् ताम्बूलद्वयस्याऽऽसनस्य च लाभो विद्वत्कुलचू-
डामणेरस्य ग्रन्थकर्तुः परमतमवैदुष्यप्रख्यापनसम्मानादिहेतुतया
निबन्धनमर्हेत् ।

कान्यकुब्जेश्वरो जयन्तचन्द्रश्च (१२४३) त्रिचत्वारिंशद-
धिकद्वादशशतमितवर्षेऽभूदिति तत्पदत्तग्रामस्य दानपत्राऽनुसारेण
निश्चीयते ।

तत्रसलेखस्य कियानंशोऽत्र समुद्ध्यते—

“सोऽयं श्रीमज्जयन्तचन्द्रो विजयी अधिकारिपुरुषा-
नाज्ञापयति बोधयसादिशति च “विदितमस्तु भवतां यथो-
परि लिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः सम-
त्स्याकरः सगर्तोपरः सगिरिगहननिधानः समधुकाभ्रव-
नवाटिकाविटपतृणयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्ध्वाधश्चतुराघाटविशुद्धः
स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतवत्सर आषाढे मा-
सि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने (अङ्कतोऽपि
१२४३ आषाढ शुदि रवौ ७) अद्येह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां
स्नात्वा त्रिधिवन्मन्त्रवदेव मुनिमनुजभूतपितृगणैस्तर्पयित्वा
तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थायौषधिपतिशकलशेखरं
समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुर-

पायसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशो-
ऽभिवृद्धयेऽस्माभिर्गोकर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकभारद्वाजगो-
त्राय भारद्वाजाङ्गिरसवार्हस्पत्येति त्रिप्रवराय राउत श्रीआढले
पौत्राय राउत श्रीहुंढापुत्राय ढोडराउत श्रीअणंगाय चन्द्रार्क या-
वच्छासनीकृत्य प्रदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवणिकरप्रभृ-
तिनियतानियतसमस्तदायादाऽऽज्ञाविधेयीभूय दास्यथ” इत्यादि।”

एतल्लेखदर्शनेन जयन्तचन्द्रस्य समयस्तु निर्णीत एव भवति ।
जयन्तचन्द्रस्यैव जयचन्द्र इत्यपि नामान्तरम् । अयमेव राठोरवं-
शीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो राजा बभूव, यं यवना ईशवीय
पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां राज्यात्प्रसह्य भ्रंशयाञ्चक्रुः ।

खण्डनकृता च विजयप्रशस्तिनामकं गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति-
नामकं च काव्यद्वयं रचितम् । एतद्वयमपि कस्यचिद्राज्ञो वर्णन-
परमेवेति नाम्ना सम्भाव्यते, तदानीन्तनश्च जयन्तचन्द्रं मुक्ता
कोऽन्यो गौडोर्वीशकुलप्रदीपो भवेदिति फलतो जयन्तचन्द्रपि-
तृवर्णनात्मकमेव तत्काव्यमिति नास्त्यत्र सन्देहः । तेन च सिद्ध-
मेतस्य संख्यावत्सार्वभौमस्य तदानीन्तनत्वम् ।

राजशेखरेण च स्वग्रन्थे श्रीहर्षो जयन्तचन्द्रसभायाः सभा-
स्तार आसीदिति लिखितं तेनापि पूर्वोक्त एवार्थो दृढीक्रियते ।
किञ्च नैषधचरितस्य व्याख्या अहमदाबादसमीपे ढोलकाग्राम-
वास्तव्येन चाण्डुपण्डितनाम्ना केन चित्पण्डितेन (१३५३) संवत्सरे
निर्मितोपलभ्यते, तत्र च नैषधकाव्यं नव्यत्वेनोपवर्णितमतः

१ अयं च लेखो यथाऽवस्थित एवास्माभिरुद्धृतः ।

२ “गौडोर्वीशकृतप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा” “तस्य श्री-
विजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा” इत्यादि नैषधचरितस्य
पद्यमत्र प्रमाणम् । एतद्वन्थद्वयमद्यावध्यनुपलब्धमेव ।

सिद्ध्यति द्वादशशतीनैकाटिकत्वं खण्डनकर्तुः । षड्दर्शनटीका-
कृद्वाचस्पतिमिश्राः स्वकृतन्यायसूचीनिबन्धनाम्नि ग्रन्थे' स्वास्थि-
तिकालं निरदिक्षन् । तत्रत्यमन्त्रिममेतत्पद्यम् —

“न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियांमुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे” इति ॥

अनेन च पद्येनाऽङ्कानां वामतो गतिरिति न्यायेन (८९८)
अष्टनवत्युत्तराष्टशततमवर्षे स ग्रन्थो व्यरचीति तेषामपि तत्काले-
सिद्धा स्थितिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितोदयनाचार्यैश्च वाचस्प-
तिमिश्रविरचिततात्पर्यटीकायास्तात्पर्यपरिशुद्धिनामकव्याख्यानं
रचितमिति वाचस्पतिमिश्रपरकालवर्तिन एत इति स्पष्टं सिद्ध्यति ।

“तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेऽवतीतेषु शकान्ततः ।

वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्” ।

इति श्लोकोऽपि लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते । तेनोदयनाचार्य-
स्थितिकालः ९०६ इति लभ्यते । खण्डनकृता चोदयनाचार्य-
कृतलक्षणावलीस्थानि लक्षणान्युदाहृत्य खण्डनग्रन्थे बहुधा ख-
ण्डितं प्राधान्येन तन्मतम् ।

पूर्वलिलिखितेन चाण्डुपण्डितेन च स्वग्रन्थे “ प्रथमं तावत्क-
विर्विजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटा-
क्षयस्तद्ग्रन्थीनुद्ग्रन्थयितुं खण्डनं प्रारिप्सुश्चतुर्विधपुरुषार्थैरभिमा-
नमनवधीयमानमवधीर्य मानसमेकतानतां निनायेति” लिखितमत-
उदयनाचार्यात्परभावी ग्रन्थकार इति सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यम्, तच्च
चिन्तामणिकारस्तावद्भङ्गेशोपाध्यायः खण्डनकृतः कारिकामुद्धृ-
त्य “एतेनखण्डनकारमतमप्यपास्त”मित्यादिना तन्मतं दूषित-

१ अयं ग्रन्थो न्यायवार्तिकेन सह पशियाटिक्सोसाईटीत्या
ऽऽख्यया समित्या सम्मुद्रितः ।

वान् । तस्य च स्थितिरितः सप्तशत्याः पूर्वमष्टशत्या अभ्यन्तर
आसीदिति तत्पूर्वत्वं खण्डनकर्तुरवश्यमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

एतावता पौर्वापर्यमेवं सिद्ध्यति ।

अष्टनवत्युत्तराष्टशततमे वत्सरे श्रीवाचस्पतिमिश्राणां स्थितिः,
ततः ९०६ वत्सरे उदयनाचार्यस्य स्थितिः ततः, परं ग्रन्थकर्तुः स्थितिः

अन्येतु खण्डनकृत उदयनाचार्यसमानकालिकत्वं वर्णयन्तो-
ऽन्योन्यमनयोः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च पद्यमेकम्—

“किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं यदि गवि गोत्वं नहि मयि तत्त्वम् ।
अगवि च गोत्वं तव यदि साध्यं भवतु भवत्यपि सम्प्रति
गोत्वम्” ॥

परमत्र प्रमाणविशेषादर्शनाच्चाण्डुपण्डितलेखवैपरीत्याच्च न
मामकं चेतोऽत्र विश्राम्यति ।

यच्च केचित् श्रीहर्षस्तावदादिशूरेण समानीतानां चतुर्णां
ब्राह्मणानामन्यतम इति तस्य वङ्गदेशवास्तव्यतां साधयितुं समु-
त्सहन्ते । तदपि न चित्तसन्तोषकरम् । यतो वङ्गदेशे आदिशूरेणा
ऽनीतो यदि भवेच्छ्रीहर्षस्तर्हि किमिति तेन स्वग्रन्थे कुत्राऽपि
तस्यादिशूरस्य वर्णनं न कृतम् । यथा कान्यकुब्जाधीश्वरस्य वर्णनं
तस्माच्च स्वस्य बहुमानलाभ इत्यादिकं खण्डनखण्डखाद्यादिग्रन्थे-
षु दृश्यते न तथा पूर्वोक्तस्य राज्ञो वर्णनं दृश्यते । किञ्च भ-
वद्भ्युपगतरीत्याऽपि कथञ्चित् गौडदेशम्प्रत्येवाऽऽनीतः श्रीहर्ष-
स्तथाऽस्तु नाम? परं गौडदेशत्वेन वङ्गदेशस्य प्रामाणिकैः कुत्रापि
परिगणनं न कृतमिति नैतद्विश्वासयोग्यं प्रेक्षावताम् ।

केचन काव्यप्रकाशकारेण मम्मटभट्टेनाऽपि समं खण्डनकर्तुः
समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च कथाम् । कदाचित् मम्मटभट्ट-
सविधे श्रीहर्षेण नैषधचरितं स्वनिर्मितं प्रादर्शि । तत आद्यन्त-

मवलोक्य तेनोक्तमहो पूर्वमेव यदि काव्यमेतत्प्रदर्शितमभाविष्यत्,
नूनं काव्यप्रकाशो दोषपरिच्छेदे दोषोदाहरणान्वेषणप्रयासो मे
नाभाविष्यत् । समस्तकाव्यदोषाकरमेतत् भावत्कं काव्यमिति
वक्तुरभिप्रेतमिति ॥

एतैः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः सिद्धमेतत् यद् द्वादशशताद्व्याः पूर्व-
मेव एतस्य ग्रन्थकर्तुः स्थितिः जयन्तचन्द्रस्य चेति ।

एवं यथाकथञ्चित्समयस्तु निर्णीतः, सूक्ष्मेक्षिकया नि-
र्णयस्तु मादृशैर्दुःशक इति पाश्चात्यविद्यापटूनां विपश्चि-
तां शैलीमवलम्ब्य न तद्विषयेऽस्माभिरात्माऽऽयास्यते । यत्किञ्चि-
दन्यैः पण्डितैरस्मिन्विषये यत्र कुत्राऽपि लिखितमास्ते तदेवाऽत्र
सङ्गृह्येदं लिखितं यदत्र रोचेत तद्बुद्धिमद्भिर्ग्राह्यम् ।

आसीच्चायं खण्डनकारोऽतिमेधावी स्वबुद्धिवैभवेन क्षणेनैव
सर्वशास्त्रार्थानामाकलयिता, एवं किल वृद्धपरम्परया गाथा गी-
यते, एकदा किल कश्चित्पण्डितः श्रीहर्षपितरं श्रीहीरपण्डितं
राजसभायां विजिगीषुकथायां व्यजेष्ट । ततः प्रभृति पराजयजाने-
तमानससन्तापेन दूयमानमानसः श्रीहीरपण्डितो भगवतीं सकल-
लोकजननीं दुर्गामाराधयितुं प्रवृत्तः ।

एवं क्रमेण भगवतीमाराधयन्नेव “तव पुत्रो भविता सकलदु-
र्वादिमतखण्डनपटुरिति” भगवत्याः सकाशाल्लब्धवरः किञ्चित्का-
लानन्तरं मामल्लदेव्यां सकलगुणरत्नाकरं पुत्रं लब्ध्वाऽपि तावत्

१ केचिदुदयनाचार्य एव श्रीहीरपण्डितं व्यजेष्टेति तदीयवैर-
निर्यातनार्थमेव तत्प्रणीतलक्षणानि विशिष्योदाहृत्य खण्डनेऽख-
ण्डयत् खण्डनकार इति वर्णयन्ति । चाण्डुपण्डितोऽपि स्वपितृपरि-
भावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयुक्तद्वन्द्वानुद्वन्द्वयितुं खण्डन-
मारिप्सुरित्यादिलिखन् पूर्वोक्तमेवानुमेने ।

नैव सन्तोषमवाप, किन्तु तेनैव पराभवजनितमानससन्तापाग्निना-
ऽहर्निशं दह्यमानः कालेन रोगाक्रान्ते शरीरे मुमूर्षुस्तस्मिन्समये
पुत्रमाहूय प्राहम—“वत्स मम जेतारं विजित्य स्वीयां कीर्तिप-
ताकां चेद्विस्तारयिष्यसि तर्हेव मेऽन्तरात्मा परलोकगतस्याऽपि
प्रशान्तो भविष्याति” इति । तदुपाकर्ण्य तातस्यैव पुरतः प्रतिजज्ञे
यत् “तातावमन्तारमविजित्य नाऽस्मिन् लोके जनानां दर्शनगोच-
रो भविष्यामि” इति ।

अनन्तरं चोपरते तातशरीरे तदीयं पारलौकिकं पुत्रकार्यं
पथा कथञ्चिन्निर्वर्त्य तपस्तप्तुमना आपतितव्यसनात्कथञ्चिदुत्तीर्य
स्वकुटुम्बभारमाप्तेषु विन्यस्य पितुर्वचनमृतीकर्तुं देशान्तरं परि-
भ्रम्याऽनेकेषां विद्वद्भारिष्ठानामाचार्याणां सविधे विविधानि
शास्त्राण्यधीत्य कस्माच्चिद्गुरोः सकाशाच्चिन्तामणिमन्त्रं समासाद्य
कस्याश्चित्सरितस्तीर एकं जीर्णं भगवत्सास्त्रिभुवनजनन्याः श्री-
गौर्या मन्दिरमुपलभ्य तस्मिन् स्थल उषित्वा तस्यामेव मूर्तौ बद्धादर-
स्तपोऽनुष्ठानाय प्रायतिष्ठ ।

एवं क्रमेणानवरतं तपोऽनुतिष्ठतस्तस्य पञ्चवेषु हायनेषु व्य-
तीतेषु करुणावरुणालया श्रीगौरीदेवी तदीयां भक्तिं दृढतरम-
ध्यवसायं च दृष्ट्वा नितरां प्रसन्नाऽविर्भूय तमुवाच “पुत्र ? तुष्टाऽस्मि
वरं वृणीष्वेति” । असौ तु तदेव ययाचे—“मातः ? यदि प्रसन्नाऽसि
तर्हि विद्याप्रदानेनाऽनुगृहाण” । भगवती चतुष्टा सती प्रार्थितं य-
थाकामं वरं प्रदायाऽन्तर्हिता बभूव, तत एतादृशं दुष्प्रापं वरं ल-
ब्ध्वाऽचिरात्तर्काऽलङ्कारवेदवेदाङ्गादिनिखिलविद्यास्वनितरसाधा-
रणं वैदुष्यमवाप । यस्य प्रभावेण जल्पकथायामस्य सर्वो-
त्तरा वाणी प्रस्फुरति स्म । यां बोद्धुमपि समर्था नाभवन् पण्डि-
ताः । तावताऽपि लोकोत्तरविद्याविभूषितः स्वभारतीं लोकैरनव-

बुद्ध्यमानामुपलभ्योद्देश्याऽसिद्धिं परिपश्यन् पुनर्भारतीमुपासितु-
मारेभे । ततः प्रत्यक्षा वाग्देवी कथयति स्म “वत्स ? अतिप्रज्ञाऽपि
ते दोषायैवाभवदिति निशीथे शिरसि अरभः परिषिच्य क्लिप्ते स-
ति दाधि भक्षयित्वा प्रस्वपिहि तेन कफाधिक्येन जडत्वं प्राप्स्यसि
पश्चात्तत्र वार्ष्णी जना वेत्स्यन्तीति” । असावपि तथैवानुष्ठाय पूर्ण-
मनोरथोऽभवत् । एवं क्रमेण दिव्यज्ञानं सम्पाद्य कान्यकुब्जेश्वर-
सभायां स्वपितुर्जेतारं शास्त्रार्थे पराजित्य तस्माद्राज्ञः बहुसम्मान-
मवापेति ।

एवमप्रतिमपाण्डित्यभाजोऽस्य ग्रन्थकर्तुः पूर्वोल्लिखिता-
ख्यायिकाविषये नैवास्ति कश्चन सन्देहलेशः, यतोऽनेनैव ग्रन्थक-
र्त्रा स्वकृते नैषधीयचरिते प्रथमसर्गान्तिमश्लोके “श्रीहर्षमित्रादिश्च
चतुर्दशे च सर्गे “अवामावामेत्यादिः” सन्दर्भश्च “तवच तव वृत्ते
कवियुः” “भवद्वत्तस्तोर्तुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु” रित्येवमा-
दिना स्पष्टं देवताप्रसादलब्धदिव्यविज्ञानवत्त्वं स्वस्याऽऽवेदितम् ।
वृद्धपरम्परया प्रचलितैवाऽऽख्यायिका, साऽपि नैकान्ततो निर्मू-
लेति कश्चन वक्तुं शक्नोतीति भवेदेव याथार्थ्यम् ।

सोऽयमनितरसाधारणपाण्डित्यभाक् श्रीहर्षोऽनेकान् ग्र-
न्थान् जग्रन्थ । नैषधचरितम् १ अर्णववर्णनम् २ शिवशक्तिसिद्धिः ३
साहसार्द्धचम्पूः ४ छन्दः प्रशस्तिः ५ विजयप्रशस्तिः ६ गौडो-
र्वीशकुलप्रशस्तिः ७ ईश्वराभिसन्धिः ८ स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ९
खण्डनखण्डखाद्यम् १० ईश्वराभिसन्धि ११ रित्यादयः ।

एतेषु नैषधचरितं नाम काव्यं के नामपाण्डिताः काव्यसुधा-
स्वादनसमुपजाततृप्तिविशेषाननुभवन्तो न जानते । प्रत्युत सर्वे-
ऽप्येनमेव ग्रन्थमधीत्य पुनः पुनर्विचार्यैव च जगति ख्यातिं
पाण्डित्यं च लभन्त इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् । एवं सति तद्विषये

ऽस्माभिः प्रशंसनं तेजोराशेः सूर्यस्य दीपेन तमस्तिरस्करणावि-
मिति न तद्विषये लेखनी व्यापार्यते । अन्येच ग्रन्थास्तदीयाः
प्रायशो नास्माभिर्दृष्टा इति कं विषयं प्रतिपादयितुं साधयितुं वा
ते प्रणीता इति नविशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते ।

केचित्तु—तत्तद्ग्रन्थानां नामान्येव सन्ति साक्षिणो वर्णेषु—
यथा—अर्णववर्णनं नाम समुद्रवर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति
शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिवचरितवर्णनमयं स्यात् । गौरीगिरीश-
माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि कथं वक्तुं शक्य-
म् । साहसङ्कोनाम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु च-
म्पूर्णम् । साहसङ्को नाम विक्रमादिसः साहसप्रधान-
कार्यकरणात्तदीयं नाम साहसङ्को इति लोके प्रथितं इति
वदन्ति । परन्तु नैषधे नवसाहसङ्कोचरिते चम्पूकृते इति
ग्रन्थकृल्लेखात् नवो यः साहसङ्कोपनाम राजेसादिनारायण-
विवरणाच्च नवत्वविशेषणस्वारस्यान्यथाऽनुपपत्त्या कान्यकुब्जे-
श्वरसाहसङ्कोस्य वर्णयित्रीयं चम्पूर्णतु श्रीमद्विक्रमार्कपरमे-
श्वरस्येतियुक्तम् ।

छन्दःप्रशस्तिरतिच्छन्दनाम्नो राज्ञः सङ्कीर्तनम् । विजय-
प्रशस्तिः कस्य चन महाराजस्य शत्रुसङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिव-
र्णनम् । गौडौर्वीशकुलप्रशस्तिश्च गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं
रघुवंशादितुल्यम् । ईश्वराभिसन्धिः ईश्वरसाधनपरः फलतोऽनी-
श्वरवादिबौद्धमतनिराकरणार्थं प्रणीत इति सम्भाव्यते । अभि-
सन्ध्यन्तरमपि यत्कुत्रचिच्छ्रूयते तदस्यैव ग्रन्थस्य प्रकरणमिति
न ग्रन्थान्तरम् । स्थैर्यविचारणप्रकरणं नाम बौद्धाभिमतक्ष-
णिकत्वनिरासपरं स्यात् इति मन्ये इति वर्णयन्ति ।

एतेषु खण्डनखण्डखाद्यं कदा प्रणीतमिति विचारयामः । त-

व केचिदित्यमाचक्षते ईश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तकान्तराणां च परस्तात् प्रणीतमिति ।

समसमय एवैनयोः पुनर्निर्माणमिति युक्तम्—तथाहि नैषधचरिते “खण्डन खण्डतोऽपि सहजे” इति लेखनात् खण्डने च “यथा च परिहृतचापलमात्मतत्वामृतसरसि निमज्ज्य रज्याति निरासमेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे” इति लेखनाच्च कतरद् पूर्वभावि कतरच्चात्तरकालभावि—इति कथयितुमशक्यमतः समसमयत्वमेव ॥

अस्य च ग्रन्थस्य खण्डनखण्डरवाद्यं, खण्डनखण्डं, खण्डनखाद्यं खाद्यखण्डनं खण्डनमित्यादि बहूनिनामानि लोके प्रथितानि । तेषु कानिचित् लाघवमूलकानि कानि चिद्विपर्यासमूलकानि इति न मुख्यानि नामानि भवितुमर्हन्ति । खण्डनखण्डखाद्यमित्येव सम्पूर्णं तस्य नाम । (१)

(१) खण्डनस्य—पदार्थादिखण्डनरूपस्य खण्डस्य खण्डशर्करायाः खाद्यं भक्ष्यं स्वाद्यमित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादयः पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खण्डनखण्डखाद्यमिति द्वितीयोऽर्थः । वस्तुतः खण्डनखण्डखाद्यं नाम खण्डनरूपं यत्खण्डखाद्यं नाम पाकविशेषः वैद्यकग्रन्थोक्तः खण्डखाद्याख्यः पाकविशेषोयथा रोगानिरसनपूर्वकबलपुष्ट्याद्याधानहेतु स्तथाऽयमपि ग्रन्थः खण्डनरूपो वादिमतानि तिलशः खण्डयित्वा ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्तिश्रद्धाद्याधानहेतुर्भवन् परमानन्दास्वाद-नक्षमयोग्यतासम्पादकोभवति । खण्डखाद्यं चोक्तं हारीते—

“शतावरी च्छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥

भार्ङ्गी पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्य मष्टभागावशेषितम् ॥

दिव्यौषधिहतस्याऽपि माक्षिकेण हतस्य वा ।

अथाऽस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य प्रतिपाद्यविषये किञ्चिदालो-
चयामः किमर्थोऽयं ग्रन्थः प्रणीत इति ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे न्यायशास्त्रस्याऽऽदिसूत्रोक्ताणां प्रमाणादि-
पदार्थानामेव खण्डनं समुपलभ्यते इति न्यायशास्त्रस्यैव तात्पर्यं
कुत्रेति प्रथमं निर्णीयते । सर्वेषां प्राणिनां स्वभावत एव दुःखं
जिहासितं सुखं च प्रेम्णितं भवति । तत्र संसारे सुखं स्वल्पं तदपि
सातिशयमागमापायीति दुःखबाहुल्येन विपक्षवर्गाक्रान्तत्वेन दुःख-
पक्ष एव निक्षिप्तमिति प्रेक्षावद्भिस्तज्जिहासितं भवति । सत्यां च
जिहासायां प्रथमतस्तत्कारणोच्छेद एव यत्रः कर्तव्यो भवति
तथासति दुःखस्य विनाशाय न यत्रान्तरमपेक्षितव्यं स्यात् का-

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।

पचेत्ताम्रमये पात्रे खण्डपाको मतो यथा ।

प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकत्वचम् ॥

शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी जाती पलं पलम् ।

त्रिकला धान्यकं पत्रं व्यक्षं मरिचकेसरम् ॥

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ।

यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदमात्रकम् ॥

गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसः पयः ॥

गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादिवृंहणम् ॥

रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।

वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वर्मि कृमिम् ।

श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥

अनाहं मूत्रसंस्त्रावमप्लपित्तं निहन्ति च ।

चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥

श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्”

इत्यादिवर्णयन्ति स्म महामहोपाध्याय पण्डितवरभागवताचार्याः ।

रणाभावे कार्याभावस्य सर्वसाम्प्रदायिकानुमतत्वात् । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायामात्मतत्वाज्ञानमेवेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः तथाहि—आत्मनि अज्ञानेनावृते तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं प्रवर्तते । ततश्च दोषाणां रागद्वेषादीनां प्रादुर्भावः, तस्माच्च बाङ्मनःकायचेष्टालक्षणायाः प्रवृत्तेरुदयः, प्रवृत्तेश्च पुण्यपापाविर्भावः, पुण्यपापाभ्यां शुभाशुभजन्मग्रहणं, ततो दुःखानुभव, इत्येवमनिशं प्रवर्तमानं चक्रं संसार इति परिभाष्यते । तस्य च निवृत्तिरात्मतत्त्वज्ञानाद्भवति । यथाऽऽह भगवानक्षपादः—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति ।

तच्च तत्त्वज्ञानं न परोक्षमेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकमपरोक्षस्य मिथ्याज्ञानस्यापरोक्षेण ज्ञानेन विना बाधादर्शनात् । नो खल्वाम्रवचनलिङ्गादिभिर्निश्चितदिगादितत्त्वानामपि पुंसां न पुनर्दिगादिविभ्रमा जायन्ते । अतश्च तत्त्वसाक्षात्कार एवैषितव्यः । साक्षात्कारेव प्रकृष्टं निदिध्यासनमेव साधनं, नाहि अनादिकालप्रचितमिथ्याज्ञानतत्संस्कारप्रवाहजनितं विपरीतज्ञानं सहस्राद्रागित्येव सकृदुत्पन्नेन तत्त्वनिश्चयेनोच्छेत्तुं शक्यते ऽपि त्वभ्यासेनैव । अभ्यासापरपर्यायं निदिध्यासनं च तर्कसहकृतवैदिकज्ञानसाध्यं श्रुतिजनितज्ञाने युक्तायुक्तत्वविवेकं विनान जायते, यतो निर्दोषश्रुतिसमन्वयात्प्रतीयमानोऽप्यर्थः सहसा न बुद्धिमारोहति न यावत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यते । अन्यथा उत्पन्नमपि श्रौतज्ञानं वादिविप्रतिपत्त्यादिप्रयुक्ताऽसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषेण प्रतिहतं सत् न साक्षात्काराय कल्पत इत्यतो बुद्धिदोषाऽपाकरणाय दर्शनकारैः करुणया दर्शनानि प्रणीतानि ।

तत्राक्षपादीयदर्शनं प्राधान्येनैतदेव निरूपयितुं प्रवृत्तं यत् कस्य

चिदप्याभिलषितस्य वस्तुनः साधनं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यं, कानि तत्र साधनानि, के वा साधनाभासाः, कथं वा वादिनोऽसद्वर्त्मना गच्छन्तो वस्तुतत्त्वमपलपन्ति चक्षुषि धूलिप्रक्षेपसदृशानि वचना-
न्यारचय्य श्रद्धालोः श्रद्धामपाकुर्वन्ति किंवा सदुत्तरं किंवाऽस-
दुत्तरं के वा कथादोषा इत्यादिपरिज्ञानाय । न तु प्राधान्येन मो-
क्षसाधनतत्त्वज्ञानाय, तत्र छलादीनामनुपयोगात् । परम्परयाऽपि
मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानप्रतिपादनपरत्वाभावे मुमुक्षूणां प्रवृत्तिर्न
भवेदिति तदापि निरूपितवान्मुनिर्द्वितीयसूत्रेण पारिभाषिकद्वाद-
शविधप्रमेयप्रतिपादकसूत्रेण च(१) नतु प्रधानतस्तदुद्देश्यम् । अत
एव तदनुरूपमादिमं सूत्रं तत्रोपलभ्यते—

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद-
जल्पवितण्डाद्वैत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम” इति । यस्य कस्य चिदपि वस्तुनः सिद्धौ चिकीर्षि-
तायामेते षोडशपदार्था अपेक्ष्यन्ते ऽत एषां तत्त्वज्ञानात् भवति नि-
श्रेःयससिद्धिः— अभिमतसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च निःश्रेयसपदं न
केवलं मोक्षाभिप्रायेण प्रयुक्तं, अपि तु सर्वविधनिःश्रेयसाभिप्रायेण,
तथाहि न्यायवार्तिकं—

“तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म
सम्पद्यते निःश्रेयसमधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं
किं वा निःश्रेयसमिति ? तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययो-

(१) यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य निर्माणं साक्षात्परम्परया वा
मोक्षफलं न भवति चेत् तत् सफलमिति आस्तिकैर्न परिगण्यते
ऽतस्तादृषि निरूप्यते यथा काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिषु चतुर्वर्ग-
फलप्राप्तिसिद्ध्यर्थं काव्यप्रणयनमित्युक्तम् । परन्तु काव्यस्वरूपानिरूप-
णस्य साक्षात् मुख्यं फलं तत् न भवतीति किन्तु चमत्कारविशे-
षानुभव एव, तद्वत् ।

त्पत्तिनिमित्तत्वं—यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्प-
त्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद्
द्विविधं भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं, नहि
कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति ।
एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्ते इति । परन्तु निः-
श्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति । (१) दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं
पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति ? (२) न ना-
स्त्यर्थस्य तथाभावात्—अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ह्ययमात्मादि प्रमेयं विपर्यये-
णाध्यवसितो भवति अथ संसारं नातिवर्तते इति । एनं चार्थं
द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । (३) यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थत-
त्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय घटेरन् नहि कस्य
चित्कचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति । तस्मादात्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा
ज्ञेयमिति । (४) पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात्

(१) दृष्टे दर्शनमेव प्रमाणमदृष्टन्तु निःश्रेयसमप्रामाणिकं दर्श-
नाभावादित्यर्थः ।

(२) परिहरति । न नास्ति ।

(३) ये तु वैयात्यान्मन्येरन् पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिः-
श्रेयसहेतुरिति तान्प्रत्याह । यदि पुनरिति ।

(४) न केवलं वस्तुवृत्तिः सूत्रकारस्यापि सम्मतमेतदित्याह ।
पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य— प्रमाणादिभ्यः । यदि च यत्किञ्चित्प्रमेय-
तत्त्वपरिज्ञानान्निःश्रेयस्य परस्य प्राप्तिः किमर्थमात्मादिसूत्रेण द्वादशै-
व प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यवधार्यते सूत्रकारेण । तस्मा-
त्तदेतत्साक्षादुपयोगिनिःश्रेयसे न पदार्थमात्रमित्याह । प्रमेयेति ।
इति तात्पर्यटीका । स्पष्टमिदमेतेन यत् न्यायदर्शनं न मोक्षसाधनी-
भूततत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव प्रवृत्तमपि तु तत्साधनपरिकरतत्त्वज्ञा-
नप्रतिपादनायैव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव शरणीकरणीयाः ।

तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसम्भवेत् नात्मादि प्रमेयं पृथगुपदिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायां प्रमेयस्य विहितत्वादाद्येन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः स्यात्” इति ।

अयमभिप्रायः—सर्वास्वापि विद्यास्तु तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं च वर्तते एव, परं तत् न आत्मज्ञानं मोक्षरूपं वाऽपि तु तत्तत्प्रतिपाद्यविषयज्ञानरूपं, फलमपि भिन्नरूपम् । यथा त्रय्यामग्निहोत्रादिसाधनज्ञानं, वार्तायां भृश्यादिपरिज्ञानं, फलमपि स्वर्गप्राप्तिकृष्याद्यधिगमरूपमनेकविधम् । एवमनेकप्रभेदतत्त्वज्ञानसाध्यनिःश्रेयससमुदायस्य सङ्ग्रहः सूत्र कृतोऽभिप्रेतः, नहि एतद्दर्शनव्युत्पाद्यतर्कादिपरिज्ञानमन्तरा विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रावगातिः तावता प्रेक्षावतां परितोषः माभूदादिसौवै यूष इत्यादिभ्य आदिसादीनां यूषादिता । एवमेव वार्तादिषु “माघे कर्षिताभूमिः स्वर्णमयं फलमाधत्त” इत्यादि तर्कानपेक्षायां विफलमेव स्यात् । तस्मात् संशयपरीक्षाप्रमाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमवधारणीयमिति सर्वस्यापि मूलं भवति आन्वीक्षिकीपरिज्ञानमिति तदेवाऽत्र प्राधान्येन निरूप्यम् । यद्यपि मोक्षप्रयोजनकत्त्वमपि प्रदर्शितं वार्तिकादौ तथाऽपि परम्परयैव तत् ज्ञातव्यं त्रय्यादिवत्, इतरथा प्रमाणादि कथनवैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्च यदि एतस्य मुमुक्षुवभिलषितज्ञानमात्रप्रतिपादनपरत्वं भवेत्तर्हि ।

“संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयः प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति । सत्यमेतत् । इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्या-

त्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात्संशया-
दिभिः पदार्थैः पृथक्प्रस्थाप्यते ” ।

इत्यादिभाष्यं न सङ्गच्छेत । अत्र हि संशयादीनां पृथग्-
चनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियमिति मात्रशब्दं प्रयुञ्जानेन उप-
निषदश्च दृष्टान्तयता भाष्यकारेण एतद्दर्शनं पदार्थव्यवस्थापकयु-
क्तिजातनिरूपणाय प्रवृत्तं नतु प्रमेयप्रतिपादनाय, किन्तु तदंश
उदासीनमेव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव प्रवृत्ताः इत्येतदभिप्रेयते ।

“ चतस्र इमा विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अग्नि-
होत्रहवनादिप्रस्थाना त्रयीहलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्य-
मात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधा-
यिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः संशयादिप्रस्थानमन्तरेणाध्या-
त्मविद्यामात्रमियं स्यात् । ततः किं स्यात् ? अध्यात्मविद्यामात्र-
त्वात् उपनिषद्विद्यावत् त्रय्यामेवान्तर्भाव इति चतुष्टयं निवर्तते
तस्मात् पृथगृह्यन्त इति ” वार्तिकम् । “ यद्यपीतरा विद्याः
प्रामाणिकमेवार्थमभिनिवेशन्ते तथाऽप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव प्रमा-
णाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्येऽर्थतत्त्वे प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यापि
व्युत्पादयन्ति । तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वीक्षिक्या
दर्शितः ” ।

इति तात्पर्यटीका चैनमेवार्थं प्रदर्शयतः ।

“ तदेतदुक्तं भवति न्यायव्युत्पादने व्यापारवत्तया हि इय-
मान्वीक्षिकी विद्यान्तराद्भिद्यते । सच संशयाद्यङ्गोपाङ्गेनैव
व्युत्पादितो भवति ततोऽस्याः संशयादयो विषयभूताः तानन्त-
रेण निर्विषयतया त्रिष्वैव न स्यात् विषयान्तरवत्तया विद्यान्त-
रमेव वा स्यादिति ” ।

अभिदधानः तात्पर्यपरिशुद्धिकार उदयनाचार्योऽपि पूर्वो-

क्तमेवानुमेने । अत एवा ऽग्रेऽपि—

“ न च वाच्यमस्तु विद्यात्रयमेव कृतमान्वीक्षिक्या विद्य-
येति ? एतस्या एव समस्तविद्यावदातीकरणहेतुत्वात् । यथा
वक्ष्यति—प्रदीपः सर्वविद्याना”

मिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे

“ न ह्यन्या विद्याः स्वं स्वमर्थं व्युत्पादयन्त्योऽपि कथमेत-
दित्यश्रद्धामलमपनेतुमीशते त्रिनैवमान्वीक्षिकीमित्याशयवान् परि-
हरति । एतस्या एवेति ” इत्यभिहितवान् ।

तथा—

“नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने’

इति श्लोकव्याख्यानावसरे तायी—तत्त्वाध्यवसायसंरक्षण-
क्षमकथासम्प्रदायप्रवर्तक इति व्याचख्यौ । न्यायदर्शनस्य मोक्ष-
साधनप्रतिपादनार्थत्वे संरक्षणपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो ऽव-
गम्यते यदत्र न प्रमेयपरत्वं, किन्तु येन श्रौतज्ञानं समुत्पन्नं
वादिविप्रतिपत्त्यादिभिः कलुषितं न भवेत् तादृशयुक्तिजालो-
द्भावनपरमिति

“सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ”

इति ब्रुवाणो भाष्यकारः स्पष्टमेव न्यायदर्शनस्य सर्वविद्या-
ङ्गत्वमाचख्यौ । तेन चोपायभूतत्वमेवाऽस्या लभ्यते न तु प्राधा-
न्यं, तथासाति सारभूता सर्वविद्यानामित्यावश्यकं, यथाहि—प्रदीपस्य
सन्तमसापनयनद्वारेणाऽवस्थितघटाद्यर्थाभिव्यञ्जकत्वमात्रेण फ-
लवत्त्वं न भवति, अपितु घटाद्यभिव्यक्त्या हानोपादानादिभिः

फलं लभ्यते इति तस्य साधनत्वमेव, तथा मोक्षसाधनीभूततत्त्व-
ज्ञानं वेदान्तैः साधयितुं न शक्यते यावत् पूर्वपक्षोत्प्रेक्षितन्याया-
भासनिवर्तनक्षमाऽऽन्वीक्षिकी साधिगता स्यात् इति परम्परया
तस्याउपयोगः न तु साक्षात् । अतएव वार्तिककारोऽप्येतद्भाष्यं
व्याचक्षाणः ।

“प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपा-
दयन्ति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति ? न स-
न्तीत्याह । कथं न सन्ति । अनधिकारात्—न ता विद्याः प्रमाणा-
दिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते प्रमाणादिप्रकाशिते स्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते”
इत्यादिना इतरासां विद्यानामुपेत्येन प्राधान्यं सूचयाम्बभूव,
तथाऽभ्याः प्रमाणादिपरिकरप्रतिपादनार्थत्वं चाऽनुमेने ।

यथाहि व्याकरणं सर्वविद्याङ्गमिति न तत् स्वातन्त्र्येण क-
स्य चिन्मतस्य प्रतिष्ठापकं किन्तु व्युत्पत्त्याधानद्वाराऽध्येष्य-
माणसर्वविद्यासु योग्यतातिशयमापादयति, अतो न तदध्ययनमा-
त्रेण कृतकृत्यता सम्पाद्यते, किन्तु अन्यानि दर्शनान्यधीत्यैव,
तथैव न्यायदर्शनेनापि । तथा व्याकरणेष्वेव प्रसङ्गात्सत्कार्यवादा-
दिकं दर्शनप्रतिपाद्यं किञ्चित्तत्त्वमुद्भाव्य विचारितमपि न तत्तद्-
दर्शनप्रतिपाद्यं, शब्दसाधुत्वज्ञानौपायिकतयैव तस्योपक्षीणत्वात्,
तथाऽस्यापि दर्शनस्य प्राधान्यात् प्रमाणादिकं निरूपयितुं प्रवृत्त-
स्य प्रसङ्गात् यत् कुत्रचित् स्वमतपरिग्रह इव दृश्यते न तत्र तात्प-
र्यम् । यथा लक्षणसूत्रमेकं निर्माय तस्य लक्ष्येषु प्रवृत्तिं दर्शयितुं
बहुभिन्नैर्यथाकरणैः स्वबुद्धिभेदेन विविधान्युदाहरणानि प्रदर्श्य-
न्ते, परं नैकत्राऽपि निर्भरः, तथा तत्र न कोऽप्याशङ्कामुद्भाव-
यितुमर्हति ‘किमिति इदमेवोदाहरणं प्रदर्श्यते न तूदाहरणान्तर-
मिति, यतस्तत्र तात्पर्याभावात्, तद्वत् वस्तुसिद्धौ चिकीर्षिता-

यामपेक्षितानां युत्स्यादीनां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रवृत्तिं बोधयितुं लक्ष्यस्थलमिव निरूपितमास्ते ऽद्वैतदर्शनविरुद्धं परमाणुनित्यत्वादिकं, नतु तत्र तात्पर्यं, यथाऽत्रैव पञ्चमाध्याये जातिनिग्रह-स्थाननिरूपणप्रसङ्गे बहुविधोदाहरणप्रदर्शने ।

यदि चाऽसत्कार्यवादादिकं न्यायदर्शनप्रतिपाद्यमेव स्यात् तर्हि किमिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणावसरे उदाहरणं प्रदर्शयता भाष्यकारेण—

“नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतना देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणे च विशेष इति साङ्ख्यानां, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवोदोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुद्ध्यत इति योगानां’ मित्यत्र योगपदग्रहणं कृतं, नैयायिकानामित्येव वक्तव्यमासीत्, अत्रत्ययोगशब्देन वैशेषिका एवाभिप्रेयन्ते इति वक्तव्यं, (१) नहि पातञ्जलैः पुरुषस्य सगुणत्वं तददृष्टनिमित्तोभूतसर्गो ऽसत्कार्यवादादिकमभ्युगम्यते इति प्राज्ञेन वक्तुमापि शक्यं, तथा सति तदीयग्रन्थविरोधस्यापरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तथा च नैयायिकानामपि अत्रैव तात्पर्यं चेत् योगपदं व्यर्थमित्यापद्येत । तेन ज्ञायते भाष्यकारस्य नेदं स्वकीयं मतं परमतमेवोदाहरणप्रदर्शनायोपन्यस्तमिति न तत्र तात्पर्यम् ।

इदमपरमत्रावधेयं प्रेक्षावाङ्मिः— कस्यचिदपि ग्रन्थस्य यस्मिन्कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यं निर्णेतव्यं चेत्

“ उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय ”

(१) योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरमिति अन्ते प्रशस्तपादभाष्ये लेखनात् ।

इति वृद्धोक्तप्रकारेण षड्विधलिङ्गैरेव तन्निर्णयम् । तत्र प्राथमिकं लिङ्गं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यं शब्दनिष्ठं सर्वतोऽभ्यहितं, एकरूपताया अभावे एकराक्यताज्ञानाभावेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वमेव दुर्घटं स्यात् तथाच यथा—वेदान्तसूत्रेषु “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”ति मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारकर्तव्यतामुपक्रम्य तन्निर्वृत्तमोक्षरूपं फलं “अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा”दित्यन्ते उपसंहियमाणं दृश्यते तावता चेदं शास्त्रं ब्रह्मज्ञानसाधनकमोक्षतात्पर्यकमिति अनुमातुं शक्यते । येन चोपक्रम्यते येन चोपसंहियते तदेव वाक्यार्थ इति हि शाब्दविदः यथोपांशुयाजवाक्येऽन्वोः पुरोडाशयोर्जामितादोपसङ्कर्तितपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकराक्यतावलादाश्रिता, एवमत्रापि गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रस्य मोक्षप्रतिपादनपरत्त्वसाधनायोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वप्रयुक्तैकराक्यत्वं हेतूक्तव्यमापरन्तु तदेवासिद्धं, “हेत्वाभासाश्च यथोक्ता” इत्यन्तिमसूत्रेण तु उपक्रमानुगुणपदार्थनिरूपणमेवोपसंहियते, न तु अपवर्गकथा लेशतोऽपि सूच्यते तत्कथं प्रेक्षावद्भिरिदं शास्त्रं मोक्षनिरूपणपरमिसाधिगन्तव्यमिति सुधिय एव निरूपयन्तु । एष च न्यायोऽध्वरमीमांसाशास्त्रेऽपि योजनीयः यतस्तत्रापि “अथातो धर्मजिज्ञासेत्युपक्रम्य “अन्वाहार्ये च दर्शनात्” इत्यन्तस्य धर्मविषयकत्वेनैकरूपार्थविषयकतया धर्मपरत्वमेवानुमास्यते न तु स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वम् । अत एव भगवद्रामानुजाचार्याः स्रष्टृमेवोत्तरमीमांसाशेषत्वं पूर्वमीमांसायाः प्रतिपादयन्ति स्म । शेषत्वे विप्रतिपन्ना अपि ब्रह्मविदो मीमांसायाः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वं नास्तीत्यत्र कृतसम्मतिका एव ।

यच्च द्वितीयं लिङ्गमभ्यासरूपं तदप्यत्र न समुपलभामहे ।

अभ्यासोनाम पौनःपुन्येन तत्कथनं, तेन हि प्रेक्षावतामेतादृशी बु-
द्धिरुदेति यदत्र प्रतिपादयितुरादरातिशयो वर्तते इति, तेन चात्रैव
तात्पर्यं वक्तुरित्युच्येतव्यम् । प्रकृते च सकलमेव न्यायदर्शनं ताद्वि-
परीतमनुभूयते, यत्र हि यस्य प्राधान्येन निरूपणं तदेव विस्तरेण
निरूपणीयमितरत् सङ्क्षेपेण निरूपणीयमित्यास्ति लौकिकानां
तीर्थकराणां च मर्यादा । एवञ्चेत् अत्रापि यस्य तत्त्वज्ञानेन
साक्षान्मोक्षः फलं तदेव प्राधान्येन विहायेतरनिरूपणं विस्तरेणा-
ऽऽसकृद्दर्शनीयं, नतु तथोपलभामहे । तथाहि पञ्चाध्याय्यां हि
आदितोऽध्यायद्वयेनोद्देशोलक्षणं लाक्ष्येषु च प्रमाणानां परीक्षेति
द्वयं वृत्तं, पञ्चमाध्याये तु जातिनिग्रहस्थानयोरेव निरूपणं कृतमिति
तृतीयचतुर्थाध्याययोरेव प्रमेयपरीक्षाया अवसर इति वक्तव्यम्, त-
त्रापि तृतीयस्य प्रथमाद्विके नव प्रकरणानि, तेषु चत्वारि प्रकरणानि
देहेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणात्मनित्यत्वप्रतिपादकानि सन्ति, अन्यानि
पञ्च प्रासङ्गिकानि नात्मतत्त्वज्ञानस्य साक्षादुपकारकाणि।द्वितीया-
द्विके च सप्त प्रकरणानि, तेषु बुद्ध्यनिसत्त्वात्मगुणत्वक्षणिक्त्वशरी-
राश्रित्वप्रतिषेधप्रतिपादकानि चत्वारि प्रकरणानि प्रकृतोपयुक्ता-
नि, अन्यानि त्रीणि न प्रकृतोपयुक्तानि । चतुर्थाध्यायेऽपि द्वित्राण्ये-
व प्रकरणानि विद्यन्ते आत्मतत्त्वज्ञानोपयोगीनि । एवं सम्भूय ८४
चतुरशीतिप्रकरणात्मके न्यायशास्त्रे अष्टौवा नव वा प्रकरणानि
आत्मतत्त्वमात्रनिरूपणाय प्रवृत्तानि सन्ति । एवं स्थिते एतद्दर्शनं
आत्मतत्त्वकथां सङ्क्षेपेण समाप्येतरद्वारहूलेन विचारयति, अत
इदं मोक्षमाधनार्थमेव शास्त्रं प्रणीतमिति कथं प्रामाणिकैर्विश्वसनी-
यमिति प्रेक्षावन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

इदानीं तृतीयं लिङ्गं अपूर्वत्वं विचारयामः— भवत्वान्वीक्षि-
कया अध्यात्माविद्यात्वं, तथापि अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्

यत्प्रमाणान्तरेण यथाकथाञ्चिदपि न प्राप्तं तदेव शास्त्रेणोपदेष्टव्यं, न तु यद्दालिकोपि ज्ञातुं शक्नोति तस्यापि प्रतिपादनं, ज्ञातत्वेन प्रेक्षावद्भिरजिज्ञासितत्वेन तदर्थे तात्पर्यानिर्णायकस्यापूर्वत्वस्याभावेन प्रामाण्यस्योच्छेदापत्तेः, अज्ञातज्ञापकं हि प्रमाणं, इतरथा स्मृतीनामापि प्रामाण्यस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । एवं सति यादृशमात्मतत्त्वं सुखदुःखादिगुणविशिष्टं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते गौतमीयैस्तादृशं सर्वैरनायासेनानुभूतमेवेति तन्निरूपणं पिष्टपेषणायितमेव स्यात् । कोनामात्मानं विविधसामारिकदुःखदावानलज्वालापरीतं तत्परीहारोपायमन्वेपमाणं न वेदेति व्यर्थमेवेदं शास्त्रं स्यात् तथाचापूर्वत्वस्य तात्पर्यानिर्णायकमूर्धाभिषिक्तस्य प्रामाण्यशरीरनिर्वाहकस्याभावादापि मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वं निरस्तं वेदितव्यम् ।

किञ्च—

“ यो यथाऽवस्थितः पदार्थस्तस्य तथाभाव एव तत्त्वं तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानं ”

मितिहि न्यायभाष्यकृद्वाक्यं, एवञ्चेत् शास्त्रमधीत्य मत्वा ध्यात्वा यः सम्पादनीयः साक्षात्कारः स इदानीमप्यनायासेनैव सर्वैर्लब्ध इति श्रवणमननादिसाधनानां वैयर्थ्यम् । नहीदानीन्तनस्य विशिष्टमाधनाधीनजन्मनोमोक्षावस्थापूर्वभावेनश्च तत्त्वज्ञानस्य लेशतोऽपि विषयकृतं वैलक्षण्यमभ्युपगम्यते नैयायिकैः, येन सार्वलौकिकस्याऽऽत्मसाक्षात्कारस्यायथार्थत्वान्निर्विचिकित्सापरोक्षज्ञानसम्पादनायास्माभिश्चेष्टितव्यमिति शास्त्रस्य साफल्यं सम्भाव्येत । आत्मानि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणां तैर्वास्तवत्वाङ्गीकारात् । नह्यहंसुखीदुःखीसादिप्रत्ययादन्यदस्यात्मयाथात्म्यज्ञानमेतच्चेत्सर्वदाऽनुवर्तते किमर्थं तर्हि श्रमाङ्गीकरणम्

“ अके चेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ कोविद्वान् यन्नमाचरे”

दितिन्यायात् । यद्युच्येत सिद्धे किलात्मसा-

क्षात्कारे सर्वमेतदेवं स्यात् नत्वेतदस्ति, तथासति संसारोच्छेदप्रसङ्गः निवर्तकस्य ज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वात् तस्मात्साधनपरम्परासमुपजातः साक्षात्कार एवैषितव्य इति । तन्न तथासति आत्मानि सुखित्वदुःखित्वादिकं मृषेयद्वैतसिद्धान्तापातात् । तस्मात्सर्वजनानुभवसिद्धव्यावहारिकसुखित्वदुःखित्वादिविशिष्टमात्मानमनूयाप्राप्तप्रमाणादिपदार्थतत्त्वपरिज्ञानार्थमेवेदं शास्त्रमिति बलदभ्युपगन्तव्यम् । येन सर्वेषां सूत्राणां सार्थक्यं स्यात् ।

किञ्च यद्यात्मनः भवदभिमतं सुखदुःखादिमत्त्वं वास्तवं कथङ्कारं ज्ञानेन निवृत्तिः स्यात्, नहि ससं वस्तु ज्ञानाद्विनश्यदनुभूयते सस-
स्यात्मवदनिवृत्तेः, कर्मानुष्ठानेन सत्यमपि वस्तु नाशयितुं शक्यं, परं तत्साचिव्यं तु ज्ञानस्य न श्रीमद्भिरङ्गीक्रियते समुच्चयवादिवत् । अत एव चतुर्थाध्यायस्याद्याह्निकसमाप्तौ “ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गभाव” इत्यादिना महत्पाऽऽरभट्ट्या कर्मणामात्मज्ञाने सहकारित्वं निराकृतं भाष्यकृता । सूत्रकृता च तत्त्वज्ञानमात्रान्मिथ्याज्ञानादिविनाशक्रमेणापवर्गं ब्रुवता कर्मणामत्यन्तमनुपयोगो मोक्षे ऽभिधीयते, तथाच न कर्मसाध्यत्वं, न च ज्ञानमात्रविनाश्यत्वं सत्यस्य सम्भवतीति “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग” इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तिः तस्माद्यदि ज्ञानमात्रसाध्यताऽभ्युपगन्तुमिष्यते मोक्षस्य तर्हि त्यज्यतां सत्यत्वाभिर्भानेवशः स्वीक्रियतां चाद्वैतवादः तथासति मुमुक्षूणां संसारपरित्यागेन ज्ञानार्थितया श्रवणादिसाधने प्रवृत्तिः सफला स्यात्, एतावता चैतत्सिद्धं यादृशमात्मतत्त्वं नैयायिकैः प्रतिपा-

द्यते न तादृशमभिमतं गौतमस्य गहर्षेः अपितु वैशेषिकादीनामेव,
अत एव श्रीशङ्कराचार्याः स्वग्रन्थेषु वैशेषिकं प्रतिपक्षत्वेनाभिमु-
खीकृत्य खण्डयन्तिस्म पूजयन्तिस्मच महर्षि गौतमम् । तस्मा-
न्न्यायशास्त्रस्यैतदंश औदासीन्यमिति सिद्धम् । एतेन चतुर्थमपि
लिङ्गं फलवत्त्वं तात्पर्यनिर्णायकं पराकृतमिति वेदितव्यम् ।

आस्मिन् दर्शनं भाष्यकारैः आन्वीक्षिकी यथा स्तूयते न तथा
आत्मज्ञानमिति पञ्चममर्थवादरूपं लिङ्गमपि पदार्थप्रतिपादनपर-
त्वसाधनेनैवान्वयथासिद्धं नात्मप्रतिपादनपरत्वसाधनायालम् । षष्ठ-
मुपपत्तिशब्दवाच्यमबाधितत्वं यथा द्वैतस्य न सम्भवति तथा
सुस्पष्टमेव त्रय्यन्तोष्यति न तद्विषये प्रयत्यते । पराक्रान्तं चात्र सू-
रिभिस्तदास्तां तावत् ।

एवं षड्विधतात्पर्यनिर्णायकानां लिङ्गानामभावे एतच्छास्त्रं
मोक्षतात्पर्यकमिति कथं प्रामाणिका अभ्युपगच्छन्तु इति सुधि-
योऽत्र निष्पक्षपातं विचारयन्तु ।

तदेवं प्रामाणिकमूर्धन्यैर्वात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिमिश्रप्र-
भृतिभिः सर्वथाऽभ्युपगतेऽप्यमुष्मिन्नर्थे आग्रहैकपक्षपातिनो ये
वस्तुभूतमप्यर्थमतयाभूतमेव गृह्णन्ति, प्रतिपादयन्ति च एत-
देव शास्त्रं सर्वैर्मुमुक्षुभिरादरणीयं, न तु वेदा-
न्ताः, तत्प्रतिपादितमद्वैततत्त्वं वेति, तन्मतनिराचिकीर्षया
खण्डनखण्डखाद्यं प्रणिनाय श्रीमान् श्रीहर्षः । अस्य च ग्रन्थकर्तु-
रयमभिप्रायः आन्वीक्षिकीशब्दादेवैषोऽर्थः प्रस्फुरति यत् श्र-
वणस्य अनु पश्चात् ईक्षणं तद्युक्तायुक्तत्वाभिनिर्णयार्थमूहात्म-
कोव्यापारः युक्तिसहितः तेनार्थनिर्णयः कर्तव्यः, श्रवणं नाम
श्रुतिवाक्यानां कुत्र तात्पर्यं इति जिज्ञासायां तन्निर्णयानुकूलो
व्यापारः सच वेदान्तवाक्यरेव कर्तव्यः तत्र चेद्वादिविप्रतिपत्ति-

भवेत् तर्हि तन्निवृत्तये आन्वीक्षिकीशब्दोदितं युक्तिजातं तत्रो-
पसंहर्तव्यं, परन्तु नहि “वरविघाताय बधूद्राह” इति न्यायेन वे-
दान्तवाक्यानि तिरस्कृत्य यथेच्छं श्रुतिवाक्यविरोधि च मतमु-
द्भावनीयं, किन्तु तद्विरोधितर्कोपन्यासपुरस्सरं श्रुत्यर्थः सम्भा-
वनीयः अतएव न्यायभाष्यकारः प्रतिपादयतिस्म—

“ यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमादेविरुद्धं न्यायाभासः स ? ”
इति । एवमेव वार्तिकटीकयोरपि समुपलभ्यते ।
तथा च यत्कल्पनीयं तत् श्रुतिविरोधि कल्प्यतां न तु
श्रुतिं भङ्गत्वा । तथा सत्येवान्वीक्षिकीशब्दस्वारस्यं सिद्धं
भवति । तद्विरुद्धार्थकल्पने त्वत्रैदिकत्वमेतैतस्य दर्शनस्य स्यात् ।
न च पूर्वोत्तरमीमांसयोरिवाऽत्र श्रुत्यर्थविचार उपलभ्यते येनै-
तद्वैदिकमित्यवगन्तुं शक्नोतातोऽस्य दर्शनस्य न कुत्रापि मते पक्ष-
पातः । केवलं यत् सर्वतीर्थकराणामपेक्षितं युक्तिजातं तदेव निरू-
प्यते । एतच्च वस्तुवृत्तमनादस्य प्रासङ्गिकमन्यतात्पर्येण चोपन्यस्त-
मात्मभेदादिकं वस्तुसदिसंभ्युपगम्य श्रुतिशतसमाधिगम्यमद्वैतं प-
रिभाषयितुं ये प्रवर्तन्ते तान्प्रतीदमुच्यते आगम्यतां क्रियतां च
शास्त्रार्थविचारः अद्वैतमेव तत्त्वमुत द्वैतमिति, याभिरुपपत्तिभिर्भ-
वता वस्तुसिद्धिरभिलष्यते ताभिरेव ता एव युक्तयो भवदीया वा-
धिता भवन्ति, नास्माभिः किञ्चिदभिनवमुद्भाव्य युक्तिजालं कि-
ञ्चित्स्थाप्यते दूष्यते वा । तथाहि—

घटादिनां सत्यत्वं केन प्रमाणेनाऽवगतं ? प्रत्यक्षेणेति चेत् ?
तर्हि स्वप्नपदार्थस्य श्रुतिरजतादेश्च सत्त्वापत्तिः प्रत्यक्षेण प्रती-
यमानत्वाऽविशेषात् । अवाधितप्रत्यक्षेणेति चेत् ? घटादिप्र-
त्यक्षस्य बाधोनास्तीति कथं त्वया ज्ञातं, अनुपलब्ध्या तत्सिद्धि-
रिति कथनं तु अपयोजकं, यतः स्वप्नपदार्थानां जाग्रति बाधवत्

जाग्रत्कालिकानामपि स्वप्ने बाधस्य उपलब्धेः एवं स्थिते परस्परस्य परस्परावस्थायां बाधितत्वात् कतरत्सं कतरद्बाधितमिति नैव व्यवस्थापयितुं शक्यं, यादृशोहि इन्द्रियान्वयव्यतिरेको व्यावहारिकघटादिप्रत्यक्षे समुपलभ्यते तादृश एव स्वप्नप्रत्यक्षेऽपि । तत्रेन्द्रियाद्यभावात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य चक्षुषा गजं पश्यामीत्याद्यनुभवस्य च भ्रान्तत्वमिति चेत् ? जाग्रद्दशायामपि तादृशप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वं नास्तीत्यप्यसिद्धेः । यथाहि स्वप्ने सर्वमेव तदानीं कल्प्यते नतु पूर्वसिद्धं किञ्चिदस्ति, परंतु किञ्चित्पूर्वसिद्धत्वेन दृश्यते किञ्चित्तु तदानीमेवोत्पद्यमानत्वेन, तथा क्षणमात्रस्वप्नेऽपि युगाद्यात्मकः कालोऽप्यतिवाहित इति भवति बुद्धिर्नतु युगाद्यात्मककालस्य वस्तुत्वं तद्वदेव जाग्रत्यपि । प्रत्यक्षज्ञानाभवादिकं स्वप्नेऽपि समानं, दिनान्तरीयस्वप्नानुभूतस्य दिनान्तरीयस्वप्नेऽप्यवभासदर्शनात् । जाग्रत्कालीनानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यत्वात्स्वप्नदर्शनस्य भ्रान्तत्वमिति चेत् ? स्वप्नानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यानुभवविषयत्वं जाग्रत्पदार्थस्येति वैपरीत्यमेव किं न स्यात् । तस्मात्प्रतीत्यविशेषात् स्वप्नपदार्थेभ्यो न जाग्रत्पदार्थस्य कश्चिद्विशेष इति सिद्धं सकलस्यानिर्वाच्यत्वम् ।

नचैवंरीत्या शून्यवाद एव प्रसज्येतेति वाच्यम् । अनृतस्यापि सत्याधिष्ठानकतया सत्याभावेऽनृतस्याप्यनुपपत्त्या तदऽङ्गीकारात् । तच्चाधिष्ठानं स्वयम्प्रकाशज्ञानमेव निरपेक्षसिद्धिकं, तस्मिन्नेव सर्वे पदार्थाः कल्पिता एकस्मिंश्चन्द्रेऽनुभूयमाने तस्मिन् कल्पितोऽपरश्चन्द्रमा इव प्रतिभासन्ते । नहि केनाऽपि वादिना ज्ञानाद्विन्नं विषयं तात्त्विकं स्वीकृत्य तस्य प्रकाश उपपादयितुं शक्यते तथासति अन्यत्वाविशेषात् घटज्ञाने परस्य प्रकाशप्रसङ्गः । सहभावात् प्रकाशमानताभ्युगमेऽपि तुल्योदोषः ।

नच सहभावोऽपि ज्ञानार्थयोः सर्वत्र सम्भवति अतीतानागतविषय-
कज्ञानेषु सहभावासम्भवात् । न च ज्ञानार्थयोर्वास्तवं तादात्म्यं
अर्थानां विच्छिन्नस्थूलदीर्घत्वेनानुभूयमानत्वात् प्रकाशस्य चा-
ऽऽन्तरत्वास्थूलत्वादिरूपेण प्रकाशनात् । तत्पारिशेष्यात् ज्ञाने
विषयाणां कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानात्पृथक्स्वत्वाभावेन
कल्पिततादात्म्यवत्त्वात् प्रतीतिरित्येव स्वीकर्तव्यम् ।

एतेन यदि सर्वमेवाऽसत्यं तथा सति—

“ आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।

रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ”

इत्येदत्तपि बाधकं निरस्तम् । उभयत्रापि ज्ञानवैलक्षण्यात्
यत्र हि मोदकलाभज्ञानमनाहार्यं भवति तत्र रसवीर्यविपाकादिकं
फलं, यत्र त्वाहार्यं तज्ज्ञानं तत्र न तादृशं फलम् । किञ्च फलमपि
न वास्तवं किन्तु ज्ञानरूपमेवेति कुत्रचित्तदानीन्तनबाधविषय-
ज्ञानरूपं फलं कुत्रचित् व्यावहारिकबाधाविषयज्ञानरूपं फल-
मिति नाव्यवस्था, वर्णेषु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनां समारोपितत्वाऽवि-
शेषेपि नग इत्युच्चरितात् नाग इति गृहीतात् पदात् गजज्ञानं
जायमानं भ्रान्तिरूपं भवति, नतु नाग इत्युच्चरितात् तथैव श्रोत्रेण
गृहीतात् पदात् जायमानं भ्रमात्मकं भवति, तत्कस्य हेतोः ? नायं
नियमः यत्सर्वस्मादसत्यात्सर्वस्य सत्यस्यासत्यस्य वा जन्मेति ।
किन्तु यतः कुतश्चिदसत्यात् यस्य कस्यचिदसत्यस्य सत्यस्य
वा जन्मेति । वस्तुतो न चकिञ्चित् कुतश्चिदुत्पद्यते निरुद्ध्यते वा,
केवलं ज्ञानमात्रमेव तथा भवति व्यवहारश्च, तथा च श्रुतिः—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति ।

युक्तं चैतत्— सर्वस्यापि वस्तुनः साध्यसाधनात्मकत्वेन
प्रतीयमानतया तत्सिद्धौ मूलं कार्यकारणभाव एव, तस्मिन् सिद्धे

कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमातव्यः यथा घटादिकार्यं दण्डादिजन्यं तथैव प्रपञ्चोऽपि कार्यत्वात् केन चित्कारणेन जनित इति, किं तत्कारणमिति जिज्ञासायां परमाण्वो वा प्रधानं वा स्वस्वप्नमयानुसारेण कारणं किमपि व्यवस्थापयन्ति वादिनस्तद्ब्रूतेन च सर्वस्य जगतः सत्त्वमपि साधयितुं समीहन्ते—यद्यसदेतत् स्यान्न कारणान्वयव्यातिरेकाबुपपद्येयाताम् । तथा सखाशामोदकतृप्तानामुपाजितगोदकानां च रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् असत्यत्वाविशेषादतो यद्भावादाशामोदकस्यार्थक्रियाकारित्वं नोपलभ्यते उपलभ्यते चोपाजितगोदकस्य, तत्किञ्चिदेष्टव्यं, तत्किमिति चेत्सत्त्वमेवेत्यभिमानोवादिनाम् । परमसौ विचारं न सहते—

प्रथमो दृष्टान्तमेवालोचयन्तु भवन्तः दण्डघटयोरेव कार्यकारणभावः तात्त्विक उत व्यावहारिक इति, न तावत्प्रथमः कल्पो युज्यते कारणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि—किं तत्कारणत्वं ? यदि पूर्ववृत्तित्वं तदा चिरध्वस्तस्यापि कारणत्वापत्तिः । अव्यवहितपूर्वभावित्वं चेत् दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन नियताव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसत्त्वात्कारणत्वप्रसङ्गः । यद्यनन्यथासिद्धत्वविशेषणान्नैष दोष इत्युच्यते तदपि न युक्तम् । यतः किं तदन्यथासिद्धत्वं ? येन दण्डत्वादीनां कारणत्वं निवार्येत । अवश्यकृतृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमिति चेत् ? तर्हि दण्डवत् दण्डत्वस्यापि सम्बन्धविशेषेणावश्यकृतृप्तत्वस्य सत्त्वात् अनन्यथासिद्धत्वापत्तिः । यत्तु अवश्यकृतृप्तत्वं नाम लघुत्वं तथा च लघुनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वं पर्यवसितं लघुत्वं च शरीरसम्बन्धोपस्थितिकृतं त्रिविधं तथाच दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डवद्विपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् दण्डस्य कारणत्वे सम्बन्धान्ते लाघवात् च तदेव कारणं दण्डत्वं चाऽन्यथासिद्धमिति । तन्न । परस्परश्रयेण कारणत्वपदार्थाऽपरिज्ञानप्रसङ्गात् ।

तथाहि—लघुत्वगुरुत्वयोः परस्परप्रतिद्वन्द्वित्वेन परस्परग्रहसापेक्षतया गुरुत्वग्रहे सति लघुत्वग्रहः स्तद्वदेव च गुरुत्वग्रहः तथा च तयोरेव निर्वचनासम्भवात्कथं तद्वदितकारणताग्रहासिद्धिः । किञ्च—

किञ्च गुरुभूतस्य सम्बन्धस्य धर्मस्य वा कारणतावच्छेदकत्वे किं नदिच्छन्नं, नहि गौरवज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकत्वं सुशकं वक्तुं तदभावाद्यनवगाहित्वात् । तदभावाद्यनवगाहित्वेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वादिकं गुरुभूतस्य न स्यात्, अङ्गीक्रियते च । अतएव दीधितिकारेणापि गुरुरपि धर्मो भवसवच्छेदकः प्रतियोगिताया इत्युक्तम् । अतः पारिशेष्यादेतदेव वक्तव्यमापतति यत् यत्र यत्र प्रामाणिकानां कारणत्वेन व्यवहारस्तदनन्यथासिद्धं यत्र च न कारणत्वव्यवहारस्तदन्यथासिद्धमिति । लोके च एतादृशोऽनुभवः यत् लघोः कारणत्वसम्भवे न गुरोस्तदङ्गीक्रियत इति चेत् ? तत्रैव नियामकं किं इति पृच्छयते तत्र व्यवहार एव प्रामाणिकानां नियामक इत्युक्तौ घटकुटीप्रभातवृत्तान्तापातः तथाच कारणत्वस्य व्यवहारमात्रसिद्धत्वे व्यवहारस्य वास्तवत्वनिरपेक्षत्वेन देहात्मव्यवहारकृततया तद्वदेव दण्डादावपि वस्तुतः कारणत्वाभावोपि भ्रमेणैव व्यवहारसम्भवान्न वास्तवत्वमिति व्यवहारमात्रसिद्धकार्यकारणभावबलेन जगत्सत्यत्वं वादिभिः कथं सूचयामिति कृताधिय एव विदार्यन्तु । अवाधितव्यवहारबलात्सत्यत्वासिद्धिरिति चेत् अग्रे बाधो न भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वात् । प्रतीतेश्च भ्रान्ताया अपि सम्भवात् । यथाऽऽह खण्डनकारः “ को ब्रूते सती नाम सा वित्तिः असत्तेव कुतो न स्यात् ” इति ।

तस्मात् त्वयापि यौक्तिकविमर्शं वर्जयित्वाऽनादिपरम्पराप्रसूतव्यवहारमात्रसिद्धान्येव वस्तुजातानि न वास्तवानीत्येकामेनापि

स्वीकर्तव्यम् । एतदेव किल ब्रह्मवादिभिर्व्यावहारिकत्वं नाम सर्वेषु वस्तुष्वङ्गीक्रियते यद्विचारे क्रिमाणे सिकताकूपविशरणवत् न कचिदापि पक्षे व्यवतिष्ठन्ते पदार्थाः । व्यवहारविषयतान्तु नातिक्रामन्तति । यथाऽऽह खण्डनकारः—

“ कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् एतच्चदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ” इति ॥

यथा हि स्वप्नसमये नानाविधा द्रष्टृदृश्यादयः पदार्थास्तदानीमबाधितत्वेन व्यवहारविषया अपि वस्तुसन्त इति न वक्तुं शक्यते जाग्रत्काले तेषामुपलब्ध्यभावात्, तद्वदेव लौकिकपदार्था अपि व्यवहारविषया भविष्यन्ति न च वस्तुसन्तोऽपि, न च व्यवहारविषयतायां वस्तुसत्ता प्रयोजिका, अवस्तुनापि देहात्मत्वादिना लोकयात्राया अबाधितायाः प्रतीयमानत्वादित्युपपादितमधस्तात् । अत एवाद्वैतदर्शनस्य न केनापि समं विरोधः यच्च येन केनाऽप्यभ्युपगम्यते दृश्यते भूष्यते वा सर्वमेव व्यावहारिकमस्माभिरभ्युपेयत एवाविद्याया अघटितघटनापटीयत्वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं हि विदुषः सर्वव्यवहाराभावं वदसे-तद्दर्शनं, नचान्यैरपि वादिभिः मुक्तस्य विधिनिषेधात्मकशास्त्रनियम्यत्वं व्यवहारविषयत्वं वाऽभ्युपगम्यते तथा सति मुक्तत्वानुपपत्तेः । तत्पूर्वन्तु सर्वोऽपि व्यवहारोऽप्रतिबद्ध एव वर्तते चेद्वर्तातां, यच्च यावद्यत्किञ्चिज्ज्ञानपूर्वकालीनमभ्युपगम्यते तत्र नास्म्यस्माकं विप्रतिपत्तिः जाग्रत्प्रबोधात्प्राक् स्वप्नव्यवहारस्येव सर्वेषामपि तीर्थकराणामभिप्रेतकल्पनानुरूपवस्तुसत्त्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । केवलं पारमार्थिकत्वांशे विवादो वर्तते । परं सौंशः अन्यैरपि तीर्थकरैः न सूच्यते, यतो यावत्किञ्चिद्वस्तु विवादविषयः तत्सर्वं दृश्यं, दृश्यं च द्रष्टृहीनसिद्धिकं, नहि घटः स्वसत्तां जाना-

ति । यश्च द्रष्टा स “यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्युक्तप्रकारेण ज्ञेय एव, अविषये च कथं विवादः योहि विषयो भवति स विवेचयितुं शक्यते, न चात्मा ज्ञानस्य विषयः ? विषयत्वे किं स्वविषयत्वं परविषयत्वं वा, स्वविषयत्वे कर्मकर्तृ-निरोधः परविषयत्वे तस्याऽप्यन्यविषयत्वमित्यनवस्था दुरवस्था स्यात् । अतएव विज्ञानवादिनौ बौद्धा अपि नात्मतत्त्वपाण्डिताः । यतो ज्ञानं हि क्षणिकं तेषां मते । न च स्वस्योत्पत्तिर्निरोधो वा स्वात्मना ग्रहीतुं शक्यते तदानीं स्वस्यैवाभावात् । न च परेण, अनवस्थादिदोषात् । न च स्वस्योत्पत्त्यादयो न प्रतीयन्ते तेषां सर्वानुभवसाक्षिकत्वात् । प्रतीयन्ते चेत् अन्येन प्रतीयन्ते द्रष्टेति सिद्धम् । तस्य चोत्पत्तिविनाशयोरभावादेव न द्रष्टृन्तरावश्यकता, ज्ञेयत्वस्याभावाच्च । यो द्रष्टा स द्रष्टृव न कदाचिदपि दृश्यः, यदि दृश्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं यत्र हि दृश्यत्वं नास्ति स द्रष्टृव तद्विषयग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादेव नानवस्था दोषः । एतदेव वैलक्षण्यं यदात्मा न ज्ञायतेऽथ च न सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा । ये के चन सन्देहास्ते सर्वेऽपि उपहितविषया अत एतादृशमात्मतत्त्वमन्यैर्दुरधिगममिसाभिप्रेत्यैव श्रुतिराह “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता”मिति । एवं सत्येतादृशमात्मतत्त्वमधिकृत्य विवादोऽपि दुर्घटः तस्य सर्वथा ज्ञानविषयत्वायोग्यत्वात् । यस्तु वादिनां कोलाहलः स सर्वेऽपि दृश्यवर्गविषयक एव । तस्य च मिथ्याभूतस्यैकरूपत्वनियमाभावात् तत्र तद्द्रष्टृबुद्धिभेदेनानेकाः कल्पनाः प्रादुर्भवन्ति । तस्य च सिद्धिर्न केनापि कर्तुं शक्या । यथाह शङ्करमिश्रः खण्डनटीकायां तथाहि—

लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि आत्माश्रयादिदोषात् लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवी-

स्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धवलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति व्यावृत्ततया तज्ज्ञानमुपेयं तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिर्लक्ष्याधीना तदाऽन्योन्याश्रयः, लक्ष्यपरतत्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं, लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था । एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति, एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तत्साधनं वाच्यं तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः । लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव तस्यामित्यथोऽधोधावन्त्यनवस्था, एवं प्रतिबन्धज्ञानसाध्यज्ञानादावप्युल्लभम् । एवमेव लक्षणान्तरखण्डनान्यप्युल्लानि ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विचक्षणचक्रचूडामणिः खण्डनकारः प्रथमं शून्यवादिमतमाश्रित्य प्रमाणादिपदार्थानां सत्त्वखण्डनं विधाय पश्चात् विज्ञानवादिबौद्धमतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं व्यवस्थाप्यानन्तरं स्वाभिमतस्वप्रकाशब्रह्ममिद्धिं विधायद्वैतप्रतिपक्षाणां युक्तीनां खण्डनपूर्वकमनिर्वचनीयतां विश्वस्य द्रढयितुं प्रमालक्षणमारभ्य सर्वेषां षोडशपदार्थानामनिर्वचनीयत्वं व्यवस्थापितवान् ।

एषा चाऽस्य प्रतिज्ञा—

“शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखमर्गगवन् ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्”

इति । तथा—नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात् । नाप्यसदेव तथा सति लौकिकाविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः । यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं

पक्षे स निर्वक्तुं नतु शक्यति वक्तव्यदोषात् । ततः परकी-
यरीत्येदमुच्यतेऽनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । व-
स्तुतस्तु वयं सर्वपक्षसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः
सिद्धे चिदात्मानि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुख-
मास्पदे । येतु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य
तत्त्वं निर्णेतु मिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न साध्वीयं भवतां वि-
चारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात् । एवम्प्रकारा-
णि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि, तदेतासु खण्डनयुक्तिषु
कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीं वा
स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाध-
नीयानि, अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि
प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहित उक्तानां बाधकानां मध्ये कचि-
त्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात् तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रि-
या न संस्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्य
चित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयमेवं तत्रापि परेण
प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु सङ्क्रमणीयमिति प्रकारेण ख-
ण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् । न च शाखान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तरं
पतेत् अप्रकृतत्वाभावात् । नचैकनिर्णयारम्भेऽन्यसङ्क्रान्ताव-
नौचित्यं स्यात् शब्दोऽनिसः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतक-
त्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् येन हि
तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति । तस्मात्—

“तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।

शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया” इति ।

यासां युक्तीनामर्थानुसन्धानं विना शुकवत्पाठमात्रेणैव प्र-
तिपक्षपक्षप्रतिक्षेपक्षमक्षमताविर्भावः तासामर्थपरिज्ञाने किमु वक्त-
व्यमिति लोकेऽस्य प्रज्ञावतां वादाहवे विजिगीषूणां सम्प्रदाये

महानादर इति पठनपाठनयोर्भूयः प्रचारः समजनि । न ह्येवंविधानां युक्तीनामन्येषु ग्रन्थेषु सम्भव आसीत् । केवलं खण्डनकार एव सर्वप्रथमतयाऽऽसां जन्मदः । तदनु तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिर्नवीनतया न्यायशास्त्रपरिवर्तने कृते तत्खण्डनार्थं मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयः पण्डिताऽऽखण्डला आविर्भूय तिलशोऽखण्डयन् दुर्वादिमतानि । यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन परिष्कारप्रधानान्येव वाक्यान्यारचय्य ब्रह्मानन्दप्रभृतिभिरपि परिष्कारप्रधाना पारिभाषिक्योयुक्तयः सर्वाः खण्डिताः । परं सर्वेषामुपजीव्यभूतोग्रन्थोऽसावेव । अत एव चित्सुखाचार्यादिब्रह्मानन्दान्ताः सर्व एवाऽऽचार्याः तदुक्तं खण्डनकारैरित्यादिना तदीयामुक्तिमुद्धृत्य तद्व्याख्यानमकुर्वन् पदेपदे ।

एवंसर्वजनसम्मान्योयं ग्रन्थः साम्प्रतं विरलप्रचारोपि पूर्वं बहुलप्रचार आसीत् । परमस्य स्वेच्छयैव कठिनतयाऽऽरचितस्य (१) सहस्राऽर्थबोधो न भवति दूरे तात्पर्यग्रह इति बहुभिः सुग्रीभिरस्य व्याख्यानानि रचितानि । तद्यथा—खण्डनमण्डनम्—परमानन्दविरचितम् १ खण्डनमण्डनं भवनाथविरचितं द्वितीयं २ दीधितिः रघुनाथशिरोमणिविरचिता ३ प्रकाशः वर्द्धमानविरचितः ४ विद्याभरणी विद्याभरणविरचितो ५ विद्यासागरी विद्यासागरविरचिता ६ बलभद्रमिश्रपुत्रपद्मनाभपण्डितकृता खण्डनटीका ७ शङ्करमिश्रविरचिता आनन्दवर्द्धनाभिधा ८ शुभङ्करमिश्रविरचिता श्रीदर्पणनाम्नी टीका ९ खण्डनमहातर्कः

(१) स्वेच्छयैव कठिन्यं पदेपदे स्थापितमित्यत्र तदीयोऽन्तिमः श्लोक एव प्रमाणं—

“ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्कचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।

प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खेलः खेलतु ॥

श्रद्धाऽऽराद्धगुरुःश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासाद्य—

त्वेतत्तर्करसोमिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः” ॥

चरित्रसिंहकृतः १० खण्डनखण्डनं प्रगल्भमिश्रकृतं ११ शिष्यहितैषि-
णी पद्मनाभकृता १२ खण्डनकुठारः गोकुलनाथोपाध्यायरचितः १३
खण्डनखण्डखाद्योद्धारः (१) वाचस्पतिमिश्र कृतः १४ इत्यादयः ।

एतेषु व्याख्यानेषु शाङ्करी तात्पर्यमात्रप्रकाशिका न प्रत्य-
क्षरव्याख्यया छात्राणां भ्रमापनोदनक्षमाऽन्यास्तु टीका अति-
सङ्क्षिप्ततया नात्यन्तमुपयुक्ताः । विद्यासागरप्रणीता तु व्याख्या
समीचीना प्रकृतग्रन्थतत्त्वावबोधार्थिनां कृते ऽत्यन्तमुपयोगिनी
सारिष्ठा प्रामाणिकैरङ्गीकृता बहुलप्रचाराच्च । यस्याः कृते ब-
हवो यतन्ते स्म ।

कोऽयं विद्यासागरः कुत्रत्यः कदा वाऽस्य स्थिति रासीदेत-
त्सर्वं मया कुत्राऽपि न ज्ञातमिति तद्विषये किमपि लिखितुं न
लेखनी व्यापार्यते । अद्वैतसिद्धौ अंशित्वहेतुनिरूपणावसरे “इति
विद्यासागरोक्तमपि साधु ” एतावन्मात्रमेव लिखितं, तत्रः यवि-
द्यासागरपदेनायमेव निर्दिष्टोऽन्योवेति न निर्णीतमिति निया-
मकं विना, अद्वैतसिद्धिस्थपङ्केः खण्डनटीकायामनुपलम्भात् । परन्तु
अबोधपङ्काविलबोधनीरे यदीयवाचः कतकायमानाः ।

वन्दे मुनीन्द्रान्मुनिवृन्दवन्द्यान् श्रीमद्गुरुन् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान् ।

श्रीमच्छ्वेतगिरिं वन्दे शिष्यधीपद्मभास्करम् ।

यत्पादस्मरणं लोके भवरोगस्य भेषजम् ॥

इति खण्डनटीकास्थाऽऽद्यन्तश्लोकाभ्यां श्वेतगिरिनाम्नो
यतेः सकाशादधीत्य विधिवद् जगति ख्यातिं लेभे विद्यासागरः
इति ज्ञायते, प्रथम-द्वितीय-तृतीय-परिच्छेदान्ते “इति श्रीमत्तारि-
महंसपरिव्राजकाचार्या ऽभयानन्दपूज्यपादशिष्येणानन्दपूर्णेन वि-
रचिते खण्डनफक्किकाविभजने” इति पुष्पिकासु अभयानन्द इति

(१) अयं ग्रन्थः खण्डनकुठारश्च खण्डनकृतोद्गाधितानां दोषा-
णामुद्धारायकृतः न तु व्याख्यारूपः ।

लेखनदर्शनात् दीक्षागुरुरस्याभयानन्दनामा । ततः संन्यासदी-
क्षया ऽऽनन्दपूर्ण इति नाम प्राप्तमनेनेति ज्ञायते । चतुर्थपरिच्छे-
दान्ते पुष्पिकायां सत्यानन्दपूज्यपादशिष्येण इति यद्यपि लि-
खितमास्ते तथापि आदर्शपुस्तके तत्रत्यांशस्या ऽस्पष्टत्वात्प्रथमप-
रिच्छेदादिलेखनविरोधाच्च भ्रमात् तथामुद्रितमिति द्रष्टव्यम् ।

स्वतारण्याभयानन्दाभ्यां प्रणीता ग्रन्थाः यदि केऽपि समुप-
लभ्येरन् तर्हि तस्य समयपरिज्ञानं भवितुं सुशकम् । परमद्यावाधि
भूयोऽन्वेषितेपि नासादिताः केऽपि ग्रन्था वृत्तं वा किमप्युपल-
ब्धम् । अस्तु नाम यत्किमप्येतत् (१) ।

(१) भूमिकाया अस्या निर्माणावसरे विद्यासागरस्य वृत्तं जि-
ज्ञासुना मया काश्मीर श्रीनगरवासिनां महामहोपाध्यायपण्डितवर-
मुकुन्दरामशास्त्रिणां सविधे प्रेषितमेकं पत्रम् । महाशयैः पण्डितवरैः
सानुकम्पं मदीयां प्रार्थनामुररीकृत्य भूयोऽन्वेषणपूर्वकं विद्यासाग-
रविषये यत्किञ्चिदिति वृत्तं प्रेषितं तेनातीवानुगृहीतमात्मानं मन्ये ।
तत्पत्रं यथावत्प्रकाशयते—

निगमागमज्ञानमहनीयमहिमानः श्रीलक्ष्मणशास्त्रीतिप्रशस्ता-
भिख्यपण्डितवरेण्या विनयभरभरितनतिततिनिवेदनमनु विज्ञा-
प्यन्ते— भूयाननेहा व्यतीतो यत् भावत्कानुग्रहपत्रं (१९-२-१३
अहि) समधिगतवानस्मि तदुत्तरनिवेदनाय बहुलव्यग्रतया यन्म-
त्तो दिष्टविलम्बः समजानि तत्कृते क्षान्तिप्रदानोत्तरमवधारयन्तु
तत्रभवन्तः—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थटीकाकर्तुर्विद्याधरस्य नाम धाम सम-
यादिज्ञापनार्थमनुयुक्तेन मया यद्यपि साक्षात्तया तद्वृत्तमनभिज्ञा-
तपूर्वमस्ति तथापि युक्त्यन्तरपद्धत्यानुमेयमदो वृत्तं निवेद्यते । नैष-
धीःयचरितकाव्यकर्ता श्रीहर्ष एव खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थकर्ता वित्त
एव, खेष्ट १२ शशत्युत्तरार्थे— सम्बभूव च तच्छिष्यः श्रीविद्याधरः
(साहित्यविद्याधरः— विद्यासागरश्च इत्यभिख्यया) प्रसिद्धः—
तेनैव हि प्रथमत उक्तकाव्यस्य टीका विरचिताऽभूत्, अतिदुर्गमनै-
षधीयाशयप्रकाशनपद्धतौ विद्यासागरोपक्रमेवेतरसहृदयव्याख्यात्-

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं सर्वतः पूर्वं कलिकातास्थ एशिया-
टिकसोसाइटीत्याख्यया समित्या मुद्रापितं मूलमात्रं, तदनु भुव-
नचन्द्रवसाकनाम्ना, परमेतत् मुद्रणद्वयं निष्टीकं प्रेक्षावतां चे-
तस्तोषाय नालमभवत् इति काश्या आनन्दवर्द्धनाभिधशङ्कर-
मिश्रविरचितटीकासंवाचितं वेदान्ताचार्य श्रीमन्मोहनलालसाधुना
प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं गर्तप्रदर्शिन्याख्यया टिप्पण्या संयोज्य
मुद्रितं पश्चात् काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां दर्शनशास्त्रा-
ध्यापकैः पण्डितवरमहामहोपाध्यायभागवताचार्यैः पूर्णतां नीतम् ।

परन्तु शङ्करमिश्रव्याख्यानस्य प्रायो दुरूहत्वात् सङ्क्षिप्तत्वात् च तेन

जनोपक्रमणमित्येतदितिवृत्तं मया स्वपुस्तकालयवर्ति- पुरातनशा-
रदालिप्यङ्कित श्रीआनन्दराजानकविरचित नैषधीयकाव्यटीकापुस्त-
कस्य प्रथमपृष्ठवर्तिपर्यायपङ्क्तिषु समीक्षितं सुज्ञातपूर्वं चासीत् ।
(सार्धमासद्वयी व्यतीता) दुर्दैवपरिपाकात् गतपौषमासस्याष्टमा-
कांशे मदीयस्वीयानुजातमजाद्यनुपस्थित्यवसरे मदीयचतुःशाला-
त्मवेश्मजातमनन्यत्रलभ्यपुस्तक-वसना-स्तरण-पात्र-भाण्डागारा-
आदियावत्समस्तसामग्रीपरिपूर्णं प्रलयाग्निमूर्तिनोत्पाताग्निनाधस्तन-
पुतर एवाविर्भूय मुहूर्तमात्राद्भस्मावशेषतामुपनीतम्— अन्यथा भ-
वदाज्ञप्तविषयविषयमन्यदपि तस्मादेव विचारयितुमन्वेषितुं च (या-
वद्भवदन्तिके पुस्तकप्रेषणं) शक्येत आस्तां च गतगतानुशो. चनेन—

तस्माद्यथानुमितं विज्ञापयामि श्रीहर्षशिष्यभूतः तत्समकालि-
कः विद्यासागरोपनामा विद्याधरः स्वगुरुकृतनैषधीयकाव्यटीकां
यथा व्यरचयत् तथा तत्कृतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्य च टीका-
कृत् उद्दिष्टविद्याधर एव सम्भवेत् इति— पुरस्तात् दूरदर्शिनः तत्र
भवन्तः प्रमाणम्— आशासे चैता मन्निवेदिताः पङ्क्तीः संविवेच्य
यथा निश्चितवृत्ताद्युपेतस्वीयानुग्रहपत्रेण मामनुगृह्णीयुस्तत्र भवन्तः—

इति विज्ञापकस्तत्र भवदनुकम्पावपनं म० म० पं० मुकुन्दराम-

शास्त्री हेड् पण्डित रिसर्चिडिपार्ट्म्यण्ट श्रीनगर काश्मीर ”
एतस्य पक्षस्य युक्तायुक्तत्वे सूरय एव प्रमाणं ” इति संशोधकः ।

प्रविविक्षूणां छात्राणां नैवोपयोगो भवति, पण्डितानामपि क्वचित् स्थलविशेषे विद्यासागरीयव्याख्यानं विना दुरुहस्यास्य ग्रन्थस्य यथावत्तात्पर्यविवोधो दुःशक इवाभवत् इति सर्वेषां पण्डितानां छात्राणां च भृशं समादरं तद्विषये औत्सुक्यञ्चोपलभ्य प्राचीन-ग्रन्थप्रकाशनैकबद्धदीक्षेण श्रीमता श्रेष्ठिहरिदासगुप्तेन विद्यासागरी-यव्याख्यानसहितं ग्रन्थमेतं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुं मुत्साहो व्यवधायि। तदनु तदभ्यर्थनया सञ्जातोत्साहेन काशीस्थेन संस्कृतविद्यारसि-केन श्रीमता गोविन्ददासगुप्तमहाशयेन स्वकीयं सम्पूर्णं विद्यासा-गरीयपुस्तकं लिखितं नवीनं नातिशुद्धं * तथा एशियाटिकसोसा-इटीपुस्तकालयस्थमपरं अतिप्राचीनं(?) अतिजीर्णं प्रथमपरिच्छे-दान्तं सुपरिष्कृतं ततः परमशुद्धबहुलं यदेवादृशपुस्तकत्वेन स्थापितं मन्यच्च पुस्तकं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं नवीनलिखितमेव प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं अपरञ्च काशीस्थराजकीय-संस्कृतविद्यालयस्थपुस्तकशालाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद-द्विवेदिमहाशयेभ्यः समासादितं आरम्भात् ४०४ पत्रपर्यन्तं प्रायः प्रथमपरिच्छेदावधि, एवं पुस्तकपञ्चकं टीकाया एकीकृत्य, तथैव मूलस्यापि एकं काशीमुद्रितं अपरं कलिकातामुद्रितम् इति मुद्रितपुस्तकद्वयं, एकं खण्डितं अपरं द्विवेदिमहाशयात् समानीतं काशीस्थराजकीयपुस्तकालयस्थं सम्पूर्णं शुद्धमेवं लिखितपुस्तक-द्वयं सम्पाद्य प्रयागक्षेत्रस्थम्योरसेन्द्रलालज्योतिषरमहामहा-महोपाध्यायपण्डितप्रवरगङ्गानाथशर्माणः शोधनकार्ये प्रवर्तिताः ।

* एशियाटिक्सोसाइटीपुस्तकालयस्थपुस्तकं द्वैव एतत्पु-स्तकं लिखितम् ।

एतस्य पुस्तकस्यान्ते एवं लिखितमास्ते संवत् १५५८ समये कार्तिकवदि दशमी १० गुरौ गौडकायस्थकान्हई सुत अनई लिखितं काश्यां विन्ध्येश्वरभवानी दुण्डिराज कालभैरवा ।

ततस्तत्प्रोत्साहनया श्रीयुतहरिदासगुप्तस्य च मुहुर्मुहुरभ्यर्थनया तच्छोधनकार्यमङ्गीचक्रस्ततःपरं मुद्रणकार्यं समारब्धे वर्षद्वयेन खण्डद्वये प्रकाशिते पूर्वोक्तमहाशया मामत्रोचन् “नानाकार्यव्यग्र-
तया नास्माभिः शीघ्रयेण एतच्छोधयितुं समयोलभ्यते इति भवद्भिरेव इतः परं शोधनकार्यं स्वीकृत्य समापनीयोऽयं ग्रन्थः ”
इति तदनु तेषामनुरोधं हरिदासगुप्तस्य चानुरोधं पालयितुकामे-
न मया मुद्रणकार्यं समारब्धे प्रायः शीघ्रतयैव ग्रन्थः प्रकाश-
यितव्य इति बुद्ध्या प्रयतितं, परन्तु श्रेयांसि बहुविघ्नानि इति
न्यायेन अनेकासु दैवीष्वापत्तिषुपस्थितासु सङ्कल्पानुरूपं तत्कार्यं
कर्तुं न प्राभवम् इति भृशं जिह्मेमि । मध्ये चाकस्मात् श्रेष्ठिह-
रिदासगुप्तो हन्त हृदयशूलेनेहलोकं परित्यक्तवान् इति भृशं शो-
कस्थानं, परन्तु अपरिहार्यं शोककरणं निष्फलमित्यालोच्य
तस्माद्विरम्यते । परमेतदतीव्र प्रशंसास्थानं यत् तत्पश्चात्, अपि
तत्पुत्रेण पितुरप्यधिकगुणशालिना श्रीयुतजयकृष्णदासगुप्तेन
पूर्ववदेव तत्कार्यं स्वीकृत्य मुद्रणं प्रवर्तितम् ।

अत्र च मूलस्थानेकैकान् एकाभिप्रायान् विषयान् पृथ-
क्कृत्य तदधस्तात् तावन्मात्रमूलभागस्य व्याख्यानं ततः परं
पुनरपि मूलमित्येवं रीत्याऽऽन्तं विशोध्य कचित् २ पाठभेदानधः
प्रदर्श्य मूलभागस्योपरि तद्ग्रन्थाभिगम्यं सङ्क्षिप्तसंस्कृतेन सूक्ष्मा-
क्षरैः सन्निवेश्य पत्रस्योपरि तत्पत्रस्थान् विषयान्निर्दिश्य एकैकस्य
विषयस्य समाप्तौ ग्रन्थभागं पृथक्कृत्य ग्रन्थं प्रकाशितवानस्मि ।
अन्तेच विषयसूचीं खण्डनखण्डखाद्यस्थस्वक्रीयानां कारिकाणां
मकारादिकमेण सूचीं मूले टीकायां च ग्रन्थान्तरधृतानामुपलब्ध-
स्थलानां तत्तत्स्थाननिर्देशपूर्वकमनुपलब्धस्थलानां च वचनानां
सूचीं निर्माय यथाकथञ्चित् समापयमेतत्कार्यम् । द्वितीयपरिच्छे-

दमारभ्य सोसाइटीपुस्तकस्यैकस्यैवाऽऽदर्शत्वेनाऽवस्थितत्वात्तस्य चात्यन्तमशुद्धत्वेन भूयोभावयित्वाऽपि तदीयमर्थविशेषमभिप्रायं चाऽवगन्तुमशक्नुवान आदर्शपुस्तकानुसारेण तथैव पाठं व्यवस्थापयम् । प्रथमपरिच्छेदे ८३५ एतत्पृष्ठमारभ्य ८६७ एतत्पृष्ठपर्यन्तं शाङ्करीव्याख्यानस्य विद्यासागरव्याख्यानस्य चैकरूपत्वेन भूयोऽन्वेषितेऽपि तत्रत्ये ग्रन्थे नालभ्यत स भाग इति नितरां दूयोऽयदि नामेतः परमपि केषाञ्चिन्महाशयानां निकटे विद्यासागरीयं व्याख्यानं सम्पूर्णं स्यात्तर्हि कृपया तैः प्रदत्ते पुनरपि पुस्तकं संशोध्य शुद्ध्यशुद्धिपत्रं संमुद्र्य तत्पुस्तके निवेशयेत् । अत्र च भ्रमेण सञ्जाता अशुद्धीः सर्वा एकीकृत्य यावच्छक्यं शुद्धिपत्रं निर्मितवानस्मि । तदत्र सत्तिकाक्षरयोजकदोषेण माहशाल्पज्ञजनमतिमान्द्याद्वा पुस्तकदोषाद्वा सञ्जाता अशुद्धीः सङ्गृह्य यदि केचिन्महाशयाः ज्ञापयेयुः तर्हि कृतार्थमात्मानं मंस्ये । एवं यथाकथञ्चित्कार्ये समापिते कालबिलम्बेन ताम्यतो जनान्भृशं क्षमापयन् प्रार्थये गुणैकदृष्टीन् प्रेक्षावतो यत् स्वलनस्वभावके मयि दोषदृष्टिमकृत्वा गुणैकपक्षपातिनः सन्तो ग्रन्थरसास्वादनैकपराः खण्डनकारस्यापूर्वं वादाहवे सर्वथा सिद्धिप्रदं युक्तिजालरूपं ब्रह्मास्त्रं स्वीकृत्य सार्थकीकुर्वन्तु ग्रन्थकृदुक्तिमिति ।

कायं ग्रन्थः कचाल्पज्ञोऽहं तथाऽपि यत्कृपालेशमात्रेण पङ्गवोऽपि दुर्गमं देशमाधिरोहन्ति दुस्तरमपि भवसागरान्तितीर्षन्ति तस्यैव जगदीश्वरस्य कृपाकटाक्षवशेन माहशौरशक्यमपि कार्यं कृतं इति मन्यमानस्तस्मिन्नेव बद्धरतिर्विरमाम्यनल्पजल्पनादिति शिवम् ।

माघकृष्ण ८ बुधवासरे { सहृदयविधेयोजटापाठयुपनामको
वैक्रम संवत् १९६९ { लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

खण्डनखण्डखाद्यस्थश्लोकाऽऽद्यपादानां

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१ अविकल्पविषय एकःस्थाणुः	२	२१
२ मानापनोदनविनोदनते गिरीशे	८	७
३ शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः	९	२२
४ अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्	५५	१५
५ पूर्वसम्बन्धनियमे	६९	३
६ अन्यथाऽनुपपत्तिश्चे	१२३	१२
७ वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा	,,	१४
८ सुदूरधावनश्रान्ता	१५८	१०
९ हेत्वाद्यभावसार्वज्ञ्ये	१६६	१२
१० आद्यधीवेद्यभेदीया	,,	१५
११ असंसर्गाग्रहस्याऽपि	१६८	५
१२ अनौचित्याऽपि तर्केण	१७३	२
१३ प्रवृत्तेनाप्यनौचित्य	,,	४
१४ एकं ब्रह्मास्त्रमादाय	१८०	९
१५ कथं सामान्यतोज्ञाते	१८१	११
१६ नानात्वमवलम्ब्यापि	१८३	२
१७ अभेदं नोल्लिखन्ती धी	१८७	१९
१८ प्राग्लोपाविनिगम्यत्वं	२०७	२
१९ तद्वैतश्रुतेस्तावत्	२१२	१९
२० अद्वैतागमनासीरे	,,	२१
२१ पारमार्थिकमद्वैतं	२१९	१८
२२ धीधना बाधनायास्या	२२३	१५
२३ ईश्वरानुग्रहादपा	२२४	१६
२४ आपाततोयदिदमद्वयवादिनीनां	२२५	२१

२५ अभीष्टसिद्धावपि खण्डनाना	२२८	२३
२६ तत्सहकप्रत्यभिज्ञानं	३०९	१६
२७ नातत्तन्मन्यसे ताव	३५१	१७
२८ रूपान्तरेण निर्दिश्य	"	१९
२९ अन्योन्याभावसंसर्गा	३६३	४
३० बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यार्त्तिक	५००	१०
३१ तथाहि मिथिलानाथो	"	१२
३२ नात्यापत्या प्रमामात्रा	५६७	१५
३३ अथान्यः स विशेषश्चेत्	"	१७
३४ अर्थादुत्थास्तबोधर्मा	"	१९
३५ सोऽपि वा धीविशेषः किं	"	२१
३६ समस्तलोकशास्त्रैकम	५६८	२
३७ उपपादयितुं तैस्तैर्मतै	"	४
३८ विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं	६१८	७
३९ सर्वत्र सत्ताऽसत्तावा	६३५	७
४० एतदेव परामृश्य	६४०	१४
४१ आगमेनानुमानेन	६४२	१५
४२ तस्मादस्माभिरप्यस्मि	६९३	५
४३ व्याघातो यदिशङ्कास्ति	६९३	७
४४ यथाविधं यं विषयं निजस्य	१०३५	५
४५ प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो	१०३५	९
४६ प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं	१०६७	६
४७ गुरुर्धियमभावस्य	१०६८	९
४८ अविशिष्टाद्विशिष्टस्य	१०७०	२
४९ यदि कुर्यादसत्काला	१०९४	१
५० प्राचोत्तरस्य नियमे	१०९४	१९
५१ दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं	१३२७	९
५२ तत्तुल्योहस्तदीयं च	१३४०	५
५३ ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्	१३४१	२१
५४ ताम्बूलद्वयमासनं च	१३४२	२५

॥ विद्यासागरीसहित—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्थप्रतिपाद्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

वेदान्तप्रतिपाद्यविषयक-	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तिः
मङ्गलाचरणम् ।	१	१
महादेवोत्कर्षः	"	१०
श्रीरामचन्द्रनुतिः	"	१४
सरस्वतीप्रार्थना	"	१०
गणेशप्रार्थना	२	१
श्रीमद्गुरुश्वेतगिरिनुतिः	"	५
आनन्दारण्यप्रणामः	"	९
व्याख्यानकरणप्रतिज्ञा	"	१३
<hr/>		
मूलकृन्मङ्गलम्	"	२१
मङ्गलस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वम्	३	६
अविद्याऽऽवृतत्वेनाविदितत्वात्परदे-	"	"
वतायाः शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यम्		
आत्मनः स्वयम्प्रकाशत्वोपपादनम्	४	१
आत्मनोऽपरिणामित्वोपपादनम्	५	११
कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादीनां च व्यावहारिकप्रामाण्योपपादनम् "		१७
शून्यशेषत्वापत्तिनिरसनम् ।	६	१
ईश्वरेऽनुमानप्रमाणोपन्यासः	"	२१
<hr/>		
मूलकृतो गौरीप्रणामपद्यम्	८	७

पद्यव्याख्यानम्	"	११
पद्यस्यैव व्याख्यानान्तरम्	९	७

मूलकृतः प्रतिज्ञारूपेण ग्रन्थस्यारम्भप्रयोजनकथनम्	"	२१
श्लोकव्याख्यानम्	१०	१
श्लोकस्य व्याख्यानान्तरम्	"	१७
कथायाः प्रामाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्	"	१४
चतुर्विधसिद्धान्तकथनम्	१२	४
उक्तनैयत्यस्य खण्डने चत्वारो विकल्पाः	१३	१
विकल्पचतुष्टयव्याख्यानम्	१४	१
प्रथमविकल्पस्य प्रथमविकल्पखण्डनम्	१५	१
प्रथमविकल्पस्य द्वितीयकल्पाशङ्का	१६	१३
साधनाद्यक्षमतायां सद्बचनाभासलक्षणयोगित्वमेव नित्या- मकमित्युक्त्या शङ्कापरिहारः	१७	१४
सद्बचनाभासलक्षणयोगित्वस्योपाधित्वसमर्थनम्	१९	४
प्रमाणाद्यसत्त्वे व्यवहारस्य दूषणादिव्यवस्थायाश्चानुपप- त्तिशङ्का	"	२१
व्यावहारिकप्रमाणाद्यभ्युपगमेनाशङ्कापरिहारः	२०	१०
सत्ताभ्युपगमस्य कथामूलत्वे कस्या अपि कथाया असम्भवेन पूर्वोक्तदूषणकथन- स्यापि दुर्घटत्वापत्तिरिति वक्तुं त्रीन् विकल्पानुद्भाव्य क्रमेण तन्निराकरणम् ।	२१	८
प्रथमविकल्पे निरनुयोज्यानुयोगः	२२	१५
द्वितीय-तृतीय-विकल्पानां खण्डनम् ।	२३	२
प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्येन प्रवृत्तायां कथायां दूषणो- द्भावेन तद्वदेव कथान्तरमपि स्यादित्युपसंहारः	२४	१०

सत्तानभ्युपगमे कथानधिकार इति दूषणं न कथायां उद्भा- व्यते केवलं शिष्य शिक्षैव क्रियते इत्याक्षेपः	२५	१४
आक्षेपपरिहारः	२६	१०

हेतुत्वात्सत्ताभ्युपगमइति द्वितीयविकल्पस्य खण्डनम् ।	२७	२
द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनशङ्का	२७	२०
तात्पर्यान्तरस्याऽप्यसाधुत्वम्	२८	१०
कथायामावश्यकस्य निरूपणम्	२९	८
नियमस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२१
वादिप्रतिवादिनोः वाग्व्यवहारक्रमप्रदर्शनम् ।	३१	१२
सत्ताभ्युपगमस्य हेतुसाध्यत्वव-न्नियमबन्धस्य हेतुसाध्यत्वाभावात्		
परस्पराश्रयः	३२	२३
अस्मिन्पक्षेविचारादिविप्लवासम्भवः	३३	११
नियमवत्प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वम्	३५	१८
लोकसिद्धत्वस्य द्वेधा विकल्प्य खण्डनम्	३६	९
विचारवाध्यत्वोपन्यासेपिदोषः	३७	१२
प्रागुक्तेषुविकल्पेषु तुरीयस्य खण्डनम्	३८	२

समयबन्धनेपि प्रमाणादिसत्ताभ्यु-	३८	१८
पगमावश्यकत्वशङ्कातत्परिहारौ	४०	४१
नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारेऽपर्यवसानम्	४१	२
सत्ताज्ञानमात्रस्य अबाधितस्य वा न सत्ताभ्युपगमतन्त्रत्वम्	४१	११
प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्ता-		
मूलकत्वसम्भवः	४३	१६
व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वोपसंहारः	४५	१३
अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्यार्थः ।	४६	२
मध्यस्थावगमस्यापि सत्ताचिन्तायामवगमान्तरमेवशरणम्	४६	१०
उक्तपक्षेऽनवस्थापरिहारः	४७	२
अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वं चेदिष्टापत्तिः	४७	१७
स्वरूपसत्त्वमादायाप्यनवस्थाया दुष्परिहरत्वम्	४९	२

असतोऽपि कारणत्वसम्भवः	५०	५
नचाऽसत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चोद्यः	५०	१६
तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि समानत्वम्	५१	११
न कार्योत्पत्तिसमकालीनसामग्रीसत्त्वमपि कार्यजन्म-		

नियामकम्	५२	११
कार्यजन्मैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः	५४	९
नचानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम् ।	५५	२

सतः कारणत्वाभावे सङ्ग्रहकारिका	५५	१४
सत्ताविशिष्टं कारणं न सत्	५६	१०
सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेपि न कारणस्य सत्त्वं	५७	२४
स्वरूपसत्ताभ्युपगमेऽनुगतबुद्धिजननायजातिमात्रोच्छेदः	५८	१८
स्वरूपसत्त्वमपि वस्तुनोनाधिकमिति असतोपि कारणत्वं स्यात्	६०	५
सत्तोपलक्षितस्यकारणत्वेऽसदपि असत्त्वोपलक्षितं कारणमस्तु	६१	१४
कारणत्वस्यैवसत्त्वरूपत्वे ममापिसत्त्वेसत्त्वान्तराभावात् असद्रूपमेव सत्त्वं कारणम् ।	६२	२
कारणस्यासत्त्वे सत्ताभ्युपगमस्यनासात्मञ्जस्यं	६३	१२
सत्त्वाविशेषेपि कारणनियमवदसत्त्वेपि सम्भवः	६४	१४
अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्	६५	२
असतः कारणत्वे दोषान्तरस्य परिहारः	६६	२२
असतः कार्यत्वेऽपि दोषाभावः	६८	२
सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम्	६९	३

असतोऽपि कारणत्वेनियतपूर्ववृत्तित्वस्यैवनियामकता प्राक्सदिति बुद्धेः कारणत्वेभ्रान्तबुद्धिविषये	६९	१४
ऽतिप्रसङ्गाभावः	७०	२०
अविशेषेऽपि कस्यचित्पक्षस्य बुद्धिकृतोविशेषः	७२	१६
नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धि-विषयतैव शरणम् ।	७३	१०
विज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वेन सर्वैरभ्युपेततया पर्यवसाने सतोऽसतोवातस्योपपादकत्वम्	७४	१८
सदसत्त्वं विनैव विचारस्य आरब्धव्यत्वम्	७६	१४
विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ढ्य-		

न्तिकयोरसत्त्वम्	७८	१
स्वभावविशेषणवत्त्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का	७९	१
असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेवेतिशङ्कापरिहारः	८०	४

विज्ञानस्य सत्त्वं स्वयम्प्रकाशताच	८१	१
ज्ञानस्वप्रकाशतासाधकहेतावन्यथासिद्ध्यादिदोषपरिहारः	८३	२२
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे दोषाभावः विपक्षे दोषसम्भवः	८५	१३
परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्	८५	२३
ज्ञानस्य स्वरूपासत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का तन्निरासश्च	८७	१७
उक्तानवस्थासर्वासिद्धोरुपपादनम्	९०	४
ज्ञानानां धाराबाहिकत्वाऽस्वीकारेऽप्युक्तानवस्थादुष्परि- हरा विषयशतावगाहिन्या वित्तेरस्मत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्	९१	२४
तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तिर्योगिनामपि न प्रत्य- क्षगम्या	९३	१३
पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वेऽप्यनवस्था	९५	२
सामग्यनवस्था न दोषाय, ज्ञानपरम्परायान्तूक्तदोषेभ्यो- ऽनिस्तारः	९५	१५
ज्ञानासत्त्वपक्षाऽनौचित्यम्	९७	८
ज्ञानेकेषाञ्चिद्धर्माणां स्वीकारेऽद्वैतव्याघातशङ्का तन्निरासश्च	९८	१७
ब्रह्मणो वाग्यवहाराविषयत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता	१००	७
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का	१०२	७
शङ्कापरिहारः	१०४	२
कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वेनोक्तदोषपरिहारः	१०४	२२
अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का	११३	२२
अभेदेऽपि विषयविषयिभावस्य सङ्गतत्वम् लौकिकवि- षयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदेऽदोषः	११४	२
उक्तसम्बन्धादेः स्वप्रकाशार्थेऽनभ्युपगमः	११८	४
ज्ञानं स्वतः सिद्धमित्यस्य समर्थनम्	११९	१२
स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम्	१२१	२१
दृष्टाग्रहस्त्याज्यः	१२३	११

विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा	१२४	१५
बौद्धब्रह्मवादिनोर्मतभेदः	१२५	४
अनिर्वचनीयत्वे शङ्कान्तरासश्च	१२७	१८
निर्वचनं नैव शक्यते कर्तुम्	१२८	७

अनिर्वचनीयतायां दूषणारम्भः	१२९	८
तत्खण्डनप्रकारः	१३१	१०
विचारे वेदान्तिनां प्रवृत्तिसङ्गतिः	१३३	८
विचारसत्त्वाभ्युपगमस्यानावश्यकता	१३४	१५
उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तत्परिहारश्च	१३५	१०
खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्वाधानर्हता	१६६	११
महाप्रमेयोपसंहारः	१३७	१२

अद्वैतेप्रमाणम्

अद्वैतविषयकप्रश्नव्याघातः	१३७	२३
अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतत्वासम्भवः	१३१	२३
अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः	१४२	१४
अद्वैतेश्रुतीनां प्रामाण्यम्	१४५	८

अद्वैतेश्रुतीनां प्रत्यक्षाद्यबाध्यता

श्रुतौ प्रत्यक्षादिबाधोपन्यासः	१४७	२४
बाधपरिहारः	१४८	१६
प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्बाधकत्वासम्भवः	१५०	९
भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता	१५१	१९
ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते	१५२	१३
भेदबुद्धिः स्वविषयात् स्वभेदं न बोधयति	१५४	५
भेदबुद्धेरन्यथाऽभ्युपपत्तिः	१५५	१५
श्रुत्या ऐकान्तिकमद्वैतं बोध्यते	१५६	४
सर्वाद्वैतबुद्धिर्युगपदेव जायते	१५६	१७
अद्वैतश्रुतिप्रामाण्ये शङ्का	१५७	२४
तन्निरासः	१५७	२४

भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैतसिद्धिर्बुर्वारा	१६०	२५
अन्तिमबुद्धेरपि बाधः	१६१	५
परबुद्धिम्प्रति श्रुतिर्निराबाधा	१६४	४
सर्वभिन्नमिति वाक्येनाऽपि-	१६५	१५
भेदो न सिद्ध्यति		
भेदसाधनासम्भवोपसंहारः	१६६	११
<hr/>		
अद्वैतज्ञाने प्रतिबन्धाभावः	१६७	२४
अनौचित्यतीर्केणाऽपि श्रुतेर्न बाधः	१०३	२
अद्वैतश्रुतेः पुनर्वाधाशङ्का	१७४	५
बाधशङ्कापरिहारः	१७५	१३
सद्ब्रह्मलोकः	१८०	८
परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतेरु-	१८१	३
पोद्बलकम्		
व्यवहारबलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः	१८२	२०
भेदस्वरूपे विकल्पचतुष्टयम्	१८४	११
स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमवि-		
कल्पखण्डनम्	१८५	१६
भेदासत्त्वेऽसामञ्जस्यशङ्का	१८७	५
तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानत्वम्	१८७	१६
भेद इत्येतावन्मात्रं न पटस्य स्वरूपम्	१८८	१६
पटं प्रति प्रतियोगित्वं न घटस्य स्वरूपम्	१९०	६
पटं प्रति प्रतियोगित्वं न घटस्य धर्मः	१९१	२२
स्वरूपभेदग्राहिप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुत्यविरोधोपसंहारः	१९३	१५
घटस्य स्वरूपनिरूपणे न पटप्रतीत्यपेक्षा	१९३	२२
अर्थगतवैलक्षण्यं विनापि वैकल्पिक-		
निर्देशसम्भवः	१९६	४
अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य		
श्रुत्यबाधकता	१९८	११
अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता	१९९	४
अन्योन्याभावस्य न तादात्म्यादि प्रति-	१०२	१९

योगि किन्तु पटत्वादिकमिति तृतीयक-
लयमाशङ्क्यनिरासः

वैधर्म्यलक्षणभेदस्याऽप्यसम्भवः २०२ १७

भेदप्रमाणस्य भेदस्यच पर्या लोच- २०३ २२

ने नाद्वैतश्रुतिविरोधइत्युक्ता भेद-

धर्मिस्वरूपपर्यालोचनयापि भेद-

स्यनिरासः

भिन्नेधर्मिणि न तद्भेदनिवेशसम्भवः २०४ १७

घटादिभिन्नधर्मिणस्तद्भेदाश्रय- २०६ २४

त्वे त्रिदोषता ।

स्वरूपभेदनिरासः २०७ २२

स्वरूपमात्रान्नान्योविशेषार्थः २०८ २३

सर्वत्रापि स्वरूपभेदपक्षे दूषणम् २१० ६

अभिन्ने भेदनिवेशासम्भवः २१० १४

भेदाभेदोदासीनेऽपि न भेदनिवेशः २११ २

पृथक्कं भेद इति तुरीयपक्षे दूष- २११ ११

णातिदेशः

भेदस्य भेदिनो भेदाभेदासम्भवः २११ २४

प्रत्यक्षानुमानार्थापत्यादिभि- २१२ १८

रद्वैतश्रुतेरबाध्यता

स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरद्वैत- २१४ ६

श्रुतेर्वाधाशङ्का ।

तन्निरासः २१४ १४

अद्वैतश्रुतिषु व्याघाताभावः २१५ १३

उपजीव्यादुपजीवकस्य प्राबल्ये

बन्हावनुष्णत्वमपिपारमार्थिकं

साध्येतेतिशङ्कानिरासः २१६ १७

उपजीव्यविरोधेन श्रुतीनां प्रमाज-

नकत्वाभावशङ्का । २१७ १२

तन्निरासः २१८ १२

अद्वैतेभयाभावः

अद्वैतब्रह्मणोरैक्यमिति नपूर्वापरविरोधः	२२०	७
अद्वैतस्य श्रुतिजन्यताऽपारमार्थिकी	२२१	५
एकत्वनिर्वचनाशक्यत्वेऽप्यद्वैते न हानिः	२२१	
अद्वैतबुद्धेस्तर्केणाबाध्यता	२२३	१२
अद्वैतबुद्धेर्दृष्टार्थताऽपि	२२४	१४
श्रोतज्ञानेनाद्वैतविरोधनिवृ-	२२५	२०
त्तिपूर्वकमहाप्रमेयोपसंहारः		
श्रद्धयाऽऽत्मतत्त्वावगतिः	२२६	१४

खण्डनयुक्तीनां परपक्षनिषेधकत्ववत्		
तत्त्वनिर्णयफलकत्वमप्यस्तीति	२२८	२३
सर्वत्र खण्डनयुक्तीनां प्रागल्भ्यम्	२२९	१९
अपसिद्धान्तापत्तिनिवारणम्	२३१	२२
एकदर्शनावलम्बेऽपि खण्डनयुक्तीनां	२३२	२२
सावकाशत्वम्		
वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः	२३३	२०
जल्पस्य पृथक्कथात्वाभावः	२३४	८
जल्पस्य पृथक्कथात्वेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः	२३५	२१

लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिः	२३६	१२
प्रमालक्षणखण्डनारम्भे तत्त्वशब्दार्थविचारः	२३९	९
तत्त्वशब्दस्य यौगिकार्थानिरुक्तिः	२४०	९
तत्त्वशब्दस्य रूढार्थानिरुक्तिः	२४१	१९
तत्त्वशब्दस्य स्वरूपाच्चित्त्वेऽपि		
विपर्ययासादेरनिरासः	२४३	६
किं सत्त्वमात्रं स्वरूपं उतविशिष्टं		
सत्त्वमिति विकल्प्य आद्यनिरस्य		
द्वितीयस्यापि निरासः	२४४	१८
देशकालसम्बन्धस्वरूपस्य		
तत्त्वशब्दार्थत्वनिरासः	२४५	१२
देशकालसम्बन्धसम्बन्धिनां		

चतुर्णां तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः	२४६	९
तद्रूपेण प्रतीतस्य तथाभावस्तत्त्व-		
मित्यन्त्यपक्षस्य त्रेधा निरासः	२४६	१९
कालस्य कालान्तरेण सम्बन्धाभावः	२४८	२१
कारणस्य तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः	२४९	१९
कारणस्य तत्त्वेऽपसिद्धान्तापत्तिः	२५१	१
इतितत्त्वशब्दनिर्वचनखण्डनम्		

✓ अनुभूतिशब्दार्थस्य चत्वारो विकल्पाः	२५२	४
अनुभवत्वजातेरनुभवामीतिप्रत्ययमू-		
लकत्वखण्डनम्	२५३	८
अनुभवत्वजतौ साधकवाधकाभावयोरभावः	२५५	१
अनुभवत्व कल्पने साक्षात्वस्य मूलत्वनिरासः	२५६	१०
स्मृतिव्यावृत्तत्वस्यानुभवत्वकल्पकत्वनिरासः	२५७	११

साङ्ख्यमप्रदर्शयितुं प्रत्यभिज्ञाविकल्पाः	२५८	१२
अभेदस्य स्मृतावनुभवे चाऽनन्तर्भावा-		
दायकल्पानुपपत्तिः	२५९	१८
प्रत्यभिज्ञायां तदंशेऽभेदांशेचस्मृतित्वा-		
नुभूतित्वयोर्निरासः	२६१	१४
पारिशेष्यादभेदस्यतत्ताप्रतियोगिकत्वसिद्धिशङ्का	२६२	१९
आलम्बनशङ्कार्थानिरुक्त्या समाधानम्	२६३	१७
धर्मिणमादायस्मृत्यनुभूत्योः सङ्करः	२६४	२१
विषयभेदादुपाध्यन्तराच्चस्मृत्यनुभू-		
त्योर्व्यवस्थानिरासः	२६७	२१
उपाध्यन्तरेणस्मृतित्वानुभूतित्वयोर्व्यवस्थानिरासः	२६९	१
स्वतः प्रतिभासेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः	२७०	२
स्मृतित्वं संस्कारजत्वमुतान्यदिति विकल्प्यनिरासः	२७१	९
उभयकारणजत्वे सङ्करस्य दुष्परिहरत्वम्	२७२	१९
प्रत्यभिज्ञाया उभयकारणजत्वे तद्राहित्येच दूषणम्	२७३	२
पृथक्सिद्ध-सामग्रीभेदस्य कार्यभेद-		

कत्वमिति शङ्कानिरासः	२७४	९
सामान्योरन्योन्यसहकारित्वे		
तदभावे च दूषणम्	२७५	२१
चतुर्थपक्षनिरासः	२७७	३
संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्येन्द्रियेणाऽ		
भेदग्रहशङ्कानिरासः	२७७	१९

अविद्यमानप्रकाशकत्वस्य दोषत्वनिरासः	२७९	१
निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्व-		
मिति शङ्कानिरासः	२८०	२
संशयत्वजात्यवच्छिन्नजनकत्वं		
दोषत्वमिति पक्षक्षेपः	२८१	१०
संशयत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे वाकारार्थानुपपत्तिः	२८३	१
दोषेणप्रत्यासत्तेस्तिरस्कारात्सन्देह इति पक्षनिरासः	२८३	२२

सम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्याऽभेदग्रहणानुपपत्तिः	२८५	८
स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताविचारः	२८७	१
संस्कारस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वनिरासः	२८९	४
असन्निकृष्टस्यैव चक्षुषा ग्रहणमिति मतनिरासः	२९०	१
भेदाभावः स्वरूपाभेदो वाभासत इति पक्षनिरासः	२९२	११
स्मृतेः संस्कारजत्वेऽप्यनुभवत्वापत्तिः	२९२	७
प्रत्यभिज्ञायाएकानुभवत्वपक्षनिरासोपसंहारः	२९४	१९
सङ्कुरादनुभवत्वस्य न जातित्वम्	२९७	७
विमतं ज्ञानं नानुभूतिरित्यनुमानेऽ		
नुभवविरोधोद्भावनं तत्समाधानं च	२९७	१७
प्रत्यभिज्ञाखण्डनस्योपयोगः	२९७	२
अनुभवपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वनिरासः	२९९	१०
प्रत्यभिज्ञानस्याऽनुभवत्वखण्डनातिदेशः	३०१	१२
प्रमुष्टत्ताकस्मरणखण्डनम्	३०३	४
परिशेषात्संस्कारमात्रस्य कारणत्वशङ्का	३०५	७
परिशेषासिद्धिः	३०६	१५

संस्कारनाशकस्यैवेन्द्रियहकारित्वम्	३०९	१३
भ्रमस्थलेऽसन्निकृष्टस्यैवेन्द्रियकत्वोपपादनम्	३१०	१८
सादृश्यज्ञानवत्संस्कारस्य सहकारित्वेतत्तोलेखापत्तिः	३१२	३
इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे प्रतिबन्धुद्भावनम्	३१३	११
तत्तांशमोषनिरासः	३१४	४
चित्ररूपवत्प्रत्यभिज्ञायाविलक्षणज्ञानत्वनिरासः	३१७	३
प्रथमविकल्पनिराकरणोपसंहारः	३१७	२०
स्मृत्यन्यत्वस्मृतिलक्षणरहितत्वयोरनुभवार्थत्वनिरासः	३१८	४
स्मृत्यन्यत्वविकल्पोपन्यासः	३१८	११
यत्किञ्चित्स्मृत्यन्यत्वात्स्मृत्यन्यमप्यनुभूतिः स्यात्	३१८	२२
सर्वस्मृत्यन्यत्वं दुर्ज्ञेयमिति	३१९	१५
स्मृतिस्वरहितत्वमिति तृतीयविकल्प-		
स्य त्रेधा विकल्प्य निरासः	३२३	२
स्मृतिस्वरसंसर्गाभाववत्त्वं तत्प्रतियोगि-		
काभावमात्रं वेति विकल्प्यान्त्यनिरासः	३२३	१८
स्मृतिस्वरसंसर्गाभावविचारः	३२४	१९
संसर्गस्य स्वरूपमेवसंसर्ग इति शङ्कानिरासः	३२६	१४
लक्षणस्याऽसम्भवप्रस्तत्त्वम्	३२७	१३
स्वरूपविशेषस्य सम्बन्धत्वशङ्कानिरासः	३२८	२३
संसर्गस्य संसृष्ट बुद्धिजनकत्वेऽप्यसिद्धिः	३३०	३
सर्वतादृशबुद्ध्यजनकत्वरूपानुभूतिलक्षणनिरासः	३३३	१
भादृशङ्कानिरासः	३३४	५

अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रातीति-		
कवैलक्षण्यनिरासः	३३६	११
लक्षणतोऽप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदनिरासः	३३७	४
संसर्गतेरेतराभावयोर्लक्षणान्तरद्वारा भेदनिरासः	३४०	८
सहानवस्थानरूपविरोधेस्वीकृतेऽप्यनिस्तारः	२३९	२२
स्वरूपायोग्यतैवविरोधइतिनिरासः	३४४	१०
सहानवस्थानं सहाप्रतीयमानत्वं तद्यो-		
ग्यत्वं वाविरोधइति प्रत्येकं दूषयित्वा		

सर्वसाधारणदूषणोद्भावनम्	३४६	५
घटादेरनाद्यनन्तविश्वात्मत्त्वाना-		
मापत्तिनिरासशङ्का तन्निरासश्च	३४७	२
संसर्गान्योन्याभावलक्षणद्वयदूषणम्	३४९	१
अन्योन्याभावलक्षणेपि संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिः	३५१	१५
दूषणस्य सार्वत्रिकत्वम्	"	"
सामानाधिकरण्यानुपपत्त्युद्भावनम्	"	"
संसर्गाभावलक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधा-		
याऽधुनाऽव्याप्तिकथनम् ।	३५२	२३
संसर्गाभावलक्षणेऽव्याप्त्युद्भावनम्	३५३	१
अर्थान्तरापत्तिनिराकरणशङ्का	३५६	६
तर्कस्य न प्रशिथिलमूलत्वामितिसमाधानम्	३५७	८
वाद्युक्तदूषणस्य तत्पक्षएव प्रसङ्गः	३५९	१५
प्रतीतिबलात्संसर्गान्योन्याभाव-		
योर्वैधर्म्यशङ्कानिरासः	३६१	४
सिद्धान्तेऽनिर्वचनीयतायाएव व्यवस्थाहेतुत्वम्	३६१	२०
अनिर्वचनीयमतेऽनुभवविरोधाभावः	३६२	२४
अभावएवयत्रेत्यत्रैवकारार्थानिरुक्तिः	३६४	११
अन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरपरस्पर-		
प्रतिक्षेपरूपत्वमिति शङ्कानिरासः	३६८	१२
सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थत्वाभावः	३७०	१४
स्मृत्यन्यत्वं स्मृतित्वाभाववत्त्वमिति कल्पं निराकृत्य		
प्राभाकराभीष्टद्वितीय तृतीयकल्पयोर्निराकरणम् ।	३७२	१९
संसर्गान्योन्याभावयोः स्वाभाविकवैलक्षण्याभावेऽपि		
प्रतियोगिनोर्वैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति न स्मृतावतिव्या-		
प्तिरिति प्रकारान्तरेण संसर्गाभावनिर्वचननिरासः	३७३	१२
तृतीयाया इत्थम्भावार्थकत्वेपि दोषः	३७६	१

स्मृतिलक्षणरहितत्वमनुभूतित्वमिति तृतीयकल्पे

दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च ।

३७७ १२

शालिकनाथोक्तस्मृतिलक्षणानुपपत्तिः

३८० २

भाट्टस्मृतिलक्षणनिरासः	३८१	३
स्मृतिलक्षणानुपपत्त्युपसंहारः	३८	२४
तदविदूरप्राक्कालनियतोत्पत्त्यसाधारणबुद्धित्वमनुभूति- त्वमिति चतुर्थकल्पनिरासः	३८२	३
मिलितलक्षणस्यप्रातिभज्ञाने दूषणोपन्यासः	३८३	२०
प्रमालक्षणे अव्यभिचारिकरणजन्यत्वविशेषणदाने तत्त्वपदवैयर्थ्यं निष्प्रयोजनत्वं च	३८७	१
उदाहरणप्रदर्शनम्	३८९	७७
तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्योदाहरणान्तरेणातिव्याप्ति कथनम्	३९३	१
संसर्गारोपनिमित्तात्तादात्म्यारोपमभ्युपगम्यापि दोषप्रदर्शनम्	३९५	८

यथार्थानुभवः प्रमेतिलक्षणदूषणम्	३९७	१३
पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याप्तिपरिहाराशङ्कान्निरासश्च	३९९	६
यथार्थपदवैयर्थ्यम्	४०१	१
प्रकाशमानविश्वरूपेणविशेषणभावादर्थसादृश्यं ज्ञानस्येति द्वितीयकल्पनिराकरणम्	४०१	२५
लीलावतीकृतवृत्तरीत्या सर्वेषु धर्मिण्यभ्रान्तेषु ज्ञानेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः	४०३	३
किञ्चिदंशे बाध्यायाधियः अबाध्यांशेऽप्यप्रमात्त्वे बाधको- पन्यासः	४०४	६
लोकविरोधप्रदर्शनम्	४०६	१६
विषयविशेषनियमेन प्रमालक्षणनिरासः	४०७	११

उदयनाचार्यकृतलक्षणस्वरण्डनम्	४११	१७
सामस्त्यं सम्यक्त्वमिति तृतीयकल्पोत्थानशङ्का	४१२	५
सामस्त्यानिर्वचनम्	४१३	७
सम्यक्बुद्धस्य विशेषार्थकत्वशङ्का	४१४	१३
सम्यक्पदस्य विशेषार्थकत्वे निर्विकल्पकज्ञाने- ऽव्याप्तिकथनेनोक्तशङ्कापरिहारः	४१६	१०

यज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां भ्रमादीनां सत्त्वमसत्त्वं च तएव-		
विशेषपदवाच्याइति मतान्तरोत्थापनम्	४१७	२२
मतान्तरखण्डनम्	४१९	८
सन्विशेषोविशेषपदेनकथ्यते इति शङ्का	४२१	१५
शङ्कापरिहारः	४२२	७
बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्तिविशेष इति पक्षस्य निरासः	४२२	२४
अबाध्यविषयकत्वं ज्ञेयसादृश्यंवा सम्यक्त्वमिति शङ्का-		
न्तरनिरासः	४२५	१३
सविशेषार्थानुभव इति लक्षणे आहार्य संशयविपर्य-		
योरतिप्रसङ्गः	४२५	२१
परिच्छेदविशेषणस्याप्यतिदेशेन निराकरणोपसंहारः	४२७	५

भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम्	४२७	१०
अर्थाविनाभूतत्त्वमव्यभिचारित्वमित्यस्यत्रेधाविकल्पः	४२७	२३
एककालनियमोऽविनाभाव इति प्रथमकल्पनिरासः	४२८	१३
द्वितीयतृतीयकल्पनिरासः	४२९	२

अविसंवाद्यनुभवइतिबौद्धलक्षणस्य चत्वारोविकल्पाः	४३०	१६
ज्ञानान्तरेणतथैवोल्लिख्यमानत्त्वस्याविसंवादित्वस्य निरासः	४३१	११
द्वितीयविकल्पनिरासः	४३२	२
बौद्धलक्षणेद्वितीयकल्पस्य त्रेधाविकल्पनिरासः	४३३	२
बौद्धलक्षणे दुष्टत्वनिर्वचनखण्डनम्	४३५	१
बौद्धलक्षणे तृतीयविकल्पनिरासः	४३६	२१
बौद्धलक्षणे चतुर्थविकल्पनिरासः	४३९	८
प्राप्तियोग्यत्वमविसंवादित्वमित्यस्यनिरासः	४४१	२४
बौद्धाभिमतलक्षणान्तरनिरासः	४४२	१४
प्रमायालक्षणाान्तरनिरासः	४४३	१३
अज्ञातस्य प्रमात्त्वजातिमत्त्वस्य प्रमालक्षणत्वपक्षनिरासः	४४४	२
ज्ञातस्य प्रमात्त्वस्य लक्षणत्वे पिदोषः	४४५	११
प्रमात्त्वं जातिरितिपक्षं निरस्यार्थावबोधसामर्थ्यं		
प्रमात्त्वं तदेवप्रमाल-		

क्षणमिति भाट्टसिद्धान्तनिरासः	४४८	१२
सर्वलक्षणेपुसाधारणदूषणाऽतिदेशः	४४८	२२
प्रमाया अनिरुक्त्या प्रमाणखण्डनं	४५१	४

करणत्वनिर्वचनपूर्वपक्षः	४५१	२४
करणलक्षणे पूर्वपक्षप्रतिक्षेपः	४५४	७
हस्तादेः परिशेषेण करणत्वसाधनम्	४५९	१
करणलक्षणे व्यर्थत्वं प्रसाध्यतस्य अव्याप्त्युद्भावनम्	४६०	१५
कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वमितिलक्षणे दोषः	४६१	२
प्रकारान्तरेण करणलक्षणं तत्खण्डनं च	४६३	१८
करणलक्षणे विशेषणस्य सार्थ-		
क्यशङ्कनं तन्निराकरणं च	४६६	१४
कर्तरिकरणव्यवहारस्य गौणत्वप्रदर्शनम्	४६८	२५
कर्मणि कर्तृव्यवहारस्येष्टत्व-		
शङ्कनं तन्निराकरणं च	४७०	१६
क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन		
सम्बन्धिकरणमितिलक्षणानिरासः	४७३	४
सार्वकालिकायोगव्यवच्छेदाविवक्षया लक्षणस्य		
नातिव्याप्तिरिति शङ्कापरिहारः	४७६	
अयोगव्यवच्छेदस्य प्रकारान्तरेणार्थनिरासः	४७७	१०
करणलक्षणे पौनरुक्त्यपरिहारशङ्कादूषणं च	४७९	१४
रोहिण्यासत्यादेः कृत्तिकोदयादिना		
स्वभावसम्बन्धेऽपि कार्यकारणभावा-		
भावान्न करणत्वप्रसङ्ग इति शङ्कानिराकरणम्	४८०	२५
सामग्रीखण्डनम्	४८२	१५
सामान्याः कारणत्वाङ्गीकारणम्	४८३	२५
करणलक्षणेऽव्याप्त्युद्भावनम्	४८५	३
करणलक्षणेऽसम्भवकथनम्	४८६	१७
करणलक्षणस्यार्थान्तरनिराकरणम्	४८७	१५
कारणलक्षणे विकल्पेषु दोषकथनम्	४८९	१

करणलक्षणेचतुर्थविकल्पनिरासः	४९१	३

व्यापारानिरुक्त्या तद्विशिष्टलक्षणानिरुक्तिं दर्शयितुं		
व्यापारविकल्पः	४९१	२५
लिङ्गपरामर्शं व्यापारलक्षणस्याव्याप्तिपरिहारशङ्का	४९२	१८
तत्परिहारः	४९३	१४
लिङ्गपरामर्शस्य निर्विकल्पकद्वाराऽनुमितिकरणत्वो-		
पपत्तेरन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कानिरासः	४९६	८
अव्याप्तिपरिहाराशङ्कान्निराकरणे	४९७	२५
व्यापारलक्षणे तज्जन्यत्वविशेषणेन शब्दश्रोत्रसन्निकर्षे-		
ऽव्याप्तिः	४९८	१२
शब्दस्यैव व्यापारत्वेकरणत्वकर्मत्वयोरेकत्र विरो-		
धस्याप्रयोजकत्वशङ्कानिरासः	५००	५
तदाश्रयः कारणं व्यापारइति द्वितीयकल्पनिरासः	५०२	११
करणलक्षणे फलाव्यभिचारित्वविशेषणस्य		
विकल्प्यखण्डनम्	५०३	८
व्यापारवतः फलाव्यभिचारइति करणलक्षणस्य		
प्रकारान्तरेण विकल्प्यनिरासः	५०४	२४
करणप्रमाणयोः प्रकारान्तरेण लक्षणे बुद्ध्यादिध्वंसे-		
ऽतिव्याप्तिः	५०६	६
उद्योतकरकृतकरणलक्षणनिरासः	५०७	१
लक्ष्यस्वरूपापरिज्ञाने लक्षणस्यातन्त्रत्वम्	५०९	९
यद्वानेव प्रमिमीते इतिलक्षणे दोषान्तरकथनम्	५१०	१६
यद्वानेवेतिलक्षणेविशेषणान्तरप्रक्षेपनिरासः	५१२	४
व्यतिरेकमुखेन करणप्रमाणयोर्लक्षणे दोषोद्भावनम्	५१५	३
चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमितिलक्षणनिरासः	५१७	११
चरमत्वविशेषणांशे दोषः	५१९	१९
चरमत्वस्य प्रकारान्तरेण कथने ऽपि दोषकथनम्	५२१	१८
अतन्तरफलमिति करणमात्रस्य लक्षणान्तरनिरासः	५२२	२३
व्यापारदूषणम्	५३३	१८
प्रत्यक्षत्वादिजात्यवाच्छिन्नप्रमाकरणत्वंप्रमाणत्व-		

मिति शङ्का व्यर्थविशेषणासिद्धमिदं

लक्षणमिति दूषणम्

५२८ ९

प्रमाणस्यैवलक्षणान्तरदूषणम्

५२९ १४

प्रमाणविशेषलक्षणखण्डनातिदेशः

५३० १३

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणप्रयोजनविकल्पः

" "

सजातीयविजातीव्यावर्तकत्वासम्भवेन विकल्पनिरासः

५३२ १६

लक्षणस्य ज्ञानस्याऽज्ञातस्य वा व्यवच्छेदकत्वाऽसम्भवः

५३५ १७

लघूपायेन सिद्धौ गुरुपाये प्रवृत्तिर्दोषः

५३७ १५

द्वितीयविकल्पनिरासः

५३९ २२

व्यवहारार्थं लक्षणमिति तृतीयकल्पनिरासः

५४३ १६

चतुर्थकल्पनिरासः

५४३ ८

पञ्चमकल्पनिरासः

५४३ १६

विशेषाभिप्रायेण लक्षणत्वे विकल्प्य दूषणम्

५४४ १

भासमानसकलाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वमिति द्वितीय-
कल्पनिरासः

५४५ २०

अभिप्रायाज्ञानमूलकशङ्कानिरासः

५४७ १३

विशेषणान्तरशङ्कानिरासः

५४८ २०

भासमानेत्यत्र लटो विवक्षितार्थत्वपक्षनिरासः

५५१ ८

परकीयाशयखण्डनम्

५५२ ९

पूर्वोक्तलक्षणे भासमानाकारेति स्थाने यस्यार्थस्येति

विशेषणप्रक्षेपेण लक्षणोत्थापननिरासः

५५३ २४

प्राभाकरनयेनेष्टापत्तिशङ्कानिरासः

५५६ ५

अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः

५५७ ११

लक्षणान्तरेऽपि दोषातिदेशः

५५८ १३

प्रत्यक्षलक्षणेऽव्यभिचारिपदवैयर्थ्यम्

५५९ ५

साक्षात्कारित्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वनिरासः

५६० १४

लक्षणकथनस्याऽन्यप्रयोजनकत्वशङ्का

५६२ २२

शङ्कानिरासः

५६५ ६

विकल्पपूर्वकं तस्या एव शङ्कायानिरासः

५६५ १४

लक्षणान्तरेऽप्युक्तदोषातिदेशः

५६७ १३

द्वितीयकल्पनिरासः	५७०	१९
विधिव्यवहारसाध्यपक्षोक्तदोषस्य व्यवहारसाध्यपक्षे- ऽतिदेशः	५७२	२३
शास्त्रस्य शिष्यार्थत्वे हेत्वादिकथनवैयर्थ्यम्	५७३	२३
शास्त्रद्वैराश्यशङ्कान्तपरिहारश्च	५७४	२३
साक्षात्कारित्वानिरुक्तिः	५७८	१४
सविशेषार्थप्रकाशत्त्वमिति लक्षणस्यानुमितावतिव्याप्ति- परिहारशङ्का तन्निराकरणं च ।	५७९	२४
असम्भवदानाय दोषप्रदर्शनम्	५८१	८
विशेषशब्दार्थे दोषप्रदर्शनम्	५८२	१२
प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षलक्षणखण्डनम्	५८३	१४
उक्तदूषणस्य भाट्टमतेऽप्यतिदेशः	५८४	२०
कर्मकारकजन्यज्ञानत्वमपरोक्षत्वमिति लक्षणनिरासः	५८५	१५
प्रमित्सोत्पत्तिनिवारकत्वमिति लक्षणनिरासः	५८६	२
अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वं कारणविशेषणी- कृतभावत्वं वा प्रत्यक्षत्वमिति निरासः	५८७	२५
अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वमितितृतीय- कल्पनिरासः	५८९	१३
प्रभाकरशङ्कानिरासः	५९०	३
नियमविशेषणेन दोषपरिहारशङ्का तन्निराकरणं च ।	५९१	९
ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वमिति निरासः	५९५	२
विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदितिनिरासः	५९५	११
स्वविषयान्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वमिति लक्षणनिरासः	५९५	२२
स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं साक्षात्त्वमिति लक्षणनिरासः	५९७	१६
पूर्वोक्तलक्षणे तत्त्वोपप्लवकारोक्तदूषणनिरासः	५९९	१७
षोढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तविषयनियमं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणनिरासः	६००	१६
स्वरूपधीः प्रत्यक्षमित्यस्यनिरासः	६०१	२४
अनुपहितप्रतीतिः प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६०४	२
व्याप्त्याहुपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयस्तत्प्रत्य- क्षमितिलक्षणनिरासः	६०४	२३

अव्यवहितधीत्वंसाक्षात्त्वमित्यस्य निरासः	६०५	२१
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वनिरासः	६०८	६
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे स्वाभिमतदोषकथनम्	६०९	२२
साक्षात्त्वजातेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः	६११	२
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वेऽनुमानविशेषे साङ्ख्य्योपपादनम्	६१२	११
व्यञ्जकाभावात्प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावः	६१४	३
प्रत्यक्षत्वस्य विषयधर्मत्वनिरासः	६१५	१०
प्रत्यक्षत्वस्य पदार्थान्तरत्वनिरासः	६१५	१७
लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवतीधीः प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६१६	२३
अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिताधीः		
प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६१७	२०
शब्दानुमानोपामानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्व- मितिलक्षणनिरासः	६२०	१७
उक्तनिषेधसमुदायवत्त्वेसति एका प्रमाप्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६२२	७
एकशब्दार्थस्य विकल्पनिरासः	६३३	१९
द्वितीयादिविकल्पनिरासः	६२४	२१
एकत्रसमाप्तद्व्यादिसङ्ख्याविधुरवृत्त्यनुमानादिप्रतियोगिका- न्योन्याभावत्रयं प्रत्यक्षलक्षणमित्यस्य निरासः	६२६	१८
एकत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदे सत्तायाअपि भेदप्रसङ्गः	६२८	४
द्वित्वादि यत्र न समाप्यतेऽभावत्रयं चाऽस्ति तत्प्रत्यक्षमि- तिलक्षणनिरासः	६३०	१३
काचिदपि द्वित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यते तत्प्रत्यक्षमि- त्यस्य निरासः	६३१	१४
उक्तविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेरवारणम्	६३२	९
अनुमित्याद्यभावत्रयवती प्रमितिः प्रत्यक्षमिति नानुमित्या- दावतिव्याप्तिरिति शङ्का तन्निवारणं च ।	६३४	२२
प्रमितित्वस्य कादाचित्कत्वे नियामकं नास्तीतिकल्पं निरा- कृत्य विकल्पपुरस्सरं नियामकास्तित्वपक्षस्य निराक- रणम्	६३६	२२
नियामकस्योपलक्षणत्वपक्षप्रतिक्षेपः	६३८	७

अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ	६३९	११
प्रत्यक्षलक्षणखण्डनोपसंहारः	६४०	७२

अनुमानखण्डनारम्भः	६४१	२५
प्राप्तस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमिति पक्षे सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्यत्र संदेहस्य विशेषणत्वं उपलक्षणत्वं संशययोग्यत्वं वा न वक्तुं शक्यम्	६४३	१
व्याप्यत्वमेव लिङ्गत्वमित्यस्य निरासः	६४५	
प्रमाणान्तरेण साध्यनिश्चयेऽपि स्वार्थानुमाने पक्षधर्मत्वमिष्टमिति शङ्कानिरासः	६४७	१२
विकल्पोपन्यासपूर्वकं साध्यज्ञापकत्वदूषणम्	६५१	२

अविनाभावो व्याप्तिरित्यस्य निरासः	६५४	२
सार्वत्रिकः सम्बन्धः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरित्यस्य निरासः	६५४	२३
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरासः	६५५	
भेदाभेदमतावलम्बनेन शङ्कातन्निरासश्च	६५८	४
सर्वेषां पदार्थानां भेदाभेदावेकरूपेणेति निरस्य रूपान्तरेण तत्कथने दोषः	६५९	२१
सामान्यप्रत्यासत्त्यङ्गीकारेऽपि व्याप्तिग्रहाऽसम्भवः	६६०	१०
कार्यवैलक्षण्येन कारणवैलक्षण्यमिति शङ्कानिरासः	६६१	२५
कृतस्यासम्भवेऽन्य एव कारणभेदः कल्प्यत इति शङ्कानिरासः	६६३	५
अविनाभाव इत्यत्र नञोविनापदसम्बन्ध इति निरस्य भावपदेन नञः सम्बन्ध इति कल्पनिराकरणम्	६६६	३
यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकं तयोरन्वयो व्याप्तिरिति लक्षणस्य निरासः	६६७	९
विपक्षे वृत्तौ बाधकमुपेत्यापि अन्वयस्य व्याप्तिवखण्डनम्	६७९	१३
द्वितीयविकल्पनिरासः	६७०	२५
बाधकोपेतसार्वत्रिकोऽन्वयो व्याप्तिरिति पक्षस्य बाधकोपेतान्वयो व्याप्तिरित्यस्य च निरासः	६७१	१९
चतुर्थकल्पनिरासः	६७२	१२

उपमानशब्दयोर्विपक्षवृत्तिबाधकत्वनिरासः	६७३	२०
अनुपलब्धेर्बाधकत्वनिरासः	६७५	९
तर्कस्य बाधकत्वनिरासः	६७७	११
उदयनोक्तशङ्कानिरूपणम्	६७८	४
तत्परिहारः	६७९	२१
ज्ञानस्याऽऽकस्मिकत्वशङ्कापरिहारः	६८२	७
दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना नेतिशङ्कानिरासः	६८३	११
व्याघातसाम्याभावशङ्कापरिहारः	६८५	१७
व्याघाताभावाङ्गीकारेणशङ्का तत्परिहारश्च	६८८	१९
तर्काणामनादिसिद्धव्याप्तिकत्वशङ्कापरिहारः	६९९	९
तर्काद्याघातावगमनिरासः	६९२	६
तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थादोषः	६९३	२
व्यभिचारशङ्कयाऽनुमानस्य दुष्टत्वम्	६९५	२१
स्वाभाविकः सम्बन्धोव्याप्तिरिति पक्षखण्डनम्	६९६	११
स्वाभाविकशब्दार्थविकल्पः	६९६	२४
षण्णां विकल्पानां निरासः	६९७	१९
अनौपाधिकः सम्बन्धोव्याप्तिरित्यत्र उपाधिखण्डनार्थं		
तत्स्वरूपप्रदर्शनम्	७७०	११
उपाधिलक्षणस्य पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिकथनम्	७०४	२४
चक्रकापत्तिपरिहारार्थं साध्यव्यापकत्वस्य प्रकारान्तरे-		
णप्रतिपादनशङ्का तन्निरासश्च	७०७	१७
सन्दिग्धोपाधित्वनिरासः	७१०	११
अनवस्थानिरासः	७११	२१
सर्वज्ञनारायणप्रोक्तसाध्यव्यापकत्वनिर्वचननिरासः	७१४	६
निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्य दुर्ग्रहत्वम्	७१४	२१
शाकादित्वस्याऽनुगतत्वेऽपिदोषः	७१७	२५
केवलव्यतिक्रिहेतूपाधौ लक्षणाव्याप्तिः	७२२	९
व्याप्तिसिद्धिमुपेत्यापि दूषणम्	७२६	१०

व्याप्तिः खण्डिता पक्षधर्मता खण्ड्यते ७२७ ७
 सिपाधयिपितधर्माधर्मापक्षइति खण्डयित्वाऽनवधारितधर्मा

धर्मीपक्षइत्यस्य खण्डनम्	७२८	१६
अनवधारिते हेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षइत्यस्य खण्डनम्	७२९	७०
अनवधारणं विकल्प्य दूषणम्	७३०	१३
उत्पाद्यज्ञानत्वं साध्यमित्यस्य दूषणम्	७३२	१६
प्रौढ्या पक्षमभ्युपगम्य पक्षधर्मतानिरासः	७३३	६
व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्मतेति विकल्पनिरासः	७३४	४

उपमानखण्डनारम्भः सादृश्यज्ञानस्योपमानत्वखण्डनम्	७३७	८
उपमानशब्दस्य करणेभावे च साधारण्यात् द्विधा वि- कल्प्य दूषणम्	७३८	१७
सादृश्यं ज्ञानस्योपलक्षणं विशेषणं वा उभयथादोषः	७४०	९
मीमांसकाभिमतोपमानलक्षणनिरासः	७४२	६
आप्तवाक्याजन्यत्वे सतीति विशेषणप्रक्षेपेऽपि दोषः	७४२	२४
लक्षणान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	७४६	८
उदयनोदीरितोपमानलक्षणनिरासः	७४७	६
सङ्गतेरनवगतत्त्वविकल्पनिरासः	७५०	२
संज्ञेति विशेषणनिरासः	७५१	२
वाक्यार्थेति विशेषणनिरासः	७५३	४
पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्यन्तरम्	७५५	२०
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाकरणमुक्तानुसन्धानमिति कल्प- निरासः	७५८	१६
सम्बन्धप्रमितेरुपमानफलत्वमेव	७५९	२३

शब्दप्रमाणखण्डनारम्भः ।	७६३	४
आप्तत्वानिरुक्तिः ।	७६३	१७
दोषरहितस्य पुंसो वाक्यमागम इति लक्षणेऽपि दोषः	७६६	७
यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्राऽपि दोषत्रयम्	७६८	५
वाक्यत्वानिरुक्तिः	७६९	२
सुप्तिङन्तं पदमित्यस्य निरासः	७७०	६
वर्णाविभक्त्यन्ताः पदमित्यस्य निरासः	७७१	५
वर्णा इत्यत्र बहुवचनं विवक्षितं न बोधयथाऽपि दोषः	७७२	५

देवदत्तस्वित्यस्यापि पूर्वोक्तरीत्या पदत्वापत्तिः	७७५	६
विभक्त्यन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं		
पदलक्षणमित्यस्यनिरासः	७७७	८
विशेषणान्तरप्रक्षेपेऽपि दोषः	७७९	३
यदुपाधिकीयलक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन		
निष्पन्नमिति लक्षणनिरासः	७८०	१२
अपौरुषेयं वाक्यमागम इति लक्षणनिरासः	७८२	११

अर्थापत्तिखण्डनम्

अन्यथाऽनुपपत्तिनिरासः	७८२	२२
दूषितपक्षस्यैव पुनर्निराकरणम्	७८३	१८
प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिरर्थपत्तिरित्यस्यनिरासः	७८४	१८
प्रमाणविरोधानुपपत्तेरेव प्रकारान्तरेण दूषणम्	७८६	१०
अर्थापत्तेश्चतुर्धाविकल्प्यनिरासः	७८९	४
चतुर्थविकल्पनिरासः	७९०	१५

योग्यानुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वखण्डनम्	७९२	११
योग्यत्वविशेषणांशप्रयुक्तदूषणम्	७९४	१९
तत्तद्विनाभूतविरहसहितेत्यादिलक्षणे व्यर्थविशेषणत्व-		
मुक्त्वाऽसम्भवकथनम्	७९७	४
पुनः शङ्कान्तरनिरासः	७०१	११
अभ्युपेत्यदूषणोक्तिः	८०२	२५

प्रमाणाभासखण्डनारम्भेऽसिद्धस्य खण्डनम्	८०५	२३
हेत्वाभासान्तराणां नासिद्धान्तर्भाव इति नैयायिकशङ्का	८०७	१०
सिद्धसाधनस्यासिद्धेऽन्तर्भावः	८०९	७
विरुद्धस्यासिद्धतः पृथक्कम्	८१२	२
विरुद्धस्यपृथक्केऽनैकान्तिकस्यापि न व्याप्तिव्यातिरेकरूपता	८१३	१३
सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्कं तत्स्वरूपं च	८१४	१८
बाधस्यासिद्धितः पृथक्कम्	८१५	१२
वाचस्पतिमतम्	८१७	८

हेत्वाभासत्रैविध्योपसंहारः	८१८	१५
नियमाक्षेपपरिहारौ	८१९	४
पृथग्दूषणत्वाभावशङ्का	८२१	११
अर्धाङ्गीकारेणशङ्कापरिहारः	८२२	६
इति महापूर्वपक्षसमाप्तिः		
सिद्धान्तोपक्रमेऽसिद्धलक्षणनिरासः	८२५	१५
प्रत्येकपक्षशङ्कातत्परिहारौ	८२७	१९
अव्याप्तिपरिहारशङ्कापरिहारौ	८३०	१६
पुनः शङ्कापरिहारः	८३२	१३
विशेषणेऽपि दोषापरिहारः	८३३	१५
दूषणातिदेशः	८३४	२०
तर्काभावस्य हेत्वाभासान्तरत्वशङ्कापरिहारः	८३६	२४

सूत्रोक्तासिद्धलक्षणनिरासः	८३९	१७
----------------------------	-----	----

विरुद्धखण्डनारम्भः	८४०	१९
अनैकान्तविरुद्धयोर्भेदशङ्कानिरासः	८४२	२५
अविवक्षितनियमाऽनियमप्रतीतिनिरासः	८४६	४
विरुद्धस्यनैकान्तिकात् न पृथक् दूषणत्वम्	८४७	८
विरुद्धलक्षणखण्डनम्	८४९	३

अनैकान्तिकखण्डनारम्भः	८५०	१९
विकल्पद्वयं निरस्य सपक्षविपक्षसाधारणत्वमनैकान्ति- कत्वमितिकल्पस्य निराकरणम्	८५२	१९
सद्धेतावतिव्याप्तितादवस्थ्यम्	८५५	९
सर्वसपक्षविपक्षेतिलक्षणे सर्वत्वस्य कुत्र विशेषणत्वमिति विकल्पनिरासः	८५६	२
वाचोयुक्तिनिरासः	८५७	१०
पूर्वोक्तहेत्वनुवादः	८६०	४
सामान्यविशेषलक्षणयोर्निरासः	८६१	९
प्रकारान्तरेणानैकान्तिकनिरासः	८६२	२

स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनस्य तृतीयविकल्प- निरासः	८६५	१२
सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणनिरासः	८६७	१७
अन्यत्र दूषणातिदेशः शङ्कान्तरनिरासश्च	८७२	७
प्रकारान्तरेणानैकान्तलक्षणनिरासः	८७४	२४
पुनरपि लक्षणान्तरनिरासः	८७५	१८
साधारणत्वासाधारणत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वमित्य स्य लक्षणस्य निरासः	८७७	२
असिद्धत्वादिप्रकारादन्वेन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति लक्षणनिरासः	८८२	८
साध्याव्याप्यतदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इतिलक्षणनिरासः	८८४	८

सत्प्रतिपक्षखण्डनारम्भः	८८६	१८
तार्किकाभिमतबलशब्दार्थनिरासः	८९०	३
सर्वेति विशेषणे सत्प्रतिपक्षलक्षणेऽव्याप्तिः	८९२	१३
पदान्तरावापपूर्वकलक्षणान्तरशङ्कानिरासः	८९५	३
प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः	८९६	४
पुनः शङ्का	८९९	२१
शङ्कानिरासः	९०१	६
सत्प्रतिपक्षलक्षणान्तरनिरासः	९०३	२०
लक्षणघटकप्रतीयमानत्वविकल्पनिरासः	९०५	२६
द्वितीय तृतीय चतुर्थकल्पनिरासः	९०६	२३
दूषणातिदेशः	९०७	१८
लक्षणत्रयसाधारणदोषः	९०८	८
सत्प्रतिपक्षेविशेषशङ्कानिरासः	९०९	८
विशेषणान्तरशङ्कानिरासः	९११	१३
द्वितीयकल्पनिरासः	९१२	१०
दोषान्तरोपपादनम्	९१४	२
विशेषणान्तरशङ्कानिरासः	९१६	५
अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	९१७	२१

पुनः शङ्कान्तरनिरासः	२१९	९
यच्छब्दस्य विशेषपदेन सम्बन्धेऽपि दोषः	२२१	१३
विशेषणान्तरप्रक्षेपशङ्कानिरासः	२२२	११
अनुद्गावनं विकल्प्य दूषणम्	२२३	२१
दोषानुद्गावनावधारणशङ्कानिरासः	२२४	२४
विशेषणान्तरेणाऽसम्भवशङ्कयाः परिहारः	२२७	२७
कालमात्रसम्बन्धिसम्भावनानिरासः	२२७	२७
लक्षणमनूद्य दोषकथनम्	२२९	१९

कालात्ययापदिष्टखण्डनारम्भः	२३१	१४
बाधितविषयइति लक्षणस्य त्रेधाविकल्पेषु आद्यद्वयनिरासः	२३२	३
द्वितीयविकल्पस्य खण्डनान्तरम्	२३३	४
तृतीयकल्पनिरासः	२३३	१५
तृतीये गौरवप्रदर्शनम्	२३४	१२
हेत्वाभासपदस्य सहशार्थकत्वेऽपि दोषः	२३८	३
पक्षपदघटितेऽपि लक्षणे दोषः	२३८	२०
पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	२३९	२२
पक्षत्वाभिमतत्वस्य त्रेधा विकल्प्यनिरासः	२४१	१७
पक्षत्वेन प्रमितत्वमिति द्वितीयनिरासः	२४२	२४
पक्षत्वेन प्रतीतत्वमात्रमिति तृतीयनिरासः	२४३	७
प्रतीतिविषयत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि दोषः	२४६	६
हेतुत्वाभिमतत्वपक्षस्याऽपि निरासः	२४७	१६
बाधितस्य लक्षणान्तरनिरासः	१४८	४
तद्व्यतिरिक्तत्वस्य त्रेधाविकल्प्यनिरासः	२४८	१५
अन्योन्याभावस्यैकत्वेनातिव्याप्तिशङ्कापरिहारः	२४९	१६
पुनः शङ्कान्तरनिरासः	२५१	१६
धर्मिप्रतियोगिनोः प्रकृते वैलक्षण्यानिरूपणम्	२५४	१५
तादात्म्यप्रतियोगिकत्वंभेदस्य नेतिशङ्कानिरासः	२५५	२१

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

अथद्वितीयः परिच्छेदः ।

निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानिखण्डनारम्भः	९५९	४
स्वीकारपदार्थस्य विकल्प्य निरासः	९६०	१४
देशकालपुरुषाद्यभेदेनस्वीकारपरित्यागयोर्दोषः	९६२	१७

प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	९६५	२०
अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	९६७	३
विशेष्योक्तिसमये विशेषणानुक्तिविवक्षानिरासः	९६७	२१
अन्तिमकल्पनिरासः	९६९	१९
विशेषणस्थानेविशिष्टोक्तिविवक्षाया भङ्गः	९७१	१४
प्रतिज्ञान्तरलक्षणेविशेषणपरम्परायाअनुपपत्तिः	९७२	२

प्रतिज्ञाविरोधखण्डनारम्भः	५७४	१७
व्याघातविचारः	९७५	२४
एकत्र विरुद्धास्तित्वस्य प्रामाणिकत्वा-		
प्रामाणिकत्वयोर्दोषः	९७८	५
स्वतोऽप्रमाणस्यापि परतः प्रामाणिकत्व-		
मिति शङ्कानिरासः	९७९	५
द्वयापादनशङ्कानिरासः	९८१	११
प्रतिबन्धा विकल्प्य निरासः	९८३	७
परिहारसाम्यं विवक्षितमिति		
द्वितीयकल्पनिरासः	९८४	७
दोषाणां सत्त्वेऽपि परिहारइति		
शङ्कानिरासः	९८५	१३
समाधिसाम्यशङ्कानिरासः	९८७	२
प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दीखण्डनम्	९८७	२२
समानत्वाद्दूषणमपि नोद्भावनीय-		
मिति शङ्कानिरासः	९९०	२
विशिष्टस्यैवोद्भावनेऽपि दोषः	९९०	२४
प्रतिज्ञाहान्यापत्तिनिरासः	९९२	१७

अपसिद्धान्तखण्डनारम्भः	९९५ ३०
स्वेतिविशेषणेन दोषवारणशङ्कानिरासः	९९७ २
अप्राप्तकालत्वेनिग्रहापत्तिः	९९८ १८
प्रथमं सविशेषणोक्तेऽपि लक्षणे दोषः	९९९ १४
पुनर्लक्षणनिर्वचनेऽपि दोषः	१००० २
यच्छब्दप्रक्षेपेणापसिद्धान्तलक्षणनिरासः	१००१ २२
त्यागशब्दबलेनातिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	१००२ २१
एकशब्दं प्रक्षिप्य लक्षणशङ्कानिरासः	१००४ ११
लक्षणान्तर उक्तदूषणातिदेशः	१००५ १७
दोषपरिहारशङ्कानिरासः	१००६ ६
अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वोपन्यासनिरासः	१००८ १३
उक्तार्थानुवादः	१०१० ४
पूर्वानुमत्यैवाऽपसिद्धान्तोपन्यासइति शङ्कानिरासः	१०११ २५
अनङ्गीकृताऽपसिद्धान्तदोषं प्रति व्याघात उद्भाव्य इति शङ्कानिरासः	१०१३ २०
व्याघातोद्भावेने प्रतिज्ञाहान्यापत्तिः	१०१४ २२
प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्नेति शङ्कानिरासः	१०१५ १७
विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तदूषणत्वप्रसाधननिरासः	१०१७ ३
अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वसमर्थकोदयनमतारम्भः	१०१८ १०
उदयनमतखण्डनारम्भः	१०२१ १९
प्रतिदर्शनसिद्धमभ्युपगम्य पश्चात्त्यागोऽपसिद्धान्त इति द्वितीयकल्पनिरासः	१०२२ २२
प्रमाणोपनीताभ्युपगममाश्रित्याऽपसिद्धान्तप्रवृत्तिरिति शङ्कानिरासः	१०२४ २१
दूषणाऽतिदेशोनिग्रहस्थानान्तरेषु	१०२६ ३

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

किंशब्दार्थविचारारम्भः	१०२८ ६
द्वितीयविकल्पस्यैव प्रकारान्तरेण निरासः	१०२९ १४
किंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वनिरासः	१०३१ १६

विशेषपरः प्रश्न इति शङ्कानिरासः	१०३३ ६
प्रश्नस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायनिरासः	१०३४ २५
दूषणान्तरकथनम्	१०३६ १५
परमतेऽयथार्थत्वेऽपि स्वसिद्धान्तेन सत्यज्ञानमुत्पाद्य- मिति निरासः	१०३८ २३
ज्ञानस्य यथार्थायथार्थत्वयोः सन्देह एवेति शङ्कानिरासः	१०४० २२
कल्पान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	१०४१ ११

तृतीयेः परिच्छेदः समाप्तः

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

भावत्वखण्डनारम्भः	१०४३ १०
अस्तिशब्दार्थविकल्पनिरासः	१०४४ २३
भावत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः	१०४६ २४
भावत्वलक्षणे प्रत्यक्षप्रामिति विषयत्वनिवेशादिशङ्कानिरासः	१०४८ २५

अभावत्वखण्डनारम्भः	१०५१ १६
निषेधात्मकत्वनिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वरूपविकल्पद्वयं निरस्य भावविरोधित्वमभावत्वमिति तृतीयकल्पनिरासः	१०५२ १५
प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति लक्षणान्तरनिरासः	१०५४ १४
लक्षणे दोषान्तरकथनाय विकल्पद्वयमुपन्यस्य क्रमेण निरासः	१०५५ १९
प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति तदभावत्वमिति लक्षणनिरासः	१०५७ ८

विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नत्वं निराकृत्य तार्किकाभिमतभिन्नत्वनिरासः	१०६० ८
विशिष्टत्वस्यातिप्रसङ्गवारकलक्षणान्तरनिरासः	१०६३ ३
धर्मधर्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रापवैकव्युद्धा- रुद्धा विशिष्टमितिलक्षणनिरासः	१०६३ २३
प्रतीतिवलेनातिरिक्तधर्मिसिद्धिनिरासः	१०६६ १८
विशिष्टनिरासे युक्त्यन्तरम्	१०६८ ७

एकज्ञानारूढत्वविशेषणनिरासः	१०६९ २५
द्रव्यलक्षणखण्डनम्	१०७० २२
गुणलक्षणनिरासः	१०७२ ४
जातीतरानाऽनाश्रयोऽकर्मरूपोगुण-	
इति लक्षणनिरासः	१०७३ १८
गुणाश्रयइतिद्रव्यलक्षणघटकाश्रयशब्दार्थविचारः	१०७६ ३
समवायिकारणं द्रव्यमित्यस्यनिरासः	१०७७ २१
सामान्यलक्षणखण्डनारम्भः	१०७९ ११
सामान्यलक्षणस्थानुवृत्तत्वशब्दार्थविचारः	१०८२ १८
नित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वमितिल-	
क्षणनित्यमनित्यं वेति विकल्पयोः	
प्रथमं निराकृत्यद्वितीयनिरासः	१०८४ ४
विशेषलक्षणखण्डनारम्भः	१०८६ १६
इतरव्यावृत्ततयाऽधिगतोपाश्रिरेव	
विशेषलक्षणमितिपक्षनिरासः	१०८८ १९
सर्वसाधारणविशेषलक्षणदूषणम्	१०८९ २५
सम्बन्धखण्डनम्	१०९० २३
नियामकत्वस्य सम्बन्धत्वनिरासः	१०९१ २२
कारणस्य कालयोगं प्रतिनियामकत्व-	
मितिशङ्कानिरासः	१०९३ २०
कार्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामक-	
त्वेऽविनिगम्यत्वापत्तिः	१०९४ १६
सम्बन्धत्वस्य भावरूपत्वेऽभावरूपत्वेचानुपपत्तिः	१०९६ १४
आधारत्वखण्डनम्	१०९८ १४
पतनप्रतिबन्धकत्वमाधारत्वमितिनिरासः	११०० ८
अधिकरणशब्दस्यनानार्थत्वेऽपि दोषः	११०१ १६

अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्व इष्टापत्तिनिरासः	११०२ २१
अधः शब्दार्थविचारः	११०५
पृथिव्यभिमुखीदिग्धः शब्दार्थइत्यस्य निरासः	११०६ ५
अन्यस्याधारार्थस्यानिरुक्तिः	११०९ १५
द्वितीयकल्पनिरासः	११११ १०
आधारत्वस्य साधारत्वेनिराधारत्वे च दोषः	१११३ ६

विषयविषयिभावखण्डनम्	१११४ २५
स्वभावशब्दार्थखण्डनम्	१११५ २०
घटादेर्ज्ञानसाधारणधर्मत्वनिरासः	१११७ ३
प्रतीत्याज्ञानज्ञेययोः सम्बन्धकल्पनानिरासः	१११८ १७
विषयितायाज्ञानस्वरूपत्वेऽपि विज्ञानवादानिराकरणम्	११२० ३
तदीयत्वस्य विषयविषयिभावान्तर्भावे अनन्तर्भावे च दोषः	११२२ २
ज्ञेयसम्बन्धरूपधर्मस्य ज्ञानादभिन्नत्वमिति शङ्कानिरासः	११२२ २३
ज्ञानजन्यफलाधारत्वं विषयत्वमित्यस्यनिरासः	११२४ १७
तत्सम्बन्धत्वं विषयत्वं इति पक्षनिरासः	११२६ २५
शालिकनाथीयविषयलक्षणनिरासः	११२७ ९
सौगतविषयलक्षणनिरासः	११३० ५
ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वमित्यस्यनिरासः	११३२ ४
लक्षणान्तरस्यैव निरासः	११३२ २२
विशेषणं विशिष्टस्यैव न धूममात्रस्येति शङ्कानिरासः	११३४ १५
दोषान्तरोद्घाटनम्	११३६ ११
विनाससम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेषोविषय इति पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिकथनम्	११३७ ८

भेदखण्डनारम्भः	११४१ ५
स्वरूपभेदखण्डनम्	११४१ २३
अन्योन्याभावखण्डनम्	११४३ १२
भेदवादिशङ्का	११४४ १२
भेदवादिशङ्कापरिहारः	११४६ १३

प्रतियोगिस्मृत्यादिसहिताधिकरणत्वप्रतीतिर्भेदग्रहहेतु- रिति शङ्कानिरासः	११४८ १०
स्मृतित्वस्य भेदप्रतीतौ प्रयोजकत्वनिरासः	११४९ १८
वैधर्म्यभेदनिरासः	११५२ ११
सप्रतियोगिस्वरूपभेदखण्डनम्	११५४ ९
धर्मान्तरभेदे खण्डनान्तरम्	११५६ २५
घटत्वादीनां पटाद्यपेक्षया भेदव्यवहारजनकत्वनिरसनम्	११५७ १५
अन्य एव कश्चिद्धर्मो भेद इति पक्षनिरासः	१११० १०
घटत्वादिरेव भेद इत्यस्य खण्डनान्तरम्	११६१ १६
धर्मभेदेऽन्योन्याश्रयकथनम्	११६३ २०
भेदेभेदान्तरसत्त्वेऽसत्त्वे च दोषः	११६४ २४
भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति द्वितीयकल्पनिरासः	११६८ ३
उदाहरणविघटनम्	११६९ २४

उदयनमतानुवादः	११७० ८
वेदान्तमतनिरसनम्	११७३ २
स्वरूपस्य भेदज्ञानविषयत्वनिरासः	११७४ २०
भेदशब्दार्थनिरूपणम्	११७५ २३
उदयनमतखण्डनारम्भः	११७७ २४
चौद्यान्तरमनूद्य निराकरणम्	११७८ २३
प्रवाहवदेकभेदस्वीकारेऽपि दोषः	११८१ २४
चौद्यान्तरनिरासः	११८३ ३
स्वरूपभेदलक्षणखण्डनम्	११८४ ९
विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीत्यावश्यकत्वभङ्गः	११८५ २२
उदासीनत्वेन दृष्टस्य स्वरूपस्य भेदत्वमेवेति शङ्कानिरासः	११८६ १४
अन्योन्याभावलक्षणखण्डनम्	११८८ १०
सामानाधिकरण्यविषयकविकल्पद्वयनिरासः	११८९ १५
तृतीयविकल्पनिरासः	११९१ २१
तृतीयविकल्पस्य प्रथमद्वितीयविकल्पखण्डनम्	११९२ १५
चतुर्थपञ्चमविकल्पनिरासः	११९४ ९
लक्षणेऽव्याप्तिकथनम्	११९६ ११

वैधर्म्यभेदलक्षणखण्डनम्	११९७ २०
अपरोक्षभेदज्ञानस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वे वक्तव्ये सन्नि- कर्षस्य यः सम्बन्धः स एव भेद इति शङ्कानिराकरणम्	११९९ १४

कारणत्वखण्डनारम्भः	१२०० ९
अन्यथासिद्धिशब्दार्थविचारः	१२०२ १६
अनन्यथासिद्धत्वस्यार्थान्तरनिरासः	१२०४ १४
कारणत्वलक्षणाद्वयनिरासः	१२०६ १८
कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः	१२०७ २२
नियतत्वविशेषणे विकल्प्य दोषकथनम्	१२०९ १२
पूर्वशब्दार्थविचारः	१२११ ४
सामान्येकदेशत्वं कारणत्वमित्यस्य निरासः	१२१२ २५
विलक्षणधर्मरूपकारणत्वस्याऽऽप्रामाणिकत्वम्	१२१४ २३
कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे दोषान्तरकथनम्	१२१८ २५
व्यञ्जकानुगमेऽपि व्यङ्गाकारणत्वमनुगतमिति शङ्कानिरासः	१२२९ १८
विकल्पेन कारणस्यानिर्वाच्यत्वम्	१२२४ १५
रासभादिव्यावृत्तकारणलक्षणखण्डनम्	१२२६ १२
समवायिकारणत्वनिरासः	१२२८ २०

कालखण्डनारम्भः	१२३३ १९
औपाधिकस्य कालनिष्ठविशेषस्य खण्डनम्	१२३५ १९
अतीतानागतवर्तमानकालानां लक्षणान्तरनिरासः	१२३८ २
प्रागभावप्रध्वंसलक्षणखण्डनम्	१२३९ २४
वर्तमानकाललक्षणखण्डनम्	१२४० २५
चतुर्थविकल्पनिरासः	१२७३ २२
काले वर्तमानत्वादिप्रयोजकोपाध्यन्तरखण्डनम्	१२४३ २०

संशयखण्डनारम्भः	१२४७ १४
संशयस्य लक्षणान्तरखण्डनम्	१२५० २५
संशयस्य निश्चयात्कारणविशेषप्रयुक्तवैक्षण्यस्य खण्डनम्	१२५२ २०
सम्बन्धिरूपतो निश्चयाद्विशेषः संशयस्येति पक्षखण्डनम्	१२५५ २

संशयात्पूर्वं विशेषदर्शनासत्त्वेन संशयेऽप्यनुपपत्तिः	१२५७ २४
एकधर्मिर्निष्ठत्वेनैव विरोधेऽनङ्गीकृते दोषपरम्परा	१२६० ११
अनुभवबलाद्वैलक्षण्यनिरासः	१२६२ १९

विरोधखण्डनारम्भः	१२६३ ६
सहपदस्य निषेधान्वय इति द्वितीयकल्पदूषणम्	१२६५ ९
दोषपरिहारशङ्कानिरासः	१२६८ ९
भावाभावयोः स्वरूपत एव विरोध इति शङ्कानिरासः	१२६९ १८
विकल्प्य स्वरूपपक्षखण्डनम्	१२७० २२
द्वितीयविकल्पस्य विकल्प्य खण्डनम्	१२७२ २०
चतुर्थकल्पनिरासः	१२७३ २२

तर्कखण्डनारम्भः	१२७६ २१
द्वितीयविकल्पखण्डनम्	१२८० ४
विपर्ययापर्यवसायिनस्तर्कत्वाभावशङ्कानिरासः	१२८३ ८
वास्तवव्याप्यत्वस्य प्रसङ्गाङ्गत्वाभावप्रपञ्चनम्	१२८५ १४
तर्कस्य लक्षणान्तरनिरासः	१२८७ ८
आत्माश्रयादीनां स्वरूपनिरूपणम्	१२९१ ११
तर्काभासप्रदर्शनम्	१२९४ १
विशेषणे दत्तेऽपि दोषः	१२९७ २१
आत्माश्रयादेरनिर्वचनीयत्वम्	१२९९ १०
अन्यथाऽऽत्माश्रयत्वस्य दोषत्वशङ्कानिरासः	१३०० २१
प्रकारान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	१३३३ १०
अन्योन्याश्रयचक्रकयोर्खण्डनम्	१३०६ ३
व्याघातानवस्थाप्रतिबन्दीनां खण्डनम्	१३०८ ५
आत्माश्रयान्योन्याश्रययोरदोषत्वम्	१३१० २
चक्रकव्याघातयोरदोषत्वम्	१३१३ १२
प्रसङ्गादुदयनमतनिरासः	१३१४ २५
अनवस्थानिरासः	१३१८ ३
उपन्यस्तलक्षणेऽपि अव्याप्तिप्रदर्शनं तर्कान्तरप्रदर्शनं च	१३१९ ७
सोदाहरणमुत्सर्गलक्षणम्	१३२१ १४

सोदाहरणं कल्पनागौरवलक्षणम्	१३२५ ७
सोदारणमनौचित्यलक्षणम्	१४८ १५
अनौचित्यं प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमवलम्ब्य शङ्कान्तिरसश्च	१३२९ १३
असद्व्यवहारस्वीकारेऽसत्ख्यात्यापत्तिरिति शङ्कानिरासः	१३३१ २
असत्ख्यातिस्थलखण्डनम्	१३३३ २३
वाचस्पत्यन्तेन भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वाभावशङ्का तन्निरासः	१३३५ १०
तर्काभासानामनिर्वाच्यत्वोपक्रमः	१३३६ १३
पदार्थान्तरखण्डनेषु कर्तव्येषु युक्तेरूहप्रतिपादनम्	१३३९ ८
कठिनशब्दप्रयोगप्रयोजनप्रदर्शनम्	१३४१ १९
ग्रन्थस्योपादेयताहेतुप्रदर्शनम्	१३४२ २५

समाप्तं सूचीपत्रम् ।

विद्यासागरीसाहितखण्डनखण्डखाद्यस्थशुद्धशुद्धीनां

सूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
प्रीतित	भ्रान्तित	१	२
वाक्यार्थो	वाक्यार्थो	१	७
लोकलोका	कोकलोका	१	१८
त्साक्षादृष्टफ	त्साक्षादफल	३	४
हारत्त्वात्	हारवत्त्वात्	३	१७
चपरोक्षः	चाऽपरोक्षः	४	२
व्येषुरु	व्ये पुनारू	४	१७
वात्तमो	वाञ्जतमो	४	२१
ध्यक्षेण	ध्यक्षणे	४	२२
प्रकाशत	प्रकाशस्तद्	४	२२
सिद्धं स	सिद्धस	४	२३
भावो सउपा-	भावी स उपा-		
धिर्यस्येत्यन्वय	धिर्यदत्यय	५	७
इति । स्थाणु	इति स्थाणु	५	१६
जैवं रूपं	जैवं रूपं	५	१९
ष्ठानत्वज्ञा	ष्ठानत्वं ज्ञा	६	२
धारत्वं यतो	धारत्वमतो	६	३
ष्ठान	ष्ठानं	६	४
वधितया	वधिश्चा	६	५
वधित्व	वधित्वे	६	६
विरुद्धम्	विरुद्धे	६	६
द्वाक्यता	द्वाक्याता	६	११
तत्र तात्प	अय्यन्ततात्प	६	१७

एवं भूते	एवम्भूते	६	२१
ततश्च कृ	ततस्स्वकृ	८	४
करणेनेत्या	आमरणं चेत्या	८	१३
च गङ्गा	वतगङ्गा	८	२२ ५
यथोचितमिति		९	४
मानेनापनु	मानेन प्रमाणेनापनु	९	९
शक्तेराव	शक्तेश्च वर	९	१७
वाप्तेः ।	वाप्तेः किं त्व	९	१८
तत्र नयन्तः	तं नयन्तः	१०	१३
प्रवातता	प्रवर्तिता	१७	१८
रपरैस्तथा	रपरैरतथा	१७	१९
जन्यत्वं प्र	जन्यत्वं प्र-	१८	१०
तथाभू	रतथाभू	१८	२४
फलान्तर	कल्पान्तर	२२	११
त्वया स	त्वयाऽस	१५	५
मूलकथा	मूले कथा	२५	२१
विधीयत	ऽभिधीयत	२५	२२
प्रयोक्तव्यः	प्रयोक्तव्यं	२६	५
न सम्भवति	सम्भवति	२६	१९
गमकम् । हेत्वा	गमकं हेत्वा	३१	३
विस्तारतो वा	विस्तरतो वा	३१	१३
चकथैष्टव्या	तं कथैष्टव्या	३२	९
गतव्या	गन्तव्या	३७	१४
प्रमाणि	प्रामाणि	३८	१२
दिति प्र-	दति प्र	३८	१३
तृतीयाया	तृतीयया	४०	१
त्यत आ	त्याह	४०	७
त्सिद्धिस्तसि	सिद्धिस्तत्सि	४०	१९
स्वेच्छाकृ	स्वेच्छास्वीकृ	४१	२
व्यवा	व्यव	४१	६
ज्ञेयस्य सा	ज्ञेयसत्त्वसा	४२	६

ज्ञताङ्गीका	ज्ञतानङ्गी	४३	१९
वाहारः	वहारः	४४	२
बाध्यत्वे स	बाध्यत्वं स	४४	११
गम वा	गमावा	४४	१३
बाधितस्य	बाधितः तस्य	४४	१४
हविच्छेदनावस्था	हविच्छेदेनानवस्था	४७	११
त्रिचतुराणिवेत्यादिज्ञे-	ज्ञे	४८	१३
सरणेन	नुसरणेन	४८	१६
स्वरूपत्वेनै	स्वरूपसत्त्वेनै	४८	१९
सत्ताज्ञा	सता ज्ञा	४९	२
न ज्ञानस्य	ज्ञानस्य	४९	३
इत्याश	इत्याश	५०	१२
ऽविशेषे	विशेषे	५०	१३
हानिः वि	हानिरवि	५०	१४
कारणासत्त्वे	कारणसत्त्वे	५१	३
त्ररत्वं	त्तरत्वं	५४	६
वहाराय	वहारोप	५५	२३
मित्यस	मिति स	५६	६
तस्मिन्नि	तस्मिन्ने	५७	१२
नान्तर्भाव्यं चे	अनन्तर्भाव्य चे	५७	१३
बुद्धिमि	वृद्धिमि	५८	१
मितिक	मिति हाक .	५८	२
नुमानस्य	नुगमस्य	५९	१५
कारणं	कारणत्वं	५९	१६
घटादिः	घटादिर्नघटादिः	६०	६
तस्य सत्त्वान्न	तस्यासत्त्वान्न	६३	११
सत्त्वोपादाने	सत्त्वापादाने	६३	२०
मित्यन्यथा	मित्यनन्यथा	६४	२१
कार्यावश्य	कार्याभावावश्य	६५	४
कारणयोः	कार्यकारणयोः	६५	११
इत्याह	माह	६६	९

तं प्रा	तप्रा	७०	२
रूपविशेषे	रूपाविशेषे	७०	२
विशेषोऽ	विशेषादविशेषोऽ	७०	९
गमकं	गमकं	७०	११
प्रागस	प्राक्स	७०	१२
स्यापरसि	स्याबाध्यस्यापि परसि	७२	८
रविसं	राविसं	७३	१
क्षणत्वं चे	लक्षणं चे	७३	७
त्पन्न	त्पत्तिक्ष	७३	१८
रणमि	रणत्वमि	७३	१९
सत्त्वा	सत्ता	७५	१५
णं कथं	णम । कथं	७५	१२
स व	सत्त्व	७५	६६
श्रान्तग	श्रान्तं ग	७५	१७
कर्तव्य	स्वीकर्तव्य	७६	२
त्वाशु	त्वात् शु	७६	३
इद्यति	इति	७९	१६
विस्तारेण	विस्तरेण	८०	६
एवं	एव	८१	४
विघ्नि	अविघ्नि	८३	७
व्यप्य	व्याप्या	८३	१६
यनविषयः	यतद्विषय	८५	५
धूमसन्दे	धूमसन्देहे साध्यवह्निसन्दे	८६	३
त्वासि	त्वसि	८९	१०
सिद्ध्या । ना	सिद्ध्याना	८९	१३
इति । विशेषः	इतिविशेषः ।	८९	१३
णाप्रवृ	णप्रवृत्ति	८९	१५
प्रत्य	अप्रत्य	८९	२३
घटं	घट	९२	३
त्त तद्वि	त्तितद्वि	९२	४
स्येति	येति	९२	१८

सिद्धे,	ऽसिद्धे:	९७	५
जडत्वम् ।	जडत्वे	९८	८
रविषय	राविषय	९८	१७
घा घ	घाऽघ	९९	१८
छेदो	छेदोऽ	९९	९
रेके द्वै	रेकेऽद्वै	९९	१०
दृश्ये	ऽदृश्ये	९९	१३
शब्दः	शब्दः	१००	१३
दशाया	दशायां	१०१	१
त्यर्थः किञ्चि	त्यर्थकिञ्चि	१०१	६
शब्दत्वेन	शब्दत्वेन	१०१	८
प्रमाण्य	प्रामाण्य	१०१	१३
रेकभा	रेकाभा	१०१	२५
कारण व्यापार	करणव्यापार	१०४	४
संस्कारात्मना	संस्कारात्मना	१०४	१०
अपदानं	अपादानं	१०६	१
कर्मत्वन्न	कर्मत्वंन	१०५	५
गम्य	गम्य	१०९	१५
कोत्तर	कोत्तर	१०९	१८
विशिष्टम्	विशिष्टम्	१०९	१९
ध्वंसस्वेव	ध्वंसस्यैव	११०	१६
दृष्ट	दुष्ट	१११	२२
चेष्टव्य	चैष्टव्य	११२	८
न्धस्वमिते:	न्धमिते:	११३	१
तत्त्वञ्च	तद्वत्त्वञ्च	११३	३
तेन त	तेन न त	११३	६
सम्बन्धत्वात्	सम्बन्धित्वात्	११३	९
मेयासिद्धेरिति	मेयसिद्धेरिति	११३	१७
गम्य	गम्य	१२४	४
शून्यत्वं	शून्यं	११४	१५
सम्बन्धमिते	सम्बन्धमिते:	११५	१६

प्रमितिः	प्रमितेः	११५	१७
भावात् । छ	भावात् छ	११५	१२
धिष्णां भि	धिष्यामभि	११५	२०
सबन्धिप्र	सम्बन्धप्र	११६	१०
सबन्धि	सम्बन्ध	११६	१०
वेतत्त्वं	वेतत्त्वं	११७	१७
त्यपि सि	त्यपसि	११७	२०
तमम्	तम्	११८	१
लक्षत	लक्ष्यत	११८	१०
पदार्थप्र	पदार्थस्य प्र	१२०	१४
दार्ष्टान्ति	दार्ष्टान्तिकं	१२०	१५
स्वात्मानाऽ	स्वात्मनोऽ	१२०	१८
वहारोऽ	वहारोऽ	१२२	११
न वक्ष्य	ना वक्ष्य	१२३	१
श्छाया	इच्छाया	१२३	१४
पत्तिभे	पत्तिर्भेद	१२३	२१
प्रकाशतासि	प्रकाशताऽसि	१२४	१३
काले वि	कालेऽवि	१२६	२४
वैथा वि	वैथाऽवि	१२६	२५
द्धेवत्य	द्धेत्त्व	१२७	१
सतश्च	अतश्च	१२२	११
पश्चित्य	पश्चुत्य	१२७	१५
प्रमाणत	प्रमाणत	१२८	४
तद्रूप	तत्तद्रूप	१२८	५
सामान्य	सामान्य	१२९	१८
प्रभेदत्व	प्रभवत्त्व	१३०	६
सत्त्वसिद्धिः	सत्त्वासिद्धिः	१३०	१७
सत्त्वं सर्व	सत्त्वं सर्व	१३२	१
स्तथा नि	स्तथाऽनि	१३२	६
प्यनिर्वचनीयत्वसि	प्यनिर्वचनीयत्वेऽसि	१३२	१२
चनीयत्त्व-	चनीयत्त्वा-	१३२	१३

भवतु	तव तु	१३२	१५
द्रीत्यानि	द्रीत्याऽनि	१३२	१६
पराननभिधा	भिधा	१३२	३५
मते नि	मतेऽनि	१३२	१५
नार्हता	नानर्हता	१३३	१७
सत्या	सत्त्वा	१३३	१७
साधारणं	साधनं	१३३	१२
चोपा	वोपा	१३३	२२
पन्यास स	पन्यासः	१३४	१०
अनवस्थानात्	अस्थानात्	१३४	२३
रूपविषय	रूपश्चासौ स्वविषय	१३५	१२
बाधाविधा	बाधाभिधा	२३६	१२
त्त्वत्या	त्त्वया	१३६	१६
सत्ता-	सत्ताऽ-	१३७	४
भेदप	भेदप्रप	१३७	१२
प्रश्नाप	प्रश्ना	१३८	१०
सिद्धिल	सद्धिल	१३९	२
व्यभिवा	व्यभिचा	१३९	९
ज्ञानं वा	ज्ञानं चा	१३९	११
विपक्षा	विवक्षा	१३९	१७
पश्न	प्रश्न	२६९	२३
मन्यत्प्र	गन्यप्र	१४०	६
प्रस्नः	प्रश्नः	१४०	१४
गितेषिति	गितेष्विति	१४१	१४
वर्जिते	वर्जितेऽ	१४१	१७
निर्द्धमेके	निर्द्धर्मके	१४१	१८
कार्यसिद्धेनैव	कार्यलिङ्गेनैव	१४३	१४
मात्रसि	मात्रयसि	१४३	१५
तदा प्र	तदाऽप्र	१४४	३
सा ऽप्र	साप्र	१४४	४
अपरस्पर	परस्पर	१४५	१७

गमता	गतता	१४६	२
वाकारानि	वाकारार्थानि	१४६	११
प्रमाणत्वं	प्रमाणत्वं	१४६	२३
निवृत्ति	निवृत्ते	१४६	२४
रसतोऽन्य	रसतोरन्य	१४७	२
भावना	भवना	१४७	४
तात्पर्याभासम	तात्पर्यात्तासाम	१४७	५
ऽस्मादारेः	ऽस्मदादेः	१४९	१२
साधारण	ऽसाधारण	१५२	२३
पेक्षसा	पेक्षासा	१५३	३
स्वरूपेभे	स्वरूपं भे	१५३	४
योऽपीति	धियोऽपीति	१५३	९
स्वस्याभेर	स्वस्य भेदं	१५४	२
न संकु	नाऽसंकु	१५५	६
तथाऽद्वै	तत्राऽद्वै	१५५	१५
त्रा उप	त्राऽनुप	१५५	६९
तत्प्रमा	तत्प्रामा	१५६	२०
भवति यात	भवति तन्नयायात्त	१६१	१६
भेदे ग्रा	भेदग्रा	२६१	२२
सर्वाद्वैतश्रुतिप	सर्वामद्वैतश्रुतिः प	१६२	१०
भग्यन्त	भंगान्त	१६४	२
पक्षतया	पक्षयता	१६६	१२
माशङ्क्य	मशङ्क्य	१६७	६
ताऽभेदं	ताभेदं	१६७	१२
त्यत्तिस्तत्प्र	त्पत्तिप्र	१६९	२५
वा चा	चाऽगृ	१७०	२०
क्षे सं	क्षेऽसं	१७१	१९
मत्त्वा ख्या	मन्ताऽख्या	१७२	५
तदृशा	अतादृशा	१७३	११
त्यापाद्यपा	त्यापाद्यापा	१७३	२२
पुरुषनि	पुरुषं नि	१७५	६

द्वैतज्ञा	द्वैताऽज्ञा	१७७	१३
या भासनात्	याभानात्	१७७	१८
तवचनं	तिवचनं	१७९	२०
तत्साधकं मा	तत्साधकमा	१७९	२०
विषयमुख	विषण्णमुख	१८१	१५
चर उपप	चरोऽनुपप	१८२	१७
प्रमाणसिद्धस्व	प्रमाणस्व	१८४	६
भेदे हि	अभेदे हि	१८७	६
भेद-	भेदबला-	१८७	१३
यो भावः	भावः	१८७	२१
अतः स्वभे	अतोऽभे	१८८	५
आद्ये भेदे	आद्येऽभेदे	१८८	७
स्यादभेदे	स्यादन्त्ये भेदे	१८८	७
लक्षिताभेदो	लक्षितो भेदो	१८८	१२
तंकतया	तंकता	१८९	४
योगि व्या	योगी तद्या	१८९	५
प्रतीत्यभाव इति	प्रतीत्यभावे		
	प्रतात्यभाव इति	१८९	१०
नीलस्यानील	नीलस्य नील	१८९	२५
निरूप्यव	निरूप्यत्वव	१९०	३
पर्यवस्यद्वि	पर्यवस्येद्वि	१९०	२३
दपेक्षस्येतिस्व	दपेक्षस्य स्व	१९१	१२
श्रयत्त्व	श्रयित्व	१९२	२२
धर्मित्वयु	धर्मित्वप्रयु	१९२	२३
रस्यास	रस्यापि स	१९३	१०
पञ्चम्या च	पञ्चम्या प्रथमया च	१९४	७
नुभवाद्भि	नुभवाभावाद्भि	१९५	२
निराससा	निरासात् । निराससा	१९५	११
प्रतीतिरैक	प्रतीतिरैक	१९५	१५
ज्ञापलक्षयितुं	ज्ञापलापितुं	१९५	१९
प्रतीतावेना	प्रतीतावेवंता	१९५	२१

गोसादृश्ये	गोसदृशो	१९७	९
विशिष्टप्र	विशिष्टाप्र	१९७	१३
न्योन्याभावो	न्योन्याभावो	१९९	६
व्यावर्त्तं स	व्यावर्त्य स	२००	२०
अन्योभाव	अन्योन्याभाव	२००	२५
न्योयाथावेनै	न्योन्याभावाभावेनै	२०२	५
वैधर्म्य	वैधर्म्य	२०२	२८
न्तरापेक्ष	न्तरानपेक्ष	२०३	३
लेचनया प्र	लोचनया प्रमेयभेदप		
	र्यालीचनया च प्र	२०३	१७
नाद्वैतश्रुते	नाद्वैतश्रुते	२०३	१८
सङ्गतिरेवासङ्गत्मयोण्यतयैव	सङ्गतिरेव, सङ्गत्ययो		
	ग्यतैव	२०५	१९
भेदस्याप्रमा	भेदस्य प्रमा	२०५	१३
पूर्वभेद	पूर्वपूर्वभेद	२०५	२१
कालक्रमेण	काले क्रमेण	२०६	२
युमयत्यरिगूहते	युगत्परिरभन्ते	२०६	४
तेमाषाम	तेषाम	२०६	११
भेदास्वीकार	भेदस्वीकार	२०६	१७
देव, द्वि	देवं द्वि	२०६	१९
भिन्नाभिन्ने	भिन्ने	२०६	२१
प्राग्लोपं धातुत्रयस्वा	प्राग्धातुत्रयस्य स्वा	२०७	१२
क्तदोषः	क्तदोषः	२०८	५
नुवृत्तेन	नुवृत्तेन	२०८	१८
इत्युक्तेऽपि	इत्युक्तेऽपि	२०९	
पणाभावेनचस	षणप्रसङ्गेन स	२१०	४
तदा भेदा	भेदा	२१०	२३
प्रमाणनीति	प्रमाणानीति	२१३	१७
प्युष्णतयो	प्युष्णत्वानुष्णतयो	२१६	८
पूर्वकप्र	पूर्वप्र	२१६	११
कत्वाद्वै	कत्वाद्वै	२१६	१४

अनुष्णवं	अनुष्णत्वं	२१७	२
व्यधिकरणसि	व्यधिकरणासि	२१९	९
श्रुत्यान्यता	श्रुत्या जन्यता	२२१	६
तदज	तदज	२२१	७
तद्वत्त्वं च व्या- घातद्वैत-कथ- मद्वैतं परिमा	तद्वत्त्वे च व्याघाता दद्वैतं कथं पारमा	}	२२१ १९
नरमार्थ	परमार्थ		
दद्वैतव्या	दद्वैतव्या	२२२	५
धर्मसिद्धि	धर्मासिद्धि	२२२	१२
दृश्यादृश्यत्वे	स्वदृश्यत्वे	२२२	७५
मुद्दिश्य	मुपदिश्य	२२३	२
तत्त्वम्पदा	त्वम्पदा	२२३	८
द्रोहः स्या	द्रोहः तव स्या	२२७	१३
भवत्ये	भवतीत्ये-	२३०	१५
प्यावृत्त्या	प्यव्यावृत्त्या	२३१	५
प्रत्यावृत्त्य	प्रत्यावृत्त्या	२३२	१३
तया निप	नया नियतं तच्च निय	२३४	१८
स्तस्य	स्तत्तस्य	२३८	१८
किञ्चभा	किं भा	२४०	११
रागश्या	रागः श्या	२४१	८
विशिष्टेपि	विशेषेपि	२४८	४
शब्दज्ञानस्या	शाब्दज्ञानस्या	२४८	१३
तद्यावृत्ति	तद्यावृत्त	२५५	१६
यद्यभिज्ञा	यद्यप्यभिज्ञा	२५८	२
सामग्रीकत्वा	सामग्रीत्वा	२५८	२०
कोट्यन्तराना	कोट्यन्तरं ना	२५९	७
द्वितीयतु	द्वितीये तु	२६३	१०
तत्ताविशिष्ट	तद्विशिष्ट	२६३	२१
दौपाधिका	दत औपाधिको	२६५	२१
ज्ञातकार	ज्ञानकार	२६८	१८
		२६८	२०

न्यासेऽपि
 प्रमात्वेति
 म्भवतीति
 नत्वेन
 माणज्ञानमिति
 समर्थेन
 करणत्वं
 सामान्याग्र
 दोषश्चेत्
 वस्तुप्रकाशः
 घटत्त्वपटत्त्वा
 तत्तावैशिष्ट्यम
 त्स्मृतिजत्वं
 दनुभूतित्वं
 ख्याति वा
 रादिशब्दा
 समानप्रसङ्ग
 साध्यसिद्धा
 प्रमेयत्वे स
 धर्मस्त
 सम्बद्धत्वबु
 मनुभूते
 मव स
 भावत्वमिहघटो ना
 तवाऽप्यु
 लक्षणेन स्मृ
 तस्यास्मृ
 अभावेति
 तेन न पु
 घटादिद्रव्ये सा

न्यासे सति	२६९	३
प्रमेति	२६९	७
म्भवति	२७०	७०
तत्त्वेन	२७१	१
माणमिति	२७३	४
समर्थो न	२७३	१८
करणत्वं	२७६	८
सामान्यग्र	२७८	१६
दोषत्त्वे	२७८	२
ऽवस्तुप्रकाशः	२७९	१८
घटत्त्वाऽपटत्त्वा	२८०	२०
तत्तावैशिष्ट्यम	२८९	२१
त्स्मृतिजत्वं	२९८	१०
दनुभूतत्वं	३००	१३
ख्याति वा	३०७	१४
रादिरादिशब्दा	३०९	१९
समानः प्रसङ्ग	३१२	१२
साध्यसिद्धौ	३२२	१२
प्रमेयत्वस	३२२	१८
धर्मी ते	३२३	८
सम्बद्धबु	३२९	२२
मनुभूते	३३०	१३
मेव स	३४३	४
भावमिहघटोन ना	३५९	११
तत्राऽप्यु	३६१	१८
लक्षणे न स्मृ	३६५	३
तस्याः स्मृ	३६५	४
भाव इति	३६५	१६
तेन पु	३६६	८
घटादिद्रव्ये सामानाधिकरण्या		
भावानुपलम्भादन्यत्र	३६७	२१

समेति	सामेति	३७२	१
इत्याद्येधो	इत्याद्येवो	३७६	७
इत्युनुयुक्ता	इत्युनुयुक्तो	३७६	८
यदविदूर	तदविदूर	३८१	२५
पात्त	पत्ति	३८६	२१
जन्यकल्	जन्यं कल्	३८७	१४
वयर्थ्य	वैयर्थ्य	३८७	१७
न्यतावत्ता	न्यवत्ता	३९०	४
तद्विशेषण	तद्विशेषणं	३९९	८
यालङ्गा	यालिङ्गा	४००	२०
तप्रिति	प्रतीति	४१६	२२
अस्मिन्प्रक्ष	अस्मिन्प्रक्षे	४२४	९
अप्रतीय	प्रतीयमान	४३०	१५
स्यात् विप	स्यात् । विप	४३२	१२
मा ज्ञातु	मौ ज्ञातु	४४०	२१
अवाधितानुभूतिः	अवाधिताऽनुभूतिः	४४२	१४
नवेति स	नवेत्ति स	४४३	६
तर्कसंशयावि	तर्कसंशयवि	४४३	१३
अज्ञायमानो	अजायमानो	४४५	१
क्वचिद्रूपकप	क्वचिद्रूपलप	४४६	७
पादानपराऽय	पादानपरोऽय	४५४	१५
वृत्तानाम मेव	वृत्तिनिमित्तमेव	४६६	१८
पेक्षया कर्तरि	पेक्षया । कर्तरि	४६९	६
तच्च	तच्च	४७५	१९
सत्त्वात्ऽक	सत्त्वात्क	४८२	१८
रेव लक्षणस्य	रेव लक्षणस्य	४८६	२
यदनन्तरं	यदनन्तरं	४८९	२
दर्शनं परि	दर्शनं परि	४९४	८
आद्येऽसिद्धिः	आद्येऽसिद्धिः	५०६	१४
त्तत्प्रमिति	त्तत्प्रमिति	५०७	११
मुच्यते व्या	मुच्यते किंवा व्या	५०८	७

व्यातरेकेण	व्यतिरेकेण	५११	३
अथ यां प्रमाय	अथ यां प्रमां य	५१२	४
कारकापक्षया	कारकापेक्षया	५१९	२०
निमित्तं	निमित्तं	५२७	१३
अवक्षिता	विवक्षिता	५२७	१७
तस्यालेख्यं	तस्यालेख्यं	५२८	१४
आलेख्य	आलेख्यं	५२८	२२
स्याल्लुणाख्यानस्येति	स्याल्लुक्षणाख्यानस्येति	५३३	८
तर्ह्यान्यापोहेन	तर्ह्यान्यापोहेन	५३४	१२
तवैवदं	तवैवेदं	५३७	१९
सिद्धिविपरीतं	सिद्धेः विपरीतं	५३८	२०
यथा प्रति	यथाऽप्रति	५३९	१
सीत	सति	५४३	२१
विशेषण	विशेषण	५५१	१०
तस्मिन्नेववांऽशे	तस्मिन्नेवांऽशे	५५९	११
जज्ञासो	जिज्ञासो	५६३	८
स्पष्टमव	स्पष्टमेव	५६९	४
न्नरान्यू	न्तरात्न्यून	५७६	२२
त्तच्छास्त्रं	त्त्वच्छास्त्रेऽल्पी	५७६	२३
विराधादिति	विरोधादिति	५७८	२
विशेष	विशेष	५७८	१६
नुमित्यादिव्याप्तिः	नुमित्यादिव्याप्तिः	५८२	१७
ज्ञानं वि-	ज्ञानं	५८३	७
तदुपपत्तः	तदुपपत्तेः	५८४	२३
जात्ये च पूर्वं	जात्ये पूर्वं	५९६	६
वक्ष्यत	वक्ष्यते	५९८	२
सन्निकर्षस्य	सन्निकर्षस्य	६००	२०
तत्कालता	तत्कालता	६०२	३
व्याप्त्याद्युप	व्याप्त्याद्युप	६०४	२३
त्वाश्रय	त्वाश्रय	६०९	१४
द्वभा-	द्वभास-	६११	१६

साङ्ख्यमजा	साङ्ख्यं जा-	६१३	४
पदार्थानियम	पदार्थानियम	६१५	२२
द्युपपत्तिरि	द्युपपत्तिरि	६१६	१३
भवतीन्द्रिया	भवतीन्द्रिया	६१९	४
कथयितुं	कथयितुं	६२१	६
पक्षे गुणतय	पक्षेऽगुणतया	६२४	२४
परित्यागन	परित्यागेन	६३१	२०
वतर्भाव्य	वन्तर्भाव्य	६३५	१४
लक्षणोपपत्त्या	लक्षणोपपत्त्या	६४८	१३
ग्रहणस्य क्तुम	ग्रहणस्य वक्तुम	६४७	१८
क्वचिद्देशेऽभ्यदाऽपि	क्वचिद्देशेऽन्यदाऽपि	६५१	८
क्तुमशक्यमात्मनः सं	क्तुं शक्यमात्ममनःसं	६८१	९
अस्त्यामत्मनोयो	अस्त्यात्ममनोयो	६८२	७
शङ्कते	शङ्कते	६८२	१७
वह्निव्यभिचारदर्श	वह्निव्यभिचारादर्श	६८३	८
प्रागप्रक्षिप्त	प्रागुपक्षिप्त	६८४	५
कमणादिति एवं	कमणादिति । एवं	६८४	१५
धः सनुच्चये व्या	धसमुच्चये व्या	६८५	१३
अनादित्वासिद्धे	अनादित्वसिद्धे	६९१	११
गमयिष्यन्तीति	शमयिष्यन्तीति	६९१	१७
आतव्याप्ते	अतिव्याप्ते	६९७	२०
अन्तत इति	अत इति	६९८	१५
पानातिरि	पानतिरि	६९८	१७
मेकस्याः सा	मेकस्मात्सा	६९९	२१
निषेधत्वे	निषिद्धत्वे	७०३	२२
विशेषितेऽपि	विशेषितेऽपि	७१२	२०
पुरुषपश्याम	पुरुषश्याम	७२०	१०
काः पक्षा	काः । पक्षा	७२७	१४
प्रमेयत्वस्याहेतुत्व	प्रमेयत्वस्याहेतुत्व	७३३	७
त्वशक्तिविशेष	त्वं शक्तिविशेष	७३४	२१
सैव वाऽस्मृ	सैव वा । स्मृ	७४२	१०

गोसहशोयोग	गोसहशो ग	७४७	१७
विश	विशे		
यद्यथा दृष्टा	यथादृष्टा	७८४	५
विशेषणे च व्या	विशेषणे चाऽव्या	७६५	१९
मव्यात्पत्व	मप्याप्तत्व	७६७	२३
शवकारा	शवकारा	७७२	८
शवकारं	शवकारं	७७२	१०
वश्यश्यम्भा	वश्यम्भा	७७५	७
तस्या सत्या	तस्यां सत्या	७८०	१४
स्तथाऽन्वयत	स्तथाच यत	७८३	७
त्तरभाव	त्तरभाव	८००	१३
व्याप्तावपा	व्याप्तावुपाधि	८०३	३
खण्डिष्यते	खण्डयिष्यते	८०६	११
सोऽपि	साऽपि	८११	२०
हेत्वन्तरनि	हेत्वत्तरं नामनि	८२७	२
तच्चर्निर्दष्टुश	तच्चर्निर्दष्टुशक्य	८३२	२२
अथाच्यते	अथोच्यते	८३४	२१
विरुद्धादित्वादिल	विरुद्धादिल *	८३७	१७
सविशेषेण स	सविशेषणः स	८४०	२४
सपक्षाव्यपके	सपक्षाव्यापके	८५३	१
सबन्ध	सम्बन्ध	८५९	३
तर्तते	वर्तते	८६९	१६
सपक्ष एव यो	सपक्ष एव न वर्तते यो }	८७४	२४
अथाग्रे	आग्रतो	८७५	३
किञ्चैवमसि	किञ्चैवमप्यसि	८७५	२०
साधारणोऽनै	साधारणोऽनै	८७६	९

* ८३५ पृष्ठस्थ ९ पंक्तौ “उक्तातिव्याप्ति परिहाराये”त्यादि-८६७ पृष्ठस्थ ४ पंक्तौ “प्रथमे इति” इत्यन्तं शाङ्करीविद्यासागरीरकविध एव पाठ उपलभ्यते । लेखनशैली तु शाङ्करीत्वं न प्रमापयति विद्या सागरीस्थ एवांशः प्रमादाच्छाङ्कुर्या मिश्रित इत्यनुमीयते ।

तत्सङ्गृहीत	तत्सङ्गृहीत	८७७	१६
किमव्यति	किं व्यतिरे	८७९	१५
तदभावन्मात्र	तदभाववन्मात्र	८८५	२१
केनविदिति	केनचिदिति	८८७	१४
अन्यः त्का	अन्यः का	८८७	१५
भाव बोधते	भावबोधने	८८८	१२
समबलाभि	समबलत्वाभि	८९०	५
हेत्वाभासान्तर	हेत्वाभासान्तर	८९०	१२
यत्प्रति	सत्प्रति	८९०	२०
धर्मिणेर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१०
धर्मिणोर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१५
सादग्ध	सन्दिग्धा	९०२	२४
यत्सम्बन्धितया	यत्सम्बन्धितया	९१६	७
पूर्वलिक्कानु	पूर्वकालानु	९२२	२४
प्रत्यवतिष्ठत	प्रत्यवतिष्ठते	९२५	८
प्रमुदितो	समुदितो	९३७	२
तथात्त्व	तथात्त्व	९४२	७
नवकशात्	नवकाशात्	९५२	१३
लयमित्यादिति	लयमियादिति	९५३	२०
धूमानानुमान	धूमानुमाना	९९१	२२
ममाभ्युपगन्तु	ममाभ्युपगन्तु	१०००	४
व्युत्थातुं	व्युत्थातुं	१००८	१६
सिद्धान्तनाव	सिद्धान्तानव	१०१३	१
किमुक्तव्य	किं वक्तव्य	१०१३	११
माश्रयणीय	माश्रयणीयं	१०१९	६
ध्यानप्पत्त्यु	ध्यानिष्पत्त्यु	१०२६	१६
मेलकमितिश्रणावत्	मेलकं मिश्रणम् ।	१०६१	११
विलुप्तैवस्व	विलुप्त, एवं स्व	१०६४	११
र्थव	त्रैव	१०८७	१५
ऽधिगतो द्विती	ऽनधिगतश्च द्विती	१०८८	१०
वैधर्म्यान्तर	वैधर्म्यान्तर	१०८८	२३

संयोग	तत्संयोग	१०९६ १६
असिद्धमे	असिद्धिभेद	११०२ २२
माधारो	वाऽऽधारो	११०४ १८
चन्द्रध्रुवा	चन्द्रध्रुवा	११०७ २३
डोलायमानो	दोलायमानो	११०८ ८
पुरुषपेक्षया	पुरुषाऽपेक्षया	११०९ ३
सिद्ध्यर्थं तत्त	सिद्ध्यर्थं तत्त	११२६ १८
विवक्षितमुत	विवक्षितमुत	११३१ १४
न्यरूपमि	न्यरूपयामि	११३२ १९
तथा भवतु	तथा । भवतु	११३४ २३
रित्यद्यर्थ	रित्याद्यर्थ	११४० ९
व्यवस्थिते त	व्यवस्थितेषु त	११४१ २३
पटो भवतीत्यत्र	पटो न भवती	} ११४४ ६
ज्ञानमात्रं	त्यत्र ज्ञानमात्रे	
टत्त्वादि	घटत्त्वादि	११६२ ८
प्रतिगी	प्रतियोगी	११६७ ९
निरपेणां	निरपेक्षाणां	११७३ २०
नोत्क्षेपणंति	नोत्क्षेपणं	११७६ ५
कधर्म स	कधर्म्यस	११७६ ८
दुपणमपि	दूपणमपि	११७९ ९
पपादानायो	पपादनायो	११९३ १९
वक्तव्य	व्यक्त	११९४ ३
कारान्तरस्य	कारान्तरस्य	११९४ १८
निर्घमि	निर्घटमि	११९४ २२
गिकस	गिस	११९५ १६
ण्यत्त्वमात्रं	ण्यमात्रं	११९७ ४
कालिकमिति	कालिकत्वमिति	११९७ ५
त्समानधिकृतो	त्समानाधिकृतो	११९७ ११
व्यस्मादि	व्यस्मार्पादि	११९८ ५
सूत्रं तु	सूत्रं तु	११९९ ७
त्वसन्नि	सन्नि	११९९ २०

चिरापध्वस्ता	चिरानन्वयप्रध्वस्ता	१२०० १०
वैयधिकरणेऽप्यु	वैयधिकरणेऽप्यु	१२१५ १४
भयत्त्वप्र	भयप्र	१२२२ १०
पटाकारेण	पटकारेण	१२२३ १३
पूर्वमात्र	पूर्वभावमात्र	१२२६ १३
सामग्न्या सा	सामग्न्याः सा	१२२८ ११
सामग्री	सामग्री	१२३० ११
शालत	शाल	१२२९ १५
वर्तमानमवि	वर्तमानमवि	१२३३ २०
एषतीतो	एषाऽतीतो	१२३५ ५
ययत्त्वे	यत्त्वे	१२४१ १७
अनुयुक्ते	अनुयुक्ते	१२४६ १६
विषय	विषय	१२४८ २१
मानरूपवत्तत्का	मान उत तत्का	१२४८ २२
पाधेदर्शयितु	पाधेदर्शयितु	१२५६ २
विशेष	विशेष	१२५६ ३
र्भावप्रध्वंस	र्भावप्रध्वंस	१२७३ २३
इत्यर्थः । अव्या	इत्यव्या	१२७८ ९
अतिव्यापकं चेह	अतिव्यापकं च	} १२७८ १३
गहृष्टेति येन	येन	
व्याप्तेरिव	व्याप्तेरेव	१२७९ ८
सहकारणत्वेन	सहकारणत्वेन	२२७९ २१
स्वीकृततया-	स्वीकृततया-	१२८१ ६
पर्यनुयोज्यो	पर्यनुयोज्यो	१२८७ १९
गतत्वाद्	गतत्वाद्	१२८८ २१
तद्वो	तद्वो	१२८९ १५
यश्चोभयोरि	यश्चोभयोरि	१२९० २१
प्रमाणिक	प्रामाणिक	१३०३ ३
तर्केऽन्तर्भा	तर्केऽन्तर्भा	१३२४ ६
येन प्रमित्सति	येन प्रमित्सन्ति	१३२८ १
भ्रातयैव	भ्रान्तयैव	१३३० १३

स्वगुणस्त्वादि	स्तुगुणत्वादि	१३३४ १४
तर्ह्यप्रमाणिकाव्यव	तर्ह्यप्रामाणिकव्यवह	१३३४ १५
ताथ	तथा	१३३४ १९
स्तिर	निर	१३३५ ७
इतां विस्तर	स्तां विस्तर	१३३७ १३

शोधनकाले एकमेवादशपुस्तकमशुद्धिबहुलमासीत् इति या-
वच्छक्यं प्रयत्नेन शोधनं मकार्षे ततः परमपि या अशुद्धयोऽवशिष्टाः
तासां निरूपणं शुद्धिपत्ररूपेणैदं निर्मितमस्ति । नचैतावता सर्वा-
त्मनाऽयं ग्रन्थः शोधित एवेति मन्तव्यं परीक्षकैः । बहुषु स्थलेषु
असंलग्नो भागो ऽगत्या यथादर्शमेव संस्थापित इति विज्ञापयति
संशोधकः ।

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

खण्डनखण्डखाद्यधृतग्रन्थान्तरस्थवचनानां उपलब्धस्थ-
लानामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितम् ।

सूचीपत्रम् ।

सप्रयोजनमनुयुक्तो (न्यायभाष्य)	२५	१७
एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकामतिः (श्लोकवार्तिक) ६१	४७	३
आशामोदकतृप्ताये येचोपार्जितमोदकाः ।	६६	२२
अप्रत्यक्षोपलम्भस्य (बौद्ध)	८८	५
प्रमाणवन्त्यदृष्टानि (श्लो. वा. ३७४)	१२२	४
बुद्ध्या विविच्यमानानां (लङ्कावतार)	१२५	७
परस्परविरोधेहि (कुसुमा.)	१२९	१६
एकमेवाद्वितीयं (छान्दो. ६।२।१)	१४५	१७
नेहनानाऽस्तिकिञ्चन (बृह. ६।२।१)	१४५	११
अत्यन्तासत्यपिह्यर्थे (श्लोकवार्तिक)	१६८	२
द्वितीयाद्वैभयं भवति (बृहदारण्य १।४।२)	२१९	२०
नैपातर्केणमति (कठ. (२।९)	२२३	१३
स्वल्पमप्यस्यधर्मस्य (भग. गी. २.४४)	२२४	१४
प्रमाणमविसंवादि	४३९	९
मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्चतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (गौतमसू.)	४६९	१
प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने (तत्त्वोपप्लवकार)	५८६	७
सम्बद्धंवर्तमानं चगृह्यते चक्षुरादिना (श्लो. वा.)	५९९	२२
लक्षणस्याभिधानन्तुकेनांशोपयुज्यते (श्लो. वा.)	६४०	१५
एको भावस्तत्त्वतोयेन दृष्टः सर्वेभावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः	६५८	१२
एकसाध्याविनाभावेमिथः सम्बन्धश्चून्ययोः (श्लो. वा.)	६७००	१४
व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः	७००	२०
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः	७०१	१
यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशोनाऽपि शङ्क्यते	७०१	४
बाधेनधोपाधिरुन्नयितां अन्येनवेति न कश्चिद्विशेषः	७०५	२
सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् (पाणिनि)	७७०	६
वर्णाविभक्त्यन्ताः पदम् (गौतमसूत्र)	७७०	६

विभक्तिश्च (पाणिनि)	७७१	६
प्राग्दिशोविभक्तिः "	७७१	६
बाधाद्वोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथावेति न कश्चिद्विशेषः	८१५	२२
वाचस्पतिमतम्	८१७	१८
यत्राऽनुकूलतर्कानास्तिस्रोऽप्रयोजकः	८३५	२
निश्चितौ हि वादं कुरुतः	९२९	२३
यत्रोभयोः समोदोषः (तंत्रवार्तिक)	९८८	४
प्रमेयताचतुलाप्रामाण्यवत् (१अ.१भा. १६ सू.)	९९२	२२
समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् अभ्युपगतं ताव- द्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति (न्यायवार्तिक)	९९३	३
नहि शास्त्रश्रयावादा भवन्तीति रिक्तस्य जन्तो र्जातस्य गुणदोषमपश्यतः (सौगतः)	१०१७	७
तत्रकश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य (उदयन)	१०१८	१०
परस्पराविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः (कुसुमाञ्ज.)	१०४१	१५
अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थेशब्दः करोति हि (श्लोकवार्तिक)	१०४७	१२
अघःशब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते (पराशर)	११०५	१३
य एवार्थो यस्यां संविदिभासते (शालिकनाथ)	११२७	९
बौद्धधिकार (उदयन)	११७०	८
यदाहैको वस्तुनः प्रतियोगितेति. (कुसुमाञ्जलिः)	१२६३	१८
लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिद्ध्यते	१२६३	२०
अयमेव हि भेदहेतुर्वायद्विरुद्धधर्माध्यासः करणभेदश्चेति	१२७०	१
यत्रोभयोरित्यादिना (श्लो. वा)	१२८१	५
बुद्धजन्मप्रवृत्तिदोष गौ. सू. २	१३१३	१२
तस्मादुषोधात्मकत्वेन बुद्धेः प्राप्ताप्रमाणता(श्लोकवार्तिक)	१३२२	१९
षिषवृक्षोऽपि सम्बद्धो स्वयं लेत्तुसमाग्रतम्	११३५	३९

विद्यासागरीस्थ-ग्रन्थान्तरवचनानां उपलब्धस्थला-
नामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितं

सूचीपत्रम् ।

	पृ.	प.
फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् (मीमांसासूत्रम्) (जैमिनि)	३	४
सिद्ध्यन्तुनिवर्तकत्वात् (पातञ्जल. महाभाष्य)	३	२२
यस्यैव यो गुणो न स तं तद्गुणं च समाना (तत्त्ववित्)	४	१०
अग्निगुणस्याऽपि भास्वरूपपरपर्यायस्य (न्यायमुक्तावली)	४	१३
साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः	५	६
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते	८	१४
वाकपतिश्चक्षुष्पतिः तै. उ. शी. अ.	९	१२
न्यायचैचयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् (कुसुमाञ्जलिः)		
(उदयनाचार्यः)	११	४
आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च	११	६
समेन यदि नो व्यासस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः	१९	२
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः (अमरकोशः)	११	३
सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनम् । श्लोकवार्तिकम्	४३	१२
आपाततो न दृश्यत इति सर्वत्र कालक्रमेणाऽपि न द्रश्यत इति को नियन्ता । (कुसुमाञ्जलौ) (उदयनः)	४४	९
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यव- न्मतः (कुसुमाञ्जलिः) (उदयनः)	६०	११
नह्यभावस्याऽकारणत्वेप्रमाणमस्ति (कुसु.) (उदयन)	६०	१७
निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्या वश्यकत्वात् (कुसु.) (उदयन)	६१	८
स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोष प्रसङ्गोमतानुशा । (गौ. सू. अ. ५ भा. २)	६९	११
द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।	७४	१३
संबृतेर्ननुसत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम्	७५	४
उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वात्पत्तावप्रभुत्वेन(कुसु.)(उद.)	१०३	१६
यूस्व्याख्यौ नदी । वृद्धिरादैच् । अदेङ्गुणः (पाणिनिस्.)	१११	२४
गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिणञ्ङित् (पा. सू.)	१२०	७

तत्परत्वात्परत्वाच्चनिर्दोषत्वाच्च वैदिकम् ।	१४८	११
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परम् ।	१५४	१४
इहजन्मनि केषाञ्चिन्नतावदुपलभ्यते । योग्यवस्था-	१६४	१५
अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम्	१६८	८
पद्मज्ञातसन्दिग्धं प्रमिद्धैरपृथक् श्रुति (श्लो. वा.)	१७१	१
औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्धः मीमांसू. १।१।५ जैमिनिः १७८	१७८	१७
आवृत्तिसकृदुपदेशात् ब्रह्मसू. १ अ. ४ पा. १	१२५	४
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये	२२५	१२
श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्	२२७	१४
सकृच्छूयणमात्रेण पिशाचकवदाप्नुयात्	२२७	१७
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् (भ. गी.)	२२८	८
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति	२२९	१२
स्वाश्रयव्यवच्छेदोचि (लक्षणावली) (उदयन)	२३१	७
यथोक्तोपपन्नच्छल- (गौतमसू.) आ अ. १)	२३४	१३
सामान्यलक्षणमुक्त्वा (श्लोकवार्तिक)	२३७	१९
माघमासेरटन्त्याऽऽपः	२५४	१३
अनवस्थितोभयकोटि (न्यायकन्दली)	२८०	१०
वाशब्दोऽपि विकल्पार्थो (एके)	२८१	१
प्रमाणवत्त्वादायातः	२८६	१३
गृहीत्वावस्तु सद्भावं	३०२	३
पद्मभ्यधिकाभावा	३०२	५
दोषो ह्यग्रहणे हेतु	३०	२५
हेत्वभावे फलाभावात् (तत्त्वविवेक) (मण्डनमिश्र)		
प्रसक्तानुप्रसक्तिस्तु	३०७	११
नहि साध्यसमो हेतुः	३१६	२२
क्षीरे दध्यादियन्नास्ति	३२२	१३
नास्ति तापयसो दधि		
गवि योऽद्वाद्यभावस्तु		
शिरसोऽवयवा निम्ना		
शशशृङ्गाद्यभावे न	३३४	१९
परस्परविरोधे हि (कुसुमा) (उदयन)	३६१	९

सत्त्वेन भ्रान्तिवाधौस्तां	३६२	१८
शालिकनाथः	३८०	२
न किञ्चिदेकमेकस्मात् भद्रपाद्	३८०	११
पारेमध्येषष्ठ्यावा (पाणिनि)	३८१	४
निर्विशेषं न सामान्यं	३८६	१६
सम्भवेद्यभिचारे च	३९१	२२
सर्वज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं (लीलावतीन्याय)	३४०	३
सर्वात्मनाऽर्थोज्ञानेन	४१४	१
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः (गौतम)	४२६	१८
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गम् (गौ०सू०)	४३८	७
स्वतस्तावदयं नास्ति	४४७	१३
स्वतः सर्वप्रमाणानां	४४८	८
प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यं (न्या. वा. भा)	४४८	२१
लोपः शाकल्यस्य (पाणिनिसूत्र)		
अत इति ठनौ	४७४	२१
द्वौनञौप्रकृतमर्थं गमयतः	४७७	२१
सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्यबोधकाः	४८४	२
अनन्तमेवमेवित्तयस्य मेनास्तिकिश्चन (महाभा)	५१२	१८
अकृत्यगुह्येकौपीनं कीलालंरुधिरं जलम्	५१२	१८
सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म		
तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानो पलम्भनत्वात् (जैमिनिसू४)	५३१	१५
इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्	५३८	१३
सम्बन्धिदर्शनात्सम्बन्धन्तरेस्मृतिः	५६४	१६
अर्थेनैवविशेषोहिनिराकारतयाधियाम् (कुसु०)	५६८	२१
सहोपलम्भनियमादभेदोनीलतद्वियोः	५६९	१
विदिभिदिछिदेः कुरच् (पाणिनिस०)	५७७	२२
सामान्येसिद्धसाध्यता (श्लोकवार्तिक)	५८०	१३
प्रमाणवन्त्यदृष्टानिकल्प्यानि सुबहून्यपि (श्लोक० वा०)	५०१	१९
द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने (पाणिनि)	५८७	५
सिद्धश्च गौरगोभ्योऽन्यो गोनिषेधा	६२०	११
गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्कित्वे (प्रशस्तपादभाष्य)	६२५	१८
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जैमिनिसू २)	६४१	८

आधारात्मनिविज्ञातेतुल्यमाधेयबोधनम्	६४६	१८
नियामकाद्धिभावानां काचित्कत्वस्य सम्भवः	६८१	७
प्रत्यङ्मोहैकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृषामतेः	६८६	१५
नर्काश्चदेकमेकस्मात्सामग्याः सर्वसम्भवः	६९९	२१
मधुपश्यसि बुबुद्धेप्रपातं किं पश्यसि	७०५	१९
समासमाविनाभावावेकत्र स्तोयदातदा	७०७	१०
विशेषेऽनुगमाभावः सामान्येसिद्धसाध्यता	७१९	१२
प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन चार्यते	७४१	२३
सादृश्यस्याऽनिमित्तत्वाग्निमित्तस्याप्रतीतितः	७४८	११
पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथकश्रुति	७५२	१२
भूषणकृता उक्तं	७६६	१
कश्चिदवोचत्	७६७	२५
बहुषुषुवचनम् (पाणिनि)	७७२	२०
गृहीत्वावस्तुसद्भावं स्मृत्वाचप्रतियोगिनम्	७९४	१३
सत्सम्प्रयोगेपुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म		
तत्प्रत्यक्षम् (जैमिनिस्त्रुं४)	७९८	१२
अभावेऽपोद्यमानेहिभावपवावशिष्यते	८०८	२०
इत्याहुरुदयनादयः	८४१	२२
इति भूषणकृतां पक्षस्यापि	८४१	२४
सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्	८७०	२२
इष्टस्याऽयत्नसंसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेत्	९३५	१२
सामुद्रिकं-कुमारप्रणीतस्त्रीपुरुषादिलक्षणशास्त्रम्	९३७	१५
नासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयात्	१०४०	२२
नचाऽशुश्रूषवे वाच्यं—गीता	१०४०	२२
तस्करस्यापराधेन शूलमारोपितोयतिः	११७२	१
मण्डनोदीरितं दोषं परिहरति	११७५	२
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा	१२१०	२३
सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारेतु विपर्ययः	१२५६	१७
बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतो मेनवस्तुतः	१२५६	१५
भागवत एकादशस्क० अ० २८ श्लो० १ }		
सामानाधिकरण्यंहि रूपभेदमपेक्षते	१३०२	१५
यस्यदेवे पराभक्तिर्यथा देवेतथागुरौ	१६४२	१२
समाप्तम्		

शुद्धो जहो हरिश्चन्द्रः २१ भा, जीमंस्तस्मात्कृत्वा, वेदान्तविशारदः

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

यो विश्वो ऽकारवाच्यः सकलविषयभुक्

प्रां प्रीतितत्कारणाभ्याम्

बद्धः संस्कारमात्रप्रविरचिततनु-

स्तैजसश्चेत्युवाच्यः ।

प्राज्ञो ज्ञानैकबद्धः सुरनरसकला-

नन्दभुङ्माक्षरेण

वाच्यार्थो यस्तुरीयो विकलितसकलः

सो ऽहमेवास्मि भूमा ॥ १ ॥

यः पौलस्त्यमखर्वगर्वहरणादुत्कृत्य शैलं बलात्

कैलासं कलहंसधौतममलं लोकाधिपालप्रभुः ।

लंकालग्रमुखं विलोक्य चलितां देवीं च कोलाहलात्

प्राहस्याहह वेत्ययं विजयते निन्ये स पातालकम् ॥ २ ॥

कारुण्यसत्कर्बुरपत्रराजितं

रामात्मभृङ्गीमुखचुंबनोल्लसत् ।

भूलोकसत्केसरकर्णिकालयं

श्रीरामराजीवमहं भजे भजे ॥ ३ ॥

मृदुलमृदुलभावस्मेरसंपूर्णवक्त्रा

नलिनदलनिभश्रीलोचना लोकलोका ।

ललितललितपादक्षेपणोत्क्षेपलीला

मम वचसि निधत्तां सन्निधिं वर्णमाला ॥ ४ ॥

भोभो भावोग्रपूर्णप्रविचलितलसन्नेत्रपत्रप्रशोभ-
 श्रीमद्वक्त्रारविंदप्रतिविशनकराग्रोढरत्नौघकुंभ ।
 कारुण्याख्यप्रवृष्ट्या कुरु कुरु सुदृढं गाढविघ्नाभिताप-
 प्रध्वंसं भावसुग्धप्रविरचितमिदं कृत्यबीजं प्ररोहेत् ॥५॥

अबोधपंकाविलबोधनीरे

यदीयवाचः 'कतकायमानाः ।

वंदे मुनीन्द्रान्मुनिवृंदवन्यान्

श्रीमद्गुरुन् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान् ॥ ६ ॥

वंदे संबुद्धतत्त्वं मुनिनिकरकराराधितश्रीपदाब्जं
 विद्यालक्ष्म्याश्रितांगं वियति कृतगतिं स्वात्मदृष्टप्रपंचम्
 वेदांतोद्घोषजन्मप्रकटनसुभगं शेषभोगांतदेह-
 मानंदारण्यमीशं कृतभजनजगत्पालनोद्योगशीलम् ॥७॥

कथाख्यभूमिप्रचलत्प्रचण्ड-

वादीभकुंभप्रविभेदतोत्रम् ।

रसावसिक्तं बुधमण्डनं य

त्तत् खण्डनं व्याकरवाणि नीत्या ॥ ८ ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टाचारपरंपराप्राप्तकर्तव्यभावं पर-
 देवतास्तुतिनमस्कारलक्षणं मंगलं विधातुमधिकारिप्रयो-
 जनसंबन्धाभिधेयप्रतिपादनाय चाह

१ मङ्गलम्]

अविकल्पविषय एकः

स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।

१ कतको जलशोधनद्रव्यविशेषः ।

‘फलकृतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ” इति मनुः ६ । ६७

ईश्वरमुमया न परं

वन्देऽनुमया ऽपि तमधिगतम् ॥

* अविकल्पेति * । अस्य च नियोगतः फलव-
त्कार्यान्तरारम्भसंयोगात्साक्षाद्दृष्टफलत्वाच्च फलव-
त्संनिधावफलं तदङ्गमिति कार्यांतरशेषत्वे चावधृते
सत्यारम्भस्यसमाप्तिपर्यंतत्वादपेक्षिताऽविघ्नपरिसमा-
प्तिः प्रयोजनम्, अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्ब-
लमिति फलांतरकल्पनाया दुर्बलत्वात् । अतो यथा
सांप्रदायिकमनध्यायानध्ययनादि स्वाध्यायाविघ्नार्थ-
मेवमिदमपि । तदयमर्थः । तमीश्वरं वन्दे इति संबंधः ॥

नन्वीश्वरस्य दृश्यत्वे घटादिसाम्याच्छास्त्रा-
विषयत्वेन नमस्काराविषयत्वम् । अदृश्यत्वे शशशृ-
गवदसत्त्वादेव । स्वप्रकाशत्वे सदाप्रकाशितत्वादवि-
दितत्वाभावाच्छास्त्रागोचरत्वम् । तद्वैद्यैवेष्टदेवता ।
अतो न युक्तस्तत्प्रणाम इत्यत आह *अविकल्पेति* ।
अविकल्पशब्देन निर्विकल्पकं स्वरूपज्ञानं विवक्षितम् ।
तद्विषयत्वं च तत्प्रयुक्तव्यवहारत्वात् । न च स्वयम्प्र-
काशत्वे ऽपिसदाविदितत्वम्, अविद्यावृतत्वेनावि-
दितमिव भवति यतः । नच स्वरूपज्ञानस्याविद्या-
निवर्त्तकत्वम्, प्रमाणज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्त्तकत्वात् ।
शास्त्रप्रामाण्यं चारोपितनिवर्त्तकत्वेन । आह च
“सिद्धं तु निवर्त्तकत्वादिति”

नन्वीश्वर आत्मैवेति ते मतम् । स च प्रत्यक्षो
 अनुभवाश्रयतया ^{या}ऽपरोक्षः । किमिदमुच्यते स्वप्रकाश^१
 इत्यत आह * एक इति * । इदमाकूतम् । न तावन्मा-
 नसप्रत्यक्षः । विमतं भिन्नाश्रयविषयं ज्ञानत्वात् ज्ञाना-
 न्तरवत् । आत्मा नास्मदादिमानसप्रत्यक्षः ज्ञानासमवा-
 यिकारणाश्रयत्वात् मनोवत् परसिद्धसाध्यादिनिर्दे-
 शादनवद्यम्^२ । विपक्षे स्ववृत्तिविरोधप्रसंगो बाधः । किं
 च ज्ञानं विमतं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात्, यो गुणो ना-
 सौ स्वाश्रयविषयो, यथा ऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशादि । तदुक्तं
 तत्त्वविद्भिः । “यस्यैव यो गुणो न स तद्गुणं च समान-
 जातीयमसमानजातीयं वा विषयीकुर्याद् यथा ऽग्नेरौ-
 ष्ण्यं सवितृरूपं चेति” । यदपि न्यायमुक्तावल्यामुदि-
 तम् “अग्निगुणस्यापि भास्वरूपापरपर्यायस्य प्रकाश-
 स्य स्वाश्रयप्रकाशकत्वात्साध्यविकलतेति” तदसत् ।
 स्वाश्रयप्रकाशत्वं हि तत्र प्रकाशजनकत्वं तद्गततमोनि-
 वर्तकत्वं वा स्यात् । नाद्यः । भास्वरूपेण स्वाश्रयद्रव्येषु
^{पुनः}रूपांतरारम्भानङ्गीकारात् युगपदवान्तरजातीयविशे-
 षगुणद्वयसमवायायोगाच्च । नापि द्वितीयः । तत्र तमः-
 प्राप्त्यभावात् । यदि हि कदाचित्प्रकाशाभावे नाग्न्या-
 दिर्दृश्येत, तमश्च उपलभ्येत, तन्निवृत्तिस्तर्हि घटादिव-
 त्स्वप्रकाशसाध्या स्यात् । अतो व्यतिरेकाभावात्तमो-
 निवर्तकत्वम् । आश्रयद्रव्याध्यक्षेण प्रकाशतद्गुणत्वे-
 नान्यथासिद्धं सन्निधिरहेतुरित्यलं तद्दूषणगवेषणेन ।

१ य आत्मानुभवाश्रयतया प्रत्यक्षः स कथं स्वप्रकाशः तस्य प्रकाशे-
 अनुभवस्यावश्यकत्वादिति शङ्काकृदभिप्रायः ।

२ मदुक्तमनुमानद्वयमितिशेषः । न चात्रबाध इत्यग्निमेण दर्शयति ।

न चात्मांतरप्रत्यक्षः^१ आत्मांतरस्यात्मांतरं प्रति तदनङ्गीकारात्, ^२आत्मान्तराभावाच्च ।

नाप्यनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः । जडत्वे घटादिवदनुभवाश्रयत्वायोगात्, अजडत्वे ततो भेदाभावात् । आत्मा न संविदाश्रयतया ऽपरोक्षः वस्तुत्वाद् घटवत् । केवलान्वयितयोपाधेरनाशङ्क्यत्वात्साध्याभावविनाभावी स उपाधिर्यस्यैत्यस्वयइति साध्याभावव्याप्तत्वमुपाध्यभावस्य वदता ऽन्वयव्यतिरेकिण एव धर्मस्योपाधित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिना केवलान्वयिन एव विलोपादिति ।

ननु जगदाकारपरिणामिब्रह्मणः कथमेकत्वमुपादानत्वाच्च मृदादिवत्परिणामित्वं जीवैश्चांशांशित्वेन भिन्नाभिन्नत्वादित्यत आह *स्थाणुरिति* । न तावदेकदेशपरिणामो, निरंशत्वात् । न च सामस्येन, स्थितिकाले ब्रह्माभावप्रसङ्गात् । न च जीवानां तदंशत्वम्, जीवारभ्यत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मण इति । स्थाणुरविकारीत्यर्थः ।

नन्वेकमविकारि वस्तुतत्त्वं चेत्कथं कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च भेदालंबनस्य प्रामाण्यमित्यत आह *पुरुष इति* । कार्यकारणसंबन्धाद्भवति चैवं रूपम् । तदाश्रित्यकर्मकाण्डप्रवृत्तिरध्यस्तद्वैतविषयतया, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं च व्यावहारिकमित्यर्थः ।

अत्रचवेदांता एव प्रमाणमित्याह *श्रुतइति* । नन्वितरेतराध्यासाभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य चाध्यस्त-

१ 'आत्मा' इति पूर्वेण सम्बध्यते ।

२ वेदान्तनये आत्मनोऽद्वितीयत्वात् ।

मात्रनिवर्तकत्वाद्द्वैतनिषेधेशून्यशेष इत्यत आह
 * अस्तीति * । अज्ञानविषयतयाऽधिष्ठानत्वज्ञानसा-
 मान्याकारेणाधारत्वं मयतोऽधिष्ठानाकारो बाधाव-
 धितया परिशिष्यत इत्यर्थः । शून्यमेवाधिष्ठानं
 बाधावधित^{म्}माऽस्तु किं सतीति तत्राह * य इति * ।
 शून्यस्याधिष्ठानावधित्वे प्रसिद्धिविरुद्धम् । सा च
 प्रसिद्धिर्यदनुविद्धमारोपितं भाति तदधिष्ठानम् ।
 न च शून्यानुविद्धमारोपितं भातीति यच्छब्देनोच्यते
 इति व्याख्येयम् । ननु नियोज्यत्वमपि स्वर्गकामो
 यजेतेत्यादौ श्रुतमेवेत्यत आह * श्रुतिष्विति * ।
 साध्यसाधनसंबन्धविधौ तद्वाक्यतात्पर्यात्तत्परश्रुति-
 प्रमितत्वादकर्तृत्वादेस्तदेव वास्तवमिति तात्पर्यलि-
 ङ्गमभ्यासादिश्रुतिष्वितिवहुवचनेन द्रष्टव्यम् ।

एवं स्वरूपं लक्षयित्वा तदस्य लक्षयति * ईश्वर-
 मिति * । मायोपाधितया जगज्जन्मादिकर्तारन्नियं-
 तारं च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरित्यर्थः ।
 तत्र^{प्रत्यक्षे}तात्पर्यगोचरत्वसिद्धये परमानंदरूपतां सूचयति
 * उभयाधिगतमिति * । अधिगतम् आलिङ्गितम्,
 अर्द्धनारीश्वरत्वात् । प्रियापरिष्वंगकथनेन परमानंद-
 सूचनमुचितमेव ।

एवं भूतेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावादेव तत्प्रणामो
 गगनकुसुमस्तवकशेखरायते इत्यत आह * अनुमया
 पीति * । उभया केवलं परमधिगतं न भवति अनुमया
 ऽपि अनुमानेनाप्यधिगतं विनिश्चितमित्यर्थः । अनुमानं

चेदम् । 'इयं पृथिवी सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्, मेयत्वात्, घटवत् । पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते, गुस्त्वे सत्यपातित्वात्, करतलन्यस्तामलकवदित्यादि ।

द्वितीया नमस्कारार्था, प्रातिपदिकं ग्रन्थार्थ-प्रदर्शनाय । * श्रुत इति * । वेदांतगोचरो ब्रह्मैव

१ अत्रानुमाने 'इयम्पृथिवी' इति पक्षः, 'सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्' इति साध्यम् । 'मेयत्वात्' इति हेतुः । 'सकर्तृकाः' घटादयः, 'अकर्तृकाः' गगनादयः, एतदुभयवृत्तित्वरहितः । अथ च 'अनेके अकर्तृकाः' परमाणव आत्मानो जात्यादय आकाशादयश्च, तन्निरूपितवृत्तित्वरहितं यदनेकम्, शब्दः घटत्वादिकञ्च [यतः शब्द आकाशरूपे ऽकर्तृके वर्तते किन्त्वाकाशो ऽनेको न भवति, तथा च घटत्वमनेकेषु घटेष्वस्ति किन्तु घटा अकर्तृका न भवन्ति], तन्निष्ठो धर्मः, शब्दगतः सकर्तृकत्वरूपः, घटत्वनिष्ठो नित्यत्वरूपः । एतदुभयधर्मान्यतरस्याधिकरणत्वमत्र साध्यते ।

इयम्पृथिवीत्यत्र स्थूलापृथिवी विवक्षिता । तस्याञ्च नित्यत्वांशस्य बाधितत्वात् सकर्तृकत्वमात्रसिद्धावनुमानम्पर्यवस्यति ॥ वाच्यत्वप्रमेयत्वघटाभावादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितेति तन्निष्ठस्य धर्मस्य विशेषणम् । सकर्तृकाकर्तृकोभयनिरूपितवृत्तित्वशून्य इत्यर्थः । वाच्यत्वादिकं सकर्तृके ऽकर्तृके चास्तीति तद्व्यावृत्तिः । नित्यत्वन्तु अकर्तृक एवास्ति सकर्तृके घटादौ नास्ति, सकर्तृकत्वम्पुनः सकर्तृक एवास्ति न अकर्तृके, इत्येतयोर्नित्यत्वसकर्तृकत्वयोः सङ्ग्रहः ॥ अस्मिन्ननुमाने नास्तिकाभिमतङ्कार्यत्वसामान्यमादायार्थान्तरम्भवतीत्यरुचेरेवाग्निमानुमानान्तरोपन्यासः ।

तत्प्रकरणस्यापि विषय इति निर्दिष्टम् । एकमुभयाधि-
गतमिति द्वैतनिवृत्तिः परमानन्दश्च प्रयोजनम् । विषय-
प्रयोजनकथनेनार्थात्संबन्धोऽधिकारी च निर्दिष्ट एव ।

सकलसौभाग्यकरी देवता गौरी ततश्च कृतियुव-
तिसौभाग्यसिद्धये तां पूणमति ।

२ अपरम्भङ्गलम्

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे

भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः ।

भेत्तुम्भवानिशचितं दुरितं भवानि

नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

* मानेति * । हे भवानि भवपत्नि अहं ते ऽङ्घ्रिस-
रोजयोर्नमीभवानि पूह्मीभवानीत्यर्थः । तदपि भक्ति-
श्रद्धाद्यतिशयेन कर्णेनेत्याह * घनमिति * । तंत्रेण
नैरन्तर्यमतिशयश्चोच्यते । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो
पि प्रवर्तत इति न्यायात्पूर्ववृत्त्यङ्गतया प्रयोजनमाह
* दुरितं भेत्तुमिति * । पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः ।
अन्यत एव तत्स्यादित्यत आह * भवानिशचितमिति *
भवः संसारस्तस्मिन्ननिशमुपचितम् । नान्येन निरवशे-
षं भेत्तुं शक्यमित्यर्थः । विशिनष्टि * संकुचितयोरि-
ति * । जगन्मातुरपि निमित्तयोगे भवति पादसंकोच
इत्याह * तदिन्दोरिति * । तदिन्दोर्भासेव शंकरमौ-
लिसमाकलितशशांककिरणसंपर्केणेत्यर्थः । तत्संपर्क-
कारणमाह * गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सतीति *
मान आविष्कारः स चान्यवनितासङ्गजनितः । वनिता-
कुलतिलकभूतामुमामुत्सङ्गे दधार उत्तमाङ्गे च गङ्गा-

वत

आद्यमर्क
व्याप्तिरेकाप्रतिप्रोगिते सति अनन्वयव्याप्तिमहत्वं केन न विनिर्दिष्टम् ।

स्वप्रकाशत्वसम्बन्ध - ~~अनन्वय~~ अनन्वयत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात् स्वप्रकाशत्वम् ।

मिति तस्यापनोदनं निराकरणं तदेव विनोदः क्रीडा
तेन गिरीशे गिरेरीशो गिरीशः शंकरस्तस्मिन्नते प्रणते
सतीत्यर्थः । सरोजोपमितयोः शशांककिरणसंपर्कसं-
कोचः समुचित इत्याह *उचितमिति* । यथोचितमिति ।
यथोचितं भवति तथा संकुचितयोरिति क्रियाविशे-
षणमेतत् ।

यद्वा ब्रह्मविद्यापरिपन्थिकलमषविनिवृत्तये सर्व-
विद्याधिष्ठात्रीं परां शक्तिं प्रणमति । हे भवानि
महामाये । अन्वयः पूर्ववत् । मानेनापनुद्यत इति माना-
पनोदनं यदज्ञानं तस्य विशिष्टतया नोदनं विनोदः
तदर्थं नते दासभावमुपगते सति तस्मिन् गिरीशे
गिरां वाचामीशो गिरीशो जीवः । “वाक्पतिः चक्षुष्प-
तिरिति” श्रुतेः । तस्येन्दुः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मकत्वा-
त्तस्य । तदिन्दोर्भासा सत्त्वगुणजनितज्ञानेन परिभाव-
नात्मकेन संकुचितयोः परिछिन्नतया स्वीकृतयोः
भक्तानुग्रहेतुतया स्वीकृतयोरिति यावत् । अन्यथा
परिछिन्नशक्तेरवरणाभावादित्यर्थः । अवधृततात्पर्या-
त्त्रय्यन्तसंदोहादेव प्रयोजनावाप्तेः ।

किं त्वत्प्रयासेनेत्याशंक्य कुतर्कतिमिरनिरासो-
ऽवान्तरप्रयोजनमस्तीत्याह

३ ग्रन्थकृतः प्रतिज्ञारूपेण ग्रन्थस्याख्यम्भियोजनकथनम्]

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

* शब्देति * । रे रे धीरा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् । दिक्षु विजयो ऽसच्छास्त्राभ्यासनिरूढा-
हंकारान् प्रतिवादिनः परिजित्य तदुपरि वर्तनं तत्कौ-
तुकमातनुध्वं आश्चर्यं विस्तारयत । अस्य च विजयस्य
विशिष्टत्वाद्विशिष्टं साधनं दर्शयति *शब्देति* । शब्द-
श्रार्थश्च शब्दार्थौ तयोर्निर्वचनं निरुक्तिरनन्यथासिद्ध-
मिति । अन्यथा अन्येन प्रकारेण न सिद्धमुत्पन्नं ज्ञातं
वा तदनन्यथासिद्धमुच्यत इत्यादिशब्दनिरुक्तिः
बाधो दृढो ऽदृढो वेत्यादिरर्थनिरुक्तिस्तत्तत्खण्डनया ।
अखर्वगर्वान् । खर्वो ऽल्पः । अखर्वो ऽनल्पः गर्वा येषां
ते अखर्वगर्वास्तान्सर्वत्र वादजल्पवितंडासु शब्दे ऽर्थे
लक्ष्ये लक्षणे च निर्वचनभावं निर्गतं वचनं येभ्यस्ते
निर्वचनास्तद्बाधो सूक्तत्वं तेषां नयंतः प्रापयंत इत्यर्थः ।
ययोक्तं खण्डनमुक्त्वा ऽपि पठित्वा ऽपि अर्थज्ञानाधि-
क्योत्प्रेक्षाहीना अपीत्यर्थः । वक्ष्यमाणमपि सिद्धवत्
कृत्वा कथितमुक्तमिति ।

यद्वा नामरूपप्रपञ्चस्य सत्यत्वात्प्रथमश्लोकोक्त-
विषयप्रयोजनदौर्लभ्यमाशङ्क्याह *शब्देति* । शब्दार्थ-
योर्निर्वचने निरुच्येते इति निर्वचने सदसत्त्वे ख्याते-
र्नासद्बाधाच्च न सदिति तत्खण्डनया सर्वत्र देवादि-
योनिभेदेषु गर्वा अभिमाना अहंकारा व्यक्तिबहु-
त्वात् । अखर्वाश्च ते गर्वाश्चेति अखर्वगर्वाः तान्निर्वच-
नभावमनिर्वचनीयत्वन्नयंतो ऽध्यासरूपतामापादयंत
इति यावत् । दिश्यत आचार्यैरिति दिक् ब्रह्म तद्विज-
यत इति दिग्विजयो विद्यादिस्तस्य कौतुकं कोला-

हलमातनुध्वम् । किंकृतवेत्यत आह *यथोक्तमिति* । यथोक्तं प्रथमश्लोकोक्तविशेषणप्रयुक्तमपिशब्दादक्ष्यमाणविशेषणं च ब्रह्म तदुक्ता मनःपूर्वरूपत्वाद्वाचो ध्यात्वेति यावत् । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ^१ । “न्यायचर्चयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् उपासनैव क्रियते श्रवणानंतरागतेति” । “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां विंदते योगमुत्तममिति” स्मृतेश्च । कीरः शुक इत्यर्थः ॥

ननु निर्वचनखण्डनं कथायास्तुतान्यत्र । नान्यत्र । कथातो ऽन्यत्र वादिनो निग्रहाविषयत्वात् । नापि कथायाम् तदंगप्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमे ऽपसिद्धांतात्, अनभ्युपगमे ऽनिर्वचनवादिनः कथानधिकारादित्याक्षिपति

४ कथायाः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्]

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशमन्यन्ते^२ “प्रमाणादयः सर्वतन्तसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्” ।

अथेति । अथशब्द आरंभार्थः । अधिकृतं खण्डनं वेदितव्यमित्यर्थः । *कथायामिति* नानाप्रवक्तृको विचारगोचरो वचनसंदर्भः कथा । सा त्रिविधा, वादजल्पवितंडाभेदात् । तस्यां वादिनोः वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः । कीदृशं नियमं सद्वादिनो मन्यन्त इत्यत आह

* प्रमाणेति * । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयववर्तकनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडश पदार्थाः प्रमाणादय उच्यन्ते । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतः सिद्धांतः । स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । सर्वतंत्राविरुद्धः सर्वतंत्रसिद्धांतः । यथा प्रमेयं प्रमाणाधीनमिति । एकशास्त्र एव सिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः । यथेदं नैयायिकानामिदं वैशेषिकाणामिति । यस्य हेतोः पक्षस्य वा सिद्धावन्यस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धांतः । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति हेतोः सिद्धावनुषंगिणोर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणीत्यादयः । विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकमिति पक्षस्य सिद्धावनुषंगिणो ऽर्थाः सर्वज्ञत्वादयः सिध्यन्तीति अनुमेयानुषक्तसिद्धिराधिकरणसिद्धांत इत्युदयनः । शास्त्रे साक्षादनुक्तस्य सामर्थ्यादभ्युपगतिरभ्युपगमसिद्धांतः । यथा मनस इन्द्रियत्वम् । कथं पुनर्ज्ञायते तदनुक्तमप्यभ्युपगतं शास्त्रकारेणेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेत्यादिप्रत्यक्षलक्षणाभिधानात् । अनिन्द्रियत्वे हि मनसस्तल्लक्षणं सर्वलोकप्रसिद्धमपि सुखादिप्रत्यक्षं न व्याप्नुयादिति । तत्र प्रमाणादीनां सर्वतंत्रसिद्धांतत्वात्तत्सत्त्वमभ्युपेयमिति भावः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथांगत्वे मानाभावान् मानाद्याकार एव प्रयोजकोऽतोऽसद्वादिनोऽपि कथाधिकारः किमुतानिर्वचनवादिन इत्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति

५ उक्तनैयत्यस्य खण्डने चत्वारो विकल्पाः]

तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन^१ तत् कस्य हेतोः । (१) किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वाग्व्यवहारस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, (२) उत कथकाभ्यां^२ प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्, (३) उत लोकसिद्धत्वात्, (४) अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसञ्जकत्वात्^३ ।

१ एकवचनमत्र खण्डनिकमात्राभिप्रायेण ।

२ एतद्विकल्पान्तर्गतमनुमानम्प्रदर्शितङ्खण्डनकुठारे । तद्यथा । कथापूर्वकालाविच्छन्नः कथकस्तक्षणावच्छेदेन प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमवान्, तदुत्तरक्षणावच्छेदेन वागिमत्वात्, यो यदा वाग्मी स तदा ऽव्यवहितपूर्वसमयावच्छेदेन प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तेति । तत्र व्याप्तौ कार्यकारणभावो मूलमित्युक्तम् ॥

३ अत्र शाङ्करी—(१) यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता, या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका, यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगमः, इति प्रथम विकल्पार्थः । (२) प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणमिति द्वितीयविकल्पार्थः । (अत्र) “प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितन्न तु तदभ्युपगमस्यापि” इति केषाञ्चिदाक्षेपो ऽसङ्गतः । द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । (३) लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यमिति तृतीयविकल्पार्थः । (४) अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकांक्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥

तदिति । सत्ताभ्युपगमस्य कथानंगत्वं प्रतिज्ञा-
तमुपपादयति *तथाहीति* । निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-
सां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणान् कस्य हेतोः
कस्माद्धेतोरिति उक्तानेव विकल्पान्विशदयति *कि-
मित्यादिना * । *तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्येति* ।
प्रमाणादीनां सत्ताभ्युपगमेन साहित्यनियतिरवि-
नाभावस्तदविनाभूतस्येति यावत् । *अशक्यत्वात्* ।
सत्तानभ्युपगमे इति शेषः । यथा रूपं स्पर्शमविना-
भावमात्रबलेन गमयति तथा व्यवहारः प्रमाणादिस-
त्ताभ्युपगममविनाभावेन गमयतीति प्रथमविकल्पार्थः
॥ १ ॥ यथा ज्ञानं कार्यतया कारणं कल्पयति तथा व्यव-
हारोऽपि प्रमाणाभ्युपगममिति द्वितीयार्थः । यद्यपि
कार्यमविनाभावेन गमकं^१ तथापि स्वभावानुपलब्धि-
कार्यलिंगकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमात् पृथ-
गुपन्यासः ॥ २ ॥ लोकशब्देन लोकव्यवहार उच्यते ।
तत्सिद्धत्वं प्राणिनिकायेन व्यवह्रियमाणत्वम् । लोका-
वगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादौ लोक-
शब्दस्य व्यवहारे प्रयोगदर्शनादिति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥
प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य व्यवहरतो वादफलस्य
तत्त्वनिर्णयस्य जल्पादिफलस्य विजयस्य चोपपत्ताबु-
न्मत्तादेरपि स्यादिति तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंग-
हेतुत्वात्सत्ताभ्युपगम इति चतुर्थार्थः ॥ ४ ॥

तत्र किं व्यवहारमात्रस्याविनाभावः किं वा विशि-
ष्टस्येति प्रथमविकल्पं द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति

६ प्रथमविकल्पस्य खण्डनम्]

(१) न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादंवाग्निस्तराणां प्रतीयमानत्वात् । तस्यैव वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भन-मन्त्रो भवताऽभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगु-रुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपादिष्टाः, भगवत्पादेन^१ वा वादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि ।

* न तावदिति * । विमतो वाग्व्यवहारः प्रमा-णादिसत्ताङ्गीकारपुरःसरः वाग्व्यवहारत्वात् संप्रति-पन्नवदित्यत्र निर्विशेषणवाग्व्यवहारस्य हेतुत्वे चा-र्वाकादिव्यवहारे व्यभिचारः । तस्यापि पक्षीकरणे तत्रैव भागे बाध इत्यर्थः । “ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यान्माध्यमिकस्य सर्वशून्यतया व्यवहारस्याभा-वात् कुतो बाधव्यभिचारौ” इत्यत आह *तस्येति* । यद्यपि चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं स्वीकुरुते तथाप्यनुमाना-दिभिर्व्यवहरन्नेव तत्सत्तां न मनुते । माध्यमिकस्यापि सांवृतो व्यवहारो ऽस्त्यन्यथाप्रसक्त्यभावात्तत्प्रतिपे-धासंभवादिति भावः । एवं साहित्यनियममपास्योपह-

१ अद्वैतवादी शङ्कराचार्योऽपि न तत्त्वतः प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता नैयायि-कानाम् । यद्यपि तेन स्वग्रन्थे प्रमाणानाम्प्रतिपादनं कृतम्, तथापि तद्-व्यावहारिकरीत्यैव न पुनस्तत्त्वतः । तत्त्वतो ब्रह्मैकैकं सदिति तत्सिद्धान्तात् ॥

सति *स इति* । प्रसिद्धवाक्यस्तंभनमंत्रे प्रयुज्यमाने वाणी न निर्गच्छति । प्रयुज्यमान एव पुनरस्मिन्वाग-
निस्सरणमित्यपूर्वत्वम् । रहसि वक्तव्यतया मंत्रत्वम् ।
व्यभिचारमेव द्रढयितुं व्यतिरेकमुखेनोदाहरति *नून-
मिति* । यस्य प्रमाणानभ्युपगमस्य प्रभावात्साम-
र्थ्यात्सुरगुरुणा बृहस्पतिनेत्यर्थः । उदाहरणांतरव्याजेन
त्रयोऽत्रखंडनवादिनो मुख्या इति दर्शयति *तथाग-
तेनेति* । तथागतो बुद्धः । मध्यमागमश्च शून्यागम
इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

“व्यवहारमात्रस्य साहित्यनियतिं न ब्रूमः किं
तर्हि विशिष्टव्यवहारस्येति” प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं
विकल्पं शङ्कते

७ प्रथमविकल्पखण्डने आक्षेपः]

“प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते
वाचोभङ्गीः । तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति
तावतेति ब्रूम” इति चेत् ।

१ अथ प्रमाणादीनामसत्त्वमभ्युपेत्य सत्त्वमनभ्युपेत्य वा प्रवर्तिता
वाचोभङ्ग्यस्तदा प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकभिन्नवाक्यत्वेन साधनबाधनाक्ष-
मत्वमपार्थक्यत्वात्प्रमाणनिग्रहस्थानमनुमेयम् । तथाहि “पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्ब-
द्धार्थमपार्थक्यम्” इति (न्यायसूत्र १।२।१०) । अर्थो ऽभिमतो वाक्यार्थबोधः,
स यत्र न प्रतिसम्बद्धः, जनकतया सम्बन्धेनेति शेषः, तेनाभिमतप्रमिति-
जनकत्वाभाववद्वाक्यमिति लभ्यते । पौर्वापर्यम् आकांक्षासत्ता । योगो
योग्यत्वम् । तेषां भावेन प्रयुक्तो वाक्यस्याभिमतप्रमाणकत्वाभावोऽपार्थक्यत्वम् ।
एवञ्च निगृहीता प्रमाणाद्यसत्त्वसाधनप्रतिज्ञेयाशङ्क्याह प्रमाणादीति
(खण्डनकुठारे गोकुलनाथः) ॥ ननु चार्वाकादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवाग्व्यव-
हारवदनुपादेय एव । प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमवाग्व्यवहारव्या-
पकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचार इत्याह प्रमाणेति (शांकरि) ।

* प्रमाणेति * । कथकवाग्व्यवहारः प्रमाणादि-
सत्तास्वीकारपुरस्सरः, साधनबाधनयोरन्यतरक्षम-
व्यवहारत्वात्, भाट्टादिसंप्रतिपन्नव्यवहारवत् । विपक्षे
चार्वाकादिव्यवहारवत् साधनादिक्षमता न स्यादि-
त्यर्थः । वाचोभंगीर्वाक्प्रकारानिति यावत् । ते चार्वा-
कादय इत्यर्थः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरी-
त्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् साधनबाधनक्षमव्यव-
हारस्य सत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वे सति साधनबाधनक्षम-
व्यवहाराभावेन प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं व्या-
प्यमिति चार्वाकादिव्यवहारे त्वया दर्शनीयम् । तद-
शक्यदर्शनं सोपाधिकत्वात्तत्संबन्धस्य ।

विपक्षबाधकस्याप्येतेन मूलशैथिल्यं युक्तमेवेत्य-
भिप्रेत्य परिहरति

८ आपेक्षस्य परिहारः]

न । प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसा-
धनबाधनाक्षमतायां न^१ नियामकं, किन्तु सद्बचनाभास-
लक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता । येनाभ्युपगम्यापि
प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा
अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैस्तथाभू-
ता इति कथ्यन्ते ।

१ यदेव विजयादिरूपम्फलं स्वोक्तहेतौ सद्भेतुत्वव्यवस्थापनेन भवति
तदेव परोक्तबाधनेनापि भवतीति फलतः साधनबाधनयोरैक्ये ऽपि लोक-
प्रसिद्धिमनुरुध्य भेदेनोपन्यासः ॥

२ यत एवमपि माध्यामिकादिवाग्व्यवहार एव व्यभिचारस्तस्यापि
साधनबाधनक्षमत्वात् (शां) ॥

नेति । साधकत्वं स्वपक्षप्रमितिजनकत्वम् । बाध-
 कत्वं तु परपक्षप्रतिषेधप्रमितिजनकत्वम् । किं तर्हि नि-
 यामकंप्रयोजकमित्यत आह *किंत्विति* । सद्रचनाभा-
 सलक्षणानि असिद्ध्यादिलक्षणानि तेषामन्यतमयोगि-
 त्वमित्यर्थः । ननु सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वन्नोपाधिः,
 सति साध्ये घटादावसत्त्वेनाव्यापकत्वात् । ननु गर्भ-
 स्थो मैत्रतनयः श्यामः मैत्रतनयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्य-
 त्र शाकाद्याहारपरिणतिपरंपराजन्यत्वमपि नोपाधिः
 स्यादिंद्रनीलादौ सति साध्ये तदभावात् । ननु पुरुष-
 श्यामत्वे शाकाहारपरिणतिजन्यत्वप्रयोजकमिति
 विशिष्यस्तर्हीहापि वाग्व्यवहारत्वे सति साधनबाध-
 नाक्षमत्वे सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वं प्रयोजकमिति
 संतोष्यम् । सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधन-
 बाधनाक्षमत्वे प्रयोजकत्वं परेणांगीकार्यमित्यापाद-
 यति, न स्वमतेनोच्यते, भवतेति विशेषणात् । अतो
 न बाधावकाश इति भावः । ननु प्रमाणाद्यनभ्युपग-
 म्य प्रवर्तितत्वसद्रचनाभासलक्षणयोगित्वयोः सतोः
 कस्तत्रान्यतरप्रयोजकत्वनिर्णय इत्यत आह *येनेति* ।
 शब्दो द्रव्यं अव्यवहितसंबंधग्राह्यत्वात् घटवदिति,
 शब्दो न द्रव्यं वहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्वूपादिव-
 दिति च व्यवहारस्याभ्युपगतप्रमाणसत्तापुरःसरत्वे
 ऽप्यन्योन्यमाभासतया प्रतिषेधो दृश्यते । प्रमाणाद्य-
 नभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वस्य साधनाद्यक्षमत्वप्रयोजकत्वे
 तन्न स्यादिति भावः । * तथाभूता इति * साधनबा-
 धनाक्षमा इत्यर्थः ।

ननु साध्यव्यापकत्वे पि साधनव्यापकत्वान्ना-
यमुपाधिः । उक्तं हि “समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनो
ऽप्रयोजक” इतीत्यत आह

६ सद्बचनाभासत्वमेव कथाव्याघातकारणम्]

यदि त्वस्मद्बचसि सद्बचनाभासलक्षणं न भवान्
दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता
प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि ना-
स्माकमादरः । अन्यथाऽभ्युपगमम्य प्रमाणादीनि भवता
प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास
इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव ।

यदीति । यद्वा सद्बचनाभासलक्षणयोगित्वस्य
साधनाद्यक्षमत्वनियामकत्वे किमायातमित्यत आह
यदीति । ननु त्वद्बवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणा-
द्यनभ्युपगमपुरस्सरव्यवहारत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति
चेन्न । त्वद्बवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणादिसत्ता-
भ्युपगममूलव्यवहारत्वात्, व्यवहारांतरवदित्याभा-
सतुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह * अन्यथेति * ।

ननु व्यवहारः प्रमितो न वा । नचेदाश्रयासिद्धिः ।
प्रमितश्चेद्धर्मिग्रहग्रस्तमनुमानं नोत्पत्तुमलम् । न संति
प्रमाणादीनीति प्रतिज्ञाहानिश्चेति चोदयति

१० अपर आक्षेपः । प्रमाणाद्यसत्त्वे व्यवहारस्याभासत्त्वेम्]

“ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्तितदा व्यवहार एव
धर्मी कथं सिद्ध्येत् । दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् ।
सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्” ।

* नन्विषति * । प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेः
दूषणादिविभागोऽपि प्रमाणाभावे न स्यादित्याह
* दूषणेति * । प्रमाणाद्यसत्त्वे धर्म्याद्यसिद्धिरेव कुत
इत्यत आह * सर्वेति * । विधिर्भावो निषेधो
ऽभावः । आदिपदेन दूषणभूषणतद्विधानादिसंग्रहः ।

प्रतीतत्वमात्रेण धर्मित्वम्, न प्रमितत्वेन । विशेष-
णवैयर्थ्याद्वावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमाच्च न विरोध
इति परिहरति

११ आक्षेपपरिहारः]

मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वी-
कृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादी-
नीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः, यथा स्वीकृत्य तानि भवता
व्यवह्रियते तथा, व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्तयतामिति ।
अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य
यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम् ।

* मैवमिति * । किं तर्हि तदपरे न क्षमंत इत्या-
दिनोच्यत इत्यत आह * किमिति * । यथा तानि
प्रमाणानि भवताभ्युपगम्य व्यवह्रियते । तत्र तथेत्ये-
कस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानादेव द्रष्टव्यः, तथा प्रमाणा-
दीनि सन्ति न संतीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैस्तथाव्यव-

१ कथापूर्वकाले प्रमाणाद्यभ्युपगमस्याप्रयोजकत्वमाचक्ष्मः, न तु प्रमा-
णादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामः, येनेदन्देश्यं स्यादित्याह मैवमिति (शां)

२ किन्त्वित्यर्थः ।

हारिभिरुपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिः
कथा पूर्ववर्त्यतामिति ब्रूम इति वेष्टनग्रन्थः । प्रमाणादि-
सत्तामनभ्युपेत्य कथाप्रवृत्तिं परेणांगीकारयति *अन्य-
थेति*^१ । कथायामेव दूषणस्य कथनीयत्वात्, सत्ताभ्यु-
पगममूलैव कथेति नियमवादिनश्च तदनुगुणकथासंभ-
वादिति भावः । पूर्वपक्षस्याहार्यभ्रमरूपत्वान्मतमारो-
प्येत्युक्तम् ।

कथासंभवमुपपादयितुं पृच्छति

१२ आक्षेपोक्तदूषणस्य विकल्पासहिष्णुत्वम्]

कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्तितायां कथायां दूष-
णमुक्तम् । किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादि-
भ्यां प्रवर्तितायां कथायाम् । उतासत्त्वमभ्युपेत्य । अथैकेन
सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत-
प्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात्^२ । द्वितीये
तु स्वतोऽप्यापत्तेः । न तृतीयः । तथैव कथान्तरस्यापि
प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।

१ यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण कथाप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

२ कथायामेव दूषणाभिधानध्रौव्यादयं विकल्पावसरः (शां) ।

३ यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्धयेदि-
त्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः (शां) ।

४ स्वत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिल् पृष्ठीस्थाने । स्वस्याप्यसत्त्वाभ्यु-
पगमापत्तिरिति भावः ।

५ प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्त्वयादत्त-
स्त मया नेष्यते । व्याख्यानान्तरन्तु—तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रम्,
न चान्यतरसिद्धदोषाभिधानमुचितामिति (शां) ।

अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चि-
द्वागात्मनि दषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् ।
प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती
स्यात् ॥

* कीदृशीमिति * । सामान्यतो ज्ञातः संभवदने-
ककोटितया विशेषतो ऽज्ञातः संदिग्धश्चार्थः प्रष्टव्यः ।
इह पुनस्तथाभावाभावात् । कथमयं प्रश्न इत्याशंक्य
तथाभावं दर्शयति * किमित्यादिना * । प्रमाणादिस-
त्तानभ्युपगन्तुः कथामूलतया प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे
कथारंभ एवापसिद्धांतेन निगृहीतत्वादनुत्पन्नसमैव
कथा स्यादित्यपरितोषात् फलांतरमाह * उभेति * ।
उभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायामित्युपरितनकल्पद्वये
ऽप्यनुषंगः । असत्त्वाभ्युपगमे तु सद्वादिनो मिग्रह इति
तदुभयोचितं कल्पांतरमाह * अथेति * । विकल्प-
क्रमेण निराकरोति * नाद्य इति * । कुत इत्यत आह
* अभ्युपगतेति * । अभ्युपगतं प्रमाणादीनां सत्त्वं येन तं
प्रति एतादृक्पर्यनुयोगस्य—‘प्रमाणादीनामसत्त्वे धर्म्य-
सिद्धिर्दूषणादिविभागासिद्धिः सर्वपदार्थानां नास्तीति
निषेधस्यास्तीति विधेर्विभागादेश्च प्रमाणाद्यत्तत्वादि-

१ यद्युभयाननुगतोऽपि दोस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तव प्रामा-
णिकदोषानुसरणव्यग्रता स्यात् । उद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापन-
प्रयासश्च भवेत् । अस्माकन्तु नेयं व्यापृतिरित्याह प्रमाणेति । (शां)

२ प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ता हि प्रमाणाभासेनाप्याभिदध्यात् । तद-
भ्युपगन्ता हि प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणा (शां) ।

त्यादि'-रूपस्यानवकाशाच्चिरनुयोज्यानुयोगो निग्रह
इत्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह
द्वितीय इति । आपत्तेर्नैत्यनुषंगः । परस्येवात्मनोऽपि
धर्म्याद्यसिद्ध्यापादकन्यायस्य तुल्यतया जात्युत्तरत्वम् ।
चशब्दात्पर्यनुयोगानवकाशश्चेत्यर्थः । एकेन सत्त्वमपरे-
णासत्त्वमुपेत्य प्रवर्तितायामिति कल्पं दूषयति *नेति* ।
प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमे किमियं कथा नोपपद्यते,
कथांतरं वा । नाद्यः, आरब्धत्वादेव । न द्वितीयः, वि-
मताः कथाः सत्तानभ्युपगतिपुरस्सराः कथात्वात् आर-
ब्धैतत्कथावदिति भावः । तृतीयकल्पसुररीकृत्य दूषण-
मभाणि । संप्रति स एव न चातुर्यं प्राञ्चतीत्याह *उभ-
येति* । अभ्युपगमानुरोधेन कथानियमोपपत्ताबुभयेति
विशेषणं गौरवाच्चतिरेकाभावाच्च हातव्यमित्याशं-
क्याह *अन्यथेति* । कल्पनायां हि गौरवं, यत आह
“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशत-
भागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः”^१ इति । तदिह कथा-
याः फलपर्यवसायित्वानुपपत्तिरेव कल्पिका । तथाहि
उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाभावे तार्किकमन्यैर्दृष्यत्वे-
नानभिमतस्य पञ्चावयवानुमानस्योपन्यासे सुगतेन
अवयवानुमानवादिना स्वाभिप्रायमवलंब्याधिकमिति
वागात्मनि वाङ्मात्रे निग्रह उद्भाविता कस्य जय इति
निर्णीयेत, वस्तुगतदोषाभावात्, तेन च दूषणोद्भावना-
दित्यर्थः । एवं परोद्भावितं गौरवं परिहृत्य परपक्ष एव
तदाह *प्रमाणेति* । प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्यापि

वक्ष्यमाणो यावान्नियमस्तद्व्यतिरेकेण कथानुपपत्त्या
तस्य परेणाप्यङ्गीकार्यत्वात्तत्सत्ताभ्युपगंतुरेव गौरवं
नान्यस्य । तेन नियममात्रेण कथाभ्युपगमादित्यर्थः ।
भरणं भरो ऽतिशयो वा यंत्रणा पीडा सावद्यता वा ।
यावांश्चासौ नियमश्च यावन्नियमस्तद्भरेण यंत्रणेति
निर्वाच्यम् ।

प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्येन समयबलात्प्रवृ-
त्तायां कथायामेव भवतेदं दूषणमुक्तं मतव्यम् । तथा च
तद्वदेवं कथांतरमपि स्यादिति विचारफलमुपसंहरति

१३ प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्य एव दूषणस्य सम्भवः]

तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन
व्यवहारनियमेन समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्तितायां भव-
तेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । योऽयं
भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्त-
स्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशौ ।

तस्मादिति । समयः संकेतः । स च प्रमाणतर्का-
भ्यां वादिना व्यवहर्तव्यमित्यादिवक्ष्यमाणरूपः । अथ
कोऽयं नियमः, समयबलप्रवृत्तकथायामेवेदं दूषणमुक्त-
मित्यत आह *उचितमिति* । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तपक्ष-

१ “यद्युभयाभ्युपगतं स्यात्” इति शेषः (शां)

२ प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितायाङ्कथायां व्याघातोऽयन्दत्तः, प्रमा-
णाद्यनभ्युपगम्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से इति स्वाभिप्रायानवधार-
णम् । कथातः पूर्वप्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तम्, प्रमाणादीनि
न सन्तीति मदुक्तत्वेन त्वया गृहीतमिति पराभिसन्धानानवधारणम् इति
(भवनार्थमिश्राणां व्याख्या शांकर्यामुपन्यस्ता)

त्रयदोषाभावादुचितमित्यर्थः । अर्थात्पक्षांतरानौचित्यमपि सूचितम् । यद्वा औदासीन्येन प्रवृत्तायां कथायामौदासीन्येन तत्प्रवृत्तिर्नास्तीति दूषणमुचितमेवेति विपरीतलक्षणयोपहसति । नन्वौदासीन्येनापि तव कथा नोपपद्यते सत्त्वानंगीकारलिङ्गेन त्वया सत्त्वमंगीकृतमिति त्वदभिप्रायस्य मया विभाव्यमानत्वादि-
त्याशङ्क्याह *योऽयमिति* । ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषमिति स्वाभिप्रायानभिज्ञो भवान्मदभिप्रायं कथं जानीयात्सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनिष्टेरिति भावः ।
अभिसंधिरभिसंधानम् ।

ननु सत्त्वानभ्युपगमे कथानधिकारो न कथायां प्रतिपाद्यते, किं तूपदेशद्वारेण शिष्यशिष्यापरं क्रियते नातो व्याघात इति शङ्कते

१४ आक्षेपान्तरम्—शिष्यप्रत्येवोक्तकथानधिकारप्रदर्शनम्]

“अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते । अत एव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत इत्याहस्म न तु प्रतिपद्यस इति” ।

अथेति । प्रमाणाद्यनभ्युपगता दुष्टो वैतण्डिकस्तं वादीकृत्य तस्मिन्प्रतिवादिन्युपाधौ वादिवागव्यवहारमूलकथानधिकारो विधीयत इति नेष्यत एवेत्यर्थः । किमर्थं तर्हि निष्प्रयोजनः प्रयास इत्यत आह *शिष्ये-

ति* । आदिपदेन पुत्रादिपरिग्रहः । तत्रैव भाष्यलिङ्ग-
माह *अत इति* । स दुर्वैतंडिकः पर्यनुयुक्तः प्रयोजनं
प्रतिपद्येत यदि तर्हि प्रतिपद्येतैव प्रमाणम्, तदधीनत्वात्
प्रतिपत्तेरतो व्याघात इति । यदि स वादीकृतः स्या-
त्तर्हि प्रतिपद्यस इति प्रयोक्तव्यः । प्रतिपद्यत इति प्रयु-
जानस्तस्य परोक्षतया कथानधिकारं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

तस्य कथाधिकारानधिकारयोरेतदवद्यं तस्येति न
तस्य शिष्यसंबोधनं संभवतीति परिहरति

१५ तदसम्भवः]

मैवम् । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमि-
त्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् । तस्य कथाप्रवे-
शनाप्रवेशनयोस्तद्वाधाक्षमत्वात् । कथायामेव हि निग्रहः ।

मैवमिति । चार्वाकादेः कथाधिकारो नास्तीत्येव
शिष्यादयो बोध्या इत्यर्थः । तथाऽपि किमित्यत आह
कथमिति । चार्वाकादेः कथाप्रवेशोऽयं दोषो वक्तव्य
इति बोध्यते, उत कथातोऽन्यत्र वक्तव्य इति । उभयथा
ऽप्यनुपपत्तिरित्याह *तस्येति* । बाधाक्षमत्वे हेतुमाह
कथायामिति । कथाप्रवेशे सत्येवातत्त्वज्ञानलिङ्ग-
निग्रहस्तस्येति विनेयबोधनं न संभवति, कथातोऽन्यत्र
निग्रहाविषयत्वात् । तथा च व्याघात इत्यर्थः ।

कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्प्रमा-
णादिसत्ताभ्युपगम इति द्वितीयकल्पं दूषयति

१ प्रयोजनमत्रा न प्रवर्तिका, किन्तु तज्ज्ञानम् । तच्च वैतण्डिक-
स्यापीति न तस्य कथायामनधिकारोऽपीति हृदयम् । (शां)

१६ प्राक् (५) उक्ते विकल्पचतुष्टये द्वितीयस्य खण्डनम्]

(२) नापि द्वितीयः । तथा हि स्यादप्येवं यदि कथक-
प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वा-
नभ्युपगमे निवर्त्तेत । न त्वेवं सम्भवति । तथा सति तत्स-
त्त्वानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत,
हेत्वनुपपत्तेः । उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यव-
हाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति ।

नापीति । यस्मिन्सत्येव यद्भवति नासतीत्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवसेयम् । न चेह व्यतिरेको
ऽस्ति, प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुरपि व्यवहारनिष्पत्ते-
रित्याशयवानाह *तथा हीति* । सत्ताभ्युपगमनिवृत्तौ
प्रमाणादीनां व्यवहारकारणत्वमपि निवर्तत एवेत्यास्ति
व्यतिरेक इत्यत आह * नत्विति * । शिष्टं स्पष्टम् ।
प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुर्माध्यमिकादेर्व्यवहार एव न
निष्पद्यते कारणाभावादेवेत्ययमिष्टप्रसंग इत्याशं-
क्योक्तं संस्मर्तुमर्हसीत्याह * उक्त इति * ।

कथां प्रति हेतुभावात्सत्ताभ्युपगमस्य स स्वीकर्तव्य
इति द्वितीये कल्पे ऽभिप्रायविशेषं शंकते

१७ द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनम्]

अथ मन्यसे “कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्

१ ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुष्ये तदा तदाभ्युपगमस्यापि
हेतुत्वमस्यसे । यतो नियमपूर्वसत्त्वं त्वया ऽवश्यमभ्युपेयम्—इत्यवर्जनीयासि-
द्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम इति शङ्कते अथेति । यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदा
ऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तेरुभयवासिद्धिवादित्यर्थः । (शां)

प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः, यत्सत्तदभ्युपग-
म्यत इति स्थितेरिति” ।

* अथेति * । प्रमाणादेः कारणत्वं तवापीष्टम् ।
नियतप्राक्सत्त्वमेव च कारणत्वमित्यभ्युपगंतव्यं सत्त्व
मित्यर्थः । कारणत्वे सिद्धे ऽपि तदभ्युपगमः कुत इति
तत्राह *सत्त्वाच्चेति* । तदेव कुत इत्यत आह *यदि-
ति* ।

तदाक्षिपति

१८ तात्पर्यान्तरस्याप्यसाधुत्वम्]

मैवम् । कयाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां
कथकवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं
सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।

मैवमिति । न तावत्सत्त्वमेव हेतुत्वमिति वक्ष्यते ।
हेतुत्वेनापि सत्ताभ्युपगमानुमानं कथायामुतान्यत्रेति ।
नान्यत्र । कथातो ऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात् । प्रथमेऽपि
प्रमाणाभ्युपगमेन प्रवृत्तकथायामुत समयबलात् । आद्ये
ऽन्योन्याश्रयः, कथाप्रवृत्तौ सत्ताभ्युपगमसिद्धिस्तत्सि-

१ प्रमाणादीनि सन्ति, हेतुत्वात्, ब्रह्मवत्—प्रमाणादीन्यभ्युपगमवि-
षयः सत्त्वात्, ब्रह्मवत् इति यस्याङ्कथायान्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्त-
रमपि स्यात् । अथ साऽपि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमा-
णाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम् । अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाभ्युपगम-
स्य हेतुत्वप्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदा ऽन्योन्याश्रयः । कयापीति—अप्रेवक्ष्य-
माणयेत्यर्थः । (शां)

द्वौ च कथाप्रवृत्तिरिति । द्वितीये चास्मत्समीहितसिद्धिरित्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्त्युत्तरकालसाध्यत्वे किं तर्हि कथातः पूर्वं वादिभ्यामनुरोद्धव्यम् । नियमस्थित्यभ्युपगम इति कथितमेवेति चेत् किं तर्हि तस्य कल्पकमित्याशङ्क्याह

[१६ कथायामावश्यकस्य निरूपणम्]

कथातःपूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा ऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः ।

* कथात इति * । नियमस्थित्यभ्युपगमं फलमेवाक्षिपतीत्यर्थः । ननु यद्येन विना ऽनुपपन्नं तत्तदाक्षेपकम्, यथा दिवाभोजनरहितस्य पीनत्वं शार्वरं भोजनम् । न चेह फलं नियमस्थितिव्यतिरेकेणानुपपन्नम्, अन्यतो ऽपि तत्सिद्धेरित्यत आह * तदिति * । एवेत्यन्यथोपपत्तिं निराचष्टे ।

स नियमः कीदृश इत्यतस्तं दर्शयति ।

[२० नियमस्वरूपप्रदर्शनम्]

सच—‘प्रमाणेन तर्केण च व्यर्हतव्यं वादिना । प्रति-

१ समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोद्धव्यम् (कथायाम्), न तु प्रमाणाद्यभ्युपगमो ऽपीत्यर्थः । (शां)

वादिनाऽपि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्या-
द्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् । तद्व्युत्पादने प्रथ-
मस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः । अन्यथा तु द्वितीयस्यैव । तौदृ-
शेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ । प्रामाणिकः पक्षस्ता-
त्त्विकतया व्यवहर्तव्यः—इत्यादिरूपः ।

* स चेति * । स च इत्यादिरूप इत्युपरिसंबन्धः ।
वादिना साधकेन प्रथमप्रयोक्ता प्रमाणतर्काभ्यां व्यव-
हर्तव्यम् । वादाभिप्रायमेतत्, जल्पादौ छलादिप्रयोग-
स्यापि संभवात् । प्रायोपेक्षया वा परस्परं पराजयार्थ-
मेव, विजिगीषुकथायां मत्सरेण पृच्छतेः । कदाचन
सम्यक्साधने ऽपि परेणोक्ते भट्टिति वास्तवदूषणास्फु-
रणेन पर्याकुलितचेतस्कतया छलादिप्रयोगस्याप्युपप-
त्तेः । तथा सति हि छलाद्याकुलितबुद्धिः कदा चिदुत्त-
रमप्रतिपद्यमानो निगृह्येतेति । एकः 'च' शब्दः छला-
दिसमुच्चयार्थो विजिगीषुकथायाम् । अपरस्तु प्रमाण-

१ कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा (शां)

२ उद्भावितनिग्रहव्यवस्थापने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापने निर-
नुयोज्यानुयोगाद् द्वितीयस्यैव भङ्ग इत्यर्थः (शां)

३ समर्थितनिग्रहाशक्यसमर्थननिग्रहभङ्गप्रयोजकरूपरहितावित्यर्थः
(शां) समर्थितश्चासौ निग्रहः, अशक्यसमर्थनश्चासौ निग्रहः । एतन्नि-
ग्रहद्वयम् भङ्गस्य पराजयस्य प्रयोजकं रूपम् । तद्रहिताविति भावः ।

४ जल्पे वितण्डायाञ्च फलव्यवस्थामभिधाय वादे तामाह प्रामाणिक
इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विना ऽपीति भावः (शां)

तर्कभ्यामेवेति वादनियमार्थः । कथाया अंगं फलतया
तत्त्वज्ञानं तद्विरप्यो ऽभावस्तत्त्वज्ञानमस्य न विद्यत
इत्यत्र गमकम् । हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेत्ये-
तद्व्यनिग्रहस्थानं प्रतिवादिना वादिव्यवहारे व्युत्पाद-
नीयं वादकथायामिति 'अपि'शब्देन दर्शयति । इतरत्र
प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं दर्शनीयमित्यर्थः । तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य वादिनः पराजयः । अन्यथा तद्व्युत्पादने
प्रतिवादिनो व्यवहर्तव्य इति यावत् । कौ पुनर्जेतृतया
व्यवहर्तव्यौ इत्यत आह * तादृशेति * । एतादृशाभ्यां
निगृहीताभ्यामितराविति यावत् । नियमस्यांशांतर-
माह * प्रामाणिक इति * । तत्त्वतया वादफलनिश्चय-
विषयत्वेन । आदिपदेन वादिनि साधनमात्रं प्रपुज्य
संक्षेपतो विस्तारतो वा ऽऽभासानुद्धृत्य विरते सत्यु-
च्यमानग्राह्यनिग्रहाप्रोच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्राप्तावा-
भासवहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे च तद्वचनार्थमवग-
म्यानुद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां
प्रयुंजीत । अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षो ऽपि न
विजयी, आत्मानमरक्षन् परघातीव वीरः । तस्मिन्न
प्येवं विरते सत्यनुक्तोच्यमानग्राह्यनिग्रहालाभे तद्व-
चनार्थमवगम्यानुद्य दूषणांगं प्रतिदूष्याभासवहि-
रुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे प्रथमवादी स्थापनांगं दूषयेत् ।
अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी । श्लाघ्यस्तु
स्याद्वंचितपरप्रहार इव तुमप्रहरमाणः । अनुक्तोच्य-
मानग्राह्याभासवहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे तु ताव-
तैव कथाविरतिर्नासाधनविचारावकाशः । शरसंधान-

समय एव यो मूर्छितस्तस्य तद्वाणवारणतत्प्रहरणानु-
ष्ठानवद्विफलत्वात् । तत्रानुक्तग्राह्यमप्रतिभादि । उच्य-
मानग्राह्यमप्राप्तकालादि । आभासवहिरुक्तग्राह्यं प्रति-
ज्ञाविरोधादि । एषु सत्सु न विचारावकाशः । शरसं-
धानसमये हि प्रहारचिंता । प्रतिपक्षस्थापनाहीनो
वितण्डा इत्यादिसंग्रहः ।

ननु नियमबन्धोऽपि हेतुसाध्यः स च कथायाम-
भिधानीयः । कथा च नियमबन्धनेति परस्पराश्रयः ।
अन्तरेण वा च कथेष्टव्या । यथा प्रमाणादिसत्ताभ्यु-
पगमहेतुः कथा सा च सत्ताभ्युपगमाधीनेति परस्प-
राश्रयात्तमन्तरेणैव कथेष्टव्यत इत्याशंक्याह

२१ कथाप्रवृत्तिपूर्वक एवोक्तस्य हेतुबन्धस्य सम्भवः]

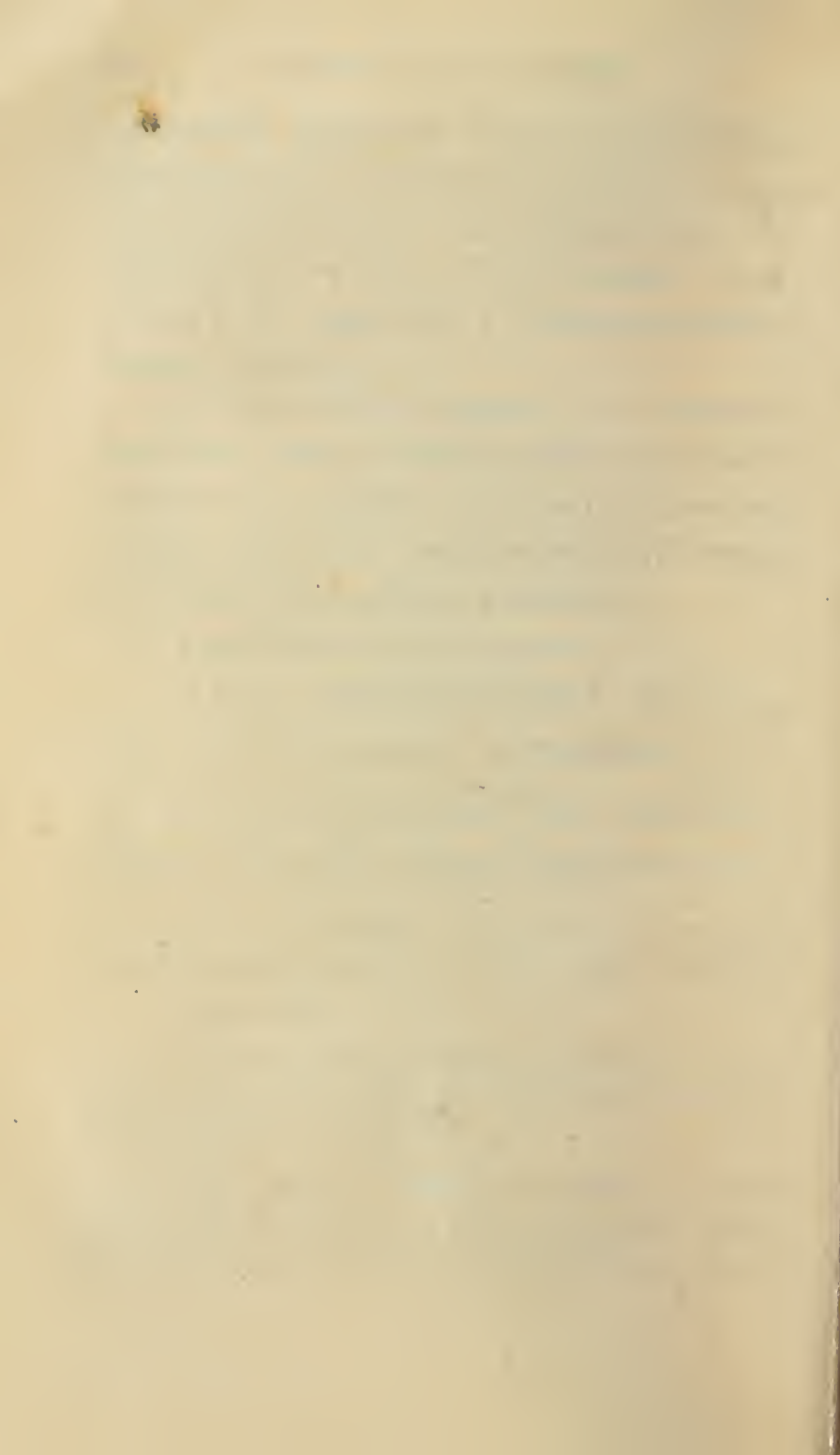
अत एव 'व्यवहारनियमसमयबन्धे हेतुर्वक्तव्यः,
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त'
इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानम-
नवकाशम्, द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्य-

१ यतः कथकाभ्याङ्क्यातः पूर्वमेव जयपराजयादिव्यवस्थाहेतुत्वेन
व्यवहारनियमबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्युक्तम् अत एवेति यावत् । (चित्सुखी)

२ ननु कथाप्रवृत्तौ ।

३ प्रमाणसत्ताभ्युपगमहेत्वभिधानवत् । कथायामप्रवृत्तायामेव तद्व्य-
वहारनियमबन्धेऽपि हेतुरभिधातुं युक्त इति यदिदन्नैयायिकस्य प्रत्यवस्थान-
न्तदनवकाशमित्यन्वयः । (चित्सुखी)

४ यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव
प्रबोध्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्थ एव, तथाऽपि समयबन्धमात्रेण कथाप्र-
वृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहेतिति भावः । (शां)

माणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छ-
यैव परिगृहीतत्वात् ।

* अत इति * । परामृष्टहेतुमेव स्पष्टयति
* द्वाभ्यामिति * । यथा सत्ताभ्युपगमो हेतुसाध्यस्तथा
नियमबन्धस्यापि हेतुसाध्यत्वे स्यादयं दोषः । न
त्वेवम् । द्वाभ्यां मिथः संप्रतिपत्त्या फलरागात्तत्स्वी-
कारादित्यर्थः ।

अप्रामाणिकनियमबन्धात् कथारंभे कथकाभिलषि-
तफलादिविप्लवो मूलाशुद्धेरित्याशंक्याह

२२ अस्मिन् पक्षे विचारादिविप्लवासम्भवः]

नचैवं प्रमाणानुपज्ञस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मू-
लापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविप्लवाप-
त्तिः स्यात् । अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्प-

१ समयबन्धस्यावश्ये हेतुत्वेऽनिष्टमाशङ्कते नचेति (शां)

२ 'विचारविप्लवः' साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । 'विचार्यविप्लवः'
पक्षविपक्षाव्यवस्था, वादिप्रतिवाद्याव्यवस्था वा, तयोरपि विचार्यत्वात् । 'फल-
विप्लवः' जयभङ्गाव्यवस्था, तत्त्वनिर्णयाव्यवस्था च । (शां)

३ अविद्यमान आदिर्यस्य तदेवम्भूतम्पारम्पर्यामिति विग्रहः । 'अवि-
द्याविद्यमानेत्यादि' पाठस्तु सम्यक् प्रतिभाति । 'अनादि' पदस्थले 'अवि-
द्यमानादि' पदप्रयोगो वृथाक्षरवृद्धिमेवकरोति । इतरत्रतु पाठे अविद्यावि-
द्यमानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यतात्त्विकत्वप्रदर्शनार्थम्, अनादिपारम्पर्या-
यातस्येति अवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वं सूचनार्थम्, गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्का-
निरासाय । “ ननु समयबन्धस्यापि वेदान्तनये ऽज्ञानरूपतया स्वत-

तिगृहीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षण-
स्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात् ।

* नचेति * । प्रमाणेनानुपक्रम्य स्वेष्टामात्रगृ-
हीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः ।
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वाऽऽरंभ उपक्रम इत्य-
भिधानात् । प्रमाणेनोपज्ञाऽऽद्यज्ञानं यस्य नास्तीति
तत्प्रमाणज्ञानशून्येनेति वा । विचारविप्लवः प्रमित्यनु-
त्पादकत्वम् । विचार्यविप्लवो भ्रान्तिविषयत्वम् ।
फलविप्लवो वादे तत्त्वावधारणासिद्धिरितरयोर्जल्प-

सिद्धत्वमनुपपन्नम् ” इत्यत आह अन्यथाभावेत्यादि । ‘समयबन्धो न
कर्तव्य’ इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ।

‘अन्यथाभावस्यासम्भाव्यतया तल्लक्षणयोः स्वतःसिद्धितया शुद्धत्वाद-
विप्लवार्थत्वादिति योजना ।’ (चित्सुखी) ॥ शिरोमणिस्त्वेवमाह खण्डन-
भूपामणौ । तस्येत्यनेन न समयबन्धस्य परामर्शः, किन्तु विचारस्यैव, तस्यैव
सम्भावितदोषसमयमूलकत्वेन दुष्टत्वस्योक्तत्वात् । न वा संवादः सम्बन्धे
सम्भवी, किन्तु विचार एव । तस्यैवप्रमित्युत्पादकत्वेन प्रवृत्तिसंवादितत्वात्
पारम्पर्येणायातस्य प्राप्तस्य । तथाच न तस्यान्धपरम्परातुल्यत्वम् । स्वयमपि
दृष्टत्वेन पराधीनप्रमाणत्वाभावात् । अनादिपरम्परागतविचारस्य प्रामाण्यं
लोकव्युत्पत्तौ शब्दस्य सङ्केतग्रहे गृहीतसंवादस्य । अन्यथा तन्मूलकशब्द-
व्यवहारोच्छेदापत्तेः । यद्वा विप्रलम्भकव्यवहारे यो ऽन्यथाभावः सम्भवति
तथाभूतस्यान्यथाभावस्य या ऽसम्भाव्यता, तल्लक्षणायाः स्वतःसिद्धिः
तया शुद्धत्वात् । असम्भाव्यतैव कुत इत्याशङ्क्योक्तम्—लोकः कथकः,
तद्युवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवति इति संवादो यस्येत्यर्थः । लोकस्य
किम्मूलमित्याकाक्षायां अनादिपारम्पर्यमूलमित्यादि व्याख्येयम् । इति ।

वितंडयोर्जयस्येति द्रष्टव्यम् । कुत इत्यत आह *अविद्यमानेति* । तत्रेत्यं पदसंबंधः । अन्यथाभावश्चासावसंभाव्यश्चेत्यन्यथाभावासंभाव्यः, तद्भावस्तत्ता, तल्लक्षणा या स्वतःसिद्धिस्तया शुद्धत्वाद्विचारस्य न विप्लवः । तत्र हेतुः *लोकेति* । लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवतीति संवादो यस्येति यावत् । “ननु लोकस्य किं मूलम् । प्रमाणं चेदादौ स्वीक्रियताम्, व्यवहारांतरंचेदनवस्था” इत्याशंक्य दृष्टपरंपरात्वेनानादित्वान्नमूलक्षतिरित्याह *अविद्यमानेति* । अविद्यमान आदिर्व्यस्य परंपराभावस्य तेनायातस्येति । अनादीति वक्तव्ये अविद्यमानेत्याद्युदितं ^१वक्रकारित्वस्वाभाव्यात् । ^२लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण कथारूपवाग्व्यवहारेण निष्पन्नेन गृहीतः संवादः विचाराद्यविप्लवो यत्रेत्यर्थः ।

फलहेतुत्वेन नियमः कथांगमंगीक्रियते चेत् प्रमाणादिसत्ता ऽपि तथांगीक्रियतामविशेषादित्यत आह-

२३ उक्तनियमवदङ्गीकरणम्प्रमाणादिसत्तायां न सम्मवाति]

नच प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाव्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यवसानात् ।

१ मूलग्रन्थकारो वक्रोक्तिप्रियइत्यतः कारणादिति भावः ।

२ लोकेत्यारम्भ्य अर्थइत्यन्तो ग्रन्थः कालिकातापुस्तके नास्ति ।

* नचेति * । उभयांगीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः ।
 “ननु नियमन्तरेण प्रमाणादिसत्तांगीकारात्कथाप्रवृ-
 त्त्युपपत्तेरुभयांगीकारे गौरवान्नियम एव किन्नपरित्य-
 ज्यते” इत्यत आह * प्रमाणेति * । तथाविधस्योक्तल-
 क्षणव्यवहारनियमस्य व्यतिरेके ऽभावे सति विप्रलं-
 भकादिसमयवत्कथाप्रवृत्तिर्नसंभवतीत्यर्थः ।

लोकप्रसिद्धत्वात्सत्ताङ्गीकृतिरितितृतीयंनिरस्यति

२४ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु तृतीयस्य खण्डनम्]

नापि तृतीयः । लोकव्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो^१
 वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः ।
 विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् । तदर्थमेव च
 पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, शरीरात्मता-
 दीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यतापातात् ।

* नेति * । लोकशब्दस्य प्रामाणिकाप्रामाणिक-
 योस्तुल्यत्वाद्विकल्पयति * लोकेति * । पामराः शा-
 स्त्रसंस्काररहिताः । विवर्णः पामरो नीचः प्रकृतश्च पृथ-

१ ‘प्रमाणव्यवहार’ इति शाङ्कर्यभिमतः पाठः । ‘लोक्यत इति लोकः
 प्रमाणम्’ इति च तत्रत्या व्याख्या । वस्तुतस्तु ‘प्रामाणिक’ इत्येव पाठः
 साधीयान् प्रतिभाति । एवमेव च पाठः प्रायशः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

२ प्रामाणिकव्यवहारत्वस्येत्यर्थः ।

३ ‘अहं स्थूल’ इति पामरव्यवहारः अहम्पदार्थस्य स्थूलत्वविशिष्टेन
 सहा भेदस्य बोधकः । अतः पामरव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वस्वीकारे शरीर
 एवात्मताव्यवहारसम्भव इत्यर्थः ।

गजन इति नामशासनात् । विचारसिद्धौ प्रामाणिक-
त्वसिद्धिर्व्यवहारस्य, तत्सिद्धौ सत्ताभ्युपगमस्ततश्च
विचार इति चक्रकापत्तेर्नाद्यो ऽनवद्य इत्याह * नाद्य
इति * । सत्तां स्वीकृत्यापि नियमो बध्यते वादिभि-
र्विचारप्रवृत्त्यर्थं तदनुपपत्तिरपि सत्ताया अहेतुत्वं
गमयतीत्याह * तदिति * । द्वितीयमतिप्रसंगेनापा-
करोति * नापीति * ।

अबाध्यत्वे सति लोकसिद्धत्वं स्वीकारप्रयोजक-
मिति न शरीरात्मतादीनामपि स्वीकारप्रसंग इति
शङ्कते

२५ विचारबाध्यत्वोपन्यासे ऽपि दोषस्तदवस्थः]

“पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत” इति चेत्,
तर्हि प्रमाणादयो ऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा
नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगतव्या इति लोकव्यवहारसि-
द्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति ।

* पश्चादिति * । हेत्वंतरं नाम निग्रहस्थानं स्या-
दिति दूषयति * तर्हीति * । लोकप्रसिद्धेरप्रयोजकता-
माह * अन्यथेति * । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाबाध्यत्वमेव
स्वीकारप्रयोजकमित्याशयः ।

तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंजकत्वात्तदभ्युपगम
इति चतुर्थं दूषयति

२६ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु चतुर्थस्य खण्डनम्]

नापि चतुर्थः । यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

* नापीति * । नियमबन्धादेवावश्याश्रयणीयात्फलव्यवस्थोपपत्तौ सत्ताभ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः । * मां प्रतीति * । मया नियमबन्धमात्रे स्वीकार्ये यस्य कस्य चित्फलपत्तिः । तदा त्वया ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमात्त्रा ऽपि तस्मिन् स्वीकार्ये ऽतिप्रसङ्गो ऽविशेषादित्यर्थः । नियमस्याप्रमाणिकत्वेनाव्यवस्थापकत्वमित्याशङ्क्याप्रामाणिकत्वादेव तवापि न व्यवस्थापकः स्यादिति प्रसङ्गः समान इत्याह ।

तस्येति चतुर्था ऽपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथोपयोगी न भवतीत्यापादिते पुनः सद्वादी शङ्कते

२७ समयबन्धने ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमावश्यकत्वशङ्का]

“स्यैदेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां

१ तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथातः पूर्वन्वया क्रियते । यदि नियतसमयबन्धेनैव तद्वयन्नवर्तेत तदा वृथा प्रमाणाद्यभ्युपगम इत्यर्थः । (शां)

२ “द्वैतापत्तिभयेन प्रमाणादि सत्ता नाभ्युपेयते वेदान्तिना । किन्तु व्यवहारसत्ताभ्युपगमे ऽपि तदापत्तिरविशिष्टा । किञ्च प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो ऽपि व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमसहभाष्येव” इति शङ्काकृदभिप्रायः ।

प्रवर्तयताऽपि व्यवहारसत्ताऽभ्युपगन्तव्या । नहि सत्ताम-
नभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या । क्रिया हि
निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । प्रमाणै-
र्व्यवहर्तव्यमिति नियमबन्धनम्— प्रमाणकारणभावस्य
नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणाना-
मनादाय— न पर्यवस्यति । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गाव-
धारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन
तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्त-
मेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमा-
णादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यत इति” ।

* स्यादिति * । नियतत्वं समयविशेषणम् । नि-
यमबन्ध एवापर्यवसानवृत्त्या व्यवहारसत्तां स्वीकार-
यतीत्याशयः । ननु सत्तां विना नुपपत्त्यभावान्न तां
स्वीकारयति इत्यत आह *नहीति* । किमियं राज्ञा-
माज्ञेति नेत्याह * क्रियेति * । नन्वत्राप्यनुपपत्तिर्न
प्रतीयत इत्यत आह * असत इति * । अनेन समयेन
व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारो निष्पादनीय इत्युक्त्यैव
सत्त्वमिष्टं स्यात्, ततो निष्पादना नामासतः सत्त्वप्रा-
पणमित्यर्थः । न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं
प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेवापद्यत इत्याह

१ ‘दूषणानि सन्ति’ ‘व्याप्तिरस्ति’ इत्यादिवचनन्तत्सत्ताभ्युपगम-
परमेवेत्यर्थः । (शां)

प्रमाणैरिति । तृतीया याकरणत्वा भिधानात्तस्यच कारणविशेषत्वात् कारणत्वस्य सत्ताऽव्यतिरेकात्प्रमाणानां सत्त्वमनंगीकृत्य नियमबंधनमेव न पर्यवस्थतीत्यर्थः । यस्य व्यवहारे दोषाः संति तस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यो यस्य पुनः साधनांगानि संति तस्य जय इति वदन्नेव पुनस्तानि न संतीति वदन् कथं सभ्यः स्यादित्यत आह * दूषणानामिति * । साधनस्य हेतोरंगानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वरूपता सत्यतेति यावत् । तद्वैपरीत्येऽसत्यत्वमादिपदार्थः । उपसंहरति *इतीति* । रिक्तमिति रिक्तं परस्परपराहतत्वेन शून्यवचनमित्यर्थः ।

परिहरति

२८ तत्परिहारः]

मैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

* मैवमिति * । कथायामेवैतान् बाधकानुपन्यस्यासद्वादिनं भिगृह्य सत्ताभ्युपगमनं साधनीयम् । तथा च न तदन्तरेण कथाप्रवृत्तिः । सत्ताभ्युपगमसिद्धौ कथात्तिसिद्धिस्तसिद्धौ बाधकोपन्यासस्ततश्चसत्ताभ्युपगम इति चक्रकापत्तिरेवेत्यर्थः ।

ननु न मया सत्त्वं साध्यते किं तु स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारनियमस्य प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारे पर्यवसानमात्रमुच्यते । ततो न मम चक्रकादिदोषः स्यादित्यत आह

२६ नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारे ऽपर्यवसानम्]

न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि-
सत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः । स्यात् । यतः
सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वम्, न तु सत्तार्याः ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * यत इति * ।
सत्तावगमे सति सत्ताभावेन व्यवहाराभावाददर्शना-
त्केवलव्यतिरेकाभावात्सत्तावगम एव हेतुरिति भावः ।

ज्ञानमात्रस्यांगत्वे ऽतिप्रसंगात्, ज्ञेयावच्छिन्नस्यां-
गत्वे तस्याप्यंगत्वप्रसंग इत्याशंक्याह

३० न सत्ताज्ञानमात्रं सत्ताभ्युपगमे तन्त्रम्]

तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसे,
अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः । मरुमरीचिकादौ
जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेषु किं वादि-
प्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य—तस्यापि कथाकालमात्र एव—
बाधितावगमाभावात्, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरे ऽपि
बाधितबोधविरहात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात्, पुरुषत्रया-
वगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण-तेनापि क्षणा-

१ समयबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमाक्षिपति, न तु प्रमाणादि-
सत्तामपि, येन द्वैतापत्तिः स्यादिति भावः । (शां)

२ ननु प्रमाणादिसत्ताज्ञानञ्चेदायातम्, तदा तदभ्युपगमो ऽपि
सिद्धः, तत्रैव च त्वं विप्रतिपन्नः, इत्यत आह तत्र किमिति । यद्वा 'नाव-
गममात्रं कथाहेतुः, अपि तु प्रमाणादिसत्तावगम' इति विगिष्टकारणता-
ग्राहकम्मानं विशेषणमपि विषयीकरोतीति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो ऽपि
स्यत आह तत्र किमिति । (शां)

न्तरे-बहुलं बाध्यतादर्शनादिति । न चासावर्थो ऽसन्नपि
 द्वित्रादिपुरुषमात्रपर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्, बाधदर्शने स-
 त्यपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद् द्वितीयः पक्षः
 परिशिष्यते । यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्स-
 दित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

* तत्रेति * । ज्ञानमात्रस्य ज्ञेयस्य साधकत्वे मरी-
 चिसलिलादेरपि सत्त्वस्वीकारप्रसंगेनाद्यं दूषयति
 * नेति * । प्रमाणादिपरमार्थसदबाधितावगमगोचर-
 त्वात् आत्मवदित्याशंक्याह * द्वितीय इति * । तस्य
 वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य कथाकाले बाधितावग-
 माभावात् सत्ताऽभ्युपगम्या, किं वा कदाचिदपि तद-
 भावात्, उत कस्यचिदपि कालांतरे ऽपि बाधावगम-
 विरहात्, उत प्रतीतिकाले इति विकल्पार्थः । आद्य-
 मनैकांतित्कत्वेन दूषयति * नेति * । व्यभिचारमेव
 स्फोरयति * पुरुषेति * । पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषां-
 तरेणैकक्षणावगतस्य च क्षणांतरे तेनापीति सम्बधः ।
 योगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकत्रयावगतस्य स्वरसभं-
 गुरत्वस्य बाध्यन्तरेण बाध्यतादर्शनात्, तथा मन्दांध-
 कारे पथि गच्छतः पुरुषत्रयस्य स्रजं दृष्ट्वा रौप्यं
 मन्वानस्य कालांतरनिकटोपसर्पणादिना रशनातत्त्व-
 दर्शनेन बाध्यतादर्शनात्, पुरुषत्रयस्यैकक्षणे ऽबाधि-
 तावगतत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्यर्थः । आद्यविकल्प-
 स्य द्वितीयविकल्पदूषणं द्वितीयविकल्पदूषणे ऽन्तर्भ-

प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वथाऽबाधिततत्सत्तामूलकत्वम् ४३

वतीति न पृथगुच्यते । ननु विगीतप्रत्ययाः यथार्थाः
प्रत्ययत्वात् संप्रतिपन्नप्रत्ययवदिति पुरुषत्रयावगत-
स्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्याह *न चे-
ति * । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रा आदिर्येषां ते द्वित्रादयः ।
त एव पुरुषाः । त एव मात्रा परिमाणं यस्य तस्य ।
पूर्वजाता सा च तस्य वस्तुनः प्रतीतिरिति विग्रहः ।
प्रातीतिकसत्त्वसाधने सिद्धसाधनम्, अर्थसत्त्वसाधने
बाधाविरोध इत्यर्थः । द्वितीये नास्माकं काऽपि क्षतिरि-
ति तं परिशेषयति *तस्मादिति* । तमेव विशदयति
* यत्रेति * । केनापि कदाचिदपि बाधितावगमशून्यं
स्वीकार्यमित्यर्थः । तच्च भट्टमिश्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् ।
“सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात् तत्र न बाधनम्”^१ इति ।

आक्षिपति ।

३१ प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्तामू-
लकत्वसम्भवः]

तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दृष-
णादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वे-
नाभ्युपेयते, किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्तत्सत्त्वावगमा-
यत्ततत्तत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्यै । कतिपयप्रति-

१ श्लोकवार्तिके वृत्तिकारग्रन्थ—श्लो २४ ।

२ सर्वप्रकारेणाबाधितो यः प्रमाणादिसत्तावगमः तदायत्तः प्रमाणा-
दिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गन्न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चि-
दुक्तमिति भावः । (शां)

३ त्रैकालिकसार्वलौकिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रति-
पत्तमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्—इत्यवश्यं वाच्यम् । नैतावतावस्तुस्थिति-
रिति भावः । (शां)

पत्तृकतिपयकालतथात्वावगमोदेव च प्रायेण लौकिकव्य-
वाहारः प्रतीयते । तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् ।
एतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारा-
रम्भ इति ।

* तदिति * । इत्थमुच्यते परं सद्वादिना, न तु
घटते । अत्यंताबाध्यत्वस्यासर्वज्ञेनावगंतुमशक्यत्वात् ।
नहि पुरुषान्तरादिवर्तिबाध उपलब्धुं योग्योऽसर्वज्ञस्य,
येन योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चय इत्यर्थः । तदुक्तं
'कुसुमांजलौ "आपाततो न दृश्यत इति सर्वत्र काल-
क्रमेणापि न द्रक्ष्यत इति को नियंतेति" । ननु त्वया
ऽपि कतिपयपुरुषदेशकालाबाध्यत्वे सत्त्वावगमस्येष्टं
चेदत्यंताबाध्यत्वं तर्ह्यनुमीयतां-विमतः कालः प्रमा-
णादिसत्तावगमबाधवान् कालत्वात् कथाकालवदिति ।
तत्राह * यदि नामेति * । सर्वप्रकारैर्देशान्तरकालां-
तरपुरुषान्तरस्वरूपैरबाधितस्य तस्य प्रमाणस्य प्रमेया-
देश्च सत्त्वावगमस्तदधीनस्तदायत्तः । तस्य तस्य सत्ता-
भ्युपगमस्तस्य कथांगतानंगीकारस्येति विग्रहः । अनं-
गीकारस्य किमायातम् । सो ऽस्त्येवेत्यर्थः । त्वदनुमान-
रीत्या गंधर्वनगरादेरप्यत्यंताबाध्यत्वप्रसंगादत्यंता-
बाध्यत्वं सत्तावगमस्य नांगीक्रियत एवेत्यर्थः । "सत्त्वं

१. पृ. ३७८, पं. २ । किन्तु तत्र 'अनवगत' इत्यस्य स्थाने
'आपातत' इति पाठ उपलभ्यते । स एव च सार्धायान्, इति विद्यासाग-
रीपुस्तकद्वयधृतमपि 'अनवगत' इति पाठमनादृत्य कुसुमाञ्जल्यनुसार एव
पाठो निवेशितः ।

व्यवहारांगमंगीकृतं चेन्मुख्यव्यतिक्रमे कारणाभावाद-
र्थसत्त्वमेवांगीक्रियतामिति" चेन्न, लौकिकव्यवहारस्या
पि प्रातीतिकसत्त्वमूलत्वादित्याह * कतिपयेति * ।
प्रतीयते सप्रपञ्चं जन्यत इत्यर्थः । अन्यथा तदुच्छेदप्र-
संगादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । शास्त्रीयव्यवहारः प्रातीति-
कसत्त्वमूलो व्यवहारत्वाल्लौकिकव्यवहारवदित्याह
* तादृश इति * । न चैतत्स्वमनीषिकासिद्धम्, तत्त्वावि-
दामपि सम्मतमित्याह * एतदिति * । स्वप्नवद्व्यवहारेम
इत्यादावुच्यत इत्यर्थः ।

नियमस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाल्लाघवाच्च स एव कार-
णमित्युपपादितमित्युपसंहरति

३२ व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वस्योपसंहारः]

तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्यादाऽनेन
नोल्लंघितेति यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विज-
यते, यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः ।
यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः, तदितरस्तु
न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

* तस्मादिति * । अदुष्टेऽप्यनुमाने दुष्टमिदमनु-
मानमिति विप्रलम्भकवाक्यादवगमः पराजयहेतुर्न
भवतीति सूचयितुं मध्यस्थग्रहणम् । * यत्र * प्रति-
वादिनीति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ।

नियमस्य तर्हि कारणत्वेन सत्त्वमंगीकृतं स्यादि-
त्यत आह

३३ 'अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यम्' इत्यस्यार्थः]

अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थः-अनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमिति ।

अनेनेति । अनेन वादिना ऽनेन नियमनोक्तम् इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः ।

नन्वर्थस्य यथा प्रतीतिसत्त्वं तथा प्रतीतेरर्थसत्तैव स्वीकर्तव्या, व्यवहारांगत्वात् । तथा च नासद्वादः सिद्ध्यति, तस्यैव सत्त्वादित्यत आह

३४ न च मध्यस्थावगमस्यैव सत्ताऽभ्युपेया]

न च वाच्यम्-“ततस्तदवगमस्यापि सत्ताऽभ्युपेयेति^१” । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् ।

* नचेति * । कुतो न वाच्यमित्यत आह
* तस्येति * । अर्थसत्त्वे प्रमाणाभावादवगमः कथं सन्निति जिज्ञासायामवगमो ऽस्तीत्यवगमांतरमेव तस्य सत्त्वमित्यर्थः ।

प्रतीतेरापि प्रतीतिसत्त्वं चेत्, तत्राप्येवमित्यनवस्था^३ स्यादित्याशङ्क्याह

१ ननु प्रमाणादिसत्ता माऽभ्युपगम्यताम्, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह अनेनेति । (शां)

२ ततश्चानेनैव द्वैतापत्तिरित्याशयः ।

३ ततः सर्वव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः ।

३५ उक्तपक्षे अनवस्थाया निराकरणम्]

नचैवमनवस्था । तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् ।

‘एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिरिति’ न्यायात् ।

नचेति । अनवस्थाभावे हेतुमाह *तदिति* ।

यथा रत्नपरीक्षायां त्रयाणां चतुर्णां वा वाक्यात्सम्यग्ज्ञाने जाते न पुनः पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्षते तथाऽन्यत्रापि ज्ञानान्तरानुसरणस्यानावश्यकत्वान्नानवस्थेत्यर्थः ।

उक्तमर्थं भट्टवचनेन दृढीकरोति * एवमिति * । ‘एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिकामतिः । प्रार्थ्यते तावतैर्धैकं स्वतः प्रामाण्यमश्रुत’ इति ।

ननु सत्तावगमप्रवाहाविच्छेदेनावस्थाविच्छेदेऽन्तिमज्ञानस्य प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यभावात्-उत्तरोत्तरज्ञानस्यैव पूर्वं पूर्वम्प्रति सत्त्वरूपत्वात्-उत्तरोत्तरासत्त्वेनामूलमसत्त्वापत्तौ प्रातीतिकसत्त्वेनापि न कथारंभः शक्यत इत्यत आह

३६ प्रकारान्तरेणानवस्थायाः परिहारः]

न च-“ अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिः ,

तथाचावगममादायापि न निस्तार” इति वाच्यम् । अस्तु

१ भवेदेवं यदि ज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात् । किन्तर्हि विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुस्रियताम्, न तु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराधौव्यम्, येनानवस्थास्यादित्यर्थः । (शां)

२ श्लोकवार्तिके-चोदनासूत्रे श्लो. ६१

३ ‘आमूलम्’ मूलादारम्य सर्वेषामसत्त्वापत्तिरित्याशयः ।

४ ननु ज्ञानस्यापि व्यावहारिकी सत्ता तथा चान्तिमज्ञानमव्यवह्रियमाणमनस्यात्, तन्मात्राधीनसत्ताकन्तःपूर्वज्ञानमप्यसदापद्येत-इत्याशङ्क्य-

एवम् तथा ऽपि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्ध्वा कथा-
याम्मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्तनात् । अन्यथा प्रमाणादि-
सत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात् ।

* नचेति * । अंतिमज्ञानस्य प्रतीत्यंतरानंगीकारे
वस्तुत आमूलमसत्त्वमापद्यते चेदिष्टसिद्धिरित्याह
* अस्त्विति * । अस्तु नाम तथेत्यर्थः । कथं तर्हि
व्यवहार इत्याशंक्य त्रिचतुरज्ञानादूर्ध्वमविचार्यैव
कथारंभ इति संकेतकरणात्तत्सिद्धिरित्याह * त्रिचतु-
रेति * । त्रिचतुराणि च तानि ज्ञानानि, तेषां कक्षासु
कोटिषु गवेषणमात्रेण पर्यालोचनमात्रेण विश्रान्तो
यो विचारस्तेन ततः परमविचारितरमणीयेन समयं
बद्ध्वा कथायां प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । त्रिचतुराणि
वेत्यादिज्ञेयस्वरूपसत्त्वांगीकारे लाघवादनवस्थाभा-
वाच्च तदेव स्वीकार्यमित्यत आह * अन्यथेति * ।
अर्थसत्तांगीकारे ऽपि तत्प्रमाणाननुसरणेन तत्सि-
द्धिरिति दुष्परिहरैवानवस्थेत्यर्थः ।

ननु कथं स्वरूपसत्तांगीकारे ऽनवस्था, अदृष्टादि-
वदज्ञातस्वरूपत्वेनैव ज्ञानेन व्यवहारोपपत्तेः; त्वत्पक्षे
तु स्वरूपसत्त्वाभावात् प्रतीत्यंतरानुसरणमावश्यकं
विवेकिनामिति दुष्परिहराऽनवस्थेत्याशंक्याह

सर्वज्ञान्यताभिप्रायेणैष्टावत्या परिहरति अस्त्विति । सर्वासत्त्वंमस्त्वित्यर्थः (शां)
'अस्तु, एवंहि' इति शाङ्करीसम्मतः पाठः । अत्र धृतः पाठः सम्यक्तरः
प्रतिभाति विद्यासागरीस्वरससिद्धश्च ।

३७ स्वरूपसत्तामादायाप्यनवस्थाया कुष्परिहरत्वम्]

न च वाच्यम्—“मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितम् । न त्वेवं त्वत्पक्षे, ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति” । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेवासत्त्वाविशेषपि ज्ञानमेवासद्वयवहारोपपादकं नान्यत् ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * स्वरूपेति * । ‘को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुत’ इत्यादौ—अनवस्थाप्रसंगः स्वरूपसत्त्वमादाय प्रत्यवतिष्ठमानस्य—वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वसद्वादे ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, असत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याशङ्क्याह * यथेति * । ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, सत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ।

* सत्त्वत एतावदेव कथारम्भे नैयायिकाभिमतप्रमाणाविसत्तास्वीकारावश्यकत्वस्य लण्डनम् । इतः परन्तत्प्रसंगेनोपन्यस्तस्य कारणत्वस्य सत्त्वासत्त्वविवेचनम् । *

१ मत्पक्षे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थम्, त्वत्पक्षे स्वरूपेणासतो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमित्यावयोर्महद्वैषम्यमिति शङ्काकृदभिप्रायः ।

२ ननु ज्ञानस्यासत्त्वे कथन्तदधीनो व्यवहारः । अथासदपि व्यवहारहेतुस्तदा सर्वदैवासतो व्यवहारः स्यात्, अविशेषादित्याशङ्क्याह यथेति । (शां)

उपपादकत्वं नाम कारणत्वम् । तच्च नियतप्राक्स-
त्वरूपम् । तदभावश्चासत्त्वम् । तेन परस्परं व्याघा-
त इति चोदयति

३८ असतो ऽपि कारणत्वसम्भवः]

“असच्चोपपादकश्चेति व्याहृतमिति” चेन्न । सदुपपा-
दकमिति कुतो न व्याहृतम् । न हि सदुपपादकमसच्च
नेति क्वचिदावयोः सिद्धम् ।

* असच्चेति * । नियतप्राक्संबन्धि कारणम्, न
तु प्राक्सत्त्वम् । संबन्धश्च सदसतोरविशिष्ट इत्यभि-
प्रेत्य प्रतिबन्दीन्यायेन परिहरति * नेति * । “सदु-
पपादकमिति न व्याहृतं, सतस्तत्त्वादेः पटाद्युत्पादक-
त्वदर्शनात्” इत्याशंक्याह * नहीति * ।

नन्वसतः कार्यकाले अन्यदातो ऽविशेषे शून्यत्व-
हानिः, विशेषे न नियमेन कार्यजन्म स्यादिति शङ्कते
३९ न चासत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चोद्यः]

“ननु तदसत्त्वाविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदाऽपि प्रसङ्गः”
नै । कार्यस्याद्यसत्ताक्षण इधान्यदाऽपि सामग्र्यसत्त्वाविशे-
षात्तत्रापि किं नान्यदा कार्यजन्म ।

१ कारणनियतप्राक्सदित्येव नास्ति, कुतो, व्याघात इत्यभिप्राये-
णाह सदिति । (शां)

२ कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयाऽपि नेष्यते, प्रागभावस्य तद्वष्ट-
कस्याभावात्, तथा च यथासमर्गाविरहिणि तस्मिन् क्षणे कार्यन्तथा
क्षणान्तरेऽपि कथनं स्यात्, अविशेषात्—इत्यभिप्रायेणाह नेति । (शां)

* नन्विति * । तदुदितमुदयेनेन—‘अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेरिति’ । किं कारणासत्त्वे कार्यजन्मेष्टमित्यवष्टंभेनेदंचोच्यते, किं वा नियामकाभावाभिप्रायेण । आद्यं प्रत्याह * न कार्यस्येति * । कार्योत्पत्तिकाले सामग्री नास्ति, उतास्ति । अस्ति चेदुत्तरक्षणे ऽपि द्वितीयकार्यप्रसंगः । नास्ति चेत्प्रागूर्ध्वं च तदसत्त्वाविशेषात्तत्वापि कार्यजन्म स्यादित्याशयः ।

द्वितीयं शकते

४० तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवात्]

“अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकम् किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वम्, तथादर्शनात्,”—तर्हि^३ ममापि कालांतरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकम्, तथादर्शनादेव ।

अथेति । सामग्र्यसत्त्वमसत्त्वादेव न नियामकं, किं तु तत्सत्त्वम् । न चातिप्रसंगः, नियतप्राक्कालावच्छिन्नमिति विशेषणादिति भावः । पूर्वक्षणावच्छि-

१ कुसुमाञ्जलौ प्रथमेऽवकाशे. पृ. ४३

२ अस्मत्पक्षे सामग्र्यसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकम्, किन्तु कार्याव्यवहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमेव तथेति शङ्काभिप्रायः ।

३ कार्यक्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वं तत्र नियामकम्, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमेव किन्न नियामकमित्याशयेन समाधानम् । सामग्रीसत्त्वम्पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वञ्च सार्वत्रिकमिति यद्यपि महद्वैषम्यन्तथा ऽपि कार्यस्यापि यतः पारमार्थिकबुद्ध्याऽस्मत्पक्षे ऽसत्त्वमेव ततो न काऽपि क्षतिरिति न दण्डम् ।

न्नमुत्तरक्षणवर्तिनः कथं नियामकमसम्बन्धादित्यत आह
 तथेति । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति भावः । सामग्री
 किमेकक्षणवर्तिनी किं वा पूर्वक्षणेप्यस्ति । आद्ये यत्स-
 त्तत् क्षणिकमिति वदन् सुगतश्चरितार्थः स्यात् । द्वितीये
 पूर्वोत्तरक्षणयोरविशेषेपि पूर्वकालावच्छिन्नसद्वदसद-
 पितथाभूतं नियामकं विशिष्टम् इत्याह *तर्हीति* ।

सामग्रीकालादव्यवहितोत्तरत्वं प्रयोजकं नियत-
 प्राक्सत्कारणं नियतोत्तरं सत्कार्यमित्यङ्गीकारादिति
 नियामकांतरं शङ्कते ।

४१ न कार्योत्पत्तिसमकालीनसामग्रीसत्त्वमपिकार्यजन्मनियामकम्]

मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यनियामकमिति
 चेत्, न । समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनि-

१ समसमयत्वादिति पदं बहुधा व्याख्यातं शङ्करमिश्रेण । तद्यथा ।
 (१) यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वन्तदेव सामग्र्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनै-
 व नियम्यनियामकभावः । 'समयस्य' क्षणस्य 'समत्वात्' एकत्वादित्यर्थः ।
 न चोपाधिभेदाद्भेदः । तथा सति दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यान्देवदत्तो
 भिद्येत । (२) यद्वा तुल्यकालयोः सामग्र्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः सव्ये-
 तरविषाणवन्नियम्यनियामकभावाभावादित्यर्थः । (३) यद्वा 'समयः'
 व्यवस्था, तेन समत्वानियम्यनियामकयोः समव्यवस्थत्वात् । तथा च
 कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामग्र्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमित्यर्थः ।
 एतदेवाग्रे-‘अन्यथा तद् विशेषान्तरन्तदपि’ इत्यादिना-स्फुटयिष्यति । (४)
 यद्वा 'समयः' सङ्केतः । तथा च कार्यक्षणसामग्र्युत्तरक्षणयोरेकार्थवाचकत्वेन
 तदुपस्थाप्ययोर्विदकलशपदोपस्थाप्ययोरिव न नियम्यनियामकभाव इत्यर्थः ।
 * आगन्तुकत्वादिति * । (१) अव्यवस्थितोपनिपातित्वात् । आक-
 स्मिकोपनिपातिन्यतिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात् । तथा आगन्तुका ऽऽक-

यामकव्यवस्थानुपपत्तेः । तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्या-
स्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः, तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् ।
तथा च समः समाधिः^१ ।

* ममेति * । नियतोत्तरत्वं नाम धर्मः कार्यस्य किं
भिन्नकालो ऽभिन्नकालो वा । प्रथमो दत्तोत्तरः । द्वितीये
नियम्यनियामकभावानुपपत्तिः सव्येतरकरयोरिवेति
परिहरति । * नेति * । नियम्यनियामकभावस्य पूर्वापर-
भावगर्भत्वादिति भावः । किं च उत्तरत्वमपि निया-
मकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथ-

स्मिकी सामग्री स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथन्नियमेदित्यर्थः । (२) यद्वा
प्रागभावेतरयावत्कादाचित्कारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः
क्षणः सामग्रीत्युच्यते । कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पाद एव । तथा च का-
र्यानुत्पादः कार्योत्पादन्नियमयतीति पर्यवसितम् । तच्चानुपपन्नम् । का-
र्यानुत्पादस्य कार्योत्पादम्प्रति 'आगन्तुकत्वात्' उदासीनत्वात् । उदा-
सीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः । तथा च समसमयत्वागन्तुकत्वा-
भ्यामविशिष्टयोस्त्वदभिमतनियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव
इति समुदायार्थः । (३) अन्ये तु—'आगन्तुकत्वात्' अन्यथासिद्धत्वात्-
इति वा—'आगन्तुकत्वात्' अकल्पननियामकत्वात्—इति वाऽर्थः^२ इत्याहुः ।
यद्यपि समसमयोरप्यागन्तुकयोरपि रूपसयोर्विद्वद्भूमयोरपि नियम्यनि-
यामकभावो दृष्ट एव, तथाऽपि कार्यस्यासत्त्वमेवेति हृदयम् ॥

१ सामग्र्युत्तरक्षणत्वस्य नियामकत्वे खण्डितं, भिन्नकालाऽपित्वया
सामग्र्येव नियामिका वाच्या । तथा च भिन्नकालसामग्र्यसत्त्वमेव किञ्च
नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः ।

मन्यद्वावस्थापयोदित्याह *आगन्तुकत्वादिति* । तस्मात्प्राक्सामग्रीसत्त्वमेव निधामकमिति पक्षः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * । अन्यदास्थायाः पूर्वक्षणवर्त्तिन्या इति यावत् । भवतु, तव तावता को लाभ इत्यत आह * तथा चेति * । सामग्रीसत्त्वास्वीकारे कार्यकालस्याकार्यकालात्तदव्यवहितोत्तरत्वं विशेष इति न शक्यं वक्तुम्, विशेषान्तरं च नास्तीति कार्यकालाकार्यकालयोरविशेषप्रसंग इति शङ्कते

४२ कार्यजन्मैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः]

“तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः ।” कार्यजन्मैव । अन्यथा यदिशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानमेव पर्यवस्येत ।

* तथापीति * । जनिसम्बन्ध एव विशेष इत्याह कार्येति परेणापि कार्यकालस्य जनिसम्बन्ध एव विशेषो वक्तव्य इत्याह * अन्यथेति * । यदिशेषान्तरवतः कालस्य कार्यसत्तासम्बन्धस्त्वया कल्प्यते तदपि निर्विशेषस्य सविशेषस्य वा कालस्य स्यात् । आद्ये न नियमः । द्वितीये विशेषान्तरवत एवेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः ।

व्यावृत्तकार्यकालानामुपसंग्राहकं रूपं वक्तव्यम् । अन्यथा तेष्वैकरूपप्रत्ययायोगात् । नचाव्यवहितोत्तरत्वम्, सामग्रीसत्त्वानङ्गीकारादिति शङ्कते

१ अत्र ‘यत्’ इति, अप्रे च ‘तत्’ इति सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते । अनयोश्च पदयोः साक्षात् ‘सम्बन्धः’ इति पदनेकैवाक्यता न सम्भवति । अतस्तत्पदद्वयं ‘सम्बन्धकल्पनम्’ इत्येतत्परमेव नेयम् । ‘यत्....सम्बन्धकल्पनम्....तत्....स्यात्’ इति सम्बन्धः ।

४३ न चानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम्]

तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेत् रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः ।

तथेति । परिहरति* नेति* । अनुगतप्रत्ययहेतु-
तया यद्रूपमुच्यते तदपि किं रूपान्तरनिरपेक्षमुत
सापेक्षम् । सापेक्षत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्था । ततो-
ऽन्ततोऽपि गत्वा किमपि रूपं निरपेक्षमेव वाच्यम् । तदा-
दावेव किं नाभ्युपेयम् । तच्च जनिसंबन्धित्वमिति भावः ।

* इत्यसतः कारणत्वसाधनम् *

* अथ सतः कारणत्वखण्डनम् *

एवं तावत् सदसत्कारणयोः साम्यमापाद्येदानीं
कारणस्य सत्त्वमपास्यति ।

४४ सतः कारणत्वाभावे संग्रहकारिका ।

किञ्च

अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

* किंचेति * । बीजमित्येव नाङ्कुरस्य कारणं किं
तु सद्बीजमिति तद्वादिना विशेष्यते । तत्र वक्तव्यम्-
सत्ताविशिष्टं कारणं किं वा सत्तोपलक्षितम् । विशिष्टं
चेत्, तत्राह*अन्तर्भावितेति* । अन्तर्भाविताऽन्तःप्र-
वेशिता सत्ता यस्मिन्तदन्तर्भावितसत्त्वम् । तच्चेत्कारण-
मुच्यते, सत्त्वविशिष्टे सत्ताऽसंभवात्कारणमसदेव स्यात् ।
सत्तासमवायात्सद्व्यवहारापगमादित्यर्थः । सत्तोपल-

क्षितं बीजस्वरूपं कारणमिति द्वितीयं शंकते *नांत-
र्भावितेति * । अन्तर्भावितसत्त्वं कारणं न, किं तूप-
लक्षितमिति चेदिति सम्बन्धः । के चिन्नांतर्भावितस-
त्त्वमित्यलुक्समासमिच्छन्ति । दूषयति*कारणमिति*
तदा कारणकोटौ सत्त्वाप्रवेशादुपलक्षणतया तस्य
बहिर्भावात्केवलं बीजस्वरूपमसदेव कारणमित्यस-
त्कारणत्वं स्फुटितं स्यादित्यर्थः ।

श्लोकार्थमेव विवृणोति

४५ करिकाया व्याख्या । सत्ताविशिष्टं कारणञ्च सत् ।]

तथा ह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे
स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टस्यार्थान्तर-
त्वेपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे
स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति^१
अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामसन्निवेश्य का-
रणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति ।
अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव ।

१ स्वस्मिन् स्वं वर्तत इति यथा विरुद्धम्, तथा स्वविशिष्टे स्वं
वर्तत इत्यपि विरुद्धमेव । विरोधप्रयोजकस्यादर्शनस्योभयत्राविशेषात् (शां)

२ 'इति'=इत्यस्मात् कारणात् ।

३ ननु स्वविशिष्टे स्वम् मा वर्तिष्ट । स्वभिन्नया द्वितीयया सत्तया
प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वम्, सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपद्यत इत्यत आह
अन्यस्या इति । प्रथमसत्ताया अकिञ्चित्करत्वेऽपि तत्तुल्यतयाद्विती-
यतसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं वाच्यम् । तथा च न प्रथमया न वा
द्वितीयया सत्तया सत्ताङ्कारणत्वमिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः । (शां)

* तथा हीति * । सत्ताविशिष्टे कारणत्वं धर्मः, किं वा तदुपलक्षिते । यदि विशिष्टे तदा ऽपि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्ध एव विशिष्टम्, किं वा ऽन्यत् । उभयथा ऽपि तत्र सत्ता वर्तते न वा । यदि वर्तते विशेषणभूतैव सत्ता, उतान्या । यदि सैव तत्राह * अन्तर्भूतेति * । अंशतो विशेषणांशे स्ववृत्तिः । न च तद्युक्तम् । न हि पटुतरो ऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनर्तीत्यर्थः । यदि मीमांसकमन्यस्य मते विशिष्टमर्थान्तरं तत्राह । * विशिष्टस्येति * । सत्ता न स्वविशिष्टे वर्तितुमर्हति, विशेषणत्वाद्, दण्डवत् । स्वस्मिन् स्ववृत्त्यभाववत् स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनियमदर्शनात् सैव सत्ता तस्मिन्नित्यसत्कारणं स्यादित्यन्वयः । यद्यन्यासत्ता विशिष्टे वर्तते तदा ऽपि, तामन्तर्भाव्य विशिष्टं कारणमनन्तर्भाव्य वा । नान्तर्भाव्यं चेत्तत्राह * अन्यस्या इति * । तत्र वर्तमानाया अपि सत्तायाः कारणत्वे निवेशानङ्गीकारात् । नहिकाष्ण्यं धूमे वर्तत इत्येतावता कृष्णत्वमपि लिङ्गत्वोपयोगि, तद्वादित्यर्थः । यद्यन्तर्भाव्य सत्तां विशिष्टं कारणं तत्रापि सत्त्वावृत्तावसत्त्वम्, वृत्तौ वा ऽनवस्थेत्याह * अपरेति * । अपर्यवसानमनवस्थेत्यर्थः ।

अपरापरसत्त्ववृत्तिस्वीकारे ऽपि नानवस्था, सत्तानामानन्त्येन मूलक्षयाभावादित्याशङ्क्याह

४६ सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेऽपि न कारणस्य सत्त्वम्]

न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका निस्ताराय । सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननि-

बन्धनलंघिनः प्रथमाऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धि-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् ।

* न चेति * । अनुगतैकसत्तया सद्बुद्धिव्यवहारो-
पपत्तौ तद्भेदस्वीकरणं गौरवान्मानाभावाच्चायुक्तमिति
भावः । सत्ता स्वव्यतिरिक्तसत्तासंसर्गिणी, सद्बुद्धि-
रविषयत्वात्, घटवत् । न च समवायादौ व्यभिचारः,
उक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेस्तत्रापि सुकरत्वादित्या-
शंक्याह * सत्तेति * । अनन्तसत्तास्वनुगतसद्बुद्धि-
रतद्बुद्धोरनुगतसत्त्वान्तरमूलत्वे तस्मिन् तासु च तदु-
पपत्तये सत्त्वान्तरं स्वीकार्यमिति सत्तानवस्था । सत्तासु
तद्बुद्धिव्यवहारयोः स्वरूपमात्रमूलत्वे घटादिव्यावृत्त-
स्वरूपाणामेव सद्बुद्धिव्यवहाराद्युपपादकत्वसंभवेन प्रथमा
ऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि
सत्त्वं नष्टमिति महती विपदापन्नेत्यर्थः ।

ननु मा भूदनुगता सत्ता, प्रमाणयोग्यं स्वरूपं
तत्सम्बन्धो वा सत्तेत्यभ्युपगमादित्याशंक्याह

४७ स्वरूपसत्ता नापगमाय समर्था । अनुगत्यभावे च कारण-
स्याननुगमः ।

न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वरिति । भिन्नानप्यनुग-
तबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्ज-

१ अनेकसद्वस्तूनामेकत्र व्यवहारायैकात्रानुगमाय च सत्तारूपा जातिः
स्वीक्रियते साम्प्रदायिकैः । एतत्स्वीकारस्तु सत्तानन्त्याभ्युपगमस्यावश्य-
कत्वे, व्यर्थ एव । एकत्रानुगमस्यानावश्यकत्वात्, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाच्च ।
ततश्च न सत्तेति दूरएव तस्या आनन्त्यमिति भावः ।

लिर्वितीयेत । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन्
तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति^१ ।

* न चेति * । स्वरूपाणां व्यावृत्तत्वादनुगतसद्बु-
द्धिव्यवहारनिदानत्वं न स्यात् । अचाक्षुषत्वं च सत्त्वस्य
स्यादित्याशयः । सत्त्वं सद्बुद्धिव्यवहारनिदानम् व्यावृ-
त्तमनुगतं वा, विशेषणायोगात् इत्याशंक्याह
* भिन्नानिति * । अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते ऽस्मिन्नित्य-
नुगतबुद्ध्याद्याधानम्, तत्पदे तत्प्रवृत्तिगोचरे तत्स्था-
न इति यावत् । गवादिव्यक्तीनामेव गौर्गौरित्यनुगत-
बुद्ध्यादिनिदानत्वसंभवाज्जातिमात्राय जलांजलिर्दी-
पेतेत्यर्थः । नन्वनुगतसद्बुद्ध्यादेः सामान्यसत्त्वमे-
वालम्बनमस्तु स्वरूपसत्त्वस्य कारणत्वोपयोगिनो
मा भूदनुगतिः, ततः को दोषस्तत्राह * मा भूदिति * ।
तद्गर्भिणीं स्वरूपसत्त्वविशिष्टां कारणतां कथमनु-
गमयितासि । कारणतानुमानस्य कथं कारयिता
स्याः । स्वरूपाणां परस्परं व्यावृत्तत्वादनुगतं कारणं
दुःसंपादमस्मिन्पक्षे स्यात् । न च तदपि मा भूदिति

१ ननु च सत्ताविरहिण्यपि सत्ता स्वरूपसती एव । दण्डादिरपि
सत्तावर्हिर्भावेन कारणमस्तु । स्वरूपसत्तायाः धवरूपमात्रनिबन्धनत्वात्, भाक-
रादिभिस्तथैवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह * नचेति * । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं
विश्रान्तत्वेन नानुगतत्वात् अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव
चानुगतधीजनने गोत्वादिकमपि न स्यादित्यर्थः । (शां)

२ कारणतायानुगमस्त्वअदभ्युपगतो न स्यात् । स्वरूपसत्तायास्तदनु-
गमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताजतिश्च खण्डितत्वादित्यर्थः । (शां)

वाच्यम्, अनुगततद्बुद्ध्यादेरनालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्वरूपशब्दस्य सच्छब्दस्य चार्थभेदे स्वरूपसत्त्वस्य हानिः, अभेदे त्वसतो ऽपि कारणत्वमविरुद्धमित्याह

४८ स्वरूपसत्त्वं वस्तुनो नाधिकम्]

किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम्, असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव । नह्यसन् घटादिः । तथा सति 'घटादिर्न' इत्यपि न स्यात्, असतोऽघटादित्वात् ।

* किं चेति * । घटादेरात्मा पृथुबुधोदराकारत्वादिस्वरूपमुच्यते । ततो ऽधिकं न स्वरूपसत्त्वमस्ति । तच्चेत्कारणम्, असत्स्वरूपमपि कारणं स्यात्, स्वरूपत्वाविशेषादित्याशयः । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ^१ । “भावो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मत” इति । स्वरूपसत्त्वं कारणमिति स्वीकारे कथमसतः कारणत्वम्, तस्य निःस्वरूपत्वादित्याशङ्क्याह * असत इति * । बाध्यत्वमेव ह्यसत्त्वम् न स्वरूपशून्यत्वम् । यदि सत्त्वस्वरूपेण शून्यत्वान्निःस्वरूपत्वं विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यर्थः । यथाहोदयनः^२ । “न ह्यभावस्याका-

१ घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति । तथाच 'घटः' = कारणमित्यायातम् । असन्नपि घटो घट एवेति मत्पक्षात्त्वलक्षे न कश्चिद्विशेषः । यद्यपिच 'स्वरूपसत्' इति पारमार्थिकं (स्वरूपम्) अभिमतम् [अयमेव च त्वत्पक्षाद्विशेषः, त्वया दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्] तथाऽपि पारमार्थिकत्वखण्डने हृदयम् । (शां)

२ प्रथमस्तवक पृ. १०१ ।

३ कुसुमाञ्जलि प्रथमस्तवक. पृ. १०१ ।

रणत्वे प्रमाणमस्ति, न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाभावे विधेरपि तुच्छत्व-प्रसंगादिति”। असतो घटादित्वमेव नास्ति, असत्त्वात्, शशृंगवदित्याशंक्याह * नहीति * । वैपरीत्येपि पर्यनुयोगसाम्यादिति भावः । अप्रसिद्धप्रतियोगिकप्रतिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनासन् घटादिरेष्टव्य इत्याह * तथासतीति * । तदुक्तं कुसुमांजलौ । “निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वादिति” ।

एवं तावत् सत्ताविशिष्टं कारणमिति पक्षे ऽसदेव कारणमित्युपपाद्येदानीं तदुपलक्षितं कारणमित्यस्मिन्नप्युपपादयितुमनुभाषते

४६ न च सत्तोपलक्षितं कारणं सत् । तत्र सत्तामनन्तर्भाव्य-कारणत्वे असदपि कारणम्]

अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणम्, तदानीम-सदपि तत्ताथाऽस्तु, सत्तासत्तायोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् ।

* तथेति * । सद्ब्रह्मसदप्यसत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणमस्त्विति सिद्धान्तयति * तदानीमिति * ।

कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात् तन्निवृत्तौ तदपि निवर्तत इति शङ्कते

१ प्रथमस्तवक पृ. ३६९

२ सत्ताया इवासत्ताया अपि कारणकोट्यप्रवेशात् असत्कारण-वादित्वाद्भयमपि नोपालभ्याः । अतो दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः । स च सन्नसन् वेति क्रमेण विचारणीयम् । (शां)

५० न च कारणत्वं सत्त्वमेव]

अथ “न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किंतु कारणत्वं सत्त्वम् नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्मन्य” इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे^१ सैव कारणताऽस्तु ।

* अथेति * । तद्व्याप्यत्वं तदभाववन्निष्ठात्त्यंता-
भावप्रतियोगित्वम् । अत एकत्वे ऽपि न विरोधः । सत्त्वे
सत्त्वाभावादसत्त्वसमन्तदित्याभिसन्धिमुपगृह्य परिह-
रति * तर्हीति * । असतः कारणत्वं नोपपद्यते सत्त्व-
स्यैव कारणत्वादिति शंकाग्रन्थार्थ इति केचित् ।

बलान्निगृहीतो ऽसावसद्वादीति सोपहासं शकते

५१ सत्ताभ्युपगमस्य नासामञ्जस्यम कारणासत्त्ववादे]

तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घटकुट्यां
प्रभातमिति चेत्, न । भावानवबोधात् । सत्तामसतीमभ्युप-

१ ननुसत्ताघटितकारणत्वन्न ब्रूमः, किन्तर्हि सत्तैव कारणत्वमिति,
तथा च कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताऽप्यङ्गीकर्तव्येति शङ्कते *
अथ नेति* । ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिहरति* तर्हीति * ।

२ भावमाविष्करोति सत्तामिति । न वयमसतीमपि सत्तान्नाभ्युपेयः,
किन्तर्हि सतीम् । अन्यथा किमुदिश्यासत्त्वमपि मया विधेय मिल्यर्थः ॥
त्वयाऽपि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावेनैव कारणत्वं वाच्यम् ।
स्वविशिष्टा च सा त्वन्मते ऽप्यसत्येव । यदि च स्वात्मानन्तटस्थीकृत्य सा
सत्ता कारणत्वम्, तदा तया सत्तया तटस्थया कारणता सती निर्वहेत् ।
सत्तैव तु न सती । तस्या सत्तान्तराभावात् । भावे वा पुनरपर्यवसानं
स्यात् । (शां)

गच्छताऽपि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव । अन्यथा कासावसतीति ।
त्वमपि किं सत्तान्तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि ।
नत्वेवम् । पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां
पर्यवसानं स्यात् ।

* तर्हीति * । शौलिककभयान्निशायां मार्गातरेण
गच्छतः क्षपितनिशस्य घटकुट्यां शुल्कशालायां यथा
प्रभातं कस्य चिद्वंचकस्य तथा तव सद्वादापत्तिभयात्
भाषान्तरेण वंचयतोऽपि सद्वाद आपन्न इत्यर्थः ।
स्वाभिप्रायकम्प्रटयन् परिहरति * नेति * । 'भावानवबो-
धात्' सत्त्वानवगमात् । सत्त्वस्य कारणधर्मत्वाङ्गीकारेऽपि
तस्य सत्त्वान्न सत्कारणत्वव्याघात इति भावः । सत्ता
न सतीति व्याघात इत्याशंक्याह * सत्तामिति * ।
यद्वा 'भावानवबोधात्' अभिप्रायापरिज्ञानादित्युक्तम्,
तमभिप्रायमाह । सत्तां कारणतामसतीमभ्युपगच्छ-
ता सद्वादिना पूर्वक्षणे स्वरूपसत्ताभ्युपगतैवेति यावत् ।
सत्तायां सत्तान्तराभावेऽपि सत्ता सतीति यथा न
व्याघातस्तथा मन्मते सत्ता न सतीति न व्याघात
इत्यर्थः । ननु मानसम्बन्धं तद्योग्यत्वं वा विना सत्तैव
नास्ति तस्यां सत्तांतरस्वीकारेऽनवस्थानादित्याशं-
क्याह * अन्यथेति * । सत्तोद्देशेनासत्त्वोपादाने
तद्धर्मित्वेन सत्ता स्वीकृतेति भावः । ननु यद्यपि सत्ता
स्वीक्रियते त्वया तथाऽपि तत्सत्ता त्वया नाङ्गीक्रियते-
मया पुनः सत्तायामपि सत्तान्तरं स्वीक्रियत इति मम
सत्ताभ्युपगमेऽपि न तव तदभ्युपगमसम्भव इत्या-

शंक्याह * त्वमपीति * । नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वम् ।
 तस्य च सत्तान्तरमिच्छंस्त्वमपि तत्सत्तामन्तर्भाव्य
 कारणत्वमिच्छस्यनन्तर्भाव्य वा । द्वितीये कारणम-
 सदेव स्यादिति बहिरेव दूषयित्वा प्रथमकल्पमनुर्व-
 दति । तस्याः सत्ता तत्सत्ता, तां प्रथमसत्तायामन्तर्भा-
 व्य प्रथमसत्तां कारणतामिच्छसीति यावत् । तदंगी-
 करोति सद्वादी * नन्विति * । अपरापरसत्तानि-
 वेशने सत्तानवस्थानम्, अनिवेशने तत्प्रभृत्यामूलम-
 सतापत्तिरिति प्रागीरितपरिहारं स्मारयति * पूर्व-
 वदिति * ।

असत्कारणत्वे कालानियतिं परिहृत्य कारणा-
 नियतिं परिजिहीर्षुः परकीयां शंकामाह

५२ असत्ताविशेषात्कारणनियमसम्भवः]

असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न,
 सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात् ।

* असत्त्वेति * । सत्त्वाविशेषे ऽपि यथा कमल-
 कंदलयोः कमलांकुर कमलबीजादेव न पुनः कंदला-
 दिति नियमस्तव तद्वदसत्त्वाविशेषे ऽपि नियम इति
 परिहरति * नेति * ।

यस्मिन् सत्येव यद्भवति नासति तत्तस्य कारण-
 मित्यन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावो
 नियम्यत इति शंकते

१ ननु यद्यसत्कारणं तदा इदङ्कारणश्रियमकारमिति किङ्कृतो
 नियम इत्याद असत्त्वेति । (शां)

५३ अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्]

“सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानम् तस्य तज्जातीयस्य वा । त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषाद्व्यतिरेकः । परं सोऽप्यनियतः । यदा कारणाभावस्तदा कार्यावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित् कार्योत्पादात् । अन्वयस्तु न क्वचिदपि”—इति चेत् न । तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छता ऽप्यन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सतान्तर्भावेने कथितदोषापत्तेः ।

* सत्त्वेस्तीति * । क्षणिकज्वालादिसंग्रहार्थं तज्जातीयस्येत्युक्तम् । अस्तु तर्हि ममाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्नियम इत्याशङ्क्याह * त्वदिति * । कारणयोः सत्त्वानभ्युपगमान्नासतीति व्यतिरेकः केवलं संभवति । बीजे सत्यंकुरो भवतीत्यन्वयज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः । व्यतिरेकादेव तर्हि कारणनियमो ऽस्त्वित्यत आह * सो ऽपीति * । कारणाभावस्य कार्याभावेनाविनाभावानभ्युपगमादिति हेतुमाह * यदेति * । अवश्यंता अवश्यंभावस्तदेव कृत इति तत्राह * नित्येति * । यदा शाल्यंकुरो जायते ततो बीजासत्त्व एव जायते तदसत्त्वस्य नित्यत्वादित्यर्थः । कार्यभावस्य कारणभा-

१ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोऽपि । परन्तु निरूप्यमाणौ तावप्यसन्तौ पर्यवस्यतः इत्यन्यदेतदित्याह * न तुल्यत्वादिति * (शां) ।

२ “अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः, नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्तत” इति दोषापत्तेरित्यर्थः (शां) ।

वेनाविनाभावोऽन्वयः, स न संभवाति कार्यकारण-
भावानभ्युपगमादित्याह * अन्वयस्त्विति * । व्यति-
रेकः परमित्यत्रोक्तव्यावर्त्यान्वयस्वरूपन्दर्शितमिति
न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रतिबन्दीग्रहेण परिहरति * नेति * । नियतपूर्व-
भाविसत्त्वस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारादन्वयोऽपि
तुल्य इत्यर्थः । यद्वा सत्ताविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य च
सत्त्वाभावादन्वयाद्यभावस्तथापि तुल्य इत्यर्थः । एवं
साध्यमापाद्याधुना स्वपक्षेऽधिक इत्याह * अन्वय
इति * । असतोऽन्वयो नास्तीति वदन्नेवान्वयमङ्गी-
कुरुतेऽप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । प्राप्तिरपि क्वचित्सत इति
भवन्नियमादिति भावः । पूर्वं सदन्वयमभ्युपगम्याभा-
खि, स एव संप्रति न संभवतीत्याह * अन्वयस्येति * ।
कार्यकारणभावं नियमयन्नन्वयः सत्ताविशिष्टस्तदुपल-
क्षितो वा । आद्ये तत्र सत्तांतरवृत्तावनवस्थानम्, अवृ-
त्तावसत्त्वम् । उपलक्षितत्वेऽप्यसत्त्वमुपलक्षणस्य
वाहिर्भावात् नहिकाकोपलक्षितं सन्न काक इति
युज्यत इत्यर्थः ।

एवं कारणानियममुपपाद्य चोद्यांतरमप्येवं सति
निरस्तं भवतीत्याह ।

५४ अन्वयस्य कारणत्वे दोषान्तरस्य परिहारः]

एतेन “आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जित मोदकाः ।

१ ‘उपार्जनम्’ भक्षणम् । ‘सतः’ आद्यो धातुः । ‘वीर्यम्’ बलम्, चर-
मधातुः । ‘विपाकः’ परिणामः लौहित्यमिति यावत् । ‘सतो’ मधुरादिसिति

रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् ।

एतेनेति । आशया कृतानि मोदकान्याशामोदकानि, मनोराज्यविजृम्भितानीति यावत् । तैस्तृप्ता इत्यर्थः । रसो मधुराम्लादिः । वीर्यमोषधिगतः शक्तिविशेषः । शीतवीर्या हि पिप्पलीत्यादिः । विपाकः परिणामः कटुत्वादिः । आदिशब्देन रसकार्यपुष्ट्यादिग्रहः । असतः कारणत्वे सत्याशामोदकतृप्तानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यादि तुल्यं प्रसज्यत इत्यस्य प्रसंगस्यासत्पक्षे बाधकत्वमाशामोदकवदाचरतीत्यर्थः । *एतेनेति* परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति । *सत्तेति* । अस्य प्रसंगस्य सत्कारणत्वे विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम्, तस्य सत्ताविशिष्टस्योपलक्षितस्य वा कारणत्वस्य खण्डितत्वात् । विपर्ययापर्यवसायी प्रसंगाभासोऽयमित्यर्थः । स्वप्नेन कल्पितादेव कार्यजननादिष्टापत्तेश्च प्रसंगाभास इत्याह *आशेति* ।

एवमसतः कारणत्वमापाद्येदानीमसतः कार्यत्वमापादयितुं चोद्यमुद्भावयति

व्याख्यानमयुक्तम्, तस्य भोजनाजन्यत्वात्, इति शांकरि । किन्तु रसशब्दोऽन्तरसानुभवपरः तेन च मधुराद्यनुभवानाम्भोजनमात्रजन्यत्वे विद्यासार्ग्युक्तव्याख्याने न कश्चिद्दोषः ।

१ सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधो ऽयम्भवता ऽभिधीयते । तच्च ‘अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्’ इत्यादिना प्रागेव निरस्तमित्यर्थः ।

५५ असत एव च कार्तात्वम्]

तदसत्कथं कार्यं स्यादिति चेन्न । सत्तामन्तर्भाव्य
कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्य—अनन्तर्भावे
वा ऽविशेषस्य—पूर्ववदावृत्तेः ।

* तदिति * । प्रागसतः सत्तासमवायो जनिः,
कारणसमवायो वा । तदसतः कथं स्यादित्याशयः ।
परिहरति * नेति * । सत्कार्यवादी प्रष्टव्यः—सत्ताम-
न्तर्भाव्य कार्यत्वमनन्तर्भाव्य वा । आद्ये स्वविशिष्टे
स्ववृत्त्यभावात्कारणत्वस्येवासत्त्वम् । द्वितीये ऽप्यसद-
प्यसत्त्वं बहिर्भाव्य कार्यमस्त्वित्यविशेषापत्तिरित्यर्थः ।
कारणकोटौ सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वोपगमे कारणव-
त्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगम उक्तदोषस्यावृत्तेः । अनं-
तर्भावे चावयोरविशेषस्य पूर्ववत्कारणवदावृत्तेरिति
योजना ।

१ * सत्तामिति * । (१) 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यञ्चेत्तदसत्ततः
नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यं स्यात्तदसत्ततः' इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टञ्च
गुञ्जापुञ्जस्थले असता हुताशनेनासतः शीतापनोदनस्योत्पत्तिर्वानराणाम्,
असत्यैव च मत्तकाशिन्या (वरद्विया) सम्भोगसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति
भावः । (२) यद्वा—ननु प्रागसतः सत्त्वङ्कार्यत्वम्, इति कार्यसत्ताऽवश्य-
मङ्गीकार्येत्यत आह सत्तामिति । यथा नियतपूर्वसत्त्वङ्कारणत्वगित्यत्रासती
सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्तामप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः । (शां)

५६ सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम्]

तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।

हेतुतत्त्ववहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।

यस्मादुन्नीतनीत्यासत्त्वं कारणकोटिनिविष्टं न भवति * तस्मादिति * उपसंहरति । 'नौ' आवयोः । सदसद्वादिनोः पूर्वकालसंबन्धनियमहेतुत्वे तुल्ये सति सद्वादे कारणत्वं घटते नासद्वाद इति हेतुत्वानुपयोगिनी सत्त्वासत्त्वचिन्ता वृथेत्यर्थः ।

स्वपक्षे दोषमपरिहृत्य परपक्षे तं प्रसंजयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं स्यात् 'स्वपक्षदोषाभ्युद्यगमात्परपक्षे दोषप्रसंगो मतानुज्ञेति' सूत्रकारवचनादिति चोदयति ।

५७ असतां ऽपि कारणत्वे नियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव निवामकता]

“आस्ता प्रतिबन्दिग्रहः । कथं पुनरसतः कारणत्व-

१ न सत् कारणन्नाप्यसत् कारणम्, किन्तु नियतपूर्ववृत्ति कारणम् । तच्च यथा सत्तथाऽसदपीति सदेव कारणमिति त्वत्कथावत् असदेव कारणमिति तत्कथाऽप्यापाततो वृथा । विचारस्तु करिष्यत इत्यर्थः । (शां)

२ (१) ननु—असत्त्वाविशेषात् कारणानियमः कथं स्यादिति मदुक्ते, 'सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्' इति त्वया प्रतिबन्दिः कृता । प्रतिबन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वम्प्रमापकाभावादनुपपन्नमन्वेति शङ्कते * आस्ता मिति * । (२) यद्वा—'पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ' इति साम्यमात्रन्वयोक्तम् । तच्चानुपपन्नम् । सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्—इति शङ्कते * आस्तामिति * । प्राचि काले सत्त्वङ्कारणत्वङ्प्राप्तम् । तदस्मन्मतेऽस्ति । त्वन्मते तु सर्वदेवासत्त्वम्, इति प्राचि काले सत्त्वङ्प्राप्त्यन्नास्त्येव, किं गृह्येत्यर्थः । (शां)

मवसेयम्, प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाविशेषादिति” चेन्न । इदमस्मान्नियतं प्राक्स-
दिति बुद्ध्या विशेषात् ।

* आस्तामिति * । सत्त्वाविशेषात् सतः कथं
कारणत्वमित्यादिरूपप्रतिबन्दीग्रहः । द्वितीयग्रहो ऽभि-
निवेशः । मानाभावादसतः कारणत्वमवगंतुमशक्य-
मित्याह * कथमिति * । सतः कारणत्वगमकमसतो
ऽपि भवतीति नेत्याह * प्रागिति * । इदमस्मान्नियतप्रा-
क्सदिति यत्र बुद्धिस्तत् कारणत्वेन व्यवह्रियते, तच्च
त्वया नानुमन्यते इत्यर्थः । सतः प्राक्सत्त्ववदसतः
प्रागसत्त्वं कारणत्वगमकमिति नेत्याह * असत्त्वस्येति * ।
कारणाकारणयोर्विशेषवत्त्वे असत्त्वहानेरित्यर्थः ।

असतः स्वरूपविशेषे ऽपि बुद्ध्यैव विशेषो ऽसिद्ध
इति परिहरति * नेति * । इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति
बुद्धिगोचरत्वं कारणत्वगमकं समापीत्याशयः ।

जगतो नियतप्रागसदिति बुद्धिः कापिलानां
प्रधाने ऽस्ति । न च तज्जगत्कारणमतो ऽतिव्यापकं
लक्षणमिति शङ्कते

५८ भ्रान्तावतिप्रसङ्गाभावः]

“भ्रान्तैवबुद्धिगोचरं ऽतिप्रसङ्ग” इति चेन्न । यादृश्या

१ रासभादीनामपि विषये घटप्रागस्तित्वबुद्धिर्भवति, न च भ्रान्तिहे-
तवो ऽपि केन चिन्नियम्यन्ते—इति तेषामपि घटकारणत्वतद्वयवहारयोः
प्रसङ्ग इत्याह * भ्रान्तेति * । चेन्न दितमतिप्रसङ्गमपरिहरति * नेति * । कारणा-
कारणयोरेवबुद्धिसम्भवेऽपि कारणे झटिति बाधानवतारः, अकारणे तु
झटित्येव बाधानवतारः इति विशेषो ऽस्त्येवेत्यर्थः ।

हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्व-
निश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानि-
श्चयः । केवलन्ततः परास्त्रीप कक्षासु बाधात् पर्वपूर्व-
भ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामह
इति विशेषः । पैरदर्शनसिद्धान्तस्य भरिकक्षाधाविनोऽपि
ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात् । अन्यथै-
कदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

* भ्रान्तेति * । “तवापि प्रतीतिमात्रं प्राक् सत्त्व-
व्यवस्थापकम्, उतात्यंताबाधितप्रतीतिः । आद्ये प्रसंग-
साम्यम् । द्वितीये देशकालान्तरभाविबाधाभावस्य
प्राकृतानवसेयत्वादसिद्धिस्त्रिचतुरकक्षाबाधितयेति ”
चेत्, ममापि तर्हि तादृश्यैव विषयीकृतस्य कारणत्व-

१ एवमबाधितधीविषयाणाम्पारमार्थिकसत्त्वमायातमिति तत्परिजिही-
र्षया आह *केवलमिति* । आपाततो ऽबाधविशेषमात्रमाचक्ष्महे । नतु
तेन परमार्थसत्त्वम् । यतः पर्यन्ततस्तत्रापि बाधावतार एवेति भावः ।
सर्वश्चैवायमापेक्षिको विशेषो बुद्धिकृतो, न वास्तविक इति हृदयम् ।

२ शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमते नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधा-
नवतारे ऽपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः । तथा च यथा कतिपयकक्षा-
याम्बाधविरहाधीनो ऽभ्युपगमो ऽभ्युपगम्यमानो वा ऽर्थः सिद्धान्तः, तथा
कारणत्वाकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव, न तु सर्वप्रकाराबाध्यतयेति भावः ।
सर्वप्रकाराबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत् सिद्धान्तः, तदैक एव सिद्धान्तो भवेत्
सर्वेयान्दर्शनानामिति भावः । न च सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदानुपपत्तिः ।
वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽबाध्यत्वात् ।

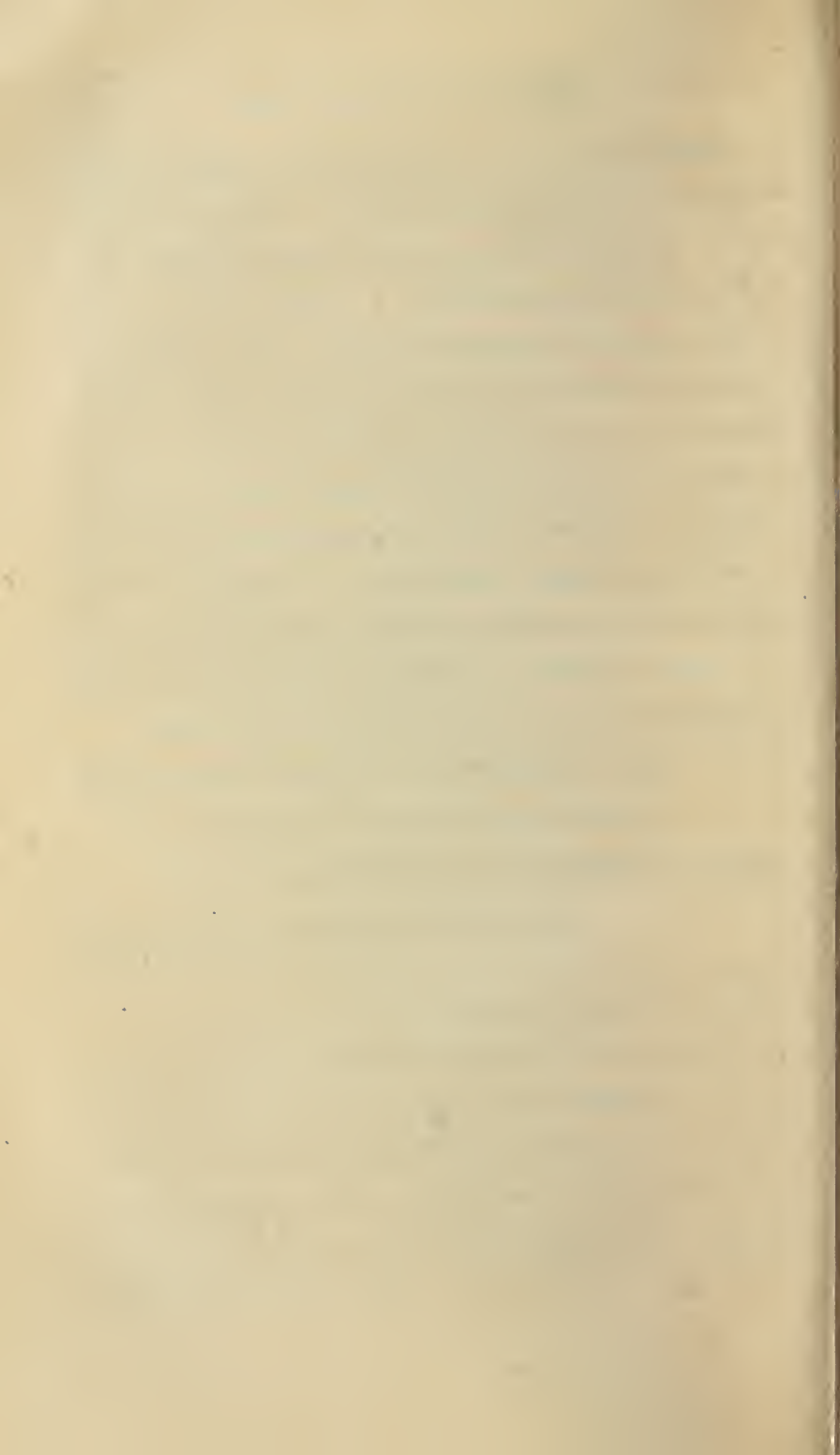
नियम इत्याह * न, यादृश्येति * । * केवलमिति * ।
 वस्तुसून्य इत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नप्रतीतेरसंजातविरोधि-
 तया प्राबल्यात्तद्वललभ्यसत्त्वमेव किं नास्थीयते इत्य-
 त्नाह * तत इति * । निरपेक्षोत्तरप्रत्ययविरोधान्न
 सत्त्वमिति भावः । परपक्षात्स्वपक्षस्य विशेषं दर्शय-
 तीति केचित् । त्रिचतुरकक्षासु यन्न बाध्यते तत्काला-
 न्तरे न बाधिव्यत इति संभावनास्पदन्तत्राह * परेति * ।
 बह्वीषु भूमिषूपलब्धस्यापरसिद्धांतध्वांतस्यान्ययुक्ति-
 बाध्यत्वेनासत्त्वमुपगम्यत इत्यर्थः । विपर्यये बाधमाभि-
 धत्ते * अन्ययेति * । प्रामाणिकः सिद्धांत इति निय-
 मात्परदर्शनसिद्धांतः प्रतीतो ऽबाधितश्च यदि तदा सर्वे
 सर्वैः स्वीकार्या इति दर्शनभेदो न भवेदिति भावः ।

स्वपरपक्षयोरसत्त्वमविशिष्टं चेत् कथं कतिपयक-
 क्षासु स्वपक्षो ऽबाधित आस्तामित्यत आह

५९ असत्त्वाविशेषे ऽपि पक्षाणां विशेषावधारणम्]

एतेन “असत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिच-
 तुरकक्षावाचित्वमास्तामित्यपि” निरस्तम् ।

१ (१) ननु रासमे घटप्राक्सत्त्वाज्ञानवद् दण्डेऽपि चेत् तद्बाध्य-
 मेव, तदा त्रिचतुरकक्षावाचित्वावाधित्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत-
 आह * एतेनेति * । शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च ऽबाध्य-
 त्वाविशेषेऽपि त्वया ऽप्येतादृशस्यार्थनियमस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (२) यद्वा-
 परकीयवर्गसिद्धान्तानां बाध्यत्वं बहुकक्षावाचित्वावाधित्वविशेषः किन्निबन्ध-
 न इत्यत आह * एतेनेति * । परसिद्धान्तस्थले रजतज्ञाने च त्वया ऽप्येतादृशस्य
 विशेषस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (शां)

नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम् ७३

* एतेनेति * । व्यवहारविसंवादिबुद्धिकृतोऽस-
तो विशेष इत्युक्तन्यायेन निरस्तम् । यथा हि सत्त्वा-
विशेषेऽपि परस्य बुद्धिकृतं विशेषमुपादाय परपक्षस्य
सतोऽपि निरासः स्वपक्षस्याबाध्यत्वेन स्वीकरणं
तद्वदित्यर्थः ।

इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारण-
क्षणत्वं चेत्तर्हि गिरिगुहादिगते बीजादौ नैवं बुद्धिवि-
षयतेति कारणत्वं न स्यादित्यव्याप्तिं शङ्कते

६० नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम्]

“अनेवंबुद्धिविषयतादशायां को विशेष” इति चेत्,
यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा कथं कथ-
मन्यदातनतादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् ।
“तदातनसत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यत” इति चेत्, अन्यका-
लिकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् ।
तदेतत् संवृतिसत्त्वमिति गीयते ।

* अनैवमिति * । नियतप्राक्सदिति बुद्धिविष-
यत्वमेवं बुद्धिविषयत्वम्, तदभावकाल इत्यर्थः । यथो-
त्पन्नक्षणे ऽव्याप्तिपरिहाराय गुणवत्त्वात्यन्ताभावान-
धिकरणमिति लक्षणमुच्यते द्रव्यस्य, तद्वदेवंबुद्धिवि-
षयत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं विशेष इति । परिहरति
* यदा कदापीति * । उत्पन्ननष्टपुत्रस्यानुत्पन्नपुत्रस्य

१ यदा कदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रत्वे तवापि तादृशबुद्धिविरहदशायां
प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः । (शां)

चेदानीमपुत्रत्वे न विशेषस्तद्वदविद्यमानबुद्धिविषयत्वं
 न विशेषसंभव इत्याशंक्याह * अन्यथेति * । यदैवं
 बुद्धिर्नास्ति तदा पूर्वकालावाच्छिन्नतया गृहीतं सत्त्वं
 तवापि कथं स्यादिति भावः । इदमस्मान्नियतप्रागा-
 सीदिति कालांतरस्थबुद्ध्या बुध्यमानत्वं कारणस्या-
 कारणाद्विशेष इति शंकते * तदेति * । तर्हि कालान्तरे
 विशिष्टबुद्धिविषयीकृतमिति कालान्तरे गृह्यमाणत्वं
 कारणस्याकारणाद्विशेष इति तुल्यमिति परिहरति
 * अन्यकालिकमिति * । सांवृतं सत्त्वमसद्भादिभिर्व्य-
 वहारांपपादकमिष्टम् तद्विरुद्धमिदमुच्यत इति तत्राह
 * तदिति * । संव्रियते ऽनयेति संवृतिरविद्याऽसत्प्रका-
 शनशक्तिरिति यावत् । तदुक्तम्

हे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।

लोके संवृतिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थत इति ।

संवृतिस्सती न वा । न चेन्न विशिष्टव्यवहारप्रव-
 र्तिका स्यात् । सती चेत् सर्वशून्यताहानिरित्याशंक्याह

६१ प्राक्सत्त्वबुद्धिविषये सत्त्वासत्त्वविचारः]

“असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टा”—इत्यभि-
 सन्धानेन—“संवृतिरपि सती न वेति” पृच्छन्-प्रतिवक्तव्यः ।
 ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतम् तस्यापि
 जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तपिप-
 न्ना भविष्यति, तदा सता तेनेदमुपपादितम्भाविष्यति ॥
 अथासत्ता तस्य पर्यवसास्यति, तदा असतैव तेनेदमुपपा-

घट इति स्वीकर्त्तव्यम्, भ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्टताव्य-
वहारः ।

* असतीति * । तदुक्तम्—

‘संवृतेर्ननु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ।

सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ।

सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।

विरोधान्न न हि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिति’ ।

तदिदं श्लोक द्वयमुवैकेन (?) व्याख्यातम् । न हि संवृति-
परमार्थयोः सत्यत्वं नाम सामान्यम्, एकत्र विरोधादप-
रत्र पौनरुक्त्यप्रसंगादिति । बाह्यार्थासत्त्वं योगाचारा-
देः समानमिति ते ऽप्यत्र पूर्वपक्षीकृता इति तदुदाह-
रणं कथं प्रतिवक्तुं शक्यः । असतो व्यावर्तकत्वादेस्तेना-
नङ्गीकारादित्यत आह *विज्ञानमिति* । घटज्ञानाद्
घटव्यवहारइति सदसद्भादिनोः संमतमित्यर्थः । विम-
र्शनपूर्वकं विज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वाव्यतिरेकेण व्यावर्तक-
त्वाद्युपपादयति *तस्येति* । कथमस्य स वमिति जि-
ज्ञासायां तिसृषु चतसृषु कक्षासु विश्रान्तगवेषणमन्वे-
षणं यस्येति विग्रहः । अनवस्थां परिहर्तुं त्रिचतुरकक्षा
विश्रान्त्यभ्युपगमे तदारभ्यामूलमसत्त्वापत्तेर्व्यतिरेका-
भावात्तत्सत्तावगमस्यैव व्यवहारजनकत्वसम्भवान्न
स्वरूपसत्ता विज्ञानस्येति भावः । मा भूत् स्वरूपसत्ता,
ततः किमित्यत आह *अथेति* । ‘पर्यवसास्यति’ पर्य-

१ यथा ऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति ‘इदमस्मान्नियतप्रा-

क्सत्’ इति बुद्धि विषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । (शां)

वसिता भविष्यति, विचारेण तदा ऽसतैव तेन विज्ञानेनेदं व्यवहाराख्यं कार्यमुपपाद्यते इति कर्तव्यमित्यर्थः। विज्ञानमसत्, व्यवहारादिजनकत्वाशुक्तिरजतसंसर्गवदिति स्वपक्षपर्यवसानमाह * भ्रमेति *। शुक्तिरजतसंसर्गज्ञानमिति संसर्गः स्वज्ञानमितरज्ञानाध्यावर्तयति। संसर्गावच्छिन्नज्ञानस्य विशिष्टाभिवदनव्यवहारजनकत्वे विशेषणतया संसर्गो ऽपि व्यवहारहेतुरिति भावः।

ननु विचार्यमाणे विज्ञाने विज्ञानस्यासत्तापर्यवसास्यति चेत्तदा विषयपरतंत्रत्वाद्धेदनस्य सूषुप्त्यादौ व्यभिचाराच्च न वस्तुत्वमित्ययमेव विचारो न सिद्ध्यति, विज्ञानमसत्त्वमूलत्वादस्यापीत्याशङ्क्याह

६२ सदसत्त्वविचारं विनैव विचारस्य आरब्धव्यत्वम्।

अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः। अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत। स्वीकृतञ्च भवताऽपि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य। कारणशक्तेश्च विशेषकमसंदेह कार्यम्।

* अविचार्यैवेति *। विपक्षबाधकेनैतद्ब्रूयति * अन्यथेति *। सदसत्त्वनिरर्णयाधीनश्चेद्विचारारंभः सो ऽपि तदधीन इतीतरेतराश्रयात्प्रथमतो मतिकालुष्यपरिहाराय तदन्तरेणापि विचार्यतामित्यर्थः। सकृद्दर्शनमात्रस्य गौमयपायसीकिरणसमत्वान् प्रदर्शिते असतो

व्यवहारजनकत्वे व्याप्तिग्रहणभूम्यन्तरमाह *स्वीकृत-
मिति*। भविष्यदाद्यर्थविशिष्टज्ञानस्य व्यवहारजनक-
त्वे तद्विशेषणत्वेनासतो ऽपि व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानमा-
घ्रस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसंगात् स्वीकृतमित्यर्थः। भविष्य-
दादिविषये विज्ञाने सतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञा-
नव्यवहारनिदानत्वं स्वीकृतमिति योजना। एवमसतो
व्यवहारजनकत्वे दृष्टान्तमभिधाय व्यावर्तकत्वे दृष्टा-
न्तमाह *कारणेति*। यद्वा ऽविनाभावबलेन लिङ्ग-
मेव व्यवहारजनकं नासदर्थविशिष्टं विज्ञानमित्याशं-
क्याह *कारणेति*। कस्य कस्मिन्निति शक्तेराश्रयवि-
षयसापेक्षत्वात्तिलगतशक्तेरसदेव तैलं व्यावर्तकम्। नच
भविष्यदाकारेण कार्यमिदानीमस्ति, भविष्यत्कालस्ये-
दानीमसत्त्वेन तदवच्छिन्नरूपस्याप्यसत्त्वात्। न च श-
क्तिरेव नास्ति, करतलानलसंयोगे मंत्रादौ च सति
स्फोटानुदयानुपपत्त्या सिद्धत्वात्। नच प्रतिकूलाभाव-
रूपकारणाभावात्तदानीं विसामग्रेवप्रतिबन्धः, सति
पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधिनः प्रतिबन्धत्वप्रसि-
द्धेः। अन्यथा कारणाभावमात्रं प्रतिबन्धः स्यात्। न
चैवं प्रसिद्धिरस्ति, अभावस्य क्रियानाश्रयस्य कारण-
त्वानुपपत्तेश्चेति भावः।

ननु बुद्धिसाम्यार्थं दृष्टान्तो विधीयते, नात्र
तत्साम्यं भवति, अतीतादेः कालान्तरे सत्त्वात् त्वद-
भिमतज्ञानस्य कदाचिदप्यसत्त्वात् दृष्टान्तदार्ष्टीतिक-
योर्धैषम्यादित्याशंक्याह

६३ विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसत्त्वम्]

न च “ कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र,
अन्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति ” वक्तव्यम् ।
विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात् । प्रयो-
जनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतो ऽवस्थानं पाटच्चरलु-
ण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति ।

न चेति। नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वोपयोगि, किं
वा सत्त्वमात्रम् । यद्याद्यस्तदभावस्य समानत्वमुभयो-
रित्याह *विशिष्टेति*। न द्वितीयः, नियतप्राक्सत्त्वात्
कारणत्वमिति प्रतिज्ञाहानान्नष्टघटेन मधुधारणप्रसंगा-
च्चेत्याह *प्रयोजनेति*। यामिको यामरक्तकः । पाटच्च-
रेण दरीचोरेण वेश्मन्यपहृतसर्वस्वे सति पूर्वापरका-
लयोर्यामिकस्य जागरणमिन्द्रियक्लेशाय । तद्वत्कार्यका-
लात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतो ऽवस्थानमनुपयुक्तमि-
त्यर्थः ।

नन्वतीतार्थस्य कालान्तरस्थितिमात्रेणासाधा-
रणपृथुबुधोदरत्वादिस्वभावतो घटत्वादिविशेषणतश्च
व्यावृत्तत्वात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वेनोपादानं संभ-
वतीति शङ्कते

१ ‘तस्य एकस्य’=अतीतादेः । ‘एकत्र’=कालान्तरे । ‘अन्यत्र’=
ज्ञानविषययोः । ‘अन्यदा’=कालान्तरेऽपि ।

२ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः ।

३ भविष्यत्युत्रादेः घटादिकार्यस्य च ।

६४ स्वभावविशेषणवत्त्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का]

“तथाऽपि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतोऽविशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते । न त्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति, तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतया ऽनङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत ” ।

* तथाऽपीति * । संयोगाद्यसंभवात् ज्ञानशक्त्या-
देव्यावर्तकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याह *स्वभावेति* ।
स्वभावसम्बन्धो विषयविषयिभावस्तद्वलेनेति यावत् ।
असदपि तथा किं न स्यादित्यत आह * न त्विति * ।
व्यावृत्तस्वरूपत्वे विशेषणयोगे वासत्त्वव्याघातादि-
त्यर्थः । नासंबद्धज्ञानमर्थव्यावहारजनकमतिप्रसंगात्,
न च संबद्धम् संयोगाद्यनिरूपणात्, न च स्वभावसंब-
धान्निःस्वभावत्वादित्यत्राह * कुत्रेति * । कुत इति
पाठे केन स्वभावेनेत्यर्थः । असतोऽप्यसाधारणस्वभावो
निषेधात्मकः सद्भाववृत्तत्वन्नाम धर्मभेदश्च विद्यत इत्यति ।

१ ननु यस्यात्यन्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा न स्वी-
कुर्मः । भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वम्, स्वकाले तयोः
सत्त्वादित्याह तथापीति । (शां)

२ भविष्यदाद्यालम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायत इति
तादृशो विशेषस्तद्विशिष्ट एवेत्यर्थः । (शां)

३ विषयस्वरूपमपि त्वन्मते ऽत्यन्तासद्विशेषणम्, संवृतिरप्यत्यन्ता-
सतीत्यर्थः । (शां)

४ स्वभावतोऽपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथम्भवेत् । तथा च
त्वन्मते, ऽत्यन्तासतोऽज्ञानविषययोर्न सर्वथाविशेषणविशेष्यभावः । (शां)

असतो ऽपि स्वरूपं स्वरूपमेवेत्यादावुक्तमिति
परिहरति

६५ शङ्कापरिहारः]

न । उक्तमत्रासतोऽपि तदेव स्वरूपम् तस्य निय-
तस्वरूपतैव, नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात् । अन्यथाऽति-
प्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण ।

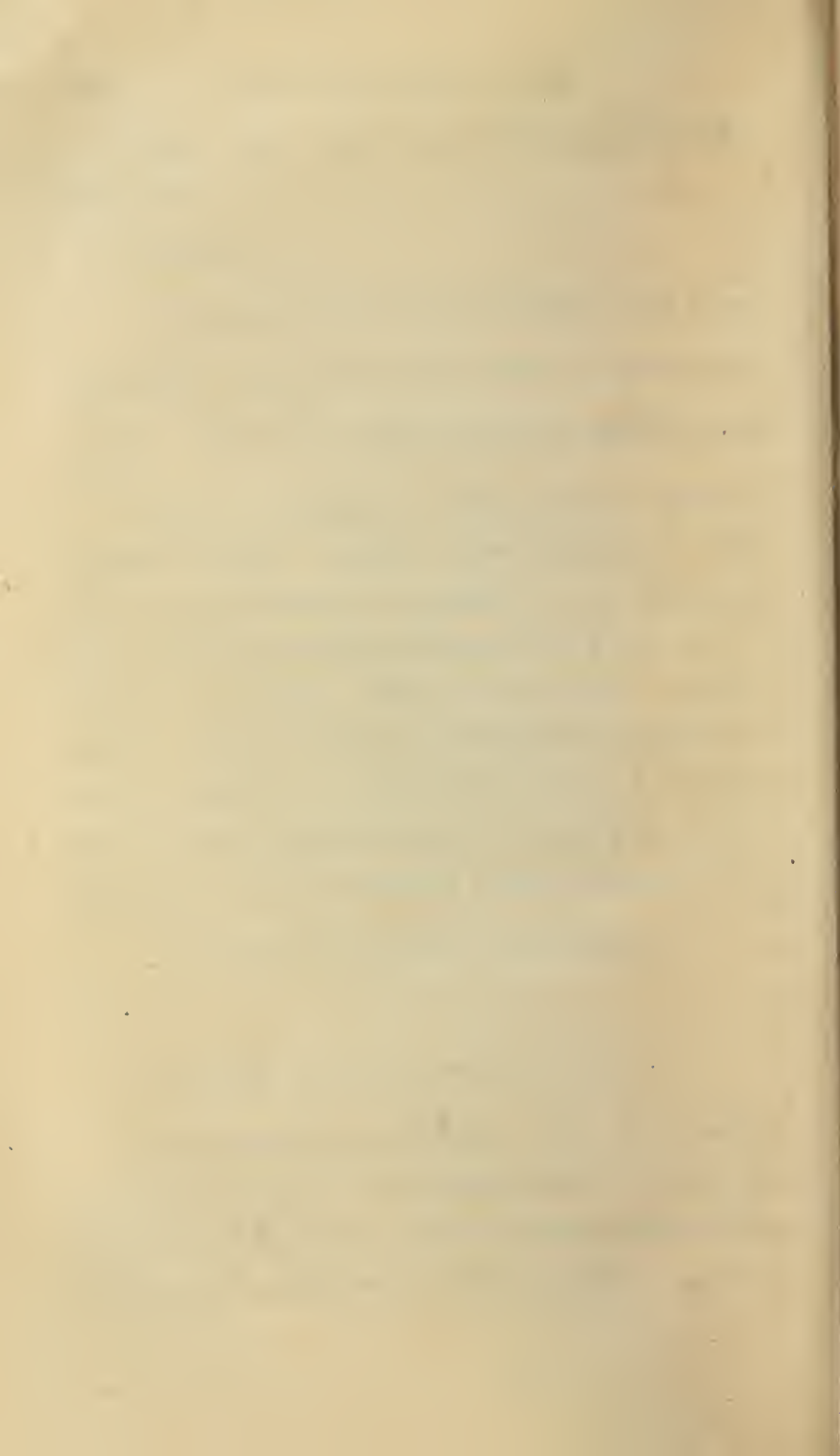
* नेति * । तदेवेति * । निषेधात्मकत्वं व्यावृत्त-
त्वधर्मत्वं चेत्यर्थः । असतो ऽसाधारणस्वभावे व्या-
घात उक्त इति तत्राह *अन्यथेति* । गगनकुसुमस्य
साधारणस्वरूपापत्तेर्मूषकविषाणादेर्व्यावृत्तव्यवहारो
न स्यात् सदसतोः सांकर्यं चस्यादित्यर्थः । यदुक्त-
मसतो निःस्वरूपत्वाद्विषयविषयिसंबंधानुपपत्तिस्त-
त्राह * भ्रंतीति * । भ्रान्तिविषयेणासता रूप्यादिना
ज्ञानस्य विषयविषयिभावसंबंधस्य सद्वादिना ऽप्यंगी-
कारादसतः संबन्धो नास्तीति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

इति प्रमाणप्रमेयाद्यभावसिद्धिः [शून्यवादमाश्रित्य] ।

—:०:—

अथ विज्ञानवादमाश्रित्य ज्ञानभिन्नसकलपदार्थासत्त्वसाधनम् ।

एवं तावत्सर्वशून्यतांगीकारे ऽपि कारणतादि-
व्यवहारः संगच्छते, किं पुनर्ज्ञानमात्रस्य सत्त्वे, इति
कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्य विज्ञानं स्वयंप्रकाशं साधयति।
निरूप्यमाणे तदद्वैतब्रह्म संपत्स्यत इत्याह

६६ विज्ञानस्य सत्त्वं स्वयम्प्रकाशता च]

अपरे पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययम-
नासादयन्तः सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवा-
नुत्सहमाना मन्यन्ते—विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वत एवं
सिद्धस्वरूपम् । न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्य
चिज्जानामि न वेति संशयः, न जानामीति वा विपर्ययो
व्यतिरेकप्रमा वा । तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेक-
प्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमित-
त्वमानयति । अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेक-
व्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नितजिज्ञा-
सस्य स्यात् । अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धं बोधस्य
स्वरूपम् ।

* अपरे पुनरित्यादिना * । चेतसो विज्ञानस्येति
यावत् । मनःप्रत्ययस्तुष्टिः, तामनासादयन्तोऽलभमाना
इत्यर्थः । ज्ञेयासत्त्वे तदुपरक्तरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्या-
सत्त्वं स्वयमेव प्रतिपत्स्यत इत्यभिप्रेत्याह *सहसेति* ।
किं मन्यंत इति तदाह * विज्ञानमिति * । स्वव्यव-
हारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रकाशत्वमिति ब्रह्मवादिनः
संगिरन्ते । तद्वन्न भवति योगाचारमते स्वयमेव प्रमात्वं
प्रमेयत्वं चेति स्वप्रकाशशब्दार्थमाह * स्वतःसिद्धरूप-
मिति * । अप्रमितत्वस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावं
दर्शयितुं व्यापकाभावमुपन्यस्यति * न खल्विति * ।

पथि गच्छतस्त्रुणादावजिज्ञासिते विपर्ययाद्यभावो
 प्रमिते ऽपि दृष्टस्ततो व्यावर्तयति *जिज्ञासोरिति* ॥
 अतस्मिंस्तद्वाङ्मिर्विपर्ययो ज्ञायमाने ऽर्थे न जानामीति
 विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः । संशयो जानामे
 वा न वेति । योग्यानुपलब्धिजन्यं नास्तीति ज्ञानं व्य-
 तिरेकप्रमा न जानाम्येवेति । जिज्ञासितत्वे सत्यप्रमि-
 तस्य संशयविपर्ययाभावप्रमाणामन्यतमविषयत्वमा-
 वश्यकमित्यर्थः । जिज्ञासोर्विचारकस्यापि ज्ञाने संश-
 यादिर्न जायते किमु लौकिकस्येत्यपि शब्दार्थः । ननु
 विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसंग एव नास्ति, किमिदमु-
 च्यते व्यतिरेकप्रमा वा न जायते इति । सत्यम्, सतो
 ऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोच-
 रत्वं जिज्ञासितस्याप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषय-
 त्वमिति विभागेन योजनीयत्वात् न कश्चिद्दोष इति ॥
 व्यापकाभावमभिधाय व्याप्याभावमाह * तेनेति * ॥
 अतत्त्वज्ञाने संशयविपर्ययो, व्यतिरेकप्रमा, अभावप्रमा
 तासामभावसमुदायः स्वव्यापकमानयतीति सम्बन्धः ॥
 असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेक-
 व्याप्तिनियमात् व्यापकाभावस्य व्याप्याभावो व्या-
 पकः । व्यापकस्वरूपमेव दर्शयति *जिज्ञासितस्येति* ॥
 आनयतीत्युक्तम्, आनयनमर्थाक्षेपः स चानुपपत्त्येति
 'तामाह *अन्यथेति* । जिज्ञासितस्य व्यतिरेको ऽभाव-
 स्तमुल्लिखतीति जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानं स्या-
 दिति सम्बन्धः । व्यतिरेकोल्लेखीति संशयविपर्ययव्य-

तिरेकज्ञानानि विवक्ष्यन्ते। जात्युपाधावेकवचनम्। हेतु-
गर्भं विशेषणमाह *जिज्ञासितेति*। जिज्ञासितप्रमि-
तत्वस्य व्यतिरेकस्तस्य व्यापकमिति विग्रहः। यत्र
जिज्ञासानन्तरं मनसो ऽन्यत्र व्यासंगेनाकस्मान्निद्रा-
भिभवेन वा प्रतिबन्धो जायते, तत्र जिज्ञासितप्रमि-
तत्वाभावस्य व्यापकजिज्ञासिताभावो ह्येव जिज्ञानमपि
न भवतीति सूचयति *विघ्नितेति*। अविघ्निता ऽप्रति-
बद्धा जिज्ञासा यस्य ज्ञानस्य पुंसो वा तस्येति विग्रहः।
अतोऽयमभावसमुदायो ऽर्थात्प्रमितत्वमाक्षिपतीति
भावः। निगमयति *अत इति*। आत्मसंवेदनसिद्धं
स्वरूपप्रकाशसिद्धं स्वप्रकाशमिति यावत्। अनुमान-
पक्षे ज्ञानं स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकि, जिज्ञासि-
तत्वे सति संशयाद्यविषयत्वात्, यत् यदा जिज्ञासि-
तत्वे सति संशयाद्यविषयः तत्तदा प्रमितत्वाव्यतिरेकि,
यथैतन्निर्णयविषयैतद्घट इति। अर्थापत्तिस्तु-व्याप-
काभावसमुदायो व्यप्याभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्त-
माक्षिपतीति द्रष्टव्या।

प्रत्ययस्य स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकित्वं स्वयं-
प्रकाशित्वमन्तरेणापि स्यादिति हेतोरन्यथासिद्धि-
मर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शङ्कते

६७ ज्ञानस्वप्रकाशतासाधके हेतावन्यथासिद्ध्यादिदोषपरिहारः]

“व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादि”

१ अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वान्न तत्र संशयविपर्ययव्य-
तिरेकप्रमा इत्यर्थः (शां)

इति चेन्न । यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधार्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्पपरिहरत्वात् । विषयिसद्भावसंशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् ।

* व्यवसायेति * । अर्थनिश्चयोत्पत्तिमनु तद्गोचरनिश्चयोत्पत्तिनियमात्त एवाद्यज्ञानप्रकाशोपपत्तेरित्यर्थः । तदनुव्यवसायज्ञानं स्वयंप्रकाशमानमर्थज्ञानं साधयति, सत्तया वा । न तावत्सत्तयेत्याह *नेति* । अस्त्यनुव्यवसाय इति नैयायिकाः । नास्तीति बौद्धाः । एवं विप्रतिपत्तौ विचारकस्य जिज्ञासायां सत्यां यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता न स्वीक्रियते तत्र संशयः स्यात्-अनुव्यवसायो ऽस्ति न वेति । ननु “धर्मिणि सामान्यप्रतिपत्ते संशयो दृष्टः-स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । को ऽत्र धर्मी । न तावदनुव्यवसायः, धर्मित्वेनास्तित्व-

१(१) अनुव्यवसायानन्तरम्, ‘अहन्तृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञानविषय-तृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञातघटज्ञानो न वा’-इत्यात्मधार्मिकसंशयमुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात् । न चैतादृशी संशयधारा ऽनुभूयते । तन्नूनं स्वयम्प्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः । (२) यद्वा ‘घटज्ञानजिज्ञासावानयञ्चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात् प्रमिततद्विरहः स्यात्’-एवन्तृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमामापाद्यापिच्य स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः ॥ यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया विच्छेदात्, नोत्तरकालीना (जिज्ञासा) विषयाभावात्, तथा ऽप्यनुपसंजातविरोधितया पूर्वजिज्ञाया एव तथा सामर्थ्यमभिप्रेतम् (शां) ।

२ ज्ञानं स्वप्रकाशतया ऽथ वा स्वसत्तया ऽर्थज्ञानं साधयतीति सन्देहः ।

निश्चये भावाभावसन्देहानुपपत्तेः” इत्यत आह *आ-
त्मधार्मिकमिति * । ममानुव्यसायो ऽस्ति न वेति
सामान्यप्रतिपन्न आत्मनि अनुव्यवसायभावाभाव-
विशिष्टत्वकोटिद्वयविषयः संशय इत्यर्थः । नन्वनुव्य-
वसायसंशये ऽपि न व्यवसायनविषयः संशयः स्याद-
नुव्यवसायव्यवसायाभ्यामेव तयोः प्रमितत्वादित्या-
शंक्याह * विषयीति * । विषयिसिद्ध्यधीनत्वाद्विषय-
सिद्धेरित्यर्थः ।

यदि प्रकाशमानं साधकं, परतः स्वतो वा । परतः
प्रकाशे ऽपि त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिरस्त्युत नेति विक-
ल्प्य प्रथमविकल्पस्याद्यविकल्पं दूषयति

६७ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं दोषाभावः, विपक्षे दोषसम्भवः]

एवं त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमे-
ऽपीति । स्वयंप्रकाशे तु मानमेयव्यवस्थाया अभावादेव
तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव
न सिद्ध्येत् । यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत्तदा ऽनवस्था
स्यात् ।

१ ननु स्वप्रकाशनये तदेव ज्ञानं कर्म स्यात् क्रिया च । न चैवं
सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भत्वात् । कथं वा ऽत्यन्तमभिन्नतया विषय-
विषयिभावः । इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे त्विति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्म-
भावो विषयविषयिभावो वा क्वचिन्मया ऽङ्गीक्रियेत उपपन्नो वा स्यात्
तदा विरोधो भवेत् । नत्वेवम् । स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगा-
चारनृपनगरप्रवेशादेवानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ (२) यद्वा—ननु ज्ञानप्रामा-
ण्यसंशयाधीनः संशयस्तत्रापि विषयपर्यन्तः—इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे
त्विति । (शां)

एवमिति । यस्यां कक्षायां विश्रान्तिः तस्याः सन्देहे पूर्वपूर्वसन्देहादर्थपर्यन्तं सन्देहाक्रान्तिः साधकधूमसन्देहवदित्यर्थः । नियमाभ्युपगमे ऽप्येवं विषयपर्यन्तसंशयाक्रान्तिरिति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे ऽपि यत्प्रमाणं त्वयोच्यते तस्य प्रमाणान्तरेण सद्भावानिश्रये संशयः स्यात् । तथा स्वप्रकाशप्रमाणस्यानुभवो विषयो न वा । आद्ये व्याघातः । अंत्ये कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं साधयेत्—इत्यादि दोषास्तवापि प्रसज्येरन्नित्याशंकां निराकुर्वन् द्वितीयपक्षः परिशिष्यत इत्याह *स्वयमिति* । मानमेयभावाभावान्न कर्मकर्तृविरोधः । अविषयत्वेनापि प्रकाशमानत्वान्न संशयाक्रान्तिरित्यर्थः । इदं तु ब्रह्मवाद्यभिमतं स्वयंप्रकाशत्वमभिहितमत्रैवात्मनो ऽभिप्रायं प्रकटयितुमिति न विरोधः । स्वतःसिद्ध्यनभ्युपगमेन ज्ञानान्तरतः सिद्धिः प्रकाशस्य सजातीयप्रकाशाविषयत्वात् । अतः सकलव्यवहारलोपप्रसंग इत्याह *अन्यथेति* । परतः सिद्धिपक्षे त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिर्नेति परिशिष्टकल्पेऽनवस्थादोषमाह * यदीति * ।

निलीनमेव ज्ञानं चक्षुरादिवदर्थव्यवहारकारणमतो विच्यन्तरावश्यं भावानभ्युपगमान्नानवस्थेत्याशंकां निरस्तामपि दूषणान्तराभिधित्सयोद्भाव्य पराकरोति

६८ परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्]

न च वाच्यम्—“अवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते । स्वार्थो व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति क्वानव-

स्था"—इति । यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताऽपि
कुतः यथा व्यवहारोपपत्तिः । को ब्रूते सती सा वित्तिः,
असत्येव न कुतः ।

न चेति । क्वानवस्थेति च न वाच्यमिति संब-
न्धः । वित्तेरप्रकाशत्वे कुतस्तदर्थव्यवहार इत्यत आह
स्वार्थ इति । प्रसूयते प्रवर्त्यते इत्यर्थः । फलितमाह
क्वेति । ज्ञप्तावुत्पत्तौ वा । न तावत् ज्ञप्तौ, ज्ञप्त्य-
न्तरानवश्यम्भावात् । नोत्पत्तौ, वेद्यत्वस्य व्यभिचा-
रादित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह *यत इति* ।
यदस्ति तन्मेयमिति नियमात्परेषामित्यर्थः । मानाभा-
वमात्रेण न ज्ञानस्य सत्ताभावः, तयोरेक्यत्वादित्या-
शङ्क्याह *क इति* । देवदत्तनिष्ठज्ञानमसद्भवितुमर्हति
प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वाच्छशशृङ्गवदिति भावः ।

सामान्यविशेषाभ्यां प्रमाणत एवोपलब्धेरसिद्धौ
हेतुरिति शङ्कते

६६ ज्ञानस्य स्वरूपास्तत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का, तन्निवृत्तेश्च ।

“सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र
विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्त्वसाधना-

१ ज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वे ऽपि को ऽनुभवः प्रमाणमिति भावः ।

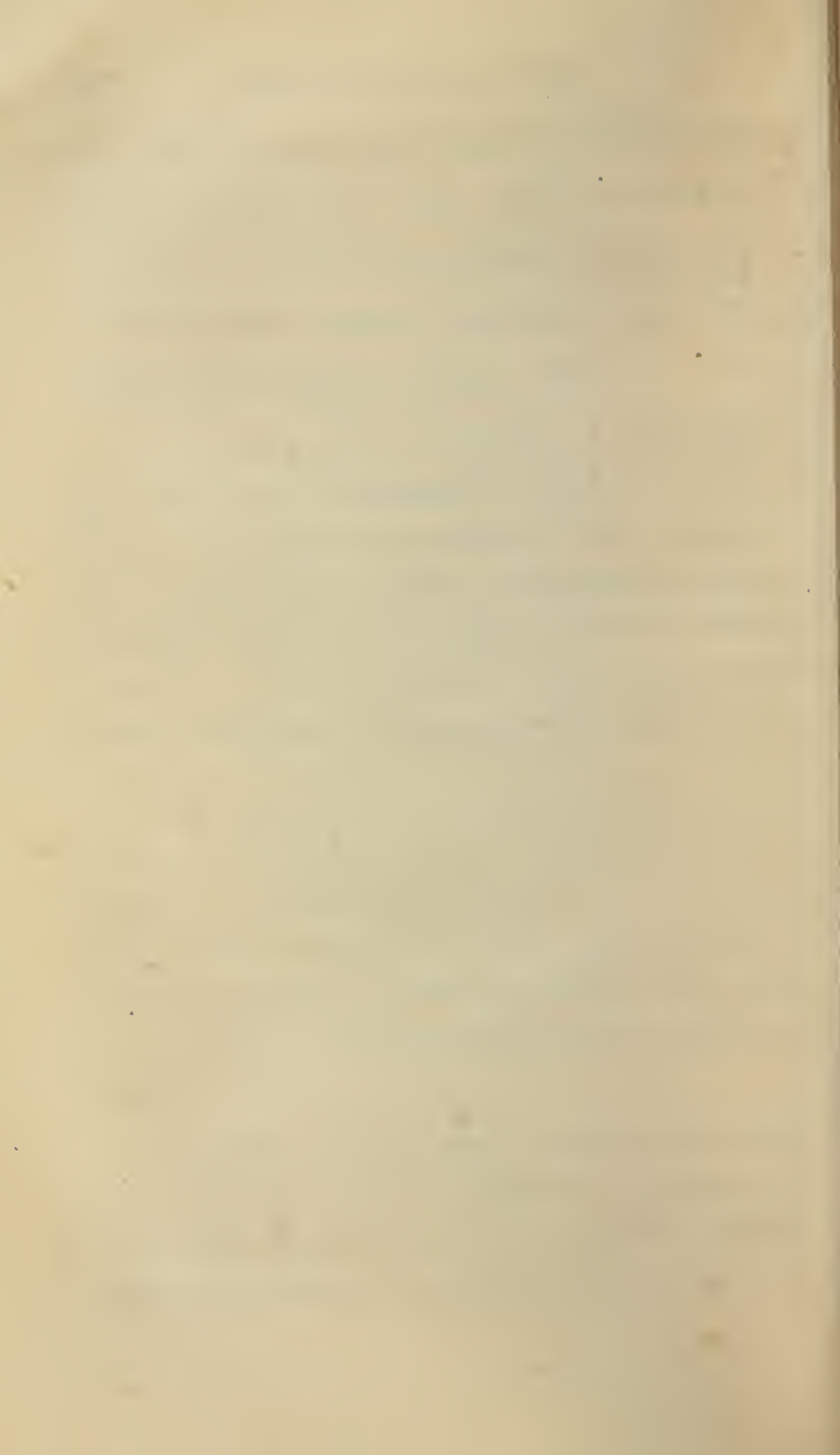
२ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव । घटादिप्रतिनियतवि-
षयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात् तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा
प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यतः इत्याशङ्कते सामान्यतः
इति । जानामीति सामान्याकारेणापेक्षितस्य वित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञान-
त्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा ऽर्थः (शङ्कायाः) । (शां)

सत्त्वे ऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति” चेन्न । तस्यापि सत्त्वं कथमित्यनवस्था स्यात्, शेषसिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा, प्रसज्येत-इत्यर्थासिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात् । सेयम् ‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’ इति ।

* सामान्यत इति * । वित्तेर्ज्ञानस्य तथात्वविधौ ज्ञानत्वसिद्धावहंज्ञानवानस्मीति प्रतीतौ सत्यामपेक्षितस्य सामान्यतः सत्त्वस्य सिद्ध्या तत्र विशेषरूपायां व्यवहारसत्तैव प्रमाणम्, अन्यद्वा स्मरणादिलिङ्गमस्त्येवेति सम्बन्धः । तामेव विशेषरूपां वित्तिं दर्शयति * यत्रेति * । यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिस्तदा व्यवहारप्रसूतिसमये विशेषरूपसत्त्वसाधनासत्त्वेऽपि

१ मा भूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुर्ज्ञानसिद्धयैव तद्विषयसिद्धेरित्यत आह शेषेति । यद्यपि सर्वासिद्धिप्रसञ्जनमनुपपन्नम्, यत्पक्षीकृत्यासिद्धिसपाद्या तत्सिद्धौ बाधः तदसिद्धावाश्रया सिद्धिः, शेषसिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमताया असिद्धिः, ‘शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः’ इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयोः (ज्ञानयोः) तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः,—तथा ऽप्यनवस्थायामेव हृदयम् । (शां)

२ यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः (न स्वसंवेद्य इत्यर्थः) तस्य मते ‘न अर्थदृष्टिः’ ज्ञानमात्रमेव न सिध्यतीति ॥ यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टप्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथा ऽपि स्वप्रकाशानभ्युपगमे ऽप्युक्तदोषवलेनोपालम्भः सम एवेति भावः । (शां)

कुतश्चिन्निमित्तात्तज्जिज्ञासायां सत्याम् । 'पश्चात्'
तदुत्तरकालमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-ज्ञानसमवाय-
वानहमस्मीति ज्ञानमात्रसिद्ध्या घटादिविषयो व्यव-
हारः सिध्यति, तदा घटज्ञानमिति विशेषरूपे यद्यपि
प्रमाणं नास्ति तथा ऽपि सामान्यविशेषमनादाय न
पर्यवस्यतीति विशेषजिज्ञासायामसाधारणव्यवहा-
रानुपपत्त्या विशेषविज्ञानं गमयति तज्जन्यासाधार-
णस्मरणं चेति ।

अपरे पुनरेवं योजयन्ति-प्रमाणानुपन्यासे स-
त्त्वासिद्धिर्मा भूत् । तथा ऽपि सामग्रीसम्पत्तौ वित्ति-
र्जायते इत्युभयसम्प्रतिपन्नम् । ततः सत्त्वासत्त्वसा-
धारणाया वित्तेः सकाशादर्थनिश्चयेऽपेक्षितस्य व्यव-
हारस्य सिद्धय । नाग्रे सत्त्वसिद्धिरिष्यते इति । विशेषः
कुतस्तर्हि सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यत्रेति* । यत्र
सत्तारूपायां वित्तौ प्रथमक्षणे प्रमाणाप्रवृत्तिर्नासीत्तत्र
सत्त्वसाधनस्यासत्त्वे ऽपि यदि जिज्ञासा जायते तदा
प्रमाणमुपन्यस्यते इत्यर्थः । इति सामान्यविशेषाकार-
योर्थत्प्रमाणं त्वया ऽवाचि तस्य सत्त्वं परतः सिद्धं
स्वतो वा ? न तावत् स्वतः, अनिष्टत्वात् । नापि परतः,
अविच्छिन्नपरम्पराभ्युपगमे ऽनवस्थानादिति परिहरति
* नेति * । क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसिद्धिरित्याह
* शेषेति * । सो ऽयमर्थो धर्मकीर्तिनाऽप्युक्त इत्याह
* प्रत्यक्षेति * । स्वतो ऽपरोक्ष उपलम्भो नेष्यते येन
वादिना तस्य घटो मया विदित इति व्यवहारो न
सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

प्रमाणसत्ता प्रमाणान्तरमूलेत्यनुमातुमन्वयव्या-
प्तिमाह

६७ उक्तानवस्थासर्वासिद्धीरुपपादनम्]

घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-
द्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साऽस्तीत्यङ्गीक्रियते
तदा वैपरीत्यमेव किन्न स्यात् । ततश्च घटसत्तायां प्रमाण-
सत्ता दर्शनीया । तथा च प्रमाणसत्ताऽपि तत्प्रमाणसत्ता-
मन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा सर्वप्रमाणसत्तानिवृ-
त्तेर्वस्तुसत्ता निवृत्तिनियतत्वार्तः, अन्यथा सप्तमरसादेर-
प्यापत्तेः, इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः
स्यात् । यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परो-
ऽङ्गीकार्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्यतामिति घटे
ऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

* घटेति * । प्रमाणमनुपन्यस्य सन् घट इति
व्यवह्रियते त्वया यथा तद्वन्ममापि स्यादिति तत्राह
* प्रामाणिकेनेति * । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति
* यदीति * । ततश्च सत्त्वाभ्युपगमः प्रमाणमूलइतिव्या-
प्तिरस्वलितेत्याह * ततश्चेति * । प्रमाणसत्त्वं प्रमाणा-

१ यद्यपि कदाचित् सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः तथा ऽपि
सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्ग्रहा
तथा ऽपि प्रमाणान्तरन्वयैवोपपादनीयमिति भावः (शां) ।

२ यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः ।

न्तराधीनम्, सत्त्वशब्दवाच्यत्वात्, घटसत्त्ववदिति प्रयोगमाह * तथा चेति * । न च प्रमेयसत्त्वमुपाधिः, सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयेति विशेषणस्य पक्षेतरत्वापादकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । प्रमाणसत्त्वस्य प्रमाणान्तरनिबन्धत्वानङ्गीकारे विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्याशङ्क्याह * सर्वेति * । यन्न केनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तदसदिति गगनकुसुमादौ व्याप्तिरस्ति त्वत्पक्ष इति योजनीयम् । अन्यथा तत्र व्याप्तिप्रमित्यप्रमित्योर्व्याघातादप्रमेयस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वस्वीकारात्प्रमाणनिवृत्तिसत्त्वनिवृत्त्योर्नास्ति व्याप्तिरित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * । असंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतेरेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वादागमगम्ये ब्रह्मणि न व्यभिचार इत्यर्थः । एतावता कथमनवस्थेत्याशङ्कोपसंहारव्याजेनाह * इति व्यक्तमिति * । प्रमाणसत्तामंतरेण कथारम्भस्वीकारवत्प्रमाणसत्तास्वीकारो ऽपि किन्न स्यादित्याशङ्क्याह * यदीति * । प्रमाणसत्तां विनैव परः प्रतिवादी प्रमाणसत्तामङ्गीकार्येतेति सम्बन्धः ।

ननु धारावाहिकप्रत्ययन्यायेन विवक्षितद्वित्तिधाराविच्छिन्ना यद्यभ्युपगम्येत तर्हि स्यादनवस्था । तत्तज्जिज्ञासायां कदाचित्प्रमीयत इति स्वीकारात् नानवस्थेत्याशङ्कते

६८ ज्ञानानान्धारावाहिकत्वास्वीकारेऽप्यनवस्थादुष्परिहरा, विषयशतावगाहिन्या वित्तेरस्मत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्]

अथ “नाव्यवधानलग्नविवक्षितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते,

किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् काचिद् वित्तिः प्रमीयते,
इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते”—इति चेन्न ।
स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवि-
त्ततद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशत-
भारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेत ।

* अथेति * । वित्तितद्वित्तयोर्धारां चासावव्यव-
धानेन लग्ना चेति विग्रहः । कथं तर्हि वित्तीनां सत्त्व-
सिद्धिरित्यत आह * कदा चिदिति * । जिज्ञासायां
सत्यां व्यवहारदर्शनादेः का चिद्वित्तिः प्रमीयते । तस्यां
प्रमीयमाणायां वित्तित्वसामान्यालिंगिततया साम-
न्यप्रत्यासत्याऽनुमानतो वा सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धे-
त्यर्थः । न तावदत्रानुमानादिकं मानम्, लिंगाद्यदर्श-
नात् । प्रत्यक्षमपि किमस्मदादेर्योगिनो वा । न ताव-
दाद्यः उपलब्धविरोधादिति पारिहरति * नेति * । घट
इति घटं जानामीति घटतज्ज्ञानविषयात् ज्ञानद्रयादतो
ऽधिकमस्मदादेरुत्पद्यमानमनुभूयेत यदि तर्ह्येवमपि
स्यादिति सम्बन्धः । तामैव विशिनष्टि * तादृग्विषय-
स्येति * । तादृशां विच्छिद्य जायमानविषयाणां शतम्,

१ यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्तित्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते
इति ‘घटज्ज्ञानामि’ ‘घटज्ञानवानस्मि’ इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्ति-
शतवेदनं सम्भाव्यते इति न विषयशतभारमन्थरत्वम्,—नहि तावतीषु वित्तिषु
प्रकारैर्वैचित्र्यमस्ति येन तदुल्लेखध्रौव्यणानुभवविरोधः स्यात्,—तथा ऽपि
‘कालान्तरीयस्य घटज्ञानवानहमिति ज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि
विषयः’ इत्यत्र न प्रमाणमिति हृदयम् । (शां)

तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तियोगिनामपि न प्रत्यक्षगोचरा ९३

तद्द्वारेण गौरवेण मंथरा मंदगामिनी तत्र । हेतुमाह
* घट इति * । घटश्च तद्वित्तिश्च, तयोर्धारा माला, तथा
कीदृग्विशिष्टयेत्यत आह * विषयभावेन * । गर्भभावे-
न * अनुप्रविष्टयेति * । एतदुक्तं भवति । उत्तरोत्तरज्ञानं
पूर्वपूर्वं सविषयमेव विषयीकरोति । तथा चामुक्तेरवि-
च्छेदात्प्रवाहः स्यात्, अनादौ संसारे न तज्ज्ञानविषय-
गर्भमेकं ज्ञानं स्यादिति ।

योगाभ्यासप्रसादासादितातिशयत्वात् योगिनो
ऽस्मदाद्यगोचरा ऽपि सर्ववित्तिग्राहिका वित्तिः प्रत्य-
क्षगोचरेति द्वितीयकल्पं शङ्कते

६९ तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तियोगिनामपि न प्रत्यक्ष-
गोचरा]

यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा
यस्या अपि वित्तेस्ताव द्वेषयगर्भिता धीर्विषयः साऽप्यन्य-
या कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्चानिर्मोक्षापत्तिश्च ।
नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्विया स्वप्रवाहो ग्राह्यः, तथा
सति स्वप्रकाशतासिद्धेः । अत एवान्योन्यविषयताऽपि नि-
रस्ता, सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

१ यद्यपि ज्ञानग्रहे विषयग्रहप्रौढ्यम्, न तु यावद्विषयग्रहनियमः
तथा च स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वम्भवेत्,—तथा ऽपि
संयुक्तसमवेताविशेषणतया प्रत्यासत्त्या स्वेतरग्रहवत्स्वग्रहोऽपि स्यादे-
वेति भावः ॥ यद्वा ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोऽयम् ॥ यद्वा
अन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तरग्राह्यमेवेति तदादाय
पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः । (शां)

* यदीति * । अस्मदादिभ्यः पृथग्जनेभ्यो विलक्षणं विशिष्टं जन्म यस्य तस्मिन्योगिनीत्यर्थः । विमतं नातीन्द्रियं गृह्णाति प्रत्यक्षत्वात् संप्रतिपन्नवदिति । अस्मदाद्यतीन्द्रियगोचरयोगिप्रत्यक्षमेव नास्तीत्यंगीकृत्यापि दूषयति * तदापीति * । सा ऽपि किं वित्यन्तरसाध्योत स्वतःसिद्धा । न तावदाद्यः, प्रमाणाभावादिनिर्मोक्षापत्तेश्च । बुद्ध्यादीनामात्मविशेषगुणानामात्मनि समवायः संसारः, तदुच्छेदो मोक्ष इति स्वीकारादित्यर्थः । प्रथमचकारेण सुषुप्त्यभावं समुच्चिनोति, द्वितीयेन विषयातरसंचाराभावम् । घटवित्तिधारायाः क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसत्त्वप्रसंगादिति द्रष्टव्यम् । ननु सर्ववित्तिसंततिग्राहिणी योगिनो वित्तिः स्वात्मानं ग्राह्यकोटौ अंतर्भाव्य प्रवाहं गृह्णातीति द्वितीयमाशंक्य दूषयति * न हीति * । स्वात्मानमपि ग्राह्यकोटिनिविष्टं प्रकाशयति चेत्स्वयंप्रकाशत्वं प्रसज्यते, तदनिष्टमित्यर्थः । ननु योगिनः प्राथमिकं ज्ञानं स्वविषयचरमज्ञानंगृह्णाति, तेन च स्वयं ग्रहीष्यते । अतो न स्वयंप्रकाशत्वानवस्थादिदोष इत्यत आह * अत एवेति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * सविषयेति * । प्रथमज्ञानं चरमज्ञानं सविषयं विषयीकुर्वडिशेषणतया स्वात्मानमपि विषयीकुर्यात्, निर्विषयज्ञानविषयत्वायोगादित्यंशतः स्वयंप्रकाशत्वापत्तिः । एवमुत्तरज्ञानस्यापीत्यर्थः ।

चरमज्ञानस्य पुरुषान्तरज्ञानगोचरत्वान्न स्वयंप्रकाशत्वानिर्मोक्षप्रसंगादिदोष इत्याशंक्याह

७० पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वं ऽप्यनवस्था]

न च पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते, न तु तदभाव इति ते प्रमाऽस्ति । तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः ।

* न चेति * । सा चरमबुद्धिः प्रमांतरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते, इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति । तदभावादभाव एव परिशिष्यत इति तुशब्दार्थः । प्रमाणाभावो सिद्धस्तत्रापि प्रमाणान्तरकल्पनादित्याशङ्क्याह * तदर्थमिति * । कल्पितप्रमाणगोचरवित्तिधारापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानान्तरस्वीकारे ऽनवस्थानाद्यथा ज्ञानसिद्धिस्तद्वत् घटसामग्न्याः सामग्न्यन्तरस्वीकारे ऽप्यनवस्थानाद् घटासिद्धिस्तत्रापि तुल्येत्याशङ्क्याह

७१ सामग्न्यनवस्था न दोषाय । ज्ञानपरम्परायान्तूक्तदोषेभ्यो ऽनिस्तारः]

न चैवं घटसामग्री तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात्, वैषम्यात् । यदि घटसामग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थावत्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहित एव प्रतीयते । यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवे-

१ ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका स्वादित्यर्थः । (शां)

शादनवस्था, अव्येदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः इति व्यसनं
दुरुत्तरमेव । ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीयौ-
ऽस्तेऽपि प्रसज्येरन् ।

* न चेति * । प्रमाणसिद्धत्वात्सामग्र्यनवस्था न
दोषाय, ज्ञानपरम्परा तु प्रमाणशून्यत्वादंधपरम्परैवेति
वैषम्यमित्यर्थः । घटस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तत्सा-
मग्रीपरम्परानादित्वं सिद्धमिति दृष्टपरम्परात्वं दर्श-
यति * यदीति * । ज्ञानप्रवाहो ऽपि कचिद्विच्छिद्येत
यदि तर्हि तदारभ्यार्थपर्यन्तमसिद्धेर्व्यवहारानुपपत्ति-
रित्यानुपपत्तिकमेकमेव ज्ञानं सर्वज्ञानविषयम्, अतो
नानवस्थेति शङ्कते * यदीति * । ज्ञानं स्वसंवेद्यम् किं
परवेद्यम्, उतावेद्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह * तदेति * ।
द्वितीयं दूषयति * अप्रवेशादिति * । अवेद्यत्वपक्षं दू-
षयति * अव्येदन इति * । किं च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य
ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः । न तावत्संयोगोऽद्रव्यत्वात्,
नापि समवाय आत्मगुणयोरन्योन्यं तदयोगात्, नापि

१ चरमवित्तरवेदने—इत्यर्थः । (शां)

२ 'नात्यापत्त्या'—इत्यादि पञ्चत्रिंशत्कारिकायामग्रे ।

३ वैषम्यप्रदर्शनं शाङ्कर्या सम्यक्तरम् । तद्यथा । घटसामग्रीविच्छेदे
हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात् । तथा च स्यादेव न स्यादेव वा, न तु
कदाचित्स्यादित्यापद्येत' । ज्ञानमिद्विस्तुस्वस्मादपि भवन्ती न तत्परम्परा-
याक्षेप्तुमलम्—इत्यन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिकृतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा घट-
सामग्रीपरम्पराङ्गीकारे ऽनवस्थैव परम्, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न सा-
ऽपि दोषाय, ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मोक्षापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः ।

तादात्म्यं भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्यायोगात्, नापि विषयविषयिभावस्तस्य द्रव्याद्यन्तर्भावानन्तर्भावाभ्यामसंभवात्, न चासम्बद्धमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयमतिप्रसंगात्-इत्याभिप्रत्याह * ये चेति * ।

ज्ञेयत्वे ऽनवस्थानादज्ञेयत्वे सिद्धे, स्वज्ञेयत्वे कर्तृ-कर्मविरोधान्नास्त्येव तज्ज्ञानमित्याशङ्क्याह

७२ ज्ञानासत्त्वपक्षानौचित्यम्]

न च तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्थेयम्, स्वतः सर्व-सिद्धस्य दुरपह्ववत्वात्, स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः-सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

१ इदानीं स्वाभिमतं स्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह न चेति । मानमेयखण्डनप्रकारेणोक्तदोषैर्नात्यापत्येत्याद्युक्तैः (३९ कारिकायां) दोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्धयेत् । तथा च सर्वशून्यतावाद एव पर्यवस्येत्, नतु 'ज्ञानन्तावत् स्वप्रकाशं स्वत एव सिद्धस्वरूपम्' इति प्रतिज्ञातो ऽर्थो ऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः (पूर्वपक्षिणो ज्ञानाभाववादिनः)।(शां)

२ उक्तदोषाणाम्परतस्सिद्धयधीनत्वात् ।

३ आपातत इत्यादि पण्डितशकारिकायास्तृतीयचरणादौ ।

४ ननु सर्वशून्यतावादादपरेखां (वेदान्तिनां) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः । स च न स्यात् यतो ज्ञानाङ्गीकारे तद्धर्माणां सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धान्तरीयवसिद्धीनामभ्युपगमादित्यत आह प्रकाशात्मेति । मानमेयभावाश्रयादोषाः स्वतः सिद्धत्वमात्रमपननुमशक्ताः, पराधीनसिद्धान्तु ज्ञानधर्माणान्निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीपां कथमित्यत उक्तम्-जडात्मनामिति । (शां)

* न चेति * । हेतुमाह * स्वत इति * । अदृष्टानुरोधेन दृष्टं नापलापमर्हति, किं तु दृष्टानुगुण्येनादृष्टमेव कल्पनीयम्, अन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं न स्यादित्यर्थः । कथं दृष्टस्य स्वीकार इत्यत आह *स्वेति* । स्वप्रकाशत्वादनुभवस्य नानवस्था, नापि क्रियाकर्मभावविरोधः, तदनङ्गीकारादिति सर्वदोषाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । किंच ते दोषा जडा अजडा वा । द्वितीये संविन्मात्रं जडत्वम् । स्वतः परतो वा सिद्धसंभवान्न दोषसंसर्गो वित्तेरित्याह *प्रकाशेति* । तदंतर्भावस्तत्सम्बन्ध इति यावत् । एतेन गुणत्वसत्त्वादयो धर्मा ज्ञानस्य व्याख्याता द्रष्टव्याः ।

षष्ठीगुणक्रियारूढिजातीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां सत्त्वे ऽद्वैतव्याघातः, असत्त्वे ज्ञानं स्वप्रकाशमिति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह

७३ स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का । तन्निरासः]

अत एव धर्मोपग्रहप्रवृत्तिष्णुवाग्व्यवहारविषयत्वम् । कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः । देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः । प्रकारावच्छेदविरहानिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः । सौगतप्रभाकरवत् भावे अभावं प्रति—नैयायिकवच्च भावे ऽभावानतिरेकस्वीकारादेवाद्वैता-

१ घटादौ प्रतिनियतवदत्त्वादिप्रकारसंसर्गाधीनो ऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहादून्मणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः । (शां)

स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का । तन्निरासः ९९

व्याघातः । भ्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासि-
द्ध्याऽपि न काचित् क्षतिः ।

* अतइति * । धर्मस्योपग्रहः स्वीकारः, तेन प्रव-
र्तितुं शीलं यस्य वागव्यवहारस्य तं प्रत्यविषयत्वम् ।
वाच्यत्वानङ्गीकारे ज्ञानस्य शब्दप्रवृत्तिहेतवो नापे-
क्ष्यन्त इति भावः । नित्यत्वधर्मसम्बन्धवच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तसम्बन्धो ऽपि स्यादित्याशङ्क्याह * कालेति * ।
कालावच्छेदो ह्यनित्यत्वम्, कादाचित्कत्वं तदभावो-
पलक्षितं स्वरूपं नित्यमुपचर्यते इत्यर्थः । देशपरिच्छेदो
विभुत्वम्, यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्याया-
दपरिच्छेदे सर्वसम्बन्धस्य स्वीकर्तव्यतया ऽद्वैतभंग
इत्याशङ्क्याह * देशेति * । देशावच्छेदाभावोपलक्षि-
तस्वरूपं विभुत्वेनोपचर्यते न सर्वसम्बन्धादित्यर्थः ।
सजातीयविजातीयभेदप्रकाराभावोपलक्षितस्वरूप-
व्यतिरेकेण सर्वात्मत्वादयो ऽपि धर्मा नाभ्युपेयन्ते
इत्याह * प्रकारेति * । आदिपदेनैकं ब्रह्मेत्यादिसंग्रहः ।
एते धर्माः पारमार्थिका एवाभ्युपेयन्तामिति चेन्न,
जडत्वे ऽजडत्वे वा घटमानत्वात् । नन्वेतेषामभावानां
ब्रह्मातिरेके द्वैतव्याघातः, अव्यतिरेके न नित्यत्वाद्युप-
चारनिमित्तता-इत्यत आह * सौगतेति * । सौगत-
प्रभाकरादिह भूतले घटो नेत्यादावपि धर्मिस्वरूपव्य-
तिरिक्तमभावत्राङ्गीकुर्वति, दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मसा-
न्नमभाव इति स्वीकारात् । यथा चान्योन्याभावकुं-

भयोरन्योन्याभावं व्यवहरन्नपि न कुंभाद्यतिरेकेणा-
भावान्तरमिच्छति तन्मालापातात्तार्किकः,—तथा
ऽस्माभिरपि ब्रह्मातिरिक्ताभावानङ्गीकारान्नाद्वैतव्या-
घात इत्यर्थः । अभावम्प्रति सौगतप्राभाकरवद्भाव
इति सम्बन्धः । तद्वद्भावश्च । भावाद्भेदेनाभावास्वीक-
रणन्द्रष्टव्यम् । अप्राप्तप्रतिषेधासंभवात्प्रतिषेध्यैतप्रा-
प्तिर्वक्तव्या । क्वचित्प्रामाणिकस्य सतश्चान्यत्र प्राप्ति-
र्भवति । ततो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह *भ्रमेति* ।
असतो ऽप्रामाणिकस्य च भ्रमप्राप्ततया प्रतिषेधः
परपक्षवादित्यर्थः ।

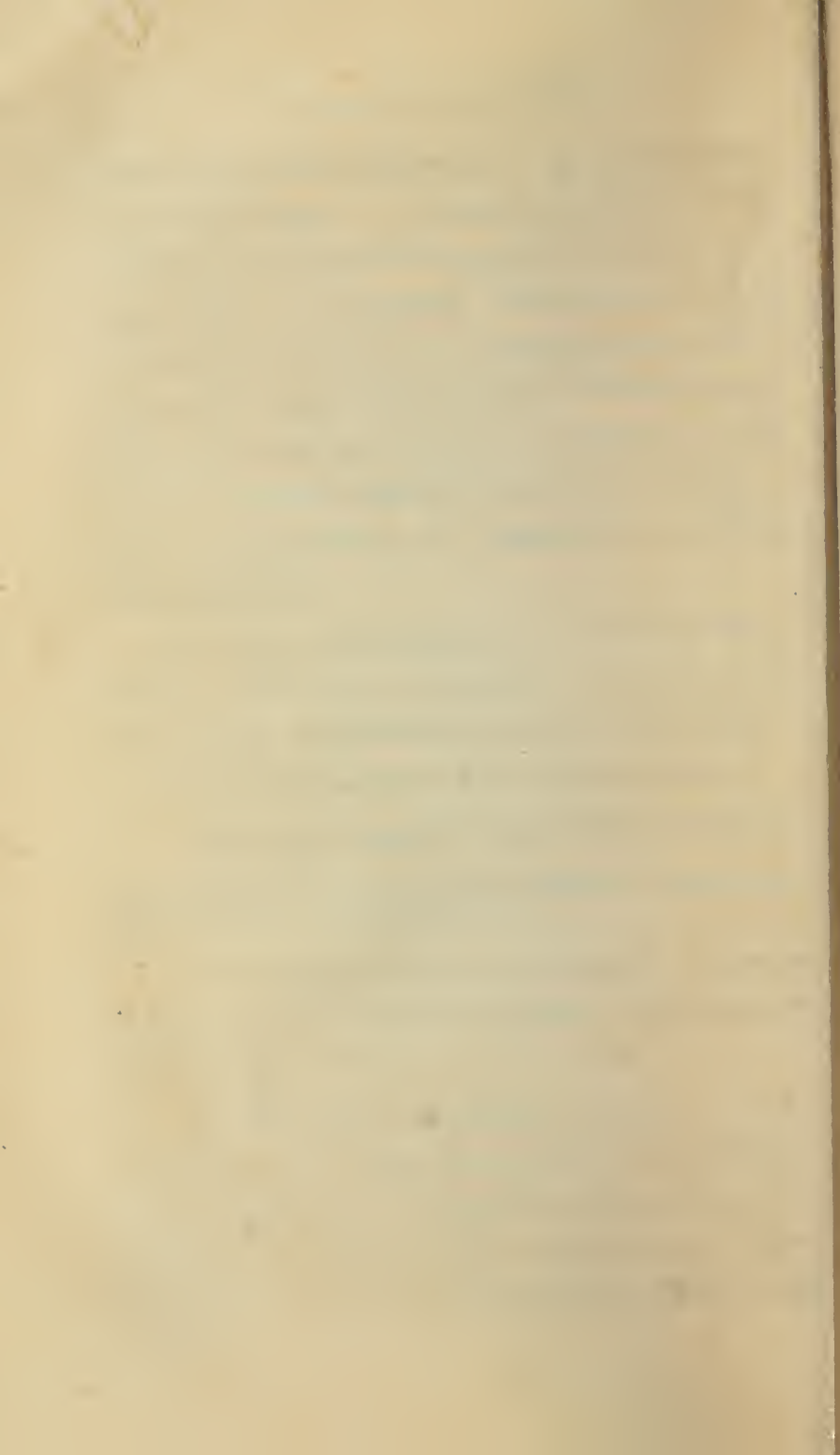
इत्थं भावे प्रमाणमस्त्युत न ? न चेदद्वैतादिरूपा-
सिद्धिः । अस्ति चेत्—न प्रत्यक्षादि, रूपाद्यभावात् ।
नापि शाब्दः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्—इत्याशङ्क्याह

७४ ब्रह्मणोवाग्ब्रह्मव्यवहारविषयत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता]

तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः
प्रकाश्यते । तेन परमार्थतो ऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्प-

१ यथा उद्गततृणत्वादिकं काकादिपदैरवाच्यमपि “ काकवन्तो
देवदत्तस्य गृहा ” इत्यत्र लक्षणयैव तात्पर्यमूलकया बोध्यते एवमेवापदार्थो
ऽपि ब्रह्म शब्दैर्बोध्यत एवेत्यर्थः ।

२ उपनिषदाम् ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यम् न तु ब्रह्म
पदार्थः वाक्यार्थो वा, धर्मोपग्रहं विना शक्तेर्योग्यतादेर्वा (शाब्दबोधकार-
णीभूतस्य) अनिरूपणात् । नित्यं विज्ञानमानन्दम्रह्मेति नित्यविज्ञानानन्द-
पदैराविद्यके एवार्थे प्रत्येकं गृहीतशक्तिभिः सम्भूयोच्चारणबलात् तात्पर्यब्र-
ह्मवाचिद्यादशायां ब्रह्म बोध्यत इति तत्र श्रुतीनाम्प्रामाण्यमित्यर्थः । (शां)

र्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नाविद्यादशाया पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते । वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् ।

* तदिति * । अन्यतः सिद्धस्य देवदत्तगेहस्य परतो व्यावृत्तिद्वारेण काकाधिकरणवाक्यं यथा प्रमाणं भवति तथा स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो विद्यातत्कार्यव्याकीर्णस्य ततो व्यावृत्त्यर्थः किञ्चिदुपलक्षणधर्मप्रतिपादनेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा शब्दत्वेन गृहीतसम्बन्धाः शब्दा भागत्यागलक्षणया सो ऽयं देवदत्त इति वच्चैतन्यं ब्रह्मोपलक्षयन्ति । तेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावे ऽपि शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मण इति । अत एव धर्मोपग्रहेत्यत्रावाच्यत्वमात्रमुक्तमिह लक्ष्यत्वमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मणि प्रमाणप्रमेयविभागाभावान्नोपलक्षणन्यायेनापि श्रुतेः प्रामाण्यमित्याशंक्य प्राग्विद्योत्पत्तेः सर्वमस्त्येव, उत्तरकालं तु तदभावो नानिष्ट इत्याह * तेनेति * । शब्दाविषयस्य ब्रह्मणः कथं श्रुतिप्रमाणकत्वमिति तत्राह * परेति * । पदार्थ एव वाच्यो न वाक्यार्थस्तस्य तात्पर्यगोचरत्वात्पदाभिहितानामेव पदार्थानां योग्यताद्यनुरोधेन वाक्यार्थप्रतिप्रादकत्वाभ्युपगमाच्च परब्रह्मणो ऽपि वाक्यार्थत्वादवाच्यस्यापि श्रुतिप्रमाणकत्वमित्यर्थः । शब्दान्तरवाच्यस्येव तीरादेर्लक्ष्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मणो ऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यत्वादिकं वाच्यमन्यथा ऽलक्ष्यत्वमित्याशंक्याह * वस्तुत इति * । स्फुरितत्वे सति वाच्यत्वाद्यसत्त्वेनालक्ष्यत्वाददर्शनात् केवलव्यतिरेकभावादवाच्यस्य माधुर्यविशेषस्यामेय-

सौषुप्तसुखस्य च लक्ष्यत्वदर्शनात् स्वतःसिद्धस्य
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वसम्भव इति भावः ।

ज्ञानं न स्वप्रकाशं शास्त्रगम्यत्वाद् धर्मवत्,
विपक्षे ऽनुपपद्यमानक्रियाकर्मभावप्रसङ्गो बाधक
इत्यभिप्रेत्य चोदयति

७५ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का]

“ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदम्,
क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । कार्या क्रिया
हि कर्मणो भवति । कर्म च कारकं क्रियायाः । न च
स्वेनैव स्थानिष्पादनं शक्यम्, पूर्वापरभावविशेषस्य हेतु-
हेतुमद्भावरूपत्वात् । न च तस्मादेव तदेव पूर्वमपरञ्च
सम्भवति, तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् ।
तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नो
ऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् ।”

* नन्विति * । प्रकाशक्रियाप्रकाश्यकर्मणोर्भेद-
व्याप्ततया तदभावे ऽसम्भवादित्याह * क्रियेति * ।
क्रियाकर्मभावो जन्यजनकभाव इत्यर्थः । जडत्वं प्रका-
श्यत्वे प्रयोजकमजडत्वं प्रकाशत्वेन भेदो ऽभेदो वेत्या-
शङ्क्याह * कार्येति * । प्रकाशपुष्कलकारणादुत्पद्य-
मानाऽऽत्मकर्मकैव जायतामित्याशङ्क्याह * क्रियेति * ।
कर्मणः कारकात्क्रियाभवति । ‘हि’ यस्मादित्यर्थः ।
क्रियास्वरूपपर्यालोचनया क्रियाकर्मणोरेकत्वं निरस्य

कर्मस्वरूपपर्यालोचनया च निराचष्टे *कर्मैति*। ध्वंस-
स्थोपादानव्यतिरेकवत्प्रकाशक्रियायाः कार्यकारण-
भावः स्वत एव किं न स्यादित्यत आह *न चेति* ।
स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयाद्धेत्वंतरमाह * पूर्व-
ति * । नियतपूर्वत्वं कारणत्वं नियतोत्तरत्वं कार्यत्व-
मिति यावत् । ततो वा किमित्यत आह *न चेति* ।
एकस्याप्यनेककालसम्बन्धितया पूर्वापरभावो ऽस्ति,
अत उक्तं *तस्मादेवेति* । द्रव्याद्याकारेणाभेदे ऽपि
मृद्वटयोः पूर्वापरभावो ऽस्ति, तत उक्तं *तदेवेति* ।
एकस्य युगपत्पूर्वापरीभावासम्भवं दर्शयितुं तत्पूर्वश-
ब्दार्थमाह * तदिति *। तेन कार्येणानवच्छिन्नः कालः
कार्यात्पूर्वकालस्तस्मिन् कार्यसद्भावः स्वीक्रियते न वा ।
न चेदेकस्य कार्यकारणभावासम्भवः सिद्धः । स्वीक्रि-
यते चेत्तत्राह * तदेति * । एकस्मिन्नुपाधौ कार्यतद-
भावयोरनुप्रवेशे विरोध इत्यर्थः । तदुक्तं कुसुमांजलौ-
'उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मा-
दिति पक्षानुपपत्तेः पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावो
न चैकं पूर्वमपरं च तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वादिति' ।
क्रियाकर्मणोः कार्यकारणभावेनासिद्धेनैवैकस्य तद-
भावः कथं साध्यत इति परिहरति

१ प्रथमस्तवके पृ. ४३। उत्पत्तेरिति । स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वम्भ-
वेत् तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात् । न चैवम् । असतो ऽपि हेतुत्वे
पश्चादपि कार्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः । कार्यकारणयोर-
भेदे विरोधान्तरमाह पौर्वापर्येति । पटार्थिनः पटमेव नोपाददते, किन्तु तत्पू-
र्वकालवर्तिनस्तन्तूनिति लोकव्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोध इत्यर्थः ।
'तत्त्वस्य' पौर्वापर्यस्येत्यर्थः । (प्रकाशः)

७६ उक्तविरोधपरिहारः]

मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्, क्वचिञ्जनकतामादाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात्, कारणव्यापरविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यहारोपपत्तेः ।

मैवमिति । क्रियामात्रस्य न कर्मजन्यतानियमः अकर्मकधात्वर्थेषु व्यभिचारात् । नापि ज्ञानस्य तन्नि-
यमः, अतीतार्थज्ञाने कर्मजन्यत्वासंभवादिति भावः ।
अतीतस्य संस्करात्मनास्थितस्य स्वसंवेदनजनकत्वं
सम्भवतीत्याशंक्याह * सर्वथेति * । अनागतत्वा-
देव संस्कारो ऽपि नास्तीत्यर्थः । कथम् तर्हि जानातेः
सकर्मत्वव्यपदेशः कर्मणि कारकत्वव्यपदेशश्चेत्याशं-
क्याह * क्वचिदिति * । सम्प्रयोगस्य विषयव्या-
पारत्वात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारकत्वाभिप्रायेण
कारकत्वादिव्यपदेशो न विरुध्यत इत्यर्थः । तच्च ज्ञानं
वृत्तिरूपमिति न क्वचिदपि संवेदनञ्जन्यमिति
रहस्यम् ।

क्व चिक्रियायाः कर्मजन्यत्वमूरीकृत्य पर्यहा-
पीत् सम्प्रति कर्मत्वमेव न निरूपणगोचर इत्याह

७७ कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वेनोक्तदोषस्य परिहारः ।

किञ्च तत्कर्मत्वम् यत् स्वं प्रति विरुध्यते ?

(१) “परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति” चेन्न, अपादान-

स्यातिव्याप्तेः । ‘अपदानङ्कर्मपीति’ चेन्न, ‘वृक्षार्षणम्प-
तति’ इतिवत् ‘वृक्षं पर्णं पतति’ इत्यपि स्यात् । “विव-
क्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति”
चेन्न, वस्तुतः सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा
तदपि स्यात् । “अपादानस्य कर्मत्वञ्च विवक्ष्यत इति
शाब्दिकसम्प्रदाय” इति चेत्, तर्हि निवृत्तसर्वकर्मव्यवा-
हारेऽपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता
वस्तुमात्रङ्कर्मेत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् । कथञ्च
लोकोत्तरप्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि कर्मत्वमस्तीति
ज्ञातम् । “अपादानेतरदीर्घं कर्मेति” चेन्न, तत्राऽपि
‘नदी वर्द्धत’ इत्यादौ तद्दृष्टेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः
सकर्मत्वापत्तेः । ‘अपादानेतरत्’ इत्यस्य स्थाने ‘क्रिया-

१ कारकविभक्तयो भवन्तीति यावत् (चित्सुखी) ।

२ कर्मत्वं वस्तुतो विद्यते चेत् तर्हि विवक्षाकारणस्य भावात् विवक्षा
द्वितीयाविभक्तिप्रयोगश्चेत्युभयमपि स्यात् (चित्सुखी) ।

३ तथा च परसमवेतपदोपादानप्रयासो व्यर्थ इति भावः (दीधिति) ।

४ वृद्धव्यवहारं विना कर्मत्वाधिगतिरपि न सम्भवति किमु तत्र लक्ष-
णोपन्यासः (चित्सुखी) ।

५ अपादानव्यतिरिक्तत्वे सति परसमवेतक्रियाफलशालि कर्मेति लक्षणं
विवक्षितमिति शङ्केत (चित्सुखी) ।

६ तदा समवेतवृद्धिक्रियान्यसंयोगविभागफलशालिनस्तीरस्य कर्मत्व-
म्प्राप्नोति । (चित्सुखी) ।

नाशक'—इतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् । विनाशलक्ष-
णायां वृद्धौ तदयोगाच्च । 'वृक्षं त्यजति' इत्यादावकर्मक-
त्वप्रसङ्गाच्च ।

‘आत्मानञ्जानामि’ इत्यत्र च परत्वाभावादक-
र्मकत्वापत्तेः । “तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वम्, कर्तृत्वभो-
क्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति” चेन्न ।
यतोऽस्तु तावदेवं यथाकथञ्चित्, तथाऽप्यध्यात्मविदो नि-
रुपाधिमात्मानञ्जानतो ज्ञानन्नात्मकर्मकं स्यात् । ‘पच्यते
ओदनः स्वयमेव’ इत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् । सर्व-
ज्ञमीश्वरम्मन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति

१ मूललक्षणेऽवादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह *आत्मानमिति* (शां)

२ आत्मनः कर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः (शां) ।

३ कर्तृत्वाप्युपाधिरहितस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमादिति शेषः ।

४ अनेनास्वरसः सूचितः । कर्माभिन्नत्वमुपाधनाम्, न तूपाहित-
स्यात्मनोऽपीति तथैवाव्याप्तिरित्यस्वरसवीजम् (शां) । उपाधीनाम्भेदेऽपि
विश्लेष्यस्याभेदेऽत्यस्वरसः (दीधिति) ।

५ यस्य ज्ञानिन आत्मा उपाधिरहितो यश्च ब्रह्मैवाहमिति सर्वञ्जानाति,
तस्य शुद्ध एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च । अतोऽत्र कथम् ‘आत्मानञ्जानामि’ इति
प्रयोगस्योपपत्तिः ।

६ यतोऽत्रक्रिया परसमवेता नास्ति ।

७ नैयायिकेनेत्यर्थ

फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः ।
तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदीवृद्धादिवत्कर्मापि
परिभाषितमित्यलं तदनुमतलक्षणगवेषणया ।

(२) “करणव्यापारविषयः कर्म” इति चेन्न ।

‘हस्तेन रामेणशरेण’ इत्यादावतिप्रसङ्गात्, लक्षणं विना-
ऽपि क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहा-
रोपपत्तेः ।

शेषञ्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

१ ‘फलनाशकत्वे’—तिकलकत्तामुद्रितपुस्तके पाठः । स एव च तात्प-
र्यपर्यालोचनया सम्यक्तरः प्रतिभाति । शङ्करमिश्रेण रघुनाथने विद्यासागरी-
कारेण च फलनाशकत्वेति पाठं स्वीकृत्यापि ‘फलनाशकत्वे’त्येव तात्पर्यत्वेन वर्णि-
तम् । सकलटीकासम्मतत्वात् ‘फलनाशकत्वे’त्येव पाठो मूले स्थापितः ॥ ‘फल-
नाशकत्वस्य’ इत्यस्यार्थ उक्तः (१) ‘फलस्य यत् (क्रिया-) नाशकत्वन्तस्य’ इति
विद्यासागर्या, (२) फलनाशकं यस्येति बहुव्रीहिः, ततश्च ‘फलनाशकत्वस्य’
इत्यर्थ इति दीधितिशाङ्कर्याभ्याम् ॥

२ ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म । न च सा ज्ञानक्रिया फलनाश्या,
नित्यव्यादिति तत्राव्याप्तिः (शां) ।

३ कथन्तर्हि कर्मलक्षणमनभिधाय स्वप्रकाशवादिना ज्ञानस्य स्वक-
र्मकत्वं वक्तुं शक्यमित्याद्यक्षेपापेक्षायामाह * शेषमिति * ।

४ ईश्वराभिसन्धिर्मदीय एव ग्रन्थः । तत्र स्वप्रकाशवादे ज्ञानकर्मत्वमेव
प्रकृतोपयोगि निष्कृष्य वक्ष्याम इत्यर्थः । तच्च ज्ञानस्य विषयत्वमेव ज्ञानकर्मत्वम्
ज्ञानार्थानव्यवहारविषयत्वम् । इदञ्च स्वप्रकाशवादिमते ज्ञानस्य स्वव्यवहारे हेतु-
प्रकाशत्वात्पपद्यत इति भावः । (दीधिति) ।

* किमिति * । तत् कर्मत्वम् च किमित्यर्थः ।
मीमांसकानां कर्मलक्षणं शक्ते * परेति * । फलभा-
गित्वम् कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिभाजि प्रसक्तिः
तन्निवारणायोक्तम् *क्रियेति* । गमनफलम् ग्रामदेव-
दत्तप्राप्तिः, सोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्त्रर्यपि विद्यते, तन्नि-
वारणायोक्तम् *परेति* । अतो ऽस्य लक्षणस्य भेदगर्भ-
त्वाद्भेदाभावे न स्यादित्यर्थः । अकर्मण्यप्येतल्लक्षणम-
स्तीति परिहरति * नेति * । वृक्षात्पर्णे पतति पर्णस-
मवायिपतनक्रियाजन्यविभागफलशालिनो वृक्षस्या-
पि कर्मत्वम् स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विमतं कर्म
भवितुमर्हति उक्तफलभाषित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
कर्मत्वानुमानात् न तत्रातिव्याप्तिरिति शक्ते *अपा-
दनमिति * । विमतम् द्वितीयान्तशब्दवाच्यम् कर्म-
त्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्मै-
षमिति परिहरति * नेति * । न च घटः क्रियत
इत्यादौ व्यभिचारः, तस्यापि घटं करोतीति तस्या-
मेव क्रियायाम् प्रयोगान्तरे तद्वाच्यत्वादिति । द्विती-
यान्तशब्दवाच्यत्वे कर्मविवक्षाविषयत्वम् प्रयोजकम्
न कर्मत्वमतोप्रयोजक इति शक्ते * विवक्षेति * ।
यदस्ति तदुच्यत एवेति नियमो नास्ति विवक्षामू-
लत्वात् पौरुषेयप्रयोगस्य, अयुगपद्विवक्षितत्वाच्च का-

१ परपदङ्कर्मभिन्नपरम् ।

२ तदप्युक्तकर्मलक्षणाक्रान्तमेवेत्यर्थः ।

३ कर्मत्वमस्य प्रयोजको नेत्यर्थः । 'अत' इत्यत्र षष्ठीस्थाने सार्ववि-
माकेकस्तसिलु ।

रकांशोमिति भावः । विमतं कर्मत्वविवक्षागो-
चरः वस्तुतस्तद्रूपत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति साधनव्या-
प्त्या दूषयति * नेति * । ताद्रूप्यङ्गकर्मत्वन्तस्य वस्तुतः
सत एव चेद्विवक्षागोचरत्वम् तदत्रापि स्यात् । तदि-
त्यव्ययेन विवक्षोच्यते विवक्षामूलभावाद्विवक्षाप्र-
योगौ स्यातामिति भावः । साधनव्यापकत्वानुमानं
व्याकरणस्मृतिविरुद्धकालात्ययापदिष्टमिति शङ्कते
* अपादानस्येति * । प्रमाणतर्काविनुपन्यस्य सम्प्र-
दायमात्रात्प्रत्यवतिष्ठतः काचिदपि लक्षणव्यवस्था न
स्यादिति परिहरति * तर्हीति * । निवृत्तः सर्वेषां
कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तत्रापि कर्मत्वमभ्युपग-
च्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं समर्थितं स्यात् ।
अतिव्याप्त्यभिधाने ऽस्त्येव कर्मत्वम्, किं तु विवक्षा
न कर्त्तव्येति वैयाकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्य-
त्वादित्यर्थः । पूर्वमपादाने ऽपि कर्मत्वमभ्युपगम्य
द्वितीयादिप्रसङ्ग उक्तः, इदानीन्तदपि न, प्रमाणाभा-
वादित्याह * कथमिति * । लोकादुत्तरा उद्गता
प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञः । उक्तातिव्याप्तिव्यावृत्तये
ऽपादानान्यत्वेन लक्षणं विशिष्टम् इति शङ्कते
* अपादानेति * । ईदृशं परसमवेतक्रियाफलशाली-
ति यावत् । अतिव्याप्त्यन्तरेण दूषयति * तत्रापीति * ।
नदीसमवेता वृद्धिक्रिया, तस्या अप्राप्ततीरभागेन
संयोगविभागौ फले भवतः, तद्भाजोऽपि तीरस्य कथि-
तलक्षणत्वात्कर्मत्वं प्राप्नोति । न च तल्लुक्तम् । द्वितीयाप्र-
योगादिप्रसङ्गाद्वृद्धिधातोरकर्मत्वविरोध इति यावत् ।
आदिपदेनाग्निर्ज्वलतीत्यादिसंग्रहः । क्रियानाशकत्वे

सति परसमवेतक्रियाजन्यं यत्तद्भागि कर्मेति लभ्यते,
 न चैवमतिव्याप्तिः, पर्णसमवेतपतनक्रियाजन्यवृक्ष-
 निष्ठविभागस्य पतनानाशकत्वात्, द्रव्यांतरसंयोग-
 स्यैव क्रियानाशकत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, गंतृसमवेत-
 गमनविनाशकप्राप्तिफलशालित्वात् ग्रामादेः कर्मण
 इत्याशंक्याह *अपादानेतरदिति* । वृद्धिक्रियाफलस्य
 संयोगादेः वृद्धिक्रियानाशकत्वात्तद्भाजः तीरादेः कर्म-
 त्वप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः । 'वृक्षं वृद्धं वर्द्धकि'रित्यत्र ना-
 शलक्षणवृद्धेर्नाशान्तराभावादुक्तलक्षणात् वृक्षस्याक-
 र्मत्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्तिमाह *विनाशेति* । वृद्धिः परि-
 स्पन्दक्रियैव न भवति, किं तु महता जलावयविना-
 ऽरूपस्य जलावयविनो विनाशः । तेन न तीरादावति-
 व्याप्तिरित्याशंक्य नाशलक्षणत्वे वृद्धेः संयोगादिफल-
 त्वायोगाक्रियात्वमेष्टव्यम् । अतश्चातिव्याप्तिस्तदव-
 स्थेत्युच्यत इति केचित् । नाशक्रियाया अपि क्षणिक-
 तया नाशोऽस्ति तत्फलस्य ध्वंसस्यैव नित्यत्वात् । न
 चानवस्था, दृष्टत्वादेव । अतो नाव्याप्तिरित्याशंक्याह
 वृक्षमिति । त्यजिक्रियाजन्यविभागफलस्य तत्क्रि-
 यानाशकत्वाभावात्तद्भाजो वृक्षस्य कर्मत्वं न स्यादतो
 वृक्षं त्यजतीति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । विभागः
 क्रियानाशकः क्रियाफलत्वासंयोगवदिति चेन्न । पर्ण-
 वृक्षविभागे व्यभिचारात् तस्यापि पक्षत्वे तत्रैव
 बाधादिति ।

ननु न कर्ममात्रस्येदं लक्षणमुच्यते किं तु ज्ञा-
 नकर्मण इत्याशंक्याह *आत्मानमिति* । निरुपा-

धिस्वरूपस्यैकत्वे ऽपि सोपाधिकस्य भेदात् ज्ञातुर्ज्ञेया-
दन्यत्वमेकस्मिन्नपि देह इति शक्ते * तत्रेति * ।
शरीरेंद्रियविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं कर्तृत्वाद्युपहितस्य ज्ञेय-
त्वमित्यर्थः । न विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वांतरम्, कृ-
शानुयुक्तो गिरिस्तद्ध्वजयुक्तत्वादित्यादौ हेतुसाध्ययो-
र्वैयधिरण्यप्रसंगात् । अंगीकृत्याप्यव्याप्तिमाह * नेति * ।
सर्वोपाधिप्रहाणेन ब्रह्मैवाहमिति यद्विज्ञानं तदभिज्ञातुः
परत्वाभावादात्मकर्मकं न स्यात्, अतश्च न ज्ञानकर्म-
लक्षणम्, सामान्यलक्षणांतरादर्शनाच्च कर्ममात्रलक्षण-
मेवेदमिति भावः । कर्मैव सद्यत्र कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तत्र
व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेन च
वैयाकरणेन कारकत्वांगीकारात्कर्मत्वं न स्यादित्याह
* पच्यत इति * ।

एवं तत्त्वविन्मतमनुसृत्य लक्षणम् प्रत्यक्षेपि । संप्र-
त्यौलुक्चमतावलंबनेनापि प्रतिक्षिपति * सर्वज्ञमिति * ।
नित्यज्ञानाधार ईश्वर इति तेन लक्षणांगीकारात्सर्वज्ञं
मन्यमानेन नित्यज्ञाने भगवति फलस्य क्रियानाशक-
त्वानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेरितिसंबन्धः । नि-
त्यत्वादेवेश्वरज्ञानस्य स्वजन्यव्यवहारादिलक्षणफल-
नाशयत्वं नास्तीति विश्वस्य तत्कर्मत्वं न स्यात् । अस्ति
च तत्, तस्य सर्वज्ञत्वात् । तेन त्वदुक्तलक्षणमीश्वर-
वादिनं प्रत्यव्यापकमित्यर्थः । यस्माद्दृष्टमिदं लक्षणं
* तस्मादित्युपसंहरति * । यथा वस्तुता नदी
त्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना “यूस्याख्यौ न-

दी'”, “वृद्धिरादैर्चू”, “अदेङ्गुणै” इत्यादिसंज्ञा शब्द-
सिद्ध्यर्था कृतान सार्वत्रिकी तथा कर्मसंज्ञाऽपीत्यर्थः ।

तर्हि करणव्यापारविषयः कर्मेति लक्षणमस्तु
तत्रोक्तबाधाभावादित्याशङ्क्याह *करणेति* । न च
करणव्यापारविषयत्वं कर्मलक्षणम्, ‘हस्तेन रामेण
शरेण विद्ध’ इत्यत्र हस्ताख्यकरणव्यापारविषयतया
शरस्यापि कर्मत्वप्रसंगादिति ।

कर्मव्यवहारानुपपत्त्या कर्मपदार्थस्तल्लक्षणं चेष्ट-
व्यमित्याशङ्क्यान्यथोपपत्तिमाह *क्रियेति* । क्रिया
जनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यम् कर्मेति संकेतमात्राद्व्य-
वहारोपपत्तेरलं लक्षणगवेषणयेति पूर्वेण सम्बन्धः ।
द्वितीयाप्रयोगादिव्यवहारोपपत्तयेऽनुगतं किमपि रूपं
वक्तव्यञ्चेत्, लक्षणमेव किं नोच्यत इत्यत आह
शेषं चेति । क्रिया नात्मनः परिस्पन्दः, तस्य
मूर्त्यनुविधायित्वात् । परिणामश्चेत्तर्हि तत्फलस्य घटा-
दिवत्परिणाम्याश्रिततया पटादेरपरोक्षत्वं न स्यादिति
कर्मलक्षणमव्यापकमित्यादीश्वराभिसंधिसंज्ञके प्रक-
रणे दर्शयिष्याम इत्यर्थः ।

एकस्य क्रियाकर्मभावासम्भवं निरस्य विषयवि-
षयिभावासम्भवं निराचिकीर्षुः परमुखेन चोदयति
७८ अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का]

“ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् ।
विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता । सम्बन्धश्च भेदमन्तरे-

णासम्भवदवस्थितिः, सम्बन्धस्वमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमिति व्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । ”

नन्विति अतिशयजनकत्वं विषयित्वम्, तत्त्वञ्च विषयत्वम्, अतो न भेदोऽभेदो बोधयुज्यत इत्यत आह *विषयीति* । संबन्धोऽपि संबन्धिस्वरूपाश्रयो न भेदाश्रयः, तेन तदुपयोग इत्यत आह *संबन्धश्चेति* । कस्य केन संबन्ध इति तृतीयापष्टीनिर्दिष्टतया तयोरिति द्विवचननिर्दिष्टतया च भिन्नयोरेव संबन्धत्वाद् व्यापकभेदाभावे व्याप्यसंबन्धाभावो निश्चीयत इत्यर्थः । संबन्धो भेदाधीनः प्रतीतभेदस्यैव प्रतीयमानत्वाद्, विशेषणविशेष्यभाववदिति प्रयोगमप्युक्तेऽर्थे दर्शयति *संबन्धेति* । संबन्धिनोः स्वरूपं संबन्धिस्वरूपम्, तस्य भेदस्तस्य प्रमितिः प्रमा, तस्य व्यतिरेके ऽभावे संबन्धमितेर्वैपरीत्यावधारणात् अभावनिश्चयादिति यावत् । यद्वा भेदसंबन्धयोर्व्याप्यव्यापकभावमभिधाय तत्प्रमयोरपि दर्शयति, तदधीनत्वान्मेयासिद्धेरिति ।

संबन्धमात्रस्य भेदाधीनत्वोक्तौ भागे सिद्धसाधनता, विषयविषयिभावसंबन्धपक्षीकरणे तस्य संबन्धिस्वरूपतया भेदव्याप्तत्वे साध्ये बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति

१. यत्र सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव सम्बन्धप्रमा, प्रकृते च सम्बन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या सम्बन्धप्रमा निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ यद्वा भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणम्, अतः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ (शां)

७९. तन्निरासे—उक्तसम्बन्धस्य सङ्गतत्वम्]

मैवम् । विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाङ्गिन्नः । तथाभूतत्वेऽपि चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यम्, अनवस्थाभयात् । तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनो भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात्, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवस्यति । तदवगमोऽपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति । को विरोधः ॥

* मैवमिति * । विषयविषयिभावो न सम्बन्धिभेदव्याप्तः संबन्ध्यभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवादिति सत्प्रतिपक्षता चेत्याह * विषयेति * । “ननु विषयप्रतियोगिकभेदेन विषयिस्वरूपस्य विषयिप्रतियोगिकभेदेन विषयस्वरूपस्याव्याप्तत्वात्साध्यशून्यत्वं निदर्शनमिति” । मैवम् । मामहं विजानामीत्यत्रात्मनि व्यभिचारात् । किं च यद्विषयस्वरूपं तद्विषयिस्वरूपभेदेन व्याप्तमिति यद्व्याप्तिग्राहकं संवेदनं तेन स्वेन स्वयं गृह्यते न वा । न चेत्, सर्वोप-

१. त्वयाऽपि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाभ्युपगम्यते । अन्यथा तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयम् । एवञ्च पर्यवसानं स्यादित्यर्थः । (शां)

२. भिन्नसम्बन्धिमितिः सम्बन्धमितिप्रति न कारणत्वम्, न वा व्यापकत्वम्, व्यभिचारात्—इत्याह तथा सतीति ॥ (शां)

संहारवत्याव्याप्तेरसिद्धिः । गृह्यते चेत्, तत्रैव व्यभिचार
इत्यलम् । विषयविषयिभावः संबंधिनोर्भिन्नः, संबन्धत्वा
त्संयोगवदिति तार्किकमताद्युत्थानेऽपि दोषमाह *त-
था भूतेति* । अयं भावः । विषयविषयिभावस्य संबं-
धिस्वरूपाद्भेदे तेन संबन्धोऽस्ति, उत न । न चेत् 'तत्संबन्ध'
इति न स्यात् । अस्ति चेत्, तस्यापि भेदे संबन्धांतर-
मित्यनवस्थानात् स्वाश्रयात्मकत्वं संबन्धिस्वरूपत्वमे-
ष्टव्यम् । ततो वरं प्रथमसंबन्धस्य तत्स्वीकरणम्,
अन्यथा वैरूप्यप्रसंगादिति । अन्तिमसंबन्धस्य संबं-
धिस्वरूपत्वे तव किमायातमित्याशङ्क्याह *तथा
सतीति* ।

के चित्पुनरिदं ग्रन्थत्रयमेवं व्याचक्षते । संबं-
धस्य संबन्धिस्वरूपाव्याप्तिरेकात् संबन्धिस्वरूपवदेव न
संबन्धिभेदव्याप्तत्वमतः संबन्धप्रमितेरपि न तद्भेद-
प्रमितिर्व्याप्तत्वमिति परिहरति *मैवमिति* । यद्वा
संबन्धिमितेः संबन्धिभेदप्रमितिसहचारो यथा क्व-
चिद्दृष्टस्तथा संबन्धप्रमितिः संबन्धिस्वरूपात् संबन्ध-
स्याभेदप्रमितिसहचारो ऽपि दृष्ट एवेति त्वन्मते
तदभावात् । घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावः संबं-
धिभ्यां भिन्नः किन्न स्यादिति प्रतिबन्दिन्यायेन प-
रिहरति *मैवमिति* । तर्हि विषयविषयिभावः
संबन्धिभ्यां भिन्न एवेत्याशङ्क्याह *तथाभूतत्वे-
ऽपीति* । ततः किं स्यादित्यत आह *तथा सतीति*
साऽन्तिमसंबन्धमितिः संबन्धिस्वरूपाद्भेदमनादायैव प-
र्यवस्यतीत्यभ्युपगंतव्यम् यथा तथा प्रथमसंबन्धमिति-
रपि स्यादिति भावः ॥

कस्य केन सम्बन्ध इति भिन्नाधिकरणतया प्रतीय-
मानत्वं सम्बन्धधर्म इति यदुक्तं तत्राह * स्वभावेति*
संबंधान्तरपूर्वकत्वस्य संयोगादिसंबन्धधर्मत्वे ऽपि स-
मवाये तथात्वं त्यक्तम् अनवस्थाभयात् । तथा स्वभावस-
म्बन्धस्याप्यनवस्थाभयाद्भिन्नाधिकरणत्वं त्याज्यमिति
भावः । प्रथमो विषयविषयिभावः संबन्धिभेदमन्त-
रेण पर्यवसितुमर्हति विपक्षबाधकोपपन्नत्वे सति स-
म्बन्धत्वादान्तिमसंबन्धवदित्याह * तथेति * । तत्प्रतीतिः
सम्बन्धिभेदप्रतीतिमन्तरेण पर्यवस्यति उक्तविशे-
षणसंबन्धिप्रतीतित्वादान्तिमसंबन्धिप्रतीतिवदित्या-
ह * तदिति * ।

ननु घटतज्ज्ञानयोर्भिन्नयोर्विषयविषयिभावः सं-
वेदने त्वेकस्मिन्नेवेति मात्रया [कलया] ऽपि वै-
लक्षण्ये विरुद्धयोरुभयोः पारमार्थिकत्वायोगादे-
कतरस्य बाध्यता स्यात्, सा च संवेदनस्यैव युक्ता घ-
टतज्ज्ञानविषयविषयिभावस्य सर्वलोकसिद्धस्या-
बाध्यत्वादित्याशङ्क्याह

८० लौकिकविषयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदेऽदोषः]

नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्बाधविषयविषयिभावस्ततो मा-
त्रयापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्रं
स्यात् । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वम्,

१. भेदे सति योऽयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोऽपि
बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात् । यथा सर्वलोकसिद्धः शरी-
रादावात्मव्यवहारः, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः । (शां)

२. लोकसिद्धे घटादौ स्वप्रकाशत्वे वा ॥

परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरन्-
नुगमेपि' न दोषः ।

न चेति । एकतरस्य बाध्यताङ्गीकारादिति हेतु-
माह *अस्तीति* । घटश्च तज्ज्ञानं च घटतज्ज्ञानमिति
समासः । कुतो बाध्यत्वमित्यत आह *अविद्ययेति* ।
घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावो बाध्योऽविद्याविला-
सविषयविषयिभावरूपत्वात् रजततज्ज्ञानयोर्विषय-
विषयिभाववदित्यर्थः । विषयविषयिभावस्वरूपत्व-
लिङ्गेन बाध्यत्वमत्रापि किन्नोन्नीयत इत्यत आह
परमार्थेति । जडस्यैव स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भ-
वेन कल्पितत्वात् तद्विषयविषयिभावस्यैव बाध्यत्वं
सकलकल्पनाधिष्ठानतया स्वप्रकाशविज्ञानस्य पर-
मार्थत्वात्तदभिन्नो विषयविषयिभावोऽपि परमार्थ
इत्यर्थः । तर्हि वैरूप्यमेकत्र भेदगर्भत्वं बाध्यत्वं च न
तथाऽन्यत्रेत्यत आह *इतीति* । ऐकरूप्यासम्भ-
वेन वैरूप्यं न गौरवाय । यथा गुणादीनां पारतन्त्र्ये सम्-
वेतत्वे प्रयोजकं समवायस्य तु स्वभाव इति वैरूप्यं
न दोषः परेषां तद्वदित्यर्थः ।

एवं तावत्क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो
वा स्वप्रकाशत्वमित्यपि सिद्धांताङ्गीकारेण परकीयं

१. लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वम्, स्वप्रकाश-
विषयविषयिभावस्य चाभेदघटितत्वम्—इत्यननुगमो (वैरूप्यम्)
न दोषः । भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिशोपादननुगम-
स्यैवापास्तत्वात् ॥ यद्वा स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचि-
त्पारमार्थिक इत्यननुगमेऽपि न दोषः, इष्टत्वादित्यर्थः ॥ (शां)

चोद्यंचूर्णितमम्, इदानीं सिद्धान्तावलम्बनेनास्य चो-
द्यस्य नावसरोऽपीत्याह

[८१. उक्तसम्बन्धादेः स्वप्रकाशार्थेऽनभ्युपगमः]

अथवा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविष-
यिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेवं । यथा तु
भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्ध्यवहारव्यवस्था, सत्ता तु
स्वयमेव सद्रूपा, न चैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः, तथा
ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

* अथवेति * । स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति स्वप्रका-
शत्वमुक्तरूपं विहायान्यः स्वप्रकाशशब्दार्थो न लक्ष्यत
इत्याशंक्याह * यथेति * । द्रव्यादौ सत्तासमवायात्सदि-
ति व्यवहारः, सामान्यविशेषयोस्तु सत्तयैकार्थसम-
वायात्समवायस्य सत्तैकाश्रयत्वात्, सत्तायां तु सद्रूप-
वहारः स्वयमेव सत्तारूपत्वात्-इति व्यवस्था यद्वत्त-
थेत्यर्थः । सत्तायां सत्तासंसर्गो ऽस्त्युत न । न
चेत्, नरशृंगवत्सद्ध्यवहारो न स्यात्, अस्ति चेत्,

१. “ ननु सिद्धत्वेन कर्मत्वम्, असिद्धत्वेन च क्रियात्वम् । त-
नुभयश्चैकदा विरुद्धम् । एवं ‘विषयावेयविभावः सम्बन्धः सम्ब-
न्धिद्रव्यादाभेदः’ इति कथञ्चिदनवस्थाभिधेनाङ्गीकृतम् (यद्यपि-त
दपि तत्त्वतो विरुद्धमेव) । ‘य एव सम्बन्धः स एव सम्बन्धी स-
एव चापरः सम्बन्धी’ इति तु सर्वथा दुर्घटम् केनानुरोधेनाभ्युपे-
यम् ? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम् ? ” (इति पू-
र्वपक्षिणो हृदयम्) ॥ यदि लोकसिद्धो विषयविषयिभावो नाद्वैतं
सहते तदा सो ऽपि त्यज्यतामिति सिद्धान्ताभिप्रायः ॥ (शां)

२. यथा सत्तायां तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमास्थेयम्, तथा
परसिद्धिर्ज्ञानात्, ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः । (शां)

स्ववृत्त्यापात इत्यत आह * नेति * । प्रदीपो घटादिकं स्वसंसर्गितया प्रकाशयन्नपि स्वात्मनि तमो निवृत्तिं प्रकाशरूपत्वेनैव करोति यथा तद्वदित्यर्थः । दृष्टांतोक्तमर्थ्यन्दाष्टीतिके प्रदर्शयिव्यन्नाह * तथेति * । ज्ञानं सजातीयपरनिरपेक्षत्वे सति व्यवहारगोचरः(?) परत्र व्यवहारहेतुत्वात्सत्तावदित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वे तत्प्रयुक्तं व्यवहारगोचरत्वं न स्यादित्याशंक्य समासाविषयस्य गुणपदार्थस्य समाससिद्धपदप्रयुक्तव्यवहारगोचरत्वबहुपपत्तिरित्याह

८२. 'ज्ञानं स्वतः सिद्धम्' इत्यस्य समर्थनम्]

अथ वा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । सोऽयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र

१. 'स्ववृत्तेः' स्वतस्सिद्धतायाः भवद्नभिप्रेतायाः 'आपातः' पतनम् ॥

२. "ननु 'ज्ञानं स्वतएव सिद्धम्' इत्यनुपपन्नम् । 'स्वत' इति पञ्चम्या सिद्धिर्भाति स्वस्थ हेतुत्वमभिधीयते । सिद्धिश्च द्वयी-ज्ञप्तिः उत्पत्तिर्वा-न स्वस्माद्भवितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्य-ज्ञापकभावस्य वा सम्बन्धस्य भेदघटितत्वात् ॥ सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा, किन्तु विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादिना सद्न्तरगुणेन 'सत्ता सती' इति गौणो व्यपदेश इति महद्वैषम्यम्"—इति पूर्वपक्षिण आशयम्मनसि कृत्वा समाधत्ते अथवेति ॥ (शां)

३. ब्रह्मस्वप्रकाशतावादे विषयस्यानभ्युपगमात्—'ज्ञानं स्वविषये व्यवहारम्प्रवर्तयति' इति तत्रानभिप्रेतम् ॥

विषयाभावात् । एतावन्मात्रेण तु स्यात्, यथा स्वाऽविषये-
ऽपि कुंटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा
ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति ।

अथ वेति । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः, स च द्विधा,
तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञान इति । समासावयवप-
दार्थो गुणतया विशेषणतया ज्ञायते यस्मिन् स समास-
स्तद्गुणसंविज्ञानः । तद्यथा गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्डित् ।
अतिदेशोऽयं गाङ्गितीङादेशो गृह्यते न गाङ्गताविति
धातुङकारस्यानन्यार्थत्वात् कुटादयो ऽपि कुटकौटिल्ये
पुटभेदने इत्यारभ्य यावत् कुटशब्द इति । तेभ्यो गाङ्-
कुटादिभ्यः परे अञ्णितः प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिङ्-
ङ्गवन्तीत्यर्थः । कुटादीत्यत्र कुटस्य समासावयवपदार्थ-
स्याप्रधानतया समासाविषयत्वे ऽपि तं कुटं विशेषण-
मादायैवान्यपदार्थप्रधानस्य कुटादिभ्य इति समाससि-
द्धपदप्रतिपाद्यता यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति *तथे-
ति* । अयं भावः । कुंभमहमनुभवामीत्यत्रानुभवोऽनु-
भवितारं कुंभं चाश्रयतया विषयतया च व्यवहारयन्
स्वात्मनाऽगोचरमपि स्वात्मानमादायैव स्वतःस्फुरणेन
स्वात्मानि सुषुप्तिव्यावृत्तिमापाद्य विदितः कुंभं

१. अविषय व्यवहारप्रवर्तनङ्कूणामिव वेदान्तिनामपि तुल्यम्-
इति तन्मात्रे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्तः । (शां)

२. 'कुटः' घटः । 'घटः कुटानिपौ' इति कोशात् । (शां)
षट्वा गाङ्कुटादिस्त्रे कुटपदं दृष्टान्तः ॥

३. पाणिनि. १ । २ । १

इति विशिष्टव्यवहारमापादयतीति । ननु स्वाविषयं स्वात्मानमादाय विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्व-
प्रकाशता चेत्, मुक्त्यादौ स्वप्रकाशता न स्यादित्या-
शङ्काह * सोयमिति * । त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्राभाक-
राणां पक्षो नौपनिषदानाम्, अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः ।
ब्रह्मवादिनामपि स्वप्रकाशतापक्षो ऽयमेव किं न स्या-
दित्यत आह * तत्रेति * । सुषुप्तौ विषयासंस्पर्शो ऽपि
सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्या ऽनुभवसंभ-
वावगमात् स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयतया न विशिष्ट-
व्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्वप्रकाशतेत्यर्थः । स्वव्यवहा-
रहेतुः प्रकाशः स्वप्रकाश इति ब्रह्मवादिनां गुरुणां च
साम्यात् कथं स्वप्रकाशत्वे वैषम्यमित्यत आह * ए-
तावदिति * । कुटादावित्यादिशब्देन सनाद्यन्ता धात-
व इत्यादिसंग्रहः । तर्हि ज्ञाने व्यवहारसद्भावाभ्युपग-
माद् द्वैतव्याघात इत्याशङ्क्याह * अविद्येति * ।

विज्ञानप्रयुक्तव्यवहारगोचरस्य ज्ञानादन्यत्वं घ-
टादौ दृष्टं तद्विरुद्धमिदं स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं न
स्वीकारमर्हति प्रमाणाभावादित्याशङ्क्योपसंहारव्या-
जेन प्रागुक्तामर्थापत्तिं प्रमाणयति

(८६) स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् ।

तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति
तत् सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्र-
दर्शिता स्वीकारयिष्यति । तद्यथा—‘अन्यो ज्ञाता अन्यश्च
ज्ञेय’ इत्यन्यत्र दृष्टम् ‘अहम्’ इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या

त्याज्यम्, तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते । तदिदमाहुः । “प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्पि । इति(तं० वा० ३७४) ।

* तदिति * । जिज्ञासितविज्ञानस्याभावसमुदायानुपपत्तिर्विज्ञानसिद्ध्यनुपपत्तिर्वेत्यर्थः । अनुपपत्तेरपि दर्शनमूलत्वान्न दृष्टिविरोधो ऽनुपपत्त्या ऽपाकर्तुं शक्य इति चेन्मैवम् । व्यवहारानुपपत्त्या ऽन्यत्र दृष्टस्यैव कचिद्भवद्भिरपि त्याज्यत्वादित्याह * तदिति * । अहमित्यात्मव्यवहारो ऽनुपपद्यमानो ज्ञातृज्ञेयाभेदं कल्पयति यथा तथा जानामीतिव्यवहारो ऽनुपपद्यमानो ज्ञानतत्प्रकाशयोरभेदं गमयतीत्याह * तथेति * । अनुभूतेरननुभाव्यत्वे शशविषाणवदननुभूतित्वप्रसंगः सर्वत्र व्यवहारहेतोः प्रकाशस्य व्यवहार्यपदार्थादन्यत्वदर्शनात् ज्ञानव्यवहारहेतोः प्रकाशस्य ततो ऽन्यत्वं स्यात् । स्वयंप्रकाशसाधकप्रमाणविषयत्वे वेद्यत्वमविषयत्वे तदसिद्धिरित्यादि तर्कविरोधान्नार्थापत्तिरुदेतुमलमित्याशङ्क्याह * सर्वत इति * । अर्थापत्तेस्तावन्नयो दोषा अन्यथोपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिरसंभवश्चेति । न चैषामन्यतमो ऽपि दृश्यते तर्करूपापस्य पुनर्ज्ञानस्य वेद्यत्वे मानाभावाद्विपर्ययापर्यवसायित्वात् संभावनाबुद्धिमात्रजनकत्वान्निश्चायकत्वाच्च प्रमाणस्य तेनैव तर्करूपापो बाध्यत इत्यर्थः । अन्यत्रादृष्टानामप्यनुपपत्तिकानां कल्पना

गौरवदोषं न वक्ष्यतीत्यन्यैरप्यभाषीत्याह । * तदि-
ति * । प्रमाणवंत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ।
अदृष्टशतभागो ऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति ।
दोषनिरासस्यापि प्रमाणाधीनत्वात्प्रमाणवत्त्वे न गौ-
रवं दोषः । प्रमाणानामनन्यापेक्षत्वान्न तत्सिद्धोऽर्थो-
ऽन्येनापाकर्तव्य इत्यर्थः । “ दर्शनविरोधादेवासत्त्वं
वित्तेर्यथा नेष्यते तथा प्रकाशप्रकाश्ययोरन्यत्रान्यत्व-
दर्शनविरोधान्न स्वप्रकाशत्वमेष्टव्यम्—” इत्याशङ्काम-
पाकुर्वन्नुक्तमर्थं संक्षेपतो दर्शयति श्लोकद्वयेन

(८७) दृष्टताग्रहस्त्याज्यः ।

तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ।

वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।

नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति ।

* तस्मादिति * । ‘दृष्टवैमत्यं’ विषयविषयिणो-
रन्यत्वदर्शनविरोधम् अन्यथानुपपत्तिः ‘पिनष्टि’ चूर्ण-
यति । दर्शनविरोध एवानुपपत्तिं किं न बाधत इत्यत
आह * सैवेति * । नीलसंवेदनस्य नीलात्मत्वाभावे
संयोगाद्यसंभवानीलावभासो नोपपद्यते इति विज्ञा-
नवादिनोक्तार्थापत्तिभेददर्शनेन विरुध्यते यथा तद्वदि-
यमपि किं न स्यादित्यत आह * वाच्येति * । संयो-
गाद्यसत्त्वे ऽप्यध्याससंबन्धादपि तदवभासोपपत्तिरि-
त्यन्यथोपपत्त्यनुगृहीतभेददर्शनं बाधकम्, न तथेहान्य-

थोपपत्तिरूपलभ्यत इत्यर्थः । मा भूदन्यथोपपत्तिः, ता-
वता किमित्य आह * त्याज्य इति * । अर्थापत्तेर्दौर्बल्य-
हेतुरन्यथोपपत्तिर्न शक्यते चेदभिधातुं तदा सावका-
शनिरवकाशयोः सावकाशस्य दौर्बल्याद् दृष्टताया
आग्रह एव त्याज्य इत्यर्थः । एकतरस्य बाधकल्पना
ऽगतिकगतिः, अतो न युक्ता कथंचिदुभयोरप्युप-
पत्तौ । अस्ति चोपपत्तिरर्थापत्तिदर्शनमूलतया स्वतः-
सिद्धत्वपरतःसिद्धत्वयोरित्याशङ्क्याह * नहीति * ।
युगपत् क्रमेण चैकस्य जडत्वाजडत्वे विरोधादयुक्ते
इत्यर्थः ।

लक्षणमात्रस्य त्वया खण्ड्यमानतया ऽत्रापि वि-
चारस्य सद्बचनलक्षणयोगित्वाभावाद्नेन विज्ञानस्य
स्वप्रकाशतासिद्धिरित्याशङ्क्याह

(८८) विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा-

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधै-
र्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा । अस्माभिस्तु
स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति ।

* तदिति * । त्वत्पक्षे विचारतल्लक्षणयोः सत्त्वा-
दस्यापि विचारस्य सद्बचनलक्षणयोगित्वात् त्वद्रीत्या
ऽनेन विचारेण त्वया स्वप्रकाशता सुगमेत्यर्थः । न चा-
संमाकं साधकाभावात्स्वप्रकाशताऽसिद्धिर्विचारा-
द्यन्तरेणैवागमोपदेशाभ्यासासादितस्वानुभवसिद्ध-
त्वाभ्युपगमात्स्वप्रकाशत्वस्येत्याह * अस्माभिरिति * ।

एवं तावद्विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपाद्याधुना बौद्ध-

सिद्धान्तसमो ऽयं वेदान्तसिद्धान्तः सर्वशून्यताभ्यु-
पगमादिति यत्परेषामुपालम्भनं तदपाकरोति

(८९) बौद्धब्रह्मवादिनोर्भेदः ।

एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः
सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति । तदुक्तम्भगवता ऽलङ्का-
रावतारे ।

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः” ॥

इति—विज्ञानव्यतिरिक्तम्पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां
विलक्षणम्ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते । तथा हि नेदं सद् भ-
वितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्, नाप्यसदेव, तथा
सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः ॥

एवञ्चेति । किञ्चित् साम्यात्सुगतसिद्धान्तप्रवे-
शापादने, भेदाभेदाभ्युपगमात् क्षपणकसिद्धान्तप्रवे-
शः कौमारिलस्य, परतः प्रामाण्याभ्युपगमात् तार्किक-
स्य सुगतमतप्रवेशः, प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सर्वैरङ्गीकारा-
त्सर्वमतसांकर्यं च स्यादित्यर्थः । न च सर्वसाम्याद्बौद्ध-
सिद्धान्तप्रसञ्जनम्, ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारान-
ङ्गीकारात्मकविशेषादित्याह *यदिति* । ‘आदिमः’ प्र-
थमो बौद्धः सर्वमेव ज्ञानं ज्ञेयं चानिर्वचनीयं वर्णयति ।
शिष्यबुद्धिरक्षणाथमेव सुगतेन स्वप्रकाशत्वमुक्तम्, न
स्वरहस्याभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रपञ्चभावाभावसाधकवि-
ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं तेनापि नाङ्गीकृतमित्याशङ्क्य

तदीयवचनेनोपपादयति * तदुक्तमिति * । अलङ्काराव-
तारो नाम सुगतभाषित आगमविशेषः । “आदावन्ते
च यन्नास्ति वर्त्तमानकाले ऽपि नास्त्येव । यथा शुक्ति-
रजतम् । यद्यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते ।
यथा ऽश्वव्यतिरेकेण महिषः । संवेदनं च संवेद्यव्यति-
रेकेण नोपलभ्यते, अतो न स्वतन्त्रमस्ति” इत्यादियौ-
क्तिकयुद्ध्या विविच्यमानानां ज्ञानानां ज्ञेयानां च स्व-
रूपं नावगम्यते । ज्ञेयेन ज्ञानस्य निरूपणात्, ज्ञानेन च
ज्ञेयस्य निरूपणात्, नैकमपि परमार्थम् । अतस्ते ज्ञान-
ज्ञेयात्मकाः पदार्था निरभिलष्याः निर्वचनानर्हा निः-
स्वभावाः सर्वप्रकारसत्त्वहीनाश्च दैशिकैर्देशिता उप-
दिष्टा इत्यर्थः । “सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता त्वया
ऽपि ज्ञानानिर्वचनीयत्वमिष्टमेव, सर्वशब्दाभिधेयम-
ध्यनिविष्टत्वात्तस्यापि”—इत्याशङ्क्याह * ज्ञानेति * ।
सर्वशब्दोऽत्र ज्ञानातिरिक्ताभिधायी । सर्वे ब्राह्मणाः
भोजयितव्या इति वत्प्रकृतप्रपञ्चापेक्षत्वादित्यर्थः । उ-
च्यते ऽनिर्वचनीयं चेति विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह
* सदिति * । युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्व-
चनायोग्यत्वमनिर्वचनीयत्वम्, न मूकीभाव इत्यर्थः ।
विमतं सद् अविसंवादिव्यवहारगोचरत्वाद् अर्थक्रि-
याकारित्वाद् असद्विलक्षणत्वाद्वा ऽऽत्मवदित्याशङ्क्या-
ह * तथा हीति * । लक्षणाधीना लक्ष्यसिद्धिः लक्षणा-
नि चानुपपन्नानीत्यादिदूषणगणग्रस्तत्वादित्यर्थः । अ-
यं भावः अविसंवादित्वमात्रस्य व्यवहारकाले विसं-
वादित्वस्य च रजतादौ व्यभिचारात्सर्वथा विसंवा-

दित्वस्य प्राकृतानवसेयत्वाद्धेयत्वसिद्धिः । अर्थक्रियाकारित्वस्य स्वप्रकामिनीसन्दर्शनादौ व्यभिचारादात्मनि सपक्षे प्रवेशितया ऽनध्यवसितत्वात् असद्विलक्षणत्वस्य च सत्त्वव्यतिरेकेण सद्वादिमते ऽभावात्साध्याविशिष्टत्वम् । सर्वत्र चावाध्यत्वोपाधिः प्रपञ्चस्य नेह नानेति प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वान्न सत्त्वमिति । ननु सखिलक्षणत्वेनापि नानिर्वचनीयता, अस्तीति नास्तीति वा लोके सदसतोरेव प्रसिद्धेः, सत्त्वाभावे ऽसत्त्वस्यैव प्राप्तेरित्याशङ्क्याह * नापीति * । जगतो ऽत्यन्तासत्त्वे नृशृङ्गवदपरोक्षप्रतिभासपुरोवर्तिव्यवहारजन्मनाशादिव्यवहाराः सर्व एवोत्सीदेयुः । सतश्च श्रौतबाधापरोक्षप्रतिभासोपपत्तये सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः ।

ख्यातिबाधानुपपत्त्या ऽनिर्वचनीयत्वमेष्टव्यमित्युक्तमुपश्रित्य वक्तुरसामर्थ्यकृतं तदिति मन्वानः कश्चिदाक्षिपति तदनुवदति,

(९०) अनिर्वचनीयत्वे शङ्का, तन्निरासश्च-

यदपि “निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्षयन्त”-इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः ।

यदपीति । तदेतदस्मत्सिद्धान्ताबोधविलसितं चोद्यमिति परिहरति *तदिति* । कैश्चिन्निरूप्यमाणत्वे सति केषांचिदनिर्वचनीयत्वं तदसामर्थ्यकृतं स्यात्, इह

तु केनापि निपुणमतिना युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्वक्तुमयोग्यत्वम्, अग्रेरिव शैत्यरूपेणेति भावः

मेघस्य युक्त्या निश्चित्य सत्त्वादिरूपेण निर्वचनानर्हत्वं स्वभावो न भवति, सदसद्वादिनोः प्रप्राणत एव तद्रूपनिर्वचनाभिमानादित्यत आह ।

(९१) निर्वचनमैव शक्यते कर्तुम् ।

यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु, न तु शक्यति, वक्तव्यदोषात् । न च—“ते दोषाः स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युः”—इति वाच्यम् । यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरपि च तैर्व्यवहियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात्, तज्जातित्वस्य च निरुक्त्य योजयितुमशक्यत्वात् ।

यस्त्विति । भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवादद्वैतागमेन प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वेत्यादि वक्तव्यदोषादित्यर्थः । वक्तव्यदोषाणां भेदलक्षणखण्डनानां स्वव्यापिनां जात्युत्तरतया ऽऽभासत्वान्न तैर्निरुक्तनिरोध इत्यत आह *न चेति* । किमिदं स्वव्याघातकत्वं परेषां सदसत्त्वे खण्डयतां स्वेषामपि तत्खण्डकत्वम्, उत स्वेषामपि तत्खण्डकतया व्यवहाराङ्गत्वखण्डनम् । न तावदाद्य इत्याह *यत इति* । नापि द्वितीयः प्रमाणाद्याकारस्यैव व्यवहाराङ्गत्वम्, न सदसत्त्वयोः, केवलव्यतिरेकाभावादित्याह *अनिर्वचनीयैरिति* । एतेन बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां तत्रैव निर्भर इत्युदयनवचनं निराकृतम् । स्वव्याघातकत्व-

मिति स्वशब्देन कथकमात्रस्वीकारे त्वद्वचनस्यापि तत्प्रसङ्गः, अन्यतरस्वीकारे ऽन्यतराव्याप्तिरित्यादि विकल्पदूषणेषु जातित्वस्य निर्वक्तुमसामर्थ्यान्न जातितेत्याह * तदिति * ।

न्यायालङ्कारग्रन्थे ऽनिर्वचनीयदूषणं यदभाणि तदनुवदति

(९२) अनिर्वचनीयतायान्दूषणारम्भः

“ननु ‘सदसत्त्वयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता’—इति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा सदसत्त्वपक्ष-
बाहिर्भावाभ्युपगमः ? आद्ये भवितव्यन्तावत्सदसत्त्वयोर-
न्यतरेण, इत्येकपक्षदोषस्याभासत्वम् । तच्च सत्त्वपक्षदोष-
स्यैवाभ्युपेयम्, आवश्यकत्वात् । यदि तावत् सत्त्वपक्षः, तदा
सत्त्वपक्षदोषः कथं सङ्गच्छेत ? अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्वा-
सत्त्वे तद्दोषः कथं सङ्गावमनुभवितुम्प्रभवेत् । द्वितीयस्तु
व्याघातादेवासम्भवी । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
स्थिति”रिति ।

नेन्विति । समान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संशय-
प्रयोजकत्वादिहापि सदसत्त्वयोर्विरोधे द्वयोरपारमा-
र्थिकत्वायोगादवश्यभाविन्येकतरस्य पारमार्थिकत्वे
कस्येदमिति विशेषाग्रहणे संशय इति प्रथमकल्पार्थः ।

१ यथाशब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरनिर्दोषदर्शनादुभयकोटि-
कः संशयस्तथा प्रपञ्चेसत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयः कोट्यन्तरा-
भ्युपगमो वा इति विकल्प्य सत्त्वपक्षधौव्यं शङ्कते इति शांकरी ।

सदसत्त्वयोर्विरोधादन्यतरनिषेधेऽन्यतराप्राप्तेर्जनिना-
 शानुपपत्त्या द्वयोः प्रतिषेधाच्च तृतीयपक्षस्वीकार इति
 द्वितीयकल्पार्थः । कस्मिन् सति किमायातमित्यत
 आह * आद्य इति * । कोटिद्वयावलम्बिनः संशयस्या-
 न्यतरकोटौ यथार्थत्वात्तत्कोटिदोषाणां पुरुषभ्रां-
 तिप्रभेदत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । सत्त्वपक्षेऽर्थसद्भावे प्रमा-
 णं वाच्यं तत्सत्त्वे च प्रमाणान्तरामित्यनवस्था । त-
 दभावादसत्त्वपक्षे तद्दोषाणामाभासत्वमित्याशङ्क्याह
 * तच्चेति * सत्त्वनिरूपणीयस्यासत्त्वस्य सत्त्वसिद्ध्य-
 धीनसिद्धित्वात्सत्त्वस्यैवावश्यकत्वात्तद्दोषाणामेवा-
 भासत्वमित्यर्थः । किंचैकतरस्य पारमार्थिकत्वे स किं
 सत्त्वपक्ष उतासत्त्वपक्ष इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह
 * यदिति * । सत्त्वपक्षदोषाणां आभासत्वमन्तरेण
 सत्त्वपक्षत्वासिद्धेस्तद्दोषाभासत्वमभ्युपेयमिति भावः ।
 असत्त्वस्यैव तत्त्वपक्षत्वमिष्यत इति द्वितीयमनुवद-
 ति * अथेति * । पराकरोति * तदेति * । असत्त्वपक्षदोषस्य
 सत्त्वे सर्वासत्त्वसिद्धिः, असत्त्वे त्वसत्त्वादेवाभासत्व-
 मित्यर्थः । सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगम इति द्वितीयं
 दूषयति * द्वितीयस्त्विति * । परस्परविरुद्धयोः सदस-
 त्वयोर्विधिसमुच्चये यथा विरोधस्तथा निषेधसमुच्चयेपि
 विरोधस्याद्वैतभक्तिमतापि त्वया निवारयितुमशक्य-
 त्वादित्यर्थः । कुसुमांजलौ (पृ. ४२४) उदयनोक्तव्याघात-
 मेवोपपादयति * परस्परेति * । “नैकतापि विरुद्धानामु-
 क्तिमात्रविरोधतः” इत्युत्तरार्द्धमिति । यथा नित्यत्वा-
 नित्यत्वयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरस्यैव प्राप्तिर्न तु नित्य-

त्वानित्यत्वव्यतिरिक्तरूपांतरापत्तिस्तथा सदसत्त्व-
योरपि भावाभावयोः साक्षाद्विरोधस्तदनुपंगादन्य-
त्रेति स्थितेः सदसत्त्वनिषेधावेकोपाधौ न सम्भवतः
भावाभावनिषेधत्वान्नित्यत्वानित्यत्वनिषेधवदित्यर्थः ।

किमनया दूषणपरंपरयाऽनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वमप-
लप्यते, किं वा स्वरूपमेव । न तावत् स्वरूपम्, अप्रमि-
तप्रतियोगित्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात्, प्रथमे त्विष्टाप-
त्तिरित्याह

(९३) तत्खण्डनप्रकारः ।

तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । यो
हि सर्वमनिर्वचनीयसदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वच-
नीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत । सापि हि कृत्स्न-
प्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैवं । परस्यैव तु व्य-
वस्थयैवं पर्यवस्यति—निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वम्,
विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्तेनाभ्यु-
पेतत्वात् । ततः परकीयरीत्येदमुच्यते—‘अनिर्वचनीयत्वं
विश्वस्य पर्यवस्यतीति’ । वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वव्य-
वस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे
केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ।

* तदिति * । अनाकलितः अज्ञात इत्यर्थः । अनिर्वच-
नीयवादिनस्तत्सत्त्वखण्डनं कथमिष्टापादनमित्याशङ्क्या-
ह * यो हीति * । अनिर्वचनीये निर्वचनानर्हे सदसत्त्वे

१ सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दस्य कृत्स्नप्रपञ्चपरत्वादित्यर्थः ।

यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वं सर्वं सर्वदा सत्यमिति वदता सत्यत्वधर्मस्यापि सत्यत्वं यथा स्वीकृतं तथा सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता अनिर्वचनीयत्वस्यापि तथात्वस्वीकारात्तत्सत्त्वखंडनं नानिष्टमित्यर्थः । सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दो यथा ब्रह्मातिरिक्तविषये संकुचितवृत्तिस्तथा निर्वचनीयत्वधर्मादितरत्रैव वृत्तिसंकोचसम्भवाद्भानिर्वचनीयत्वस्य तथात्वमित्यत आह *सापीति* । सर्वशब्दः स्वमहिम्ना ब्रह्मापि स्वाभिधेये निवेशयति तत्सत्यमिति श्रुतिविरोधात् ततः संकुचति । न तथेह संकोचकारणमस्तीत्यर्थः । यथा सत्त्वस्य निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वे प्रपञ्चस्य तदसिद्धिस्तद्वदनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यत आह *परस्येति* । तव मम वा ऽनिर्वचनीयत्वसिद्धिर्न तावन्ममानिर्वचनीयत्वस्यापि तत्त्वांशस्यानिष्टत्वाद्भवतु त्वद्रीत्यैवानिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यर्थः । नास्मद्रीत्या निर्वचनीयत्वसिद्धिर्यत्सत्तद्भ्युपगंतव्यमिति स्थितेरित्यत आह *विधीति* । निर्वचनीयत्वप्रतिक्षेपे ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यति न वा । न चेत्परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति व्यवहारव्यवस्था न सिध्यति । पर्यवस्यति चेत् त्वद्रीत्या तव तत्त्वांशसिद्धिरित्यर्थः । भावनिषेधे ऽभावपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपगन्तव्यत्वान्निर्वचनप्रतिक्षेपे तदभावो ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्ययमेवार्थो ऽनिर्वचनीयः प्रपञ्च इति वाचो युक्तेरित्याह *तत इति* । परकीयरीत्या पराननभिधाने पि न स्वमते निर्वचनीयत्वसिद्धिः, साधकप्रमाणानुपन्यासादित्याशङ्क्याह *वस्तुतस्त्विति* ।

चैत्यपदार्थस्य चित्संगात्स्वतो वा सिद्ध्यसम्भवात्तत्स-
त्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यालम्बने सत्यनिर्वचनीयत्वं परि-
शेषसिद्धमित्यर्थः । न चैवं लोकप्रसिद्धभावाभाववि-
भागप्रसिद्धिविरोधः, वस्तुत इति विशेषणात् ।

ननु त्वन्मते साधनीयस्य कस्य चिद्भावाद्यर्थेयं
विचारप्रवृत्तिरापद्यत इत्यत आह

(९४) सदसत्त्वविचारे वेदान्तिनाम्प्रवृत्तिसङ्गतिः ।

ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारम-
वतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न सा-
ध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव
व्याहृतत्वात् । अत एवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविष-
याः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, त्वद्व्यवस्थयैव त्वद्व्यवस्थाया
व्याहृत्युपन्यासात् । न चोपन्यास एव निर्वन्धकारणम्,
विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्यमित्यभ्यु-
पेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् ।

* ये त्विति * । सत्त्वासत्त्वौदासीन्यमात्रेण निर्वच-
नार्हतासिद्धिर्यद्यपि तथा ऽपि प्रपञ्चसत्याभिनिविष्टा-
नां परेषां भ्रान्तिनिवृत्तिप्रयोजना विचारप्रवृत्तिरित्य-
र्थः । असिद्ध्यादयो दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतादीनि भूषणा-
नि स्वीकृत्यावतारितविचारे तत्त्वनिर्णयफले भवदभि-
मतासिद्ध्यादय एव दोषा उद्भाव्यन्ते नापूर्वं साधारणं
दूषणं चोपादीयत इत्याह * भवत्कल्पितेति * । यैर्दोषैः
परपक्षो निषिध्यते तेषां प्रमितत्वे श्रुतिप्रमाणकात्म-

वत्सत्त्वम्, अप्रमितत्वे तेषामसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अत
इति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * त्वदिति * ।
त्वया दूषणत्वेनाभिमतान् त्वद्वचनप्रतीतानाश्रित्य
व्यवहरामीति तेषां प्रमितत्वेन सत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः ।
दूषणादीनां त्वयोपन्यस्यमानत्वादुपन्यासात्मकविचा-
रसत्त्वाभ्युपगमस्तवापि मदृष्टान्तेनोन्नीयत इत्यत
आह * न चेति * । कुत इत्यत आह * विचारेति * । प्रमा-
णादिसत्त्वाभ्युपगमस्येव विचारसत्ताभ्युपगमस्यापि
विचारप्रवृत्तिसाहित्यानियमस्य प्रागेव निराकृतत्वा-
त्प्रसिद्धयुपाख्येन रूपेणोपन्याससत्त्वांशेन तु खण्डन-
मिति सत्त्वाद्युदासीनैः कथारम्भः कर्तुं शक्य इत्यर्थः ।
विचारस्य सत्त्वानभ्युपगमे न विचारनिष्पत्तिः प्राग-
सतः सत्तासमवायरूपत्वाशिष्पत्तेरिति शङ्कते

(९५) विचारसत्त्वाभ्युपगमस्यानावश्यकता ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं
शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्त्वा-
भ्युपगमोपि शक्यते, अतिप्रसङ्गात्—इति विचारस्यापि
विचार्यग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात् ।

* यदीति * । प्रमाणमुपन्यस्य तत्सत्तास्वीकारोऽनुप-
न्यस्य वा । न द्वितीयः, शशशृङ्गादेरपि सत्ताभ्युपगमप्र-
संगादित्याह * तदेति * । प्रमाणमव्यापार्य अप्रवर्त्यानु-
पन्यस्येति यावत् । प्रथमे विकल्पे तदुपन्यासः कथाया-
मुतान्यत्र । नान्यत्र अनवस्थानात् । कथायां चेत्तत्राह,

विचारस्येति । विचार्यविचारस्यापि सत्तास्वीकारे तस्यापि विचारस्य विचारान्तरेण सत्तास्वीकार इत्यनवस्थानादन्योन्याश्रयाद्वा प्रथममेव मतिकर्दमे विचारारंभणमशक्यं स्यादित्यर्थः ।

ननु कुत्रेयमनवस्था । न तावदुत्पत्तौ विचाराणां स्वकारणेभ्यो निष्पत्तेः । नापि ज्ञप्तौ, अविद्यमानादिविचारपरंपरयोत्तरोत्तरविचारस्य सत्त्वज्ञप्तेरित्याशंक्याह

(९६) उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तत्परिहारश्च ।

न च 'पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगत्रेषणीयमिति'—वाच्यम् । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थविचारारम्भस्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथाशुष्कचर्वणम् ।

* न चेति * निर्विषयविचारस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यतया सविषयस्यैव सिद्धौ विचार्यविशेषगोचरविचारस्य सिद्धिरुत तत्सामान्यगोचरस्य । यद्याद्यस्तत्राह * विचारस्येति * । स्वस्य विचारस्य विषयः स्वविषयः विचार्यरूपविषयश्चेति विग्रहः । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे तद्विषयविचार्यस्यापि पूर्वसिद्धेस्तवापि विचार्यनिर्णयप्रयोजनाभावात्त विचारारम्भ इत्यर्थः ।

विचार्यसामान्यगोचरविचारस्य प्राक्सिद्धिरिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * । विचार्यविशेषस्य विचारसामान्यगोचरत्वायोगाद्विचारविशेषगोचरत्वे तद्विशेषविचारस्यापि प्रागसिद्धतायां विचार्यतत्सत्तास्वीकारे तदवस्थाऽनवस्थेति परिहरति * तर्हीति * ।

भवन्नवस्थामाश्रित्य तस्या एवाभासत्वप्रदर्शनव्यतिरेकेणास्माकं निर्वाह्यं नास्तीत्युक्तमिदानीं अभ्युपगम्य तस्य त्वया खण्डने ऽपि न नः कदा चिदनिष्टापत्तिरित्याह ।

(९७) खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्वाधनर्हता ।

यदा च त्वर्द्दशनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधाविधायितैव ते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे त्वस्माकमेव जेतृता । खण्डनयुक्तयो बाधिकाः निर्वाह्यपक्षश्च बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति ।

* यदा चेति * । नैयायिकप्रयुक्तस्य साधकबाधकहेतोस्तन्नीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते दूषणमेव न भवतीति चेत् ब्रूते ऽसौ तदा तस्य स्वपक्षबाधकारित्वाज्जात्युत्तरं स्यादित्यर्थः । अनिर्वचनवादी स्वोक्तदूषणं न समर्थयते चेत्प-

राजीयते । समर्थयते चेत्खण्डनयुक्त्यैव परोऽपि खण्डयतीत्याशङ्काह * अस्माभिरिति * । विरु-
द्धमवोचोस्मान्निर्वाहखण्डने चास्माकं जय इति तत्राह
* खण्डनेति * । निर्वाहस्यास्माभिरिव त्वया पि सत्ता-
स्वीकारात्स्वरूपमात्रस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वेना-
शक्यप्रतिषेधत्वादिति भावः । त्वन्निर्वाहखण्डने ऽख-
ण्डने च तवैव जेतृत्वे सद्वादी कथायां न प्रवर्तत
इति सदसद्वादिनोः कथैव न स्यादित्याशंका मुन्मूल-
यन्नुपसंहरति * तस्मादिति * ।

उत्तरविचारमूलमारचयन्महाप्रमेयमुपसंहरति

९८ उपसंहारः

तदेवं भेदपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमा-
र्थसद्वयमिति स्थितम् ।

* तदेवमिति * । यस्मात्साधनदूषणादि सर्वं
परिकल्पितं दूषयत्येवानिर्वचनवादी ब्रह्मभूतश्च स्व-
यंकृतकृत्यतां मन्यते साध्यं न किं चित्पश्यति तस्मा-
त्सुगतवैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ।

अथ अद्वैते प्रमाणम् ।

यद्यप्यनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वान्न प्रामाणिकत्वं त-
थाप्यद्वितीयस्य वस्तुत्वात्तत्र प्रमाणं वाच्यमिति
चोदयति

९९ अद्वैतविषयकप्रश्नव्यघातः ।

“ नन्वद्वैते किम्प्रमाणम् ” । प्रश्न एव ताव-
दयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । प्रमाणं यन्नामा-

द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः स-
ङ्गच्छते । न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते, कि-
न्नाम विषयविशेषनियतम् । तच्च तदैवोपपद्यते यदि
तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत् । प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेष-
त्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् ।
अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यास-
म्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवापत्तेः ।

* नन्विति * । प्रमाणाङ्गीकारे प्रमाणप्रमेयविभा-
गादद्वैतव्याघातः, अनङ्गीकारे साधकाभावात्तदसि-
द्धिरिति भावः । किम् प्रश्नापक्षेपयोः साधारणत्वा-
दाक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वा प्रश्नन्तावत् खण्डयति
* प्रश्न इति * । अविद्यासिद्धभेदात् व्यवहारमुप-
पादयताऽऽक्षेपपरिहार उपरिष्ठात्करिष्यते । तथा ह्यद्वै-
तमप्रतीत्य प्रमाणं पृच्छस्युत प्रतीत्य । नाद्य इत्याह * प्र-
माणमिति * । अद्वैताप्रतीतौ प्रश्नानुपपत्तिं तत्स्वरूपपु-
र्यालोचनया प्रतिपादयति * नहीति * । प्रमाणमात्रस्य
घटादौ सिद्धतया प्रश्नानर्हत्वादिति भावः । सामान्यतः
प्रतीतं विशेषतोऽप्रतीतं वस्तु प्रश्नार्हमिति त्वदंगीका-
रादद्वैतप्रमाणमेवंरूपतया त्वया पृच्छ्यत इति प्रश्नमेव
ब्रूयति * किन्नामेति * । प्रमाणप्रतीत्या तत्प्रश्नोपपत्तौ
किम् प्रश्नाविषयाद्वैतप्रतीत्येत्यत आह * तच्चेति * ।
तदेव कुतस्तत्राह * प्रश्नभ्येति * । विमतं प्रश्नवाक्यं
स्वविषयविशिष्टतयैव प्रतीयते प्रमाणत्वात् । यद्य-

प्रमाणवत् । न च भविष्यदनुमानादौ व्यभिचारस्तस्या-
सिद्धिलक्षणविषयविशिष्टतयैव प्रतीतेः, अन्यथाऽय-
थार्थत्वेन भ्रान्तित्वप्रसंगादित्यर्थः । प्रमाणं सविषयं प्र-
तीयत इत्येतावता प्रश्नस्य तत्प्रतीतिपूर्वकत्वं कुत इत्य-
त आह * व्यवहारस्येति * । स्वस्य व्यवहारस्य जनक-
ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य विषयस्तेन नियतत्वान्निय-
मेन तद्गोचरत्वात् । एतदुक्तं भवति । विमतः प्रश्नः स्वज-
नकज्ञानविषयनियतो व्यवहारत्वात् गामानयेत्यादि-
व्यवहारवत् । न च भ्रान्त्यवहारे व्यभिचारस्तत्राप्यु-
क्तसाध्यात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहाराद्वालस्य सङ्ग-
त्यधिगतिर्न स्यात् । स्वजनकज्ञानं वाऽद्वैतविशिष्टप्रमा-
णगोचरम् । अतश्च विशेषेणाद्वैताप्रतीतौ विशिष्टप्रमा-
णगोचरमेव ज्ञानं न स्यादिति । ननु माभूत्स्वजनकज्ञान-
विषयनियतत्वम्, व्यवहारत्वं च भविष्यति । तथा च
विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथे-
ति * । अस्य वाग्व्यवहारस्यायमर्थ इत्यस्य नियमस्य
व्ययस्थापकमन्यन्न सम्भवति विपक्षादेरपि ज्ञानपूर्वक-
त्वादतश्च विषयपरिप्लवस्याव्यवस्थाया आपत्ति-
र्वाधिकेत्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यद्वैते प्रतीते तत्प्रमाणप्रश्न इति द्वि-
तीयमनुवदति

१०० अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतत्वासम्भवः ।

यदि चाद्वैतं पञ्चविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्र-
तीतिस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः
प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तत्रापि सम्प्रतिपन्न-

मिति वृथा तस्य प्रश्नः । न च वाच्यम्—“सामान्ये-
नाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे
प्रश्नः” यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषवि-
चारः काकदन्तविचारवत् स्यात् । यतः सामान्यसि-
द्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथित-
वतीति किमन्यत्प्रश्नेन । परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु
मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य
विश्रान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव
दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन
विश्रमणीयमेव । यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसावतिप्र-
श्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो न निर्देष्टुं
शक्यत इति तदनिर्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते ।

* यदीति * । प्रतीतिशब्दस्य प्रमाप्रमयोः साधार-
णत्वाद्विकल्पयति * तदेति * । यदि प्रमा तदापि प्रमा-
णमात्रप्रश्नः किंवा प्रमाणविशेषस्य, उत निर्दुष्टप्रमाणस्य
किंवा व्यक्तिविशेषस्येति चतुर्धा विकल्प्याद्यं प्रत्या-
ह * आद्य इति * । अनीश्वरप्रमायाः सकरणकत्वात्-
तत्करणस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणमात्रमद्वैते सम्प्रतिप-
न्नमावयोरिति न तत्प्रश्नार्हमित्यर्थः । सामा-
न्यतः प्रमासिद्ध्या तत्करणप्रमाणस्य सामान्येनैव
सिद्धेर्विशेषतः प्रश्न इति द्वितीयोस्त्वित्यत आ-

इ * न चेति * । प्रमाणविशेषप्रश्नस्य प्रयोजनं किमद्वैतसिद्धिरुत प्रमाणविशेषसिद्धिरेव । नायः, तत्सिद्धेः प्रमाणमात्रसिद्धावेव सम्भवादित्याह * यत इति * । अद्वैतस्य सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् प्रमाणमात्रसिद्धावेव परिपूर्णतस्तत्सिद्धेस्तत्सिद्धिर्न मानविशेषप्रश्नप्रयोजनमित्यर्थः । नापि प्रमाणविशेषसिद्धिः प्रयोजनम्, स्वरूपेणापुरुषार्थत्वादन्यतः सिद्धेश्चेत्याह * सामान्येति * । सामान्यस्य विशेषपारतंत्र्याद्विशेषाभावे निःस्वभावत्वप्रसङ्गादनुपपत्त्या विशेषमपि साधयतीत्यर्थः । यस्य प्रमाणस्याद्वैतविषयत्वे दोषाभावस्तन्निर्दुष्टं प्रमाणं पृच्छयत इति यदि तृतीयस्तदापि प्रत्यक्षादिप्रकाराणामन्यतमप्रकारे कापि दोषाभावं पश्यस्युत सर्वत्रैव दोषम् । यद्याद्यस्तत्राह * परिगणितेषिति * । द्वितीयमाशङ्कते * यदीति * । प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षापेक्षत्वादतीन्द्रिये ब्रह्मणि न प्राभाण्यम्, अनुमानस्य व्याप्तिदृष्टांतापेक्षस्य तदभावे ऽप्रामाण्याच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्य षष्ठीगुणादिवर्जिते प्रवृत्तेरुपमानस्य सादृश्यविषयस्य निर्द्धमेकेऽसम्भवादार्थापत्तेरपि व्यतिरेकव्याप्तिमूलतया भेदाभावे ऽसम्भवादभावस्य च भावरूपप्रमेयेऽनाशङ्कनीयत्वादिति भावः । परिचितचरेषु परिदृष्टपूर्वेष्विति यावत् । विशेषासम्भवेन दृष्टं सामान्यं त्यक्तव्यमुत दृष्टानुसारेणादृष्टविशेषः कल्पनीयः । नायः, दृष्टानुसारेणादृष्टस्य कल्पनीयत्वादन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं कापि

न स्यात् । यदि द्वितीयस्तत्राह * तदेति * । लक्षणया ऽखण्डबोधकं तत्त्वावेदनप्रमाणमन्यदाक्षिपति सामान्यमेवेत्यर्थः । एकैकप्रमाणव्यक्तीनामानंत्यादन्यतमव्यक्तिविषयः प्रश्न इति चतुर्थपक्षमाशङ्कते * यदीति * । परिहरति * तदेति * । जगत्कारणे परमाणौ किं प्रमाणमिति प्रश्नस्यानुमानमित्येवोत्तरं नत्वियमनुमानव्यक्तिरिति प्रतिपुरुषमनुमानव्यक्तीनामानंत्येन तद्विशेषस्यासर्वज्ञेन निर्देष्टुमशक्यत्वात्, तथा ममापीत्यर्थः ।

अद्वैतप्रतीतेः प्रमात्वपक्षे तत्तद्वारा तत्करणप्रमाणसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिः, भ्रान्तिवत्वे पुनरुक्तदोषाभावात् प्रश्न इति द्वितीयमनुवदति

१०१ अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः ।

यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमाम्न्यमानस्य तव 'अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति' कथं न प्रश्नो व्याहन्येत । अथ 'अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यते'—इति ब्रूये, नैतदप्युपपद्यते । तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात् । यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् । वस्तुतो बह्निमत्यपि पर्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो बह्निमनुमिनोति तावता वाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति ।

* यदीति * । प्रथमपक्षे प्रमाणस्य सिद्धतया प्रश्नस्य वैयर्थ्यमेव, इह पुनः प्रश्नस्वरूपमेव व्याहतमित्याह * तदेति * । अप्रमाविषयस्य प्रामाणिकत्वाभावो निश्चितो न वा । न चेन्मदीया प्रतीतिरप्रमेति व्याहतम् । निश्चितं चेत्किमत्र प्रमाणमिति प्रश्न एव व्याहन्येत भावाभावयोरेकत्रासम्भवादिति भावः । अप्रमाविषये प्रमाणं किमिति न पृच्छ्यते किं तु प्रतीतिगोचरे ऽद्वैते सा प्रमारूपा अपमारूपा वा-अतो न व्याघात इति शङ्कते * अथेति * । तवाप्रमारूपा प्रतीतिर्योत्पन्ना तस्याः करणं वक्तव्यं किं वा मदीयप्रमारूपप्रतीतेः, न मदीयप्रतीतेस्तदभिधाने ऽपि तव प्रयोजनाभावात् श्रोतुः प्रयोजनपर्यवसायित्वाद्वाक्यस्येति परिहरति * नैतदिति * । त्वत्प्रतीतेरपि करणमात्रं वक्तव्यं प्रमाणरूपं वा । नाद्यः कार्यसिद्धेर्नैव कारणमात्रसिद्धत्वात् । नापि प्रमाणरूपमप्रमाकरणं प्रमाणमिति व्याघातात्परज्ञानकरणस्य प्रामाण्यापादने परस्य प्रयोजनाभावाच्चेत्याह * तवेति * । मत्प्रतीतिकरणस्य प्रामाण्योपपादने त्वदङ्गीकृताद्वैतसिद्धिरेव तव प्रयोजनं मत्प्रतीतिप्रमात्वमन्तरेण तद्गोचरीकृतस्य वास्तवत्वानुपपत्तेरित्यत आह * यदीति * । ज्ञानप्रामाण्यमन्तरेण ज्ञेयवास्तवत्वासिद्धिनियमो नास्ति स्मृतिगोचरे व्यभिचारादित्यर्थः । विमता प्रतीतिः प्रमा स्मृतीतरत्वे सति यथार्थप्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवद्विपक्षे तदेकार्थतया त्वत्प्रतीतेरप्रमात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * वस्तुत इति * । दैवगत्या पर्वतस्य वह्नि-

सम्बन्धे सति कश्चिदाभासानाभासविवेकहीनो
वाष्पं धूमं दृष्ट्वा वह्निमानयं गिरिरित्यनुमिमीते
यदि तदा प्रमाणाद्वाष्पधूमविज्ञानात् स्मृतीतरा
यथार्थप्रतीतिरुदीयते । न च सा प्रमा । ततश्च तथा
व्यभिचारः । ननु सा प्रमा ऽसंदिग्धाविपरीतानवगत-
प्रतीतित्वात्संप्रतिपन्नवदिति तस्या अपि पक्षनि-
क्षेपात् कुतो व्यभिचार इत्यत्र केचित्समादधति ।
वाष्पधूमस्य वह्निव्यभिचारित्वेनालिङ्गत्वात् त-
ज्ज्ञानस्य वह्निसम्भवस्थलेपि प्रमित्यजनकत्वादि-
षयविद्यमानतामात्रेण ज्ञानस्य प्रमात्वे घटो नित्यः
प्रमेयत्वादित्यस्यापि हेतोर्घटानित्यत्वप्रमितिसाधन-
त्वप्रसङ्गान्न प्रमात्वमिति । अन्ये त्वत्रापरितुष्यन्तः परि-
हारान्तरमाहुः । परिगणितप्रमाणलक्षणानामन्यतम-
लक्षणयोगिकरणजन्यत्वं प्रयोजकं प्रमात्वे । तानि च
सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षं सम्यगधिनाभा-
वेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमित्यादीनि । न चेह
तेषामन्यतमलक्षणयोगो ऽस्ति वाष्पधूमस्य वह्निव्य-
भिचारित्वात् । तर्ह्युक्तरूपत्वमस्य विज्ञानस्य कथमिति
चेत् स्मृतेरप्रमात्वे ऽप्यसंदिग्धाविपरीतप्रतीतित्वव-
दनवगतासंदिग्धाविपरीतप्रतीतत्वमिति ब्रूमः । गतं
तर्हि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति लक्षणेनेति चे-
न्न । संशयविपर्ययविकल्पस्मृतिदैवागतप्रत्ययानामवि-
द्यापरिणामानां सम्यगनुभवपदाभ्यां व्यावर्त्तितत्वा-
भ्युपगमात् । ब्रह्मवादिनः कुत एतत्प्रसङ्गाभावादिति
अद्वैतगोचरा मत्प्रतीतिरप्रमेत्यङ्गीकृत्य पुनः सा प्रमा

स्यादिति शङ्कानुत्थानमिति चेत्सत्यम् । “मधु पश्य-
सि दुर्बुद्धे प्रपातं किन्न पश्यसीति”—न्यायेन सम-
नन्तरदोषपरिजिहीर्षया पुनरुत्थानमिति प्रमिते अ-
प्रमिते चाद्वैते प्रमाणप्रश्नो न भवति किन्तु प्र-
तीतौ । प्रतीतिश्च प्रमाप्रमासाधारणी । साधारणोक्तस्य
विशेषविकल्पनिरासे ऽनुमानादिसर्वव्यवहारलोप
इत्याशंक्य प्रश्नमङ्गीकरोति ।

(१०२) अद्वैते प्रमाणम् ।

अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा । श्रुतिरेवाद्वैतै प्रमा-
णमिति ब्रूमः । श्रूयते खलु—‘एकमेवाद्वितीयम्ब्रह्म
(छान्दोग्य ६।२।१) ‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ (बृह-
दारण्यक ६।२।१) इत्यादि । श्रुतिप्रामाण्यं सिद्ध्यर्थ-
प्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते । सिद्ध्यर्थानां
श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयब-
लेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यप-
रिभवनात् । धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

* अस्त्विति * । यथातथेत्ययमर्थः । अपरस्परविरोधे
ऽन्यतरविधिपर्यवसायित्वात्प्रमाप्रमयोश्च विरोधादन्य-
तरपर्यवसायित्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्नित्यत्वानित्यत्व-
वदनुगतसाधारणरूपस्यानुपपत्तेरिति । ननु प्रश्नाङ्गी-
कारे तत्प्रमाणं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति सर्वेषामेव
प्रमाणानां द्वैतविषयतया ऽद्वैते ऽसम्भवादित्यत आ-
ह * श्रुतिरिति * । प्रत्यक्षादेर्द्वैतविषयत्वे ऽप्युपनिषद्वा-

क्यस्याद्वैते प्रामाण्यमेष्टव्यम्, अन्यथा पद्विधलिङ्गाव-
 गमतात्पर्यविरोधादित्यर्थः । ननु अद्वैतपरं वाक्यमेव
 नोपलभ्यते इत्यत आह * श्रूयत इति * । श्रुतिरप्रमाण-
 मातवाक्येतरवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति शाक्यः,
 प्रमाणं भवदपि कार्य एवार्थे प्रमाणं प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिप्रयोजनत्वाद्देदस्येति प्राभाकरः, तत्कथं श्रुतिर-
 द्वैते सिद्धवदुपन्यस्यत इत्यत आह । * श्रुती-
 ति * । अयमर्थः । न तावदनवबोधकत्वमप्रामाण्यं
 समधिगतसङ्गतिकस्य वाक्यश्रवणे तदर्थप्रतीति-
 दर्शनात् । नापि संशयत्वम्, एवं चानेवं चेति वाक्यार्थं
 वाकारानिर्देशात्सामानाधिकरण्यात् । नापि मिथ्या-
 त्वं बाधानुपलम्भात् । न चैतदेवानुमानं बाधकम् इतरेत-
 राश्रयात् । विमतिगोचरः प्रमाणम्, अनवगताविपरी-
 तनिश्चितिकरणत्वात्, चक्षुर्वत्, अन्यथा बुद्धागमो ऽप्र-
 माणपुण्यसंप्रतिपन्नास्तेतरप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवा-
 क्यवदित्यपि स्यात् । न च कार्यपरः कृत्स्नो वेदः प्रमाण-
 त्वाच्चक्षुर्वत्, अन्यथा योग्येतरान्विते शब्दसामर्थ्या-
 पपत्तौ कार्येति विशेषणे गौरवप्रसङ्गादिति । ननु दा-
 हृतवाक्यं विधिशेषं भवितुमर्हति सिद्धार्थवेदवा-
 क्यत्वात्सोरोदीदित्यादिवाक्यवदिति विधिशेषत्वे
 स्थिते ज्ञानविधिपरत्वमाहुरेकदेशिनस्तान् प्रत्याह
 * सिद्धेति * । विधिशेषत्वे स्वार्थं प्रयोजनशून्यवाक्य-
 प्रमाणत्वप्रयोजकमद्वैतप्रतिपत्तौ पुनरशेषानर्थनिवृत्ति-
 र्न तथात्वं तथाप्यङ्गीकृत्याह * यदिति * । अतत्प्रकरण-
 त्वादकर्मशेषत्वे स्थिते ज्ञानविधिशेषत्वमिष्टम्, त-

त्रापि तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमङ्गीकृत्यैव तच्छेषत्वमेष्टव्यं मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतां अन्य-परस्य स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यात् । एवं च तासु पदसम-न्वयबलेन प्रतीतमर्थमादायैवान्यपरिभावनादुपास-नातात्यर्याभासमद्वैते प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । नन्व-प्रामाण्यवत्प्रामाण्यस्यापि परतस्त्वात्कथं प्रतीतिमा-त्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह * धियामिति * । प्रामाण्य-स्वतस्त्वं तावदेष्टव्यं अनवस्थानादिभ्यः, परतस्त्वे मानाभावाच्च । यदप्युदयनो जगाद (कुसुमाञ्जली० पृ० २०८) - 'प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तेहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् । यदि च ता-वन्मात्राधीना भवेदप्रमा ऽपि प्रमैव भवेत् । अस्ति च तत्र ज्ञानहेतुः, अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति' - तदसत्, प्रमाभात्रपक्षीकरणे ईश्वरप्रमाभागे बाधात्, तदर्थं विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यात्, साध-नविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य । न हि वेदान्तपक्षे ज्ञानवि-शेषत्वमप्रमाया अविद्यापरिणामत्वादन्तःकरणप-रिणामविशेषस्य ज्ञानत्वात् । एतेन विपक्षबाधको ऽपि-निरस्तो ऽप्रमाया ज्ञानहेत्वन्तःकरणजन्यत्वाभावा-दिति भावः ।

अद्वैतश्रुतीनाम्प्रत्यक्षाद्यबाध्यता ।

नैयायिकादिचांक्षमुद्गावयति ।

(१०३) श्रुतां प्रत्यक्षादिबाधोपन्यासः ।

“ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्य-क्षादिबाधात् । ततश्चान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यम्” ।

* नन्विति * । अद्वैतश्रुतिः प्रतीयमानार्थे न प्रमाणमन्यपरत्वे सति प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वादादित्योयूप इति वाक्यवदित्यर्थः । ऐकात्म्यवाक्यं किंचिदर्थपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत् । न चैतदैकात्म्यादन्यत्र सम्भवतीति परिशेषादद्वैतपरत्वमित्यत आह * ततश्चेति * । ऐकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैकतामाह एक एवायं परमात्मा नानेके परमात्मानस्सन्तीति । ततश्चान्नं ब्रह्मेति वाक्यवदुपासनाशेषत्वात्यरिशेषासिद्धेरेकात्मपरत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

‘तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम्-पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवदिति’-न्यायेन प्रत्यक्षादेरेव बाध्यत्वान्न बाधकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति ।

(१०४) बाधपरिहारः ।

मैवम् । यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते । न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति । तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञं तदा तव श्रद्धध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति । यदा च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीत-

विषयज्ञानबाधनात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्—माभूदस्मीपो-
मीयपश्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्नैरर्थ्यम् ।

* मैवामिति * । किं चेदप्रामाण्यं किं मिथ्यात्वमुता-
बाधकत्वमुत संशयत्वम् । यद्याद्यस्तदाऽपि किमेकविष-
यप्रत्यक्षेण बाधः किं वा भिन्नविषयेण । न तावदेक-
विषयेण, प्रत्यक्षादेर्नियतविषयतया सर्वाद्वैतश्रुत्यै-
कविषयत्वाभावादित्याह * यदद्वैतेति * । प्रत्यक्षादि
सर्वविषयेण स्वावान्तरजातीयेन केन चिदविनाभूतं
प्रमाणत्वादागमवाक्यवदित्याशङ्क्याह * नत्विति * ।
अयमर्थः । तत्सर्वगोचरं प्रत्यक्षादि किमस्मदादिविल-
क्षणजन्मनः किं वाऽस्मादादेः । न तावदाद्यः, विमतं न
सर्वग्राहि प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति । द्वितीयो
ऽपि नानवद्यः, सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्याह * तादृशेनेति * ।
अस्तु तर्हि भिन्नविषयप्रत्यक्षादिना श्रुतेर्बाध इति
द्वितीयस्तत्राह * यदेति * । श्रौतप्रत्यक्षादिज्ञाने बाध्य-
बाधके न भवतो भिन्नविषयत्वाद्वटपटज्ञानवत् । भिन्न-
विषयत्वं च प्रत्यक्षादेर्नियतविषयत्वात्सर्वाद्वैतविष-
यत्वात् श्रुतेरित्यर्थः । भिन्नविषययोरिवाभिन्नविषययो-
रपि तदसम्भवाद्बाध्यबाधकभाव एव न स्यादित्यत
आह * स्वेति * । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धरूपग्राहिणो-
र्विज्ञानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । स्वविषयादन्यत्रा-
पि विपरीतज्ञानस्य प्रमया बाधने दोषमाह * अ-
न्यथेति * । अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * माभूदिति * ।
विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावे

ऽपि चेद्धिंसाविषयत्वेन तदभाषविषयत्वेन च विरोधात्
पश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाविधेर्नैरर्थं नि-
र्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयं परिहृत्येतरसर्वाभेदबोधिकाया
अद्वैतश्रुतेर्यद्यपि न प्रत्यक्षं बाधकं सर्वभूताहिंसाश्रुते-
र्वैयर्थ्यपरिहारार्थमिष्यते तथा ऽपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं
तव न सिद्ध्यतीत्याशङ्काह ।

(१०५) प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्बाधकत्वासम्भवः ।

यदा चैवं तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाद्वैत-
बोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत् प्र-
त्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत । घटेन पटेन तद्भेदेन च
स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गो-
चरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्रा-
बाध्यमानत्वात् । नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना
वा सह घटपटादेर्भेदोऽपि विषयः । घटपटौ भिन्नावित्ये-
वमाकारा हि सा जायते, न त्वहं घटात् पटाच्च भिन्ना
मन्तो वा तौ भिन्नाविति ।

* यदा चेति* । घटपटौ भिन्नाविति बाधकाभिमतया
प्रत्यक्षबुद्ध्या घटपटयोरैव भेदमुल्लिखन्त्या स्वात्मना सह
बाध्याभिमतश्रौतबुद्धेर्भेदाग्रहणात्तयोरभेदबोधने निर्वा-
धा श्रुतिरैक्यं बोधयति । ततश्च प्रत्यक्षबुद्धेः श्रौतबुद्धिबा-
धकत्वं न सम्भवति, स्वात्मनि स्थिते नष्टे वा स्वबा-
धकत्वाभावादिति भावः । अद्वैतबुद्धेः प्रत्यक्षज्ञानेना-

बाधितविषयान्तरमाह * घटेनेति * । बाध्यबाधकाभि-
मतश्रौतप्रत्यक्षधियोरभेदं बोधयति यथा तथा प्र-
त्यक्षधियः स्वविषयेण सहाभेदबोधने प्रमाणान्त-
रविरोधाभावात् श्रुतिरैक्यं बोधयति । घटपटौ भि-
न्नाविति बुद्धेः स्वविषयैश्च घटपटतद्भेदैः सह भेदस्य
केन चित्प्रमाणेनासिद्धत्वात् तेषां ज्ञानत्वं बोधयति न
तु धियो घटादिरूपत्वम् तथा सति साधकाभावेऽसि-
द्धिप्रसङ्गादिति भावः । भेदबुद्धेः स्वविषयादात्मनो भे-
दाग्रहणमुपपादयति * नहीति * । स्वविशिष्टभेदग्रहणे-
शतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः । बुद्धिप्रयुक्तभानत्वे बुद्धि-
त्वतत्संसर्गित्वयोरन्यतरत् प्रयोजकम्, अतो बुद्धिस्त-
स्या घटादिभ्यो भेदश्चानया भासत इति तत्राह * घट-
पटाविति * । यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थ-
स्तद्विषय इति नियमात् बुद्धिधर्मिकबुद्धिप्रतियोगि-
कभेदाकारत्वाभावान्नानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः ।

बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वं विद्यत इति
प्राभाकराद्यभिमतमाशङ्क्याह ।

(१०६) भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता ।

स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, न तु यतो
यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि । अन्यथा
तत्तादपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैत एव
पर्यवस्यति ।

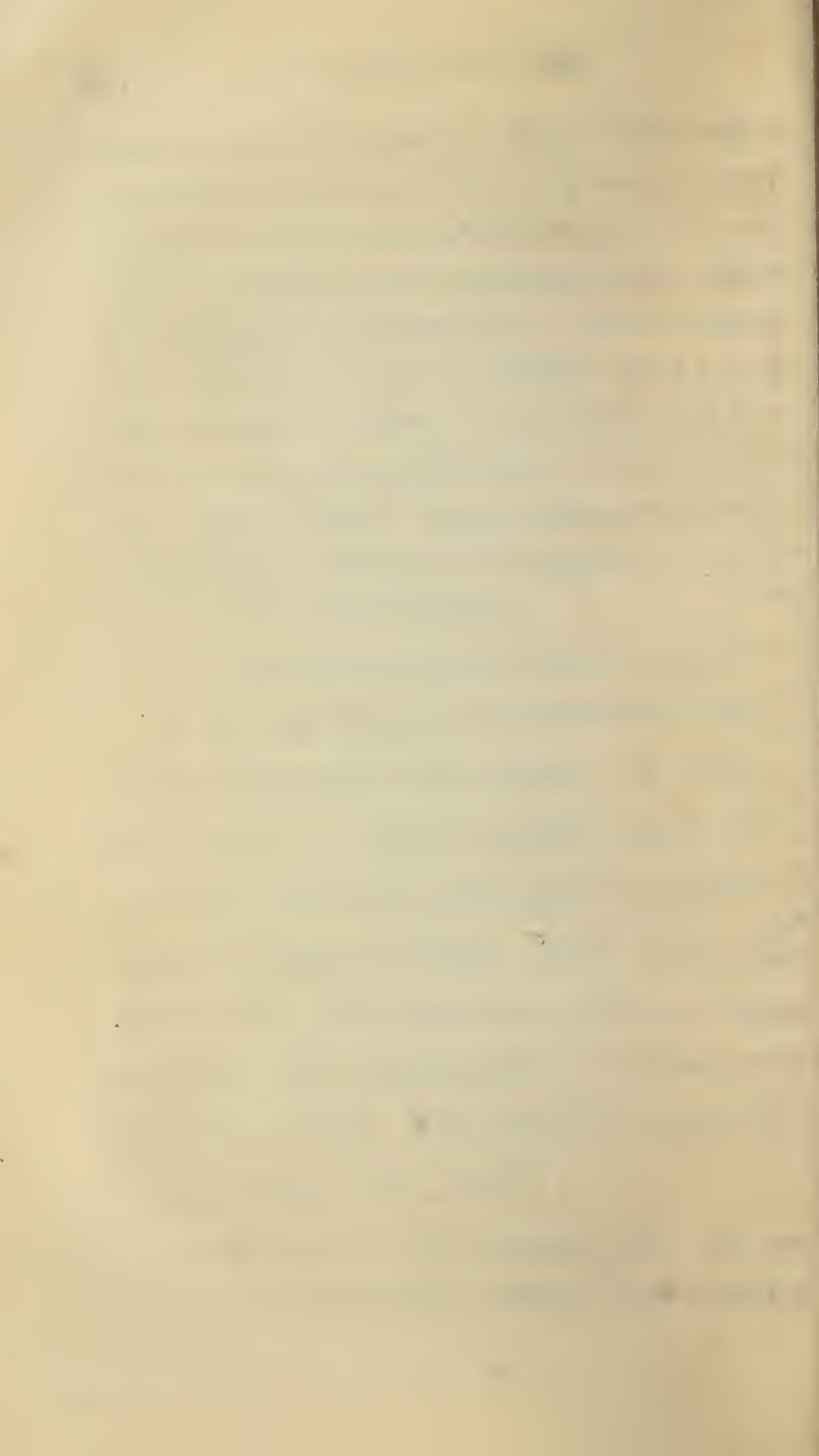
* स्वप्रकाशेति * । स्वप्रकाशता स्वरूपमात्रे
साक्षिणी व्यवहारप्रवर्तिका ऽपि यस्माद्वस्तुनः
प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि

व्यवहारप्रवर्तिका न भवति । विमतो भेदः प्रतियोगिधर्मिव्यतिरिक्तज्ञानगोचरो भेदत्वात् घटपटयोः परस्परभेदवदित्यर्थः । विर्यर्पये बाधमभिधत्ते * अन्यथेति * । संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धत्वं संविदएवेति नियमात्प्रतियोग्यादिघटितभेदस्य संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धौ संवित्त्वमेवेति संविदद्वैतं स्यात् । न च संविदाश्रयात्मनि व्यभिचारः, तत्राप्युक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेः सुकरत्वादिति भावः । घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेस्तद्विषयेभ्यो भेदस्य तत्स्वरूपत्वात्संविदः स्वसंवेदनतया विषयाणां च तत्कर्मतया प्रकाशे प्रकाशत एवासावित्याशंक्याह ।

(१०७) ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते ।

न च—“तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यात्”—इति वाच्यम् । पुरोवर्त्तिं रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः, तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात् । “आत्मवदात्मधर्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा”—इति चेन्न, ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

* न चेति * । किं स्वरूपमात्रं भेदः किं वा साधारणधर्मविशिष्टमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।

* पुरोवर्तीति * । स्वरूपमात्रस्य भेदत्वे रजतेदमो-
 भेदस्य तत्स्वरूपतया तत्प्रकाशे प्रकाशप्रसङ्गादविवे-
 करूपा भ्रान्तिर्न भवेदित्यर्थः । प्रतियोग्यपेक्षसाधार-
 णधर्मविशिष्टं स्वरूपेभेद इति द्वितीयमाशङ्कते ।
 * धर्मेति * । शुक्तित्वतद्देशत्वादिधर्मविशेषमन्त-
 र्भाव्य स्वरूपं भेदो भवति, भ्रान्तिकाले तदग्रहात्
 नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । बुद्धेरप्यसाधारणधर्मविशिष्टस्व-
 रूपस्य भेदत्वात् तस्य च स्वरूपमात्रातिरेकान्न तत्प्र-
 काशे ऽपि भेदप्रकाश इत्याह * योऽपीति * । प्रदीपत्व-
 धर्मस्य प्रदीपेनेव बुद्धिसमवेतो धर्मविशेषो बुद्ध्यैव गृ-
 ह्यतां प्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह * तस्मिन्निति * ।
 इन्द्रियतत्सन्निकर्षापेक्षया बुद्धिस्तद्धर्मं गोचरयति किं
 वा सन्निकर्षानपेक्षया । आद्ये सन्निकर्षस्य बुद्धिजन्मा-
 र्थत्वात् बुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यः, न च तत्सम्भवति,
 बुद्ध्यभावे तत्समवेतधर्मसन्निकर्षासम्भवात्, अन्यथा-
 ऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः । स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः स-
 न्निकर्षानपेक्षिता तथा भेदव्यवहारोपयोगिस्वधर्मप्र-
 काशनेऽन्यानपेक्षत्वमिति द्वितीयं शङ्कते * आ-
 त्मवदिति * । बुद्धितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वमेव बुद्ध्या
 सन्निकर्षापेक्षया ग्रहणे प्रयोजकमित्यर्थः । मनसा सं-
 युक्तात्मनि समवेते ज्ञाने ग्रहणत्वादिसमवाय इति
 संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षत्वात् ग्रहणत्वादीनां
 ग्रहणादव्यापकमिदं प्रयोजकमिति परिहरति * नेति * ।
 ग्रहणत्वादेरपि स्वप्रकाशत्वेनैव व्युत्पत्तौ शुक्तिर-
 जताद्यवभासानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्विप्रतिपत्तिर्न
 स्यादित्यर्थः ।

यस्मात् घटपटौ भिन्नाविति बुद्धिः स्वप्रका-
शत्वे ऽपि स्वविषयात् स्वस्याभेदं न बोधयति
तस्मादित्युपसंहरति

१०८. भेदबुद्धिः स्वाविषयात् स्वभेदज्ञ बोधयति ।

तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्य-
माना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्र-
भवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभाव-
मासदयंत्यां श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितया ऽसङ्कुचि-
तस्वतः प्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहाय-
सम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं श-
क्येति न कचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमा-
पिकेति ।

* तदेवमिति * श्रुतिः कचिदपि प्रतिहतप्रसरा न
सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति सम्बन्धः । प्रत्यक्षबुद्ध्यैव
प्रतिघातात्कथमित्यत आह * बाधिकायामिति * ।
घटपटयोर्भेदे घटपटौ भिन्नाविति बुद्धौ बाधकाभि-
मतायां प्रमात्वाभावमासादयंत्यां सत्यां घटपट-
योरभेदबोधने निर्वाधा सती तयोर्घटपटयोरभेदं
बोधयति, तेनैव न्यायेन सर्वाद्वैतबोधने न कचित्प्र-
तिहन्तुं शक्येति । ननु घटपटयोर्भेदबुद्धेः प्रमात्वा-
भाव एव कुतस्तत्राह * सा बुद्धिरिति * । घटपटौ भि-
न्नाविति सा बुद्धिर्घटतद्भेदरूपतया श्रुत्या व्यवस्था-
प्यमाना तयोः स्वात्मनैक्यात्तद्भेदग्रहणे स्वात्मन

एव स्वस्मादेव भेदे प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तत्कथं प्र-
माणीभवितुं प्रभवतीति । अत्र 'इति'शब्दः सर्वो'य-
स्मात्'-अर्थे, पूर्वपूर्वा हेतुः उत्तरोत्तरो हेतुमान् । अनु-
ग्राहकतर्कापेता बलीयसी श्रुतिरेव प्रत्यक्षबुद्धि बाधत
इत्यभिप्रेत्याह * तत्रेति * । बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाधक-
बुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबोधने अप्रतिद्वन्द्वित्वे न सं-
कुचितं च तत् स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य
बलं सामर्थ्यं तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित्वादसंकुचत्स्वतःप्रा-
माण्यबललब्धम्, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तम्, त-
स्यान्यथानुपपत्तिः, सैव सहायस्तस्य संपत्तया अजेयाक-
चिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः ।

भेदः परमार्थो ऽपरोक्षत्वादात्मवत्, अन्यथा त-
दापरोक्ष्यानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशङ्क्याह

१०९ भेदबुद्धेरन्यथाप्युपपत्तिः ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम् । तथा ऽद्वै-
तश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः, भेदधीमा-
त्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवदन्यथा ऽप्युपपत्तेः ।

* भेदप्रमेति * । अपरोक्षप्रमानुपपत्तिर्बाधिका किं
वा ऽपरोक्षधीमात्रा उपपत्तिः, यद्याद्यस्तत्राह * तत्रे-
ति * । अद्वैतश्रुतिदर्शनेन प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वस्य सन्दि-
ह्यमानत्वादानुदयः, अर्थापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति
* भेदेति * । वस्तुत एकत्वे ऽप्यविद्यया भेदप्रतीतिरु-
पपद्यते द्विचन्द्रप्रतीतिवदिति भावः ।

यदुक्तमैकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैक-

तामाह प्रत्यक्षादीनि तु घटादिभेदं गृह्णन्तीति
तदयुक्तमभ्यासविरोधादित्याह

११० श्रुत्या ऐकान्तिकमद्वैतम्बोधयते ।

एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेद-
मितिरूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्य-
शक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

* एकमिति * । एकमित्युक्ता पुनरेवकारमद्वितीय-
मिति ब्रुवाणा सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वा-
भावोपलक्षितं स्वरूपं बोधयति, अभ्यासस्यार्थभूय-
स्त्वलिङ्गत्वात् । तेनेश्वराभेदविषयत्वेन व्यवस्थितत्वा-
त्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमित्येतदशक्यसमर्थनमित्यर्थः ।

वाच्यबाधकबुद्ध्योर्बाधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबो-
धनद्वारा सर्वाद्वैतबोधनं श्रुतेः किं क्रमेण किं वा युग-
पत् । न तावद्युगपत्, अंशतः प्रत्यक्षविरोधात् । नापि
क्रमेण, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावादिति शङ्कते

१११ सर्वाद्वैतबुद्धिः युगपदेवजायते ।

“बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् कथमित्थम्” इति चेन्न ।
श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियोऽस्म-
द्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नाना-
विषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनिष्ठन्तीत्यु-
च्यमानत्वात् ।

* बुद्धेरिति * । जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थावग्रहरूपाया
इति न्यायेन जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्, तस्याश्चै-

कत्वात्पर्यायेण सर्वाद्वैतबोधनमनुपपन्नमित्यर्थः । परिहरति *न, श्रुतित इति * । ज्योतिष्टोमवाक्यं भावनामंशत्रयवतीमेकव्यापारेण बोधयति । तत्र च धात्वर्थादीनां करणत्वादिविषयविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते यथा तथा ऽद्वैतश्रुतिरपि तत्तदर्थजातस्य ज्ञानजातस्य चाद्वैतं युगपद्बोधयति । तत्र तत्र परिपन्थिप्रत्यक्षादिविरोधोत्थाने तन्निरासफलविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते । अस्माकमतो न विरोधगन्धो ऽपीति भावः । द्रागिति शीघ्रमित्यर्थः ।

घटपटौ भिन्नावितिबुद्धेः स्वविषयैः सह भेदो यद्यपि स्वात्मनैव न गृह्यते तथा ऽपि बुद्ध्यन्तरेण तदग्रहान्नाद्वैतसिद्धिरिति चोदयति

११२ अद्वैतश्रुतिप्रामाण्ये शङ्का ।

“ननु यदि नाम प्रत्यक्षवित्त्वा तथा घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे, बुद्ध्यन्तरेण तथा सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्वाधादेव” ।

*नन्विति * । बुद्ध्यन्तरस्य स्वविषयप्रतियोगिकभेदः प्रमाणान्तरेण न गृह्यते किं वा गृह्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह

११३ तन्निरासः ।

मैवम् । तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य य-

यैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयी-
क्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाभेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यम-
वलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया
बुद्धेरभेदं पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति ।
एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विष-
यान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव
बुद्धौ पदमारोप्याद्वैतश्रुतिः सर्वं तत्तद्विषयविषयिप्र-
वाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बा-
धितुं शक्या । तस्मात्

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ।

* मैवमिति * । यया ऽपरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धे-
र्घटात्पटाद्भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयप्रति-
योगिकभेदः प्रमाणेन न गृह्यते यदि तर्हि तस्याविष-
यमपि घटपटभेदबुद्धेर्घटादितो भेदमापाततः परि-
त्यज्य द्वितीयाया बुद्धेर्घटपटतद्भेदतद्बुद्धिभिः सहा-
भेदे प्रमाणविरोधाभावात् तत्र पर्यवस्यन्ती सर्वे-
षामेव तेषां घटपटतद्भेदतद्बुद्धीनां विषयाणाम् एक-
बुद्ध्यभेदबोधनद्वाराऽभेदे विश्राम्यतीत्यन्वयः । तत्र हे-
तुः * तस्याः स्वविषयेणेति * । द्वितीयाया बुद्धेः स्वविष-
येण सहाद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा ल-
ब्धप्रतिष्ठेत्यर्थः । ननु बुद्ध्यन्तरस्यापि स्वविषयप्रति-
योगिकभेदो बुद्ध्यन्तरेण गृह्यत इति द्वितीयविकल्प-

माशङ्काह * एवमिति * । अयमर्थः । बाधबुद्धिपरम्प-
राविच्छेदः क्व चिदस्ति न वा । न चेत्, अनवस्था विष-
यान्तरसञ्चाराभावः सुषुप्तिमुक्तयोरभावश्च । यदि क-
चिद्विच्छेदस्तदाऽन्तिमबुद्धेः स्वविषयभेदस्य स्वात्मना
बुद्ध्यन्तरेण वा ग्रहणात् तस्यास्तद्विषयेण सहाद्वैतं
बोधयन्ती तद्द्वारा सर्वाद्वैतं बोधयतीति । ननु भू-
रिकक्षाधाविनो बाधविज्ञानस्य पूर्वमसञ्ज्ञातविरो-
धितयोत्पन्नत्वान्नाद्वयागमैर्बाधो युक्त इत्याशङ्कां
निराकुर्वन्नुपसंहरति । * तस्मादिति * । बा-
धबुद्धिपरम्पराऽनवस्थाभयात्कस्यां चित्कक्षायां
निवृत्तौ सत्यामद्वयाम्नायैः पार्थिणग्राहस्थानी-
यैर्विजीयत इति सम्बन्धः । निवृत्तौ हेतुमा-
ह * सुदूरेति * । सुदूरधावनश्रान्ता भूरिकक्षानु-
सरणालसेति यावत् । इदमत्राकृतम् । 'अरिभिर्मित्रमरे-
मित्रं मित्रमित्रं ततः परं तथा ऽरिमित्रमित्रश्च वि-
जिगीषोः पुरःसराः । पार्थिणग्राहस्ततः पश्चादाक्र-
न्दस्तदनन्तरम् आसारोपनयश्चैव विजिगीषोस्तु म-
ण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः । मण्ड-
लाद्वहिरेतेषामुदासीनो व्यवस्थित' इति विजिगीषो
राज्ञो द्वादशराजमण्डलम् । तत्र खलु यथा लोके क-
श्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीर्विजित्य नि-
वृत्तौ पार्थिणग्राहैर्विजीयते तथा बुद्धिपरम्पराऽद्वैतप-
रम्पराजयाय दूरं प्रस्थिताऽनवस्थाना कचिन्निवृत्तौ
पार्थिणग्राहैरद्वयान्नायाख्यैर्विजीयत इति ।

नन्वेकस्य पुरुषस्य बुद्धिधारा यत्र विश्राम्यति तत्र सर्वज्ञः को ऽपि योगी भेदं ग्रहीष्यतीत्याशङ्काह

११४ भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैतसिद्धिर्दुर्बारा ।

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् । तथाऽपि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव । न च सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात् । तथाप्यनवस्थानादिति ।

* न चेति * । पुरुषान्तरबुद्धिपरम्पराविच्छेदे तद्विषयाद्वैतद्वारा सर्वाद्वैतम्, अविच्छेदे ऽनवस्था स्यादित्युक्तदोषैर्ग्रस्तमप्यरुच्याङ्गीकृत्याह * तथाऽपीति * । सा ऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्यत्र तव प्रत्यक्षं न सम्भवति, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा तत्कार्यादर्शनात् । अतः प्रमाणं त्वया वक्तुमशक्यमित्यर्थः । यथाह 'इह जन्मनि केषांचिन्न तावदुपलभ्यते योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः किं भविष्यतीति' । सा ऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्येतदपि पुरुषान्तरेणैव प्रतीयत इत्याशङ्काह * न हीति * । तत्रापि पर्यनुयोगसाम्यादित्यर्थः । पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं भविष्यतीति त्वया सम्भावयितुमपि न शक्यं भेदप्रमाणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्या निवर्त्तितत्वादित्याह * न चेति * । अभ्युपेत्यापि भङ्गं भणति * तथाऽपीति * ।

नन्वस्त्येवानुमानं योगिवुद्धौ प्रमाणम्—वि-
मता बुद्धिः स्वविषयेभ्यः स्वभेदग्राहकबुद्ध्यन्तरवती
बुद्धित्वात्प्रथमबुद्धिवदिति मन्वानः शङ्कते ।

११५ अन्तिमबुद्धेरपि न बाधः ।

अथ ब्रूषे—“यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बा-
धिता भवत्यद्वैतश्रुतिस्तदा तन्न्याद् यापि बुद्धिः शेषं
गत्वा नानुव्यवसीयते तत्रापि तद्बाधो ऽवगम्यते,
यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति” ।
मैवम् । किङ्किटेषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्य-
वलम्ब्य व्याप्तिग्र रूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्यु-
त्पादयसीत्थमद्वैतश्रुतेः, किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसना-
थया पक्षधर्महेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्याऽन्तिमबुद्धिविषयया ।

अथेति । अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परया कियद्दूरं बा-
धिता भवति यदा तदा या बुद्धिः शेषं गत्वा—शे-
षमवशिष्टां कक्षां गत्वा—नानुव्यवसीयते ज्ञाना-
न्तरवेद्या न भवति या तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्बाधो ग-
म्यत इत्यर्थः । तन्न्यायादित्येतद्विवृणोति *यत्रेति* ।
यत्र कतिपयबुद्धिपरंपरायां सा ऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यते त-
त्समानन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वाविशेषा-
दित्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति । *मैव-
मिति* । या बुद्धिः सा स्वविषयेभ्यो भेदग्राह-
कप्रमाणाविनाभूतेति बुद्धित्वं व्याप्यं भेदे ग्राहक-

प्रमाणं व्यापकं चावलंब्य प्रवृत्तव्याप्तिविज्ञानेनां-
न्तिमबुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतबुद्धेर्बाधं व्युत्पादय-
सि, किं वा व्याप्तहेतुजन्यानुमानेनेति विकल्पार्थः ।
कियतीषूपांत्यादिप्रथमकक्षापर्यन्तास्वित्यर्थः ।
आद्यं दूषयति ।

११६ अनुमानेनापि बुद्धिबाधः साधयितुं न शक्यते ।

नाद्यः । व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण
बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गत-
मनुमानकथया । अथानुमितिमभ्युपैषि तदा सा ना-
त्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तत इति तत्रैव दत्तपदा सर्वा-
द्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते ।

नाद्य इति । व्याप्तिविज्ञानमन्तिमबुद्धेः स्वविष-
येभ्यो भेदं साधयति न वा । न चेत्, अद्वैतश्रुतिबाधक-
त्वं न सम्भवति विरुद्धार्थत्वाभावात् । यदि साधयति
तदा सामान्योपाधौ प्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानमेव पक्षनिष्ठं
साध्यविशेषमपि साधयतीति सकलानुमानवि-
लयः स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि गृहीतव्याप्तिलिङ्गजन्या-
नुमानेनाद्वैतश्रुतिबाध इति द्वितीयं शङ्कते *अथेति* ।
तत्रैतदभिधानीयम्—स्वव्यतिरिक्तज्ञानानि धर्मीकृत्य
तद्विषयभेदं साधयति किं वा स्वात्मानमपि पक्षे नि-
क्षिप्य स्वविषयभेदमपि साधयतीति । तत्र प्रथमं प्र-
त्याह *तदेति* । अनुमानज्ञानस्य स्वविषयभेदः स्वा-
त्मना मानान्तरेण वा न गृहीत इति तत्र लब्धावका-

शाऽद्वैतश्रुतिस्तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यती-
त्यर्थः । शब्दं शब्दवत्सामान्योपाधौ स्वात्मानमपि
पक्षीकृत्य स्वविषयभेदं साधयतीति द्वितीयं शङ्कते ।

११७ बुद्धेः स्वस्माद् भेदो बुरुहः ।

अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्ध्यः स्वविषयेभ्यो भिन्ना
बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि
धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति म-
न्यसे—मैवम् । एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती
श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति । विषयिविषययोर्मिथो भे-
देऽपि साध्ये अस्तु हृत्वनुयोगः ।

अथेति । बुद्धेः स्वविषयाद्भेदमात्रं सिसाधयिष्यसि
किं वा बुद्धितद्विषययोः परस्परभेदमिति विकल्प्य प्रथमं
पराचष्टे *मैवमिति* । बुद्धिधर्मिकविषयप्रतियोगिकभे-
दस्यैवानुमानगोचरत्वाद्विषयाणां बुद्ध्या सहाद्वैतबोधने
निरावाधा श्रुतिस्तदभेदं बोधयन्ती तदनुमानमपि बाधते,
विषयस्य बुद्ध्यभेदे बुद्धेस्ततो भेदासम्भवादित्यर्थः । वि-
षयविषयिणोः परस्परं भेदः साध्य इति द्वितीयं शङ्कते
विषयीति । परिहरति *अस्त्विति* । अयं भावः । य-
स्या बुद्धेर्यो विषयस्तयोरेव परस्परप्रतियोगिकभेदः सा-
ध्यः, किं वा बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं बु-
द्धिजाताद्वा भिन्नमिति । यद्याद्यस्तथा ऽपि न विषयित्वं
हेतुः, विषयभागे ऽभावात् । नापि विषयत्वम्, बुद्धि-
भागे ऽसिद्धेः । नापि विषयविषयित्वं स्वरूपासिद्धेः,

बुद्धितद्विषययोरेकतरस्यापि विषयविषयित्वाभावादिति । भंग्यन्तरमाह

११८ परबुद्धिम्प्रति श्रुतिर्निराबाधा ।

परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात् परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति । न च शक्यमनुमातुं—सर्वस्या बुद्धेर्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति । माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति । नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात् । अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः कचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति ।

※परेति※ । अनुमानं विषयिविज्ञानस्य स्वविषयस्य च परस्परभेदं गोचरयति, न त्वन्यबुद्धेः, अन्यबुद्धिविषयात् । ततश्च परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रत्यद्वैतबोधनाय धावन्ती श्रुतिः सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति सम्बन्धः । तदेव स्पष्टयति ※एकस्या इति※ । एकस्या बुद्धेर्विषयात् घटादपरां पटबुद्धिमपरस्याः पटबुद्धेर्विषयात्पटात् घटबुद्धिं प्रत्यभेदबोधनाय धावन्तीत्यर्थः । बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं च बुद्धिजाताद्भिन्नमिति साध्यार्थ इति पक्षान्तरमाशङ्क्याह ※न चेति※ । तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्भिन्नमिति साध्यते विषयमात्राद्वेति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति ※मा भूदिति※ । बुद्धिरपि बुद्ध्यन्तरगोचरा भवति ततश्च

स्वात्मनो ऽपि स्वभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रथमं पराकरोति
 न चेति । न तावत्परार्थानुमानम्, परस्याद्वैतिनो भे-
 दमात्रानङ्गीकारात् स्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाप्रसिद्ध्या
 अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य साध्यविकलत्वाच्च दृ-
 ष्टान्तस्य । नापि स्वार्थम्, स्वपक्षे भेदस्य प्रत्यक्षतया
 ऽनुमानवैयर्थ्यात् कथायां तदप्रयोगाच्चेत्यर्थः ।

गृहीतसङ्गतिकस्य सर्वं भिन्नमिति वाक्यम्प्रती-
 तिमुत्पादयति न वा । न चेत्, अद्वयवाक्यमपि नतरा-
 मर्थं प्रमापयेत् । प्रतीतिजनकं चेत्सा प्रतीतिरप्रमा
 प्रमा वा । आद्ये ज्ञानमात्रहेतुजन्यत्वं यत्प्रमास्वतस्त्वं
 तद्धीयेत । प्रमा चेत्तत्करणमेतद्वाक्यं प्रमाणमिति स-
 प्रतिशब्दाऽद्वयश्रुतिरप्रमाणं सत्प्रतिपक्षानुमानवदि-
 त्याशङ्काह

११९ सर्वम्भिन्नमिति वाक्येनापि न भेदः सिध्यति ।

एतेन “सर्वं भिन्नमिति वाक्येन—विना बाधं स्वतः-
 प्रमाणेन—सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिः” इत्यप्यनवकाशं
 प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः
 सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मादिति स्वस्माद-
 प्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् ।

एतेनेति । परामृष्टमेव हेतुं स्फुटीकुर्वन्नाह *यस्मा-
 दिति* । सर्वं भिन्नमिति वाक्यस्य को ऽर्थः । यत्किञ्चिद्यतः
 कुतश्चिद्भिन्नमिति, किं वा वस्तुभात्रं वस्तुमात्राद्भिन्न-
 मिति, आहोस्वित्स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्भिन्नमिति ।
 नाद्यः पारमार्थिकभेदविषयत्वे बोधकत्वात्तत्र सङ्ग-

तिग्रहाभावात्, भेदमात्रे व्यावहारिके वा साध्ये ऽधि-
ष्ठानस्य ब्रह्मणो ऽध्यस्तप्रपञ्चान्मिथ्याभूतभेदोपगमेने-
ष्टापादनत्वादित्यर्थः । द्वितीयो व्याहत इत्याह *सर्व
इति* । स्वस्यापि वस्तुत्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वात्स्वा-
त्मनः स्वस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वान्न
तृतीय इत्याह *स्वेति* । अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम्,
स्वातिरिक्तपदार्थमात्रानङ्गीकारादित्यर्थः ।

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादिप्रयो-
गान्तरे ऽप्युक्तदोषानुसन्धानार्थमुक्तमर्थं श्लोकेनाह

५२० भेदसाधनासम्भवोपसंहारः ।

तदेवं

हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे सर्वे पक्षतयाऽऽस्थिते ।

किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः ।

अत एव च

आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता ।

स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ।

तदेवमिति । तस्मादेवमुक्तेन न्यायेनाद्वैतश्रुतेर्न
विरोध इत्यर्थः । सर्वे सर्वस्माद्भिन्नमिति साध्ये सर्व-
मेव पक्षनिक्षिप्तं, किं वा किं चिददृष्टान्तसिद्धये पृथक्
क्रियते । प्रथमं प्रत्याह *हेत्वादीति* । सर्वे पक्षयता ध-
र्मीकुर्वता हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे आस्थिते स्वीकृते स्यातां,
पक्षातिरिक्तसाध्यहेतुदृष्टान्तानामभावात्, तथामान-
सिद्धमेवानुमानाङ्गमित्यङ्गीकारात् सर्वस्य प्रमाणतो

ऽवगन्तुतया सर्वज्ञत्वमस्य स्यादित्यर्थः । यदि द्वितीय-
स्तत्राह *किं चिदिति* । यस्य पक्षानिचेपान्नानुमानेन
भेदः साध्यते तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैतश्रुतेः पर्यव-
सानात्सैव द्वाः द्वारं दत्ता स्यादद्वैतबोधनाय श्रुते-
रित्यर्थः ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या वा वैपरीत्यमाशङ्क्य-
मित्याद्युक्तमर्थापत्तिविरोधाभावमुपसंगृह्णाति *अत
इति* । सर्वज्ञत्वप्रसङ्गद्वारप्रदानयोरन्यतरप्रसङ्गा-
देवेत्यर्थः । घटात्पटो भिन्न इति घटपटभेदप्रत्य-
क्षमाद्यधीः, तथा वेद्यो भेदः आद्यधीवेद्यभेदः, तदीया
तत्संबन्धिनी अन्यथानुपपन्नताऽप्यनुमानवद्वयश्रुतिं
न बाधते । तत्र हेतुं कथयति *अन्ते स्वज्ञानापेक्षणात्* ।
अयमर्थः प्रतीयमानैवानुपपन्नताऽभेदं साधयति इति
वाच्यम्, अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थाप-
त्तिरिति स्वीकारात्, तथा च स्वगोचरज्ञानात्स्वात्म-
नो भेदं विना घटपटभेदानुपपत्त्यभावात्स्वज्ञानादा-
त्मनो भेदं न साधयेत् । ततश्च तज्ज्ञानात्तस्या अभे-
दबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति ।

(८) अथ अद्वैतश्रुतेः प्रमानुत्पादकत्वरूपाप्रामाण्याभावः ।

एवं तावदद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधान्मिथ्या-
त्वमप्रामाण्यमिति प्रथमः पक्षः पराकृतः । इदानीं प्र-
मानुत्पादकत्वमप्रामाण्यमिति द्वितीयं दूषयति

२२१ अद्वैतज्ञाने प्रतिबन्धाभावः ।

नच संस्कारारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-

न्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कोः । यतः—

‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।

अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम्’ ।

(श्लोकवार्तिक चोदनासूत्र ॥ ६ ॥

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।

अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥

न चेति। अयमर्थः । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेको ऽसत्त्वम्—“अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रामः कमभिषेक्ष्यतीति” सत्त्वासत्त्वपरतया ऽन्वयव्यतिरेकशब्दयो रामायणे प्रयोगदर्शनात्—तयोः सत्त्वासत्त्वयोरन्वयः संबन्धः, तदभावो व्यतिरेकः—तदेवं सत्त्वासत्त्वसंबन्धाभावः प्रतिपादितः—तस्यान्वयो विशेषणत्वम्, तस्य या प्रतिपत्तिः संस्कारारूढतया दृढतरा बलवत्तरेति यावत्, तथा ऽद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवतीति योजना । तथा हि क्वचित्सत्त्वसंबन्धाभावो विशेषणं नास्ति, घट इति । क्वचिच्चासत्त्वसंबन्धाभावः—‘न नास्ति घटः किं त्वस्त्येवेति’ । तेन भेदनियतसत्त्वाभावविशेषणत्वासत्त्वाभावविशेषणत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिपत्त्या चिरतरवासनानिरूढतया प्रबलतया प्रतिबन्धादद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिरेव न सम्भवतीति तात्पर्यार्थः । अत्र च विशिष्टान्वयप्रतिपत्त्या ऽद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्ये तन्त्रेण प्रतिपत्तिशब्दः सकृदेवोच्चारित इति केचित् ।

अन्यन्मतम् । पूर्वानुभवजन्यः कार्यकल्प्यः कश्चिद-
तिशयः संस्कारः, तमारूढः संस्कारारूढः, स एवं दृढः,
स एवान्वयः संबन्धः, तस्य व्यतिरेकान्वयः अभावः,
तस्य व्यतिरेको ऽभाव इति यावत् । तस्मादन्वयप्र-
तिपत्त्युत्पत्तिर्वाक्यार्थज्ञानजन्मेति यावत् । तस्य प्र-
तिबन्धो ऽभाव इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संबन्ध-
ग्रहणसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च वाक्यार्थप्रतीत्युत्पत्तेर-
भावः शङ्कितुं न शक्य इति ।

यद्वा अन्वयो वृद्धव्यवहारः, अन्वीयते शब्दोऽर्थ-
मनेनेति व्युत्पत्तेः, तस्य व्यतिरेको ऽभावः सर्वव्यव-
हारातीतत्वादद्वैतस्य, तस्माद्वृद्धव्यवहाराभावादन्व-
यस्य शब्दार्थसङ्गतिग्रहणस्य व्यतिरेकादभावात्, अ-
न्वयप्रतिपत्तेरद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को
न भवति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बो-
धक इति न्यायाद्वृद्धव्यवहारस्यैवाभावादद्वैतवा-
क्यादद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेतीति न शङ्कनीयमित्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन व्यवहारस्य विषयं दर्शयति *संस्कारेति* ।
संस्कारो नामानादिप्रवृत्तवृद्धव्यवहारानुभवनाशजनि-
ता वासना, तमारूढस्तत एव दृढः । दार्ढ्यं च तुच्छविल-
क्षणतया निश्चितत्वम्, ततः परमार्थसत्त्वाभावे ऽपि तु-
च्छविलक्षणत्वाद्यवहारस्य सङ्गतिग्रहणादिसम्बन्धसा-
मंजस्यमिति । यद्वा अन्वयः कारणम्, अनुगच्छतीति व्यु-
त्पत्त्या, व्यतिरेको भेदो व्यावृत्तं कार्यम् । तदनेन कारण-
कार्ये उक्ते । तयोरन्वयः सम्बन्धः समवायादिरूपस्तेन
व्यतिरेको भेदस्तस्मादन्वयप्रतीत्युत्पत्तिस्तत्प्रतिबन्धः

शक्यशङ्को न भवति । एतदुक्तं भवति । संस्कारारूढतया
 बलवत्तरो यः कार्यकारणसम्बन्धबलाल्लभ्यो भेदस्तस्मा-
 दद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेति विरोधादिति न शङ्कनीय-
 मिति । यद्वा संस्कारारूढो भूयोदर्शनजसंस्कारविषयो
 दृढान्वयो दृढसत्त्वः अबाधितसंविदुपस्थितः एव-
 म्भूतो यो व्यतिरेको भेदस्तस्य-यो घटः स पटादेर्भिन्नः
 यो न पटादेर्भिन्नो न स घट इति-अन्वयव्यतिरेकौ
 ताभ्यामन्वयप्रतिपत्तिर्व्याप्तिप्रतीतिस्तयेत्यर्थः । भेदादेः
 पारमार्थिकत्वाभावे ऽपि प्रतिभासमात्रशरीरस्य भा-
 वादद्वैतश्रुतेः परमार्थगोचरत्वान्नास्ति विरोध इति
 सर्वत्र परिहारः ।

नन्वद्वैतादिपदं गृहीतसङ्गतिकं स्वार्थं प्रत्यापयति,
 किं वा गृहीतसङ्गतिकम् । नाद्यः प्रमाणान्तरागोचरे ऽद्वैते
 सङ्गत्यधिगत्ययोगात् । नापि द्वितीयो ऽतिप्रसङ्गादित्या-
 शङ्काह *यत इति* । शब्दो वाक्यम् अत्यन्तासत्यपि नृ-
 शृङ्गादौ विज्ञानं जनयति, अन्यथा नृशृङ्गाद्विन्नो घट इति
 व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । न च तत्र सङ्गतिग्रहणं शशवि-
 षाणस्य सकलप्रमाणविकलत्वात् । अतो ऽगृहीतसङ्गति-
 काद्वैतादिपदात्तदर्थप्रतीतिर्न स्यादिति न शक्यं वक्तु-
 मिति प्रौढवादः । वस्तुतस्तु पदार्थत्वं नेष्यते ब्रह्मणः,
 किं तु वाक्यार्थत्वम् । वाक्यं वाचा गृहीतसङ्गतिकमेव
 बोधयति । न च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वात् ब्रह्मादि-
 पदार्थाप्रतीतौ वाक्यार्थाप्रतीतिरिति वाच्यम्,—योग्य-
 तानुसारेण प्रसिद्धपदान्तरसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धप-
 दार्थप्रतीत्या वाक्यार्थप्रतीतिः । तदुक्तम् (श्लोकवार्तिके) —

‘पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति, ।

निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते’—

इति हिशब्दार्थः । नन्वद्वैतज्ञानमप्रमा सामान्यविशेषनिर्मुक्तविषयत्वात् नृशृङ्गादिज्ञानवदित्याशङ्काह * अवाधादिति * । अत्राद्वैते शब्दः प्रमां करोतीति पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुमाह *अवाधादिति* । अवाध्यानवगतादन्यगोचरत्वमप्रमात्वे प्रयोजकम्, न सामान्यादिनिर्मुक्तविषयत्वम्, विशेषज्ञाने व्यभिचारादित्यर्थः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानान्तरसंवादलभ्यम्, न चात्र संवादकं प्रमाणमस्ति तदगोचरत्वादित्याशङ्काह *स्वत इति* । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपेयम् अन्यथा ऽनवस्थानादित्यर्थः ।

व्यवहियमाणपदार्थासंसर्गाग्रहादेवोभयसंप्रतिपन्नात्संसृष्टव्यवहारोपपत्तौ नम्यथार्थाप्रतीतिः कल्पनीया गौरवादनाश्वासादिभ्यः अतो न शब्दो ऽसत्यर्थे ज्ञानं करोतीति प्राभाकरस्तत्राह * असंसर्गेति * । विमतो व्यवहारो व्यवहियमाणपदार्थासंसर्गज्ञानपूर्वकः संसृष्टव्यवहारत्वाद्नामभ्याजेत्यादिव्यवहारवत्, विपक्षे संसर्गाग्रहादेव सर्वत्र व्यवहारोपपत्तौ संसृष्टप्रत्ययमात्रं लयमियादनाश्वासो ऽर्थे ज्ञायमाने तेनैव परास्तः । स्वदर्शने च तस्य तुल्यत्वा-

१ असंसर्गाग्रहस्य मन्ता मीमांसकः, सच—अत्यन्तमसन्नसंसर्गः संत्यस्यले. (अवाधितविषये), तस्य अहमो यत्र, तत्र तु—संसर्गप्रणामेन मन्यते । तथा च तन्मते ऽपि अद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमेयं ज्ञानीया विषयावाधादित्यर्थः, । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयवाधस्य निरस्तत्वादिति भावः । (शां) ।

दोषभावाभावाभ्यां व्यवस्थाया इतरत्रापि तुल्यत्वात् । साधारणाकारस्यालम्बनत्वे नानालम्बनता ऽपि निरस्ता प्रतीतिविरोधस्य स्वपक्षदोषत्वादित्यरुचिमपिशब्देन द्योतयति । अङ्गीकृत्याप्याह—असंसर्गाग्रहस्य व्यवहारहेतुत्वं मत्वा ख्यातिवाद्यबाधिते विषये ऽत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकं शंसति अभिधत्ते इत्यन्वयः । अत्यन्तासंश्वासावसंसर्गश्चेति तथोक्तस्तस्याग्रहं संसर्गलग्नकं संसर्गग्रहाविनाभूतमिति यावत् । गामानयेत्यादौ व्यवहियमाणपदार्थानां संसृष्टानामसंसर्गस्यासतो ग्रहं संसर्गज्ञानपूर्वकमेव वदतीत्यर्थः । तदयं प्रयोगः—एकमेवेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्संसर्गज्ञानाविनाभूतो ऽबाधितासंसर्गाग्रहत्वात् गामानयेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहवदिति । नन्वद्वैतागमवाक्यं सदसद्वा तदुभयविलक्षणं वा । नाद्यः, अद्वैतभङ्गात् । न द्वितीयः, यस्य हि परमार्थेन नास्तिता तस्य कथमस्ति-त्वमसतश्च कथं साधनत्वं तदुक्तम्—‘यो ऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रतीयते । कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं कथम्, साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तितां वदेदिति’ । न चानिर्वचनीयेन परमार्थसिद्धिः सम्भवति शुक्तिरजतज्ञानादिगोचरस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । आह च—‘सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते, न दृष्टा शशशृङ्गादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुतेति’ ।

कल्पितागमस्य प्रामाण्यमनुचितमित्यनौचितीलक्षणतर्कविरोधात्कथमबाधितत्वमित्याशङ्काह

१ उक्तकल्पप्रयेषु तृतीयं सदसद्विलक्षणत्वपक्षदूषयति नचेति ।

१२२ अनौचितीतर्केणापि अद्वैतश्रुतिर्न बाध्या ।

अनौचित्या ऽपि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्वलाहंयुरतादृशा ।

प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।

तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।

अनौचित्येति । अद्वयश्रुतिः अनौचित्यातर्केणापि दुर्बाधैवेत्यन्वयः । अनौचितीशब्दस्य नियतस्त्रीत्वात्पुल्लिङ्गतर्कशब्देनसामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । कुतो दुर्बाधत्वमित्यत आह *अनारोपितमूलत्वादिति* । यथार्थवस्तुविषयत्वादहंयुर्बलवत्त्वाभिमानिनी-अहंयुः स्यादहङ्कारीत्यभिधानदर्शनात् । तादृशारोपितमूलेन तर्कस्त्वारोपितमूलो ऽपि भवति । यदीदं रजतमसदेव स्यादपरोक्षं न स्यादित्यारोपितसत्त्वमूलत्वाभ्युपगमात्तस्येति । कल्पितप्रतिबिम्बादेः सत्यबिम्बादिगमकत्वमपाकर्तुमशक्यमिति श्लोकार्थः । तर्हि वाक्यप्रामाण्यस्य तर्कानपनोद्यत्वाद्यागादि स्वर्गसाधनमिति निश्चयोपपत्तौ नापूर्वसाधनविचारारम्भः स्यात्तथेक्ष्म्याद्यधिकरणारम्भश्च न स्यादित्याशङ्क्याह *प्रवृत्तेनेति* । बाध्यत्वाभिमतं वाक्येन स्वार्थबोधनाय प्रवृत्तेनापि येनानौचित्यमूलमापादकापाद्यनिष्ठा व्याप्तिर्न लूयते न खण्ड्यते । इह तु पुनरद्वैतश्रुत्यापाद्यपादकभेदखण्डनेन व्याप्तेरपि खण्डितत्वात्तत्साम्राज्यं नास्तीत्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्भेदस्य बाधकबुद्धेः स्वविषयभे-

दस्य च केनचित्प्रमाणेनाग्रहणान्तदभेदबोधनद्वाराऽद्वै-
तश्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयितुं सिं-
हावलोकनन्यायेन पुनश्चोद्यमुद्भावयति ।

१२३ अद्वैतश्रुतेः पुनर्बाधाशङ्का ।

“ननु यद्यदेवोदाह्रियते त्वया—नेत इतोऽस्य भेदो गृ-
हीत इति ततोऽस्याद्वैताग्नयैरभेदबोधने तद्वद्वारा सर्वा-
भेदे पर्यवसातव्यमिति—ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते
मया । तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायाश्च क-
स्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने” इति^१ ।

नन्विति । इतइतो घटपटादेर्घटपटौ भिन्नाविति
बुद्धेस्तथान्तिमबुद्धेः स्वविषयतश्च भेदो न गृहीत इति
कृत्वा ऽस्य घटपटौ भिन्नाविति बुद्ध्यादेस्ततो घटा-
दितो ऽभेदबोधनद्वाराऽद्वैताग्नयैः सर्वाभेदे पर्यवसा-
तव्यमिति यद्यत्प्रथमबुद्ध्याद्युदाह्रियते ततस्ततो घ-
टादेरन्तिमबुद्धिविषयाच्च तस्यान्तिमबुद्ध्यादेर्भेदस्त-
दैव गृह्यते मया ऽपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । प्रति-
बिम्बं चन्द्रमसो बिम्बचन्द्रमसा सह द्वौ चन्द्रमसा-
विति भेददर्शने ऽप्येकः चन्द्रमा इति वाक्यं यथा त-
योरैतत् बोधयति तथा ऽऽगमवाक्यमपि किं न बोध-
येदित्यत आह* तस्मादिति* । कस्य चित्प्रमाणस्योदा-
ह्रियमाणतायां तस्य तद्विषयेण सहाद्वैतबोधनद्वारा-

१ कस्यचिद्वस्तुनः अनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानव-
काशः, उदाह्रियमाणतायां च भेदग्रहापत्तिरिति (हेतोः) प्रत्यव-
स्थानं खण्डनमस्थाने अयुक्तमित्यर्थः । (शां) ।

राऽनुदाह्रियमाणतायां सुतरामद्वैतश्रुतिः सर्वाद्वैते
पर्यवस्यतीति त्वत्प्रत्यवस्थानमेतदस्थान इति ।
यद्वा कस्यचित्पदार्थस्यान्तिमबुद्ध्यादेरुदाह्रियमाणताया-
मनुदाह्रियमाणतायां च श्रुतेः प्रमाणान्तरविरोधावि-
शेषेण त्वत्प्रत्यवस्थानमस्थान इति योजना । तात्पर्यं
तु-युक्तं चन्द्रभेदज्ञानबाधनं नियतपुरुषनियतकालं चो-
त्पत्तेः, नेह तद्वैलक्षण्यादिति । तदुक्तम्-‘सर्वेषां सर्वदा
यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनमिति, (श्लोकवार्तिके) ।

ततो भेदो गृह्यत इति किं प्रतिज्ञामात्रेण साध्यते,
किं वा प्रमाणेन । नाद्यो विपरीतप्रतिज्ञया ममापि
चरितार्थत्वप्रसङ्गादिति परिहरति

१२४ बाधशङ्कापरिहारः ।

मैत्रम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितो भेदो न
त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततो भेद-
स्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण, तत्कालमन्ति-
मबुद्धेरनुपस्थितः । यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचि-
दनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदाऽद्वैतवादिनं प्रति
हेतोः साध्याविशिष्टतया, अनुपपत्तेश्च, येन विना सा तद-
विशिष्टतया, ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात् ।
नच वाच्यम्-“स्वयं मया स भेदो ज्ञायत इति नास्ति
पाक्षिकापि मां प्रत्यभिख्यादिः” इति । यतोऽस्य त्वद्वच-
नस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्, वचनस्य परार्थत्वात् । मौ-
नमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते ।

न च—“स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते”—इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम् । न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च वाच्यम्—“मम वचनात् सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते—” इति । यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशिकरणमेव स्यात् ।

मैवमिति । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेदस्त्वया न प्रमीयत इति मयोच्यमाने मया प्रतिज्ञायमाने ततो ऽद्वैतबुद्ध्यादितो ऽन्तिमबुद्धेर्यो भेदः संप्रमातव्यः न प्रतिज्ञामात्रेण साधनीय इति सम्बन्धः । यदि प्रमाणेन प्रतीयते तदा किं प्रत्यक्षेण किं वा ऽनुमानेन उतार्थापत्त्या इति विकल्प्य प्रथमं निराकरोति *न तावदिति* । बाधपरम्पराविश्रमभूमिरन्तिमबुद्धिः इदानीं वर्तते न वा । न चेत्, वर्तमानग्राहिप्रत्यक्षेण तद्गृहणायोगात्तत्प्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा भेदस्याध्यक्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । वर्तते चेत्, तद्गोचरप्रत्यक्षस्येदानीमसम्भवो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति काणादवचनादित्यर्थः । ननु प्रतियोगिप्रतीति-

रपेक्ष्यते, न तु तेनैकबुद्धिगोचरत्वम्, भेदस्य केवलव्यतिरेकाभावात् । तत्रावर्तमानामपि प्रतीत्य ततो भेदः प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इति । मैवम् । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तदेकबुद्धिगोचरत्वनियमाद्विशेषणविशेष्ययोरेकबुद्धिगोचरत्वादन्तिमबुद्धेरननुभूततया स्मरणायोगात् प्रतीत्यन्तरस्य च कारणाभावादसम्भवाच्चेति । अस्तु तर्ह्यनुमानेनार्थापत्त्या वाऽन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेद इति द्वितीयतृतीयौ चोदयति * यदि चेति * । अन्तिमबुद्धिः श्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भिन्ना भिन्नसामग्रीकत्वात् अपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वात् जन्मनाशादिविरुद्धधर्मत्वाद्वा, यदेवं तदेवं यथा घटादि-इत्यनुमानं विवक्षितम् । अर्थापत्तिस्तु-बुद्ध्योर्भेदाभावे श्रुतिसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानानुपपत्तिरूपा विवक्षितेति द्रष्टव्यम् । चशब्देनोपमानादीनामपि भेदसाधकत्वं द्योतयति, तदभावे तद्गोचरसादृश्यादेरसम्भवात् ।

किमेतत्परार्थानुमानमुत स्वार्थमिति विकल्प्याद्यमन्यतरासिद्ध्यादिना दूषयति * तदेति * । भिन्नसामग्रीकत्वादेर्हेतोः साध्याविशिष्टतया भासनात् ततः कथं प्रमोदयः स्यात्, * येन * भेदेन विना * सा * अनुपपत्तिस्तस्याश्च तत्समभावात् असिद्धिः, भेदसमत्वेनासिद्धत्वेनेति यावत् । असिद्धत्वेनाभासात् कथं प्रमोदय इत्येवान्वयः । * साध्याविशिष्टतयेति * हेतोरसिद्धत्वमुच्यते, न तु साध्यरूपमानत्वमेव, विशेषणभेदात् । ततश्च सर्वाद्वैतिना सामग्रीभेदादेरनङ्गीकाराद्धेतवसिद्धिः साध्यविकलं च निदर्शनम् । अन्तिमबुद्धिकारणस्यागमस्य च भेदे शा-

स्वसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानासिद्धिस्तदनुपपत्त्या भेदसिद्धिरिति—इतरेतराश्रयाद्वा चक्रकाद्वा ऽनुदय एवार्थापत्तेरित्यर्थः । उपमानादावपीतरेतराश्रयादितुल्यमिति वाऽर्थः ।

भिन्नसामग्रीत्वादि स्वार्थानुमानमिति द्वितीयमाशङ्क्याह *न चेति* । वेदान्तपक्षे प्रातीतिकभेदवत्सामग्रीकत्वादिहेतौ नास्त्यसिद्धिः, पारमार्थिकभेदवत्त्वस्य हेतुत्वे ऽसिद्ध्यादिर्यथा पाक्षिको नैवं मम दृश्यता सत्यताव्याप्तेत्यङ्गीकारादित्याह *नास्तीति* । स्वार्थानुमानस्य कथायामनुपन्यास इति दूषणं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह *यत इति* । वचनं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । न व्यर्थं ममैव प्रत्यायकत्वादित्यत आह *वचनस्येति* । तर्हि स्वार्थानुमानावगतमपि भेदं न वच्मीत्याशङ्क्याप्रतिभानाम निग्रहस्थानं प्रसज्येतेति परिहरति *मौनमिति* । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति(मीमांसासूत्र१।१।८) निर्णीतत्वादर्थशेषभावस्य शब्दानां मया प्रमितो भेद इति मदीयवचनात्कर्णपथमवतीर्णात् तवाप्यर्थप्रतिपत्तेर्न वैयर्थ्यं वचनस्येत्यत आह *न चेति* । अर्थशेषभावस्यापि स्वाभाविकत्वेऽप्यनाप्तपुरुषसंबन्धितया दोषशङ्काकलङ्कस्याङ्गुल्यग्रादिवाक्यवन्न प्रत्यायकत्वमित्याह *त्वद्वचसीति* । ननु वादिवचनं वाच्यन्तरप्रत्यायकम्,—“अनित्यः शब्दः”

इत्यादिवचनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह
 * विजिगीषुमिति * । विजिगीष्वन्तरवचनं परं वि-
 जिगीषुम् प्रति 'तत्र' अनित्यत्वादिलक्षणे 'अर्थे'
 तस्य जिज्ञासोत्पादनद्वारेण 'तस्य' सजिज्ञास-
 स्य 'तस्मिन्' जिज्ञासितेऽर्थे प्रमित्युत्पादनपर्यव-
 सायितयोपयुक्तं हीत्यन्वयः । विजिगीष्वन्तरव-
 चनस्प्रारितप्रमाणेन परो विजिगीषुः स्वयमेव प्रमि-
 मीते ऽन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि मदीयवच-
 नमपि भेदसाधकानुमानादिप्रमाणस्मारकतया त्वां प्र-
 त्युपयुज्यतामित्यत आह । * न चेति * । सर्वाद्वैतं
 मन्यमानं प्रति न हेतूपन्यासो ऽन्यतरासिद्धिप्र-
 सङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः, अन्यथेत्यंशस्य भेदसापेक्षस्य
 परस्पराश्रयादिप्रसङ्गेनासम्भवात्, द्वा सुपर्णेत्याग-
 मस्य प्राप्तभेदानुवादस्य च तत्र प्रामाण्यायोगात्,
 उपमानस्य च सादृश्यमात्रगोचरस्य भेदाभेदयोस्ता-
 दस्थ्यात्, अभावस्य च प्रमाणान्तरत्वानङ्गीका-
 रात्, अङ्गीकारे वाऽनवस्थानात्, इन्द्रियातिरि-
 क्तस्य प्रमाणस्य प्रतीयमानतया गमकत्वनियमात्,
 मानाभावस्य च मानत्वव्याघातादद्वैतिनं प्रति द्वै-
 तवचनं न तत्साधकं मानस्मारकतयोपयुक्तमित्यर्थः ।

ननु मद्वचनस्य क्वचित्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य प्रा-
 माण्यादस्य च त्वदृष्ट्या प्रामाण्याद्व्याभिचारितया
 प्रमेयत्वादिवद्भेदसाधकप्रमाणसंशयजनकतया प्रति-
 कूलाद्वैतवाक्यस्यापि न निश्चायकत्वम् । अतश्च संश-
 यहेतुत्वमप्रामाण्यमिति तृतीयविकल्पमाशङ्क्याह ।

* न चेति * । संशयस्यापि कचिन्निश्चयमन्तरेणानुप-
पत्तेर्भेदस्य वा तत्प्रमाणस्य वा कचिदप्यनिश्चयान्न
त्वद्वचनं संशयजननक्षममित्याह * यस्मादिति * ।
यस्माद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कया ऽद्वैतश्रुतेस्त्रि-
विधमप्रामाण्यं नास्ति तस्मादिति ।

उक्तार्थसंग्राहकश्लोकेनापेक्षितमंशं पूरयति

१२५ संग्रहश्लोकः ।

तस्मात्

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।

आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

* तस्मादिति * । तस्माद्ब्रह्मैवास्त्रं ब्रह्मास्त्रं स्वप-
रिपन्थिद्वैतनिवर्तकत्वात् । तच्चैकमद्वितीयत्वात् ।
तदादाय कचिदपि वादे जल्पे वितण्डायां वा अन्यं
द्वैतिनं न गणयतस्तदुक्तप्रमाणजातस्यासिद्धादिदो-
षात् । धीर एव वीरो धीरवीरः । धैर्यं च श्रुतधार-
णसामर्थ्यं वीर्यं च यथाकालं प्रयोगसामर्थ्यम् । स-
ङ्गरकेलिषु युद्धक्रीडासु भङ्गो नास्ति इत्यन्वयः ।
रूपकालङ्कारो ऽयम् । यथा खलु लोके कस्य चिदर्जु-
नादेरेकं ब्रह्मास्त्रमादायान्यमश्वत्थामप्रभृतिकं न ग-
णयतः सङ्गरकेलिषु क चिदपि भङ्गः पराजयो
नास्ति तद्वदिति ।

एवं तावत्प्रत्यक्षादिना यत्र भेदः स्पष्टतरम-
वभासते तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्विषयविषयिणोरद्वैतबो-
धनद्वारा सर्वाद्वैतपर्यवसाने निराबाधत्वमवादीत् ।

इदानीं प्रमाणान्तराविरुद्धमापाद्याद्वैतश्रुतेर्विषयमाह

१२६ परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतेरुपादूयलकम् ।

अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम किञ्चित्परश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि,- तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा यो विशेषतो विनिगमनं विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः, परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात्, स्वस्मात् स्वस्य भेदाभावात् । ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्यवाधा स्यात् ।

तस्मात्

कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।

पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ।

अपि चेति । किं तदित्यत आह *यन्नामेति* । परश्चेतसा किञ्चिच्चिन्तयन् विवक्षुर्वा जानन् वाऽस्तीति सामान्यतः प्रतीयते । विषयमुखत्वादिलिङ्गस्य सामान्योपाधौ गृहीतसम्बन्धत्वाद्विशेषानुमापकत्वाभावादित्यर्थः । सामान्यप्रतीतिरेव विशेषसिद्धिमपि बलादानयेदित्यत आह *तत्रेति* । न सामान्यसिद्धिर्विशेषबोधिका, अन्यथा कापि संशयविपर्यासौ न स्यातामित्यर्थः । तस्य सामान्यप्रतीतावप्यन्तिमबुद्ध्यादेर्विशेषतो निश्चयात्तत्प्रतियोगिकः तद्धर्मिको वा भेदोऽध्यक्षादिभिरध्यवसीयत इत्यत आह *तत

इति * । हेतुमाह * परेणेति * । भेदस्यायमस्मात् भिन्न
 इति धर्मप्रतियोगिसापेक्षत्वादिति भावः । परचिन्ता-
 दिगोचरादन्तिमबुद्ध्यादिभिन्न इति धर्म्यादिग्रहणपूर्वकं
 भेदग्रहणं किं न स्यादित्यत आह * स्वस्मादिति * ।
 भेदप्रतीतिमन्तरेण धर्मप्रतियोगिभाव एव न स-
 म्भवति स्वात्मनोऽपि स्वस्माद्भेदप्रसङ्गात् । न च तत्स-
 म्भवति एकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्तिमबुद्ध्यादे-
 स्ततो भेदग्रहणं न घटते चेन्मा घटिष्ट, तथा ऽपि क-
 थमद्वैतं घटिष्यत इत्यत आह * तत इति * । सङ्क्षेपवि-
 स्ताराभ्यां प्रतिपादितमर्थं बालः सुखं बुध्यते ततो
 विस्तरेणोक्तमुपसंहारव्याजेन श्लोकेनोपनिबध्नाति ।
 * तस्मादिति * । सामान्यतो ज्ञाते वदनविकारा-
 दिलिङ्गेनानुमिते परचिन्तादिगोचरे विशेषतो विनि-
 गमनहेत्वभावादज्ञाते ऽद्वयश्रुतेः पदरोधस्त्वया कथं
 कर्तुं शक्यः स्यात्, न कथंचिदित्यन्वयः ।

भेदसत्तानङ्गीकारे नृशृङ्गवदपरोक्षव्यवहारस्तद्गो-
 चर उपपन्नः स्यात्, व्यवहियते च भवता, अतो व्य-
 वहारानुपपत्त्या भेदसत्त्वमवसीयत इति चोदयति

१२७ व्यवहारबलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः ।

“ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवै-
 चित्र्यव्यवहारो न व्याहन्यते” । कथं व्याहन्यते, प्रतिव-
 क्ष्यते हि तत् । किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः
 सोऽपि कस्माच्चिदापादकात् । न चापाद्यापादकमभिद्यमा-
 नमापत्त्यै प्रभवेदिति ।

तस्मात्

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।

असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः ॥

नन्विति । पदार्थस्य पदार्थान्तरेभ्यो भेदाप्रति-
भासे पदार्थान्तरवाचकशब्दान्तरपरित्यागेन तद्वा-
चकासाधारणशब्दप्रयोगो नोपपद्येत । तेन भेदानङ्गी-
कारं भेदापेक्षपदपदार्थादिव्यवहाराङ्गीकारात् भेदाङ्गी-
कारतदभावरूपविरुद्धधर्मसमुच्चयलक्षणो व्याघातः
स्यादित्यर्थः । व्यवहारोऽनुपपत्त्या भेदमात्रमाक्षिपति ।
न तत्पारमार्थिकत्वमनुपयोगात्, न च काल्पनिकभेदेन
पारमार्थिकाद्वैतविघात इति परिहरति * कथमिति* ।
व्याघातं स्वरूपेणाभ्युपगम्य नात्र स इत्युक्तम् । इदानीं
स एव दुर्निरूपो व्याघातस्यैव पराकरिष्यमाणत्वा-
दित्याह * प्रतिवक्ष्यत इति* । भेदानङ्गीकारे भावाभा-
वसमुच्चयात्मको व्याघातः किं चिदापादकमाश्रित्या-
पाद्यते किमनाश्रित्य । न अनाश्रित्य, अतिप्रसङ्गेनाशक्य-
त्वात् । अतः किञ्चिदाश्रित्यैवेति पक्षः परिशिष्यत इत्या-
ह * किं चेति* । अस्तु तर्ह्ययमेव पक्षस्ततः किमित्यत
आह * न चेति* । आपादकमापाद्यात् भिन्नमभिन्नं
वा । न भिन्नम्, भेदे सिद्धे तस्यापादकत्वसिद्धिः,
सिद्धे चापादकत्वे व्याघातसिद्धिः, सिद्धे च त-
स्मिन् भेदसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः । नाप्यभिन्नम्,
आत्माश्रयप्रसङ्गात् इत्यर्थः । उक्ततर्कज्ञानरत्नं लोभा-
तिरेकात् श्लोकेनोपनिबध्नाति * तस्मादिति* ।

अद्वैतवादिनि नानात्वं नानात्मत्वमवलम्ब्य यद-
त्यपि व्यवहरत्यपि असिद्धभेदादापादकात् व्या-
घातः कुत आपतेदित्यन्वयः । आपाद्यादसिद्धो
भेदो यस्य स तथोक्तः ।

प्रमेयेषु चतुर्विधभेदासम्भवः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणसिद्धस्वरूपपर्यालोचनया न त-
द्विरोधो ऽद्वैतश्रुतेरित्युक्तम् । इदानीं प्रमेयभेदस्व-
रूपपर्यालोचनया ऽपि श्रुतेर्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधं
प्रतिषेद्धुमुपक्रमते

११८ भेदस्वरूपे विकल्पचतुष्टयम् ।

इदमपि विचारमर्हति—यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्य-
स्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे
पर्यवस्यति । तथा हि प्रत्यक्षेण यो ऽसौ भेदो गृह्यते स
(१) किं स्वरूपभेदः, (२) किमन्योन्याभावः, (३) किं
वैधर्म्यम्, (४) अन्यदेव वा ।

* इदमिति * । यद्वा—पूर्वं प्रत्यक्षादेर्भेदविषयत्वमभ्यु-
यगम्य न तद्विरोध इत्यवादि । संप्रति तद्विषयत्वमेव ना-
स्ति, प्रत्युताभेदविषयत्वमेव प्रत्यक्षादेः, नातस्तद्बाध
इत्युपपादयति * इदमिति सन्दिग्धं सप्रयोजनं च वि-
चारमर्हति । इह तथाभूतं न किञ्चिद् यद्विचार्यत इत्य-
त आह * यदिति * । बाधकमिति बाधकत्वाभिमतमि-
ति यावत् । घटपटौ प्रभृती आदी येषां ते घटपटप्रभृ-
तयः, तेषां भेदो घटपटप्रभृतिभेदः, तत् गृहीतुं शीलं

यस्य तत्तथोक्तम् । घटप्रमाणं कीदृशि पर्यवस्यतीति प्र-
श्न इव भेदप्रमाणं कीदृशीति प्रश्नो नोपपद्यते प्रमा-
णस्य स्वप्रमेयेपर्यवसानादित्याशङ्क्य-सत्यम् भेदप्रमाणं
भेदे पर्यवस्यति किं वा अन्यत्रेति न प्रश्नार्थः किं तु य-
स्मिन् भेदे प्रमाणं पर्यवस्यति स कीदृगिति पृच्छयत
इत्याह *तथा हीति* । विरुद्धानेरूपकारे सम्भवति स-
न्देहात्प्रश्नः, इह तु पुनरैक्यं भेदस्येति न प्रश्नसम्भव इत्या-
शङ्क्यवादिविप्रतिपत्तेः सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति विरु-
द्धप्रकारानीरयति *प्रत्यक्षेणेति* । स्वरूपमेव भेद इति
प्राभाकरमतोपन्यासः । अन्योन्याभाव इति नैयायिकै-
कदेशिनां भट्टकदेशिनां मतम् । वैधर्म्यमिति वैशेषिक-
स्य । अन्यदेवेति पृथक्कङ्गुण इत्यर्थः ।

स्वरूपभेदपक्षे प्रत्यक्षमद्वैतश्रुत्या सहैकार्थत्वान्न त-
द्वाधकमित्यभिप्रेत्यानुवदति

१२२ स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमविकल्पखण्डनम् ।

(१) यदि तावत्स्वरूपं भेदः, स न । घटपटयोर्हि स्वरूपं
यत्परस्परस्माद्भेदः, तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति ।
भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति । अन्यथा 'स्वरूपं
भेद' इति पारिभाषिकं नाम स्यात् । यदा च घटाद्भेदः
पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते
तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैका-
त्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीत-
मापद्यते ।

यदीति । भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावः, किं वा भेदिनो
 भेदे । न तावद्भेदिनो भेदे, भेद्यभावेन भेदस्याप्यभा-
 वप्रसङ्गात् । यदि भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावस्तदा धर्मिप्रति-
 योगिविशिष्टस्य किं वा तदुपलक्षितस्येति विकल्प्य
 प्रथमपाकरोति * स नेति * । धर्मिविशिष्टस्य प्रतियोगि-
 स्वरूपत्वे प्रतियोगिविशिष्टस्य वा धर्मिस्वरूपत्वे
 तयोरेकत्वप्रसङ्गादिति हेतुमाह * यदीति * । यच्च तत्पर-
 स्परं चेति यत्परस्परं यत्परस्परस्माद्भेदस्तत्परस्पर-
 मनन्तर्भाव्य तद्विशिष्टो भेद एव न सम्भवति, वि-
 शेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।
 अस्तु तर्हि प्रतियोग्युपलक्षितस्य भेदस्य धर्मिस्व-
 रूपत्वमित्यत आह * भेदो हीति * । यदि भेदोपलक्षणं
 प्रतियोगितत्प्रतीतिमन्तरेणापि भेदप्रतीतिः स्या-
 त्काकविगम इव देवदत्तगृहप्रतीतिः, न चैतदस्तीत्यर्थः ।
 एतेन धर्म्युपलक्षितत्वमपि निराकृतम् । एतदेव विप-
 क्षवाधेनोपपादयति * अन्यथेति * । धर्मिप्रतियोगिवि-
 शिष्टस्यैव भेदत्वात् ततोऽन्यस्य वस्तुस्वभावत्वा-
 भ्युपगमे स्वरूपस्यैव नामान्तरकरणमापद्यत इत्यर्थः ।
 पारिभाषिकं सङ्केतसिद्धमिति तेन धर्मिप्रतियोगि-
 विशिष्टभेदस्य भावस्वभावत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तथा
 च भेदग्राहितया ऽभिमतं प्रत्यक्षमभेदे पर्यवस्येदिति
 विपरीतार्थः संपत्स्यत इत्याह * यदेति * । विशिष्टभेदस्य
 वस्तुस्वरूपाभेदे तदन्तर्गतस्य विशेषणभूतस्य घ-
 टस्य पटधर्मिस्वरूपत्वमापद्यते विशेषणाद्यनतिरे-
 काद्विशिष्टस्येत्यर्थः ।

विशिष्टभेदस्य स्वभावत्वे प्रत्यक्षमभेदोल्लेखीति युक्त्याऽऽपाद्यते यथा तथा भेदोल्लेखिताया अपि युक्त्याऽऽपादयितुं शक्यत्वान्न वैपरीत्यमिति चोदयति ।

१३० भेदाभावेऽसामञ्जस्यशङ्का ।

“ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः । भेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात्, न तु घटाद्भिन्नः पट” इति चेत्—

नन्विति । ‘व्याख्यायते’ व्युत्पाद्यते । अभेदोल्लेखस्य यौक्तिकत्वे विरुद्धभेदोल्लेखनं कथं यौक्तिकं स्यादित्यत आह *अभेद इति* । ‘घट’ इति ‘पटात्’ इति च विलक्षणाकारबुद्धिविषयतया सिद्धं भेदोल्लेखनमित्यर्थः ।

परमार्थतश्चन्द्रैक्येऽपि जलचन्द्राद्भिन्नः खस्थचन्द्र इति पटाभेदस्य पारमार्थिकत्वेऽविद्यासिद्धभेद-
द्विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य समादधाति

१३१ तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानभावत्वम् ।

स्यादप्येष पर्यनुयोगः यद्यविद्याविद्यमानभावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि प्रत्यादिशामः ॥

तस्मात्

अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ।’

स्यादिति । अविद्यया विद्यमानो यो भावः सत्त्वं यस्य स तथोक्तस्तम् । ननु दूरस्थतरुगिर्योरभेदावभासे सत्यपि भेदः पारमार्थिको दृष्टः । तथा चात्र भेदः पा-

रमार्थिको नाभेद इति कुतो विपरीतमेव किं ने-
त्याशङ्कोपसंहारव्याजेन विनिगमनाहेतुमाह ।
तस्मादिति । अभेदमुल्लिखन्ती न सती धीर्भेदो-
ल्लेखनक्षमा न भवति । धर्मिप्रतियोगिनोरेकैकं स्वरूपं
प्रतीत्यैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात् । अतः स्वभेदप्रतीति-
पुरस्सराभेदप्रतीतिस्ततः किमित्यत आह * तथाचे-
ति * । तथा सति सा धीः आद्ये भेदे प्रमा स्यादभेदे
प्रमा न स्यात् । हेतुमाह *स्वापेक्षवैशसात्* । स्वापे-
क्ष्यस्योपजीव्याभेदस्य वैशसाद्वाधप्रसङ्गात् । न च तद्यु-
क्तम्, उपजीव्याभेदप्रतीतेरुपजीवकभेदप्रतीत्यपेक्षया
प्रावल्यादित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलक्षिताभेदो धर्मिणः स्वरूपमिति मतं
पुरस्तात् निरस्तमपि पुनरुद्धावयति दोषान्तराभि-
धित्सया

१३२ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपम् ।

अथ 'भेद' इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं 'घटात्' इति
च तद्वृत्तेन प्रतियोगिनाऽन्येनैव निरूप्यते,—तदपि नोप-
पद्यते । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् ।
नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् ।
का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्व-
रूपमन्येन निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति । न हि
यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं
भवति ।

* अथेति * । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे

तत्प्रतीतिपुरस्सरप्रतीतिनियमो न स्यादित्याशङ्काह
 घटादिति । उपलक्षणस्यापि प्रतीयमानतयैव व्याव-
 र्तकत्वनियमात्—यथा राजहंसस्य प्रतीयमानस्य राज-
 मन्दिरव्यावर्तकतया—तथा प्रतियोगिन उपलक्षणत्वे
 ऽपि प्रतीयमान एव प्रतियोगिव्यावर्तक इत्यर्थः । उप-
 लक्षणकाकाप्रतीतावपि तदुपलक्ष्यं देवदत्तगेहं यथा
 प्रतीयते तथा भेदस्यापि कदाचित्प्रतियोगिप्रती-
 तिमन्तरेणापि प्रतीतिः स्यात्, न च तदस्ति । नातः प्र-
 तियोग्युपलक्षणमिति परिहरति * तदिति * । प्र-
 तियोगिप्रतीत्यभावे इति व्यतिरेकमभ्यधात्,
 संप्रत्यन्वयमाह *नित्यमिति* । तदयं प्रयोगः । भेदः
 प्रतियोगिविशिष्टो भवितुमर्हति नित्यं तदनुरक्ततया
 प्रतीयमानत्वात्, यदेवं तदेवं यथौष्ण्यानुरक्तप्रतीय-
 मानो वह्निस्तद्विशिष्ट इति । न चात्र कचिद्व्यभि-
 चारशङ्का उक्तसाध्याभावे प्रतीतिनियतत्वाभावा-
 दिति द्रष्टव्यम् । यद्वा भेदः प्रतियोगिप्रतीतिमन्त-
 रेणापि प्रतीयते तदुपलक्षितत्वात् गेहादिवदिति
 सामान्यतोदृष्टानुमानं प्रत्यक्षविरुद्धतया दूषयति *नि-
 त्यमिति* । यद् येन निरूप्यते तत्ततो भेदो न भवति
 यथा देवदत्तगेहमेव काकेन निरूप्यमाणं ततो भेदो
 न भवति तद्वत् । घटस्वरूपस्य पटेन निरूप्यमाणस्य
 ततो भेदत्वमनुपपन्नमित्याह * का चेति * । ‘अ-
 न्यासाकाङ्क्षम्’ अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः । भेदस्य स्व-
 भावत्वे प्रतियोग्यपेक्षया तथात्वप्रतीतिरनुपपन्ना स्व-
 स्वभावतो-नीलस्यानीलत्वप्रतीतौ प्रतियोगिपीताद्यपे-

क्षाभाववदित्याह *न हीति* ।

अभावस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे ऽपि प्रतियोगिनिरूप्यवद्भेदस्यापि किन्न स्यादित्याशङ्कोररीकृत्यापि दूषणान्तरमाह

१३३ पटप्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य स्वरूपम् ।

यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति,—तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपम्, किं वा धर्मः कश्चित् । यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति । तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा, 'पटं प्रति' इति च पटापेक्षित्वमन्यदेव,—तदप्यनुपपन्नम् । अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् । 'पटं प्रति' इत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोष एव ।

* यदपीति * । प्रतियोगित्वमपि प्रतियोगिनः स्वरूपं किं वा धर्म इति भेदवद्विकल्पयति * तत्रेति * । स्वरूपपक्षमनुवदति * यदीति * । तदा पटाख्यधर्म्यंशविशिष्टप्रतियोगित्वं घटस्वरूपं किं वा तदुपलक्षितं प्रतियोगित्वमात्रमिति विकल्प्य प्रथमेऽद्वैतपर्यवसायितया दूषयति * तदेति * । तदा पटविशेषितप्रतियोगित्वस्य घटस्वरूपत्वे पटस्यापि घटात्मनि अनुप्रविष्टत्वादद्वैतं पर्यवस्यद्वि-

शेषणादिव्यतिरिक्तानङ्गीकाराद्विशिष्टस्य प्राभाकर-
रवैशेषिकैरित्यर्थः । पटोपलक्षितप्रतियोगित्वमात्रस्य
घटस्वरूपत्वमिति द्वितीयो ऽस्तु गदितावद्याप्राप्तेरिति
शङ्कते *तत्रेति* । तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वमिति
रूपे ऽपि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्वरूपम्, पटं प्रतीतिं तु
पटापेक्षत्वं पटापेक्षया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणतया
वहिर्भूतमित्यर्थः । तत्रापीत्यपिशब्दो यथा पटोपल-
क्षितभेदमात्रं घटस्वरूपं तद्वदिति समुच्चयार्थः । प्र-
तियोगित्वस्य धर्म्यशसापेक्षतयैव प्रतीतेर्न प्रतियो-
गित्वमात्रं स्वरूपं लभते तेनायुक्तं तदुपलक्षितं प्र-
तियोगित्वमात्रं घटस्वरूपमितीति परिहरति *तदपी-
ति* । 'अकिञ्चिदपेक्षस्येति' स्वतन्त्राननुभवादित्यर्थः ।
भवतु वा प्रतियोगित्वं धर्म्यशोपलक्षितं तथा ऽपि
पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्यत्र पटं प्रतीत्ययमंशो
घटस्य स्वरूपमुत धर्मः । स्वरूपं चेदद्वैतपर्यवसानम् ।
धर्मश्चेत् धर्मधर्मिणोः स्वभावसम्बन्धस्य वक्ष्यमाण-
त्वादद्वैतपर्यवसानमिति प्रागुक्तविकल्पदोषावतिदि-
शति *पटं प्रतीति* ।

पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य धर्म इति द्वितीयं
दूषयति

१३४ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वञ्च घटस्य धर्मः ।

नापि द्वितीयः । योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं
तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् ।

१ 'गदितस्य' प्रागुक्तस्य 'अवयवस्य' दोषस्य 'अप्राप्तः अस्मिन्
पक्षे ऽप्राप्तत्वात् ।

यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोऽपि पटधर्म-
तामनेनैव न्यायेन गच्छेत् । न हि पटप्रतियोगित्वस्य घटे-
न प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति
परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । न च कस्यचित्प्रमाण-
स्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट
इति । किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्र-
सङ्गः, सम्बन्धान्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा
स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्र-
वेशादभेदे एव पर्यवसानं स्यादिति ।

नेति । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणा-
विषयत्वात्पटं प्रतीत्यस्य घटधर्मप्रतियोगित्ववि-
शेषणत्वेन पटो ऽपि तत्रानुप्रविष्ट इति प्रतियोगि-
त्वेन सह पटस्यैक्यं स्यादित्यर्थः । प्रतियोगित्वधर्मेण
पटस्यैक्ये ऽपि धर्मिणा घटेनाभेदो नास्ति, तत्कथम-
द्वैतपर्यवसानमित्यत आह *यदेति* । *अनेन न्या-
येनेति* । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणावि-
षयत्वादित्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । शौक्ल्यस्य पटधर्मत्वे
ऽपि पटस्य शौक्ल्यधर्मत्वाभाववत्पटस्य घटधर्मत्वे
ऽपि न घटः पटधर्मः स्यादित्यत आह *न हीति* ।
वाच्यत्वमेयत्वयोरिव घटपटयोरपि परस्परधर्मधर्मि-
भावः किं न स्यादित्यत आह *इतीति* । अन्योन्य-
धर्मत्वप्रयुक्त्याश्रयत्वमन्योन्यधर्मित्वप्रयुक्त्याश्रयत्वं वा
ऽस्त्विति चेन्मैवम्, प्रमाणाभावात्प्रमाणविरोधाच्चे-

त्याह * न चेति * पूर्वन्धर्मधर्मिभावमभ्युपगम्यो-
क्तमिमिदानीं स एव न सम्भवतीत्याह * किं चे-
ति * । धर्मस्य धर्मिणा सह सम्बन्धो ऽस्ति न वा ।
न चेत्, सर्वं सर्वस्य धर्मः स्यात् असम्बन्धाविशे-
षादित्यर्थः । अस्ति चेत्, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धा-
न्तरमिति सम्बन्धानन्त्यम्, उत कश्चित्सम्बन्धः सम्ब-
न्धान्तरनिरपेक्षः । आद्ये ऽनवस्थेत्याह *सम्बन्धेति* ।
द्वितीयं प्रत्याह *प्रथमत इति* । अनवस्थापरिहाराय
कस्यचित्सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वभावत्वे सम्बन्ध्यन्त-
रस्यासम्बन्धविशेषणत्वेन सम्बन्ध्यन्तरस्वभावानुप्रवे-
शादद्वैतं स्यादित्यर्थः ।

एवं तर्हि घटशौल्क्ययोर्धर्मधर्मिभावे का गति-
रित्याशङ्क्य तस्यापि वास्तवत्वायोगात्काल्पनिक एव
स इत्युक्तन्यायमतिदिशति

एवमन्यास्मिन्नपि धर्मविकल्प इति । तस्मात्स्वरू-
पभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैत एव प्रमाणं भवति ।

* एवमिति * । स्वरूपभेदवादे प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रु-
त्यैकार्थत्वमुपपादितमुपसंहरति । * तस्मादिति * ।

स्वहेतुसमासादितभावस्वभावभेदस्यान्यापेक्षात्प-
सिर्यद्यपि न सम्भवति तथापि प्रतीतौ परापेक्षेति शङ्कते

१३५. घटस्य स्वरूपनिरूपणे न पटप्रतीत्यपेक्षा ।

“ननु घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटा-
दिकमित्येव प्रतीयते । यदा पुनः पटादिना निरूप्यते

तदा ततो भेद इति प्रतीयते” । मैवम् । घटादिकमित्ये-
वम्भूतप्रतीतिस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा । सा च न घटा-
दिमात्रेण विषयेणान्यथाकारा भवितुमर्हति । न च पटा-
दिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात्, घटपट-
विषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । न हि ‘घटः पटश्चेति’-
‘घटात्पटो भिन्न’ इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत् कस्य हेतोः । पञ्चम्या च वैकल्पिकं निर्देशमसह-
मानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् । न हि ‘घटः पटश्चे-
ति’ प्रत्येतव्ये कश्चिद्‘घटात्पट’ इति प्रत्येति । तस्माद्
घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा ।

* नन्विति * । घट इति प्रतीत्या भेदप्रतीतिरेका-
कारा किं वा विलक्षणाकारा, न तावदेकाकारा । तथा
सति ‘घट’-‘भेदप्रतीति’-शब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गादि-
ति प्रथमं दूषयति *मैवमिति* । प्रतीतिवैलक्षण्येऽपि
अर्थवैलक्षण्यभावात् विलक्षणाकारेति द्वितीयः कल्पो
ऽस्त्वित्यत आह *सेति* । घटभेदप्रतीतिं भिन्नविषये वि-
लक्षणाकारप्रतीतित्वात् घटपटविषयप्रतीतिवत्, वि-
पक्षे प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादित्यर्थः । घटव्यतिरेके-
ण पटादेरपि तदा प्रतीतिवैलक्षण्यप्रतीत्योरन्यथासिद्ध-
मित्याशङ्काह * न चेति * । घटपटविषयप्रतीतितोऽपि
भेदप्रतीतिवैलक्षण्यादिति हेतुमाह * घटेति * । भेदप्रती-
तिर्यदादिप्रतीतौ वैलक्षण्यमनुभवेनोपपादयति * न ही-

ति * । विप्रतिपन्नो नानुभवेनैव बोधयितुं शक्यः, 'ममै-
वमनुभवादिपरीतानुभवाद्देति' प्रत्युत्तरयितुं तस्यापि
शक्यत्वादिति पृच्छति * तदिति * । घटादिप्रतीत्या सह
भेदप्रतीतिरेकार्थत्वं न कश्चित् प्रत्येतीत्येतत् कस्य हे-
तोः कस्मात्प्रमाणादित्यर्थः । अभिवदनव्यवहारस्याभि-
ज्ञाव्यवहारपुरस्सरत्वनियमादभिज्ञाव्यवहारवैलक्षण्य-
मन्तरेणाभिवदनव्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तेस्तद्वैलक्षण्य-
मेव प्रतीतिवैलक्षण्यं साधयतीत्याह * पञ्चम्येति * । पञ्च-
म्याः प्रतियोगिविषयतया प्रथमया च धर्मिविषयत-
या प्रतीतिकलहस्य घटादिप्रतीतितो भेदप्रतीतिवैल-
क्षण्यानुभवविप्रतिपत्तेर्निराससामर्थ्यं दर्शयति * वैक-
ल्पिकमिति * । विकल्पसम्बन्धि वैकल्पिकम्, विकल्प-
श्चात्रव्यवस्थितः—प्रतियोगित्वविवक्षायां पञ्चम्येव प्र-
योक्तव्या न प्रथमा, धर्मित्वविवक्षायां प्रथमा नेतरेति ।
घट इति प्रतीत्या घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतिरैक-
रूप्यं यदि स्यात् तदा वैकल्पिकनिर्देशो न स्यात् । घ-
टविषयप्रतीतिद्वयस्यैकरूप्ये घट इति प्रयोगवैरूप्या-
भाववदित्यर्थः । व्यवहारवैलक्षण्यं च वृद्धव्यवहारे प्रयो-
क्तृप्रतिपत्तोर्नियतप्रयोगप्रत्ययदर्शनान्नोपलक्षयितुं श-
क्यम्, अतिप्रसङ्गादित्याह * नेति * । यथा घटस्वरू-
पस्य प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं स्वप्रतीतावेतावन्मात्रस्य भेद-
स्यापि प्रतियोगिनिरपेक्षैव प्रतीतिरेष्टव्येत्युपसंहरति
* तस्मादिति * ।

अर्थगतवैलक्षण्यमन्तरेणापि वैकल्पिकनिर्देशो घट
तेकारणप्रतीतिविषयत्वस्य पञ्चमीवाच्यत्वे प्रयोजक-

त्वात्कार्यप्रतीतिविषयत्वस्य प्रथमानिर्द्देश्यत्वे प्रयोजक-
त्वादित्यत आह

१३६. अर्थगतवैलक्षण्यं विनापि वैकल्पिकनिर्देशसम्भवः ।

न च यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः
कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मात् 'अयमिति' कृत्वा
कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते । माभून्निर्विकल्पकार्था-
देवं सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः, मा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य-
माणादेः स्यात् । तस्मात् 'पटो घटाद्भिन्न—'इत्याद्याकारेण
पटोर्भेद एव भेदावधिभूतघटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्वलो-
कसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण
समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति ।

* न चेति * । यस्य प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्त-
त्र तयोः प्रतीत्योर्मध्ये तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्यो
ऽर्थस्तस्मादयमिति कार्यभूतप्रतीतेरर्थो न प्रतीयत इत्य-
न्वयः । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादित्याह * माभूदिति * । नि-
र्विकल्पकप्रतीतेः सविकल्पकप्रतीतिकारणत्वान्निर्विक-
ल्पकप्रतीतिगोचारात्सविकल्पप्रतीतिगोचरस्य 'त-
स्मादयमिति' प्रसङ्गः स्यात्, स माभूदित्यर्थः । सविक-
ल्पककारणभूतप्रतीतिगोचरत्वं 'तस्मादिति' वाच्यत्वे-
प्रयोजकम्, नातो निर्विकल्पकार्थस्य 'तस्मादिति' वा-
च्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * माचेति * । सदृशसन्दर्श-
नसमुद्बुद्धसंस्कारादुपपद्यते संवेदनं स्मरणरूपम्, तत्र
च सादृश्यसंवेदनस्य स्मरणकारणत्वात्कारणप्रतीति-

गोचरात्सादृश्यात् 'स' इति- स्मर्यमाणार्थस्य प्रतीतिः स्यात् । आदिशब्देन पूर्वानुभवस्य संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञानकारणत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वानुभवगोचरात् 'अयमिति'-प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ।

के चिदिमं गन्धमन्यथा पठन्ति-“सा च सादृश्यादेरिति” तेषामित्थं योजना । कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्यत आह * सा चेति * । निर्विकल्पकेन यदा गवयसादृश्यं कर्णखुरत्वादि गवि गृह्यते तदा तदपेक्षया गोसादृश्ये गवय इति सविकल्पकप्रत्ययो भवति, न च 'तस्मादिति' पंचम्या निर्दिश्यते । तथा विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां स्वरूपग्रहणं विशिष्टप्रतीतेः कारणम्, तथा ऽपि तत्र दण्डात् दण्डी शौल्क्यात् घट इति वा विशिष्टप्रतीतिः ॥

तेषां पक्षे “एवमिति” च भिन्नग्रन्थः । तच्चोदाहरणान्तरपरम् । अयमर्थः । अनुभवात् स्मृतिर्भवति, नैतावता ऽनुभवविषयप्रतियोगिका स्मर्यमाणप्रतीतिः । आदिशब्देन प्रत्यभिज्ञानादिस्थलं गृह्यत इति । भेदो न परसापेक्षव्यवहृतिः परनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्, परनिरपेक्षज्ञप्तित्वाद्वा, घटस्वरूपवदिति व्यवहृतावपि प्रतियोग्यपेक्षां भेदस्य पराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति * । भेदो न पटस्वरूपम् पटसम्बन्धित्वात्, शौक्यवत्, तत्सम्बन्धित्वं चासति बाधके षष्ठ्या निर्दिश्यमानत्वाच्छौक्यवदित्यभिप्रेत्याह * पटादेरिति * । भेदो न पटादिस्वरूपं नियमेन प्रतियोगिघटितत्वात् प्रतियोगित्ववदित्याह * भेदेति * । भेदस्यावधिभूतः

स च घटादिश्चेति भेदावधिभूतघटादिः, तेन संघटितः ।
नियमेन प्रतियोगिविशिष्टत्वस्यासिद्धिं परिहरति * स-
र्वेति * । एकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण सभर्थायितु-
मशक्यो ऽतिप्रसङ्गादिति सविकल्पकप्रत्ययस्य नि-
र्विकल्पकप्रत्ययापेक्षामात्रेण तस्य 'तस्मादिति' प्रस-
ङ्गादित्यर्थः ।

एवं तावत्स्वरूपभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वै-
तश्रुतिबाधकमिति मतं निरस्य सम्प्रत्यन्योन्याभाव-
भेदमवगाहमानं श्रुतिबाधकमिति द्वितीयं दूषयति ।

१३७ अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यबाधकता ।

अत एवान्योन्याभावम्भेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैत-
श्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम् । अन्योन्याभावोऽपि हि य-
स्माद्भेद एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः ।

* अत इति * अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपातिरि-
क्तस्यैव भेदत्वाभ्युपगमान्न स्वरूपभेदपक्षोक्तदोषाति-
देशो युक्तो न्यायसाम्याभावादित्याशङ्क्य न्यायसाम्यं
दर्शयति * अन्योन्येति * । प्रतियोग्युपलक्षितोऽन्योन्या-
भावो धर्मः किं वा विशिष्टः । न तावदुपलक्षितः, प्र-
तियोग्यनपेक्षस्य तस्य प्रमाणाविषयत्वात् । विशि-
ष्टस्य धर्मत्वे जगत्प्रतियोगिकस्य पदधर्मत्वेन जग-
तोऽपि पदधर्मत्वं स्यात् । ततश्च धर्मधर्मिणोः स्वभा-
वसम्बन्धस्याभ्युपेयतया ऽद्वैतं पर्यवस्येदित्यर्थः ।

अन्योन्याभावस्य किं तादात्म्यं प्रतियोगि, उत
धर्म्यादिस्वरूपम्, आहोस्विद् घटत्वादिसामान्यमिति

विकल्प्य प्रथमकल्पे भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्या-
निरूपणादन्योन्याभावोऽपि दुर्निरूप इत्याह

१३८ अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता ।

किञ्च घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्या-
भावस्य प्रतियोगि मन्तव्यम् । तद्यदि सर्वथा नेष्येतदा
तद्विविशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्यभावोऽपि न प्रमाणेन
प्रत्येतुं शक्यः । न हि शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो
वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति । तत्कस्य हेतोः । त-
स्मिन्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमाना-
त्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपल-
क्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुम्प्रभवति । तस्मिन्चात्यन्त-
मसत्येवात्मने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् ।

न च वाच्यम्—“पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभा-
वोऽभ्युपगम्यमान एको घटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चा-
परो नात्यन्तासत्प्रतियोगितादोषमावक्ष्यतीति” । तथा
सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात् ।
नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे
समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्या-
भावम्पटस्य स्वीकरिष्यसि । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्र-
तियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्ष-
ण्यमपेभ्युपगम्यम् । तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्बारा ।

* किं चेति * । ययोरन्योन्याभाव इष्यते तयोस्तादात्म्यमस्ति, न वा । अस्ति चेत्, अनिषेध्यत्वमित्यभिप्रेत्य नास्तित्वपक्षमनुवदति * तदिति * । तादात्म्यमन्योन्याभावस्य विशेषणमुतोपलक्षणम् । उभयथा ऽपि तस्याप्रामाणिकत्वे ऽन्योन्याभावस्यापि अप्रामाणिकत्वमिति दूषयति * तदेति * । विशेषणादेर्विशेष्यादितो ऽन्यत्वात्तस्याप्रामाणिकत्वे विशेष्यादेरप्रामाणिकत्वं कथमिति प्रसाङ्गादित्याशङ्क्याह * न हीति * । यद्वा शशविषाणं गोविषाणं न भवति, गोविषाणं वा न शशविषाणमित्यत्र शशविषाणस्याप्रामाणिकत्वे ऽपि तदन्योन्याभावः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * न हीति * । अन्योन्याभावस्याप्रामाणिकस्य तस्याप्यनङ्गीकारात्साध्यसमो दृष्टान्त इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं विशदयितुं परमुखेन पृच्छति * तदिति * । येन प्रमाणेन विशिष्टमुपलक्षितं वा गृह्यते तेन प्रमाणेन विशेषणाद्यपि न गृह्यते गृह्यते वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्मिन्निति * । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायाद्विशेषणानवगाहि प्रमाणं न विशिष्टमवगाहितुमीष्टे । उपलक्षणं च न सत्तामात्रेण व्यावर्तकमिति प्रसङ्गात्, अपि तु व्यावर्त्य सम्बन्धितया प्रतीयमानम्, अत उपलक्षणमगृह्णोपलक्षितमपि गृह्णातीत्यर्थः । विशिष्टादिप्रमाणं विशेषणादिकमपि गृह्णातीति द्वितीयं पराचष्टे * तस्मिन्निति * । प्रमीयते ऽर्थो ऽनेनेति हि प्रमाणमसत्यर्थे किं प्रमापयत् प्रमाणं स्यादित्यर्थः । घटपटयोस्तादात्म्यं अन्योभावप्रतियोगि न भवति, किं तु पटादिस्वरूपम्,

अतो नोक्त दोष इति द्वितीयं कल्पं दूषयति । * न चेति * । 'आवक्ष्यति' आवहति । संसर्गाभावाद-
न्योन्याभावस्य भेदाभावप्रसङ्गादित्याह * तथेति * ।
अभावस्य स्वारसिकविशेषानधिकरणत्वात्प्रतियोगि-
धर्मिद्वारा विशेषो वाच्य इत्यर्थः । अन्योन्याभा-
वस्य संसर्गाभावस्य च यद्यपि घट एवैकः प्रतियोगी
तथा ऽपि पटधर्मः संसर्गाभावस्तदात्मको ऽन्योन्याभा-
व इति विशेष इत्याशङ्क्याह * न हीति * । भावान्तर-
मभाव इति नैयायिकैरनङ्गीकारादपसिद्धान्तापाता-
दित्यर्थः । एवं पटादिस्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगी-
ति द्वितीयं निरस्य तादात्म्यमेव प्रतियोगीति प्रथमं
पक्षं परिशेषयति * तस्मादिति * । तादात्म्यस्य
प्रमितत्वे द्वैतापत्तिरप्रमितत्वे ऽसत्प्रतियोगितादो-
षस्तदवस्थ इत्याह * तथेति * ।

अन्योन्याभावस्य न तादात्म्यादि प्रतियोगि किं
तु पटत्वादिसामान्यमिति तृतीयकल्पमाशङ्क्य नि-
राकरोति

१३९ अन्योग्यस्मिन्निधेयधर्माभावान्नान्योन्याभावः सम्भवी ।

न च वाच्यम्—“ घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं ना-
स्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यवस्था म-
न्तव्या—” इति । यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चि-
त्तादृशो धर्मो ऽभ्युपगम्यते यो ऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्य इति
तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वम् पटे च घटत्वं निषे-
धत्प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य

स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगिनं किं वाऽऽलम्बनं त्रिधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाणपथमवतरेदिति ।

न चेति । घटत्वादौ घटत्वादिरिष्यते न वा । इष्यते चेदात्माश्रयादि । न चेत्तत्राह *यत इति* । घटत्वपटत्वयोः प्रतियोग्यभावेनान्योन्याभावेनैक्यापत्तिरित्यर्थः । तयोरैक्यापत्तावपि घटपटयोर्व्यावर्त्ययोर्भावान्नाद्वैतापत्तिरित्याशङ्काह * घट इति * । घटे पटत्वं नास्तीति निषेधे निषिध्यमानपटत्वानतिरेकाद्घटत्वमपि निषिध्येत । एवं चेद् घटपटद्वयमपि घटत्वपटत्वशून्यमापादयतीत्यर्थः । घटपटद्वयस्य धर्मद्वयशून्यत्वे ऽपि धर्मिणोरन्योन्याभावो ऽस्त्येवेत्यत आह * इतीति * । वैधर्म्यमात्रेण भेदव्यवहारप्रत्ययोपपत्तौ तदतिरिक्तभेदाभ्युपगमो गौरवादनुपपन्नः । तद्वैधर्म्यभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमिति तृतीयं विकल्पमतिदेशेन हूषयति

१४० वैधर्म्यस्याप्यसम्भवः ।

अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमुपपद्यते । वैधर्म्ये पि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्ये वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयारेकमननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः । वैधर्म्ये च वैधर्म्यास्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्यवसानं स्यात् ।

१ आत्मनोराश्रययो घटपटयोः भेदत्वेन ।

अत इति । वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरमस्ति न वा । अस्ति चेत्तत्राह * वैधर्म्य इति * । दूरं गत्वा ऽपि किं चिद्वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तरापेक्षमिष्यते, सर्वमेव वा तत्सापेक्षम् । आद्ये यत्रैव वैधर्म्याभावस्तस्याभेदद्वारा सर्वाभेदः । द्वितीये वैधर्म्यमाला पतेदित्यभिसन्धायाह * वैधर्म्येति * । वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरेकं कथं प्रत्युत्तरणीयमिति सम्बन्धः । बीजाङ्कुरवदनाद्यनन्तत्वाद्वैधर्म्यपरंपरामूलाक्षयाददोष इति चेन्मैवम्, अन्धपरंपरात्वादित्याह * अननुभव इति * । गदितावद्यापवादाय वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरं नेति द्वितीयकल्पमाशङ्क्य निराचष्टे * वैधर्म्येति * । घटत्वं पटत्वादभिन्नं ततो वैधर्म्यहीनत्वात्तत्स्वरूपवदिति घटत्वपटत्ववैधर्म्ययोरेकत्वापत्त्या तयोर्घटत्वपटत्वयोरात्माश्रयभेदत्वेनात्मनोराश्रयौ घटपटौ तयोर्भेदत्वेन कथं पर्यवसानम् । न कथं चित् । एकधर्म्याश्रयत्वेन तयोरप्यैक्यापत्तेरित्यर्थः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणपर्यालोचनया प्रत्यक्षविरोधोनाद्वैतशुतेरित्युक्तं अधुना भेदधर्मिस्वरूपपर्यालोचनया ऽपि तं पराकर्तुमुपक्रमते

१४१ वैधर्म्ये कथम्भेदः ।

किञ्च ये ते वैधर्म्ये भेदौ ते किं घटादितो भिन्ने धर्मिणि निविशेते किमभिन्ने ? परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात् ।

* किं चेति * । घटादितो भिन्न इति घटाद् भिन्ने पटे

धर्मिणि पटाच्च प्रतियोगिनो भिन्ने घटे धर्मिणीत्यर्थः ।
 भिन्ने भेदान्तरस्वीकारस्य वैयर्थ्यादभिन्ने भेदस्थिति-
 रिति पक्षान्तरमाह * किमिति * । भेदाभेदोदासीने ध-
 र्मिमात्रे भेदस्थितिरिति वा, भिन्नाभिन्ने वा धर्मिणि
 भेदस्थितिः किं न स्यादित्यतः * आह परस्परेति * । भे-
 दाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधे ऽन्यतरवि-
 धानस्यावश्यकत्वेन प्रकारान्तरस्यासम्भवात्-परस्पर-
 विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायादित्यर्थः ।
 नन्वभेदो ऽपि किमभिन्ने विशति किं वा भिन्ने इत्या-
 दिविकल्पदोषस्य यः समाधिः स प्रकृते ऽपि साधारण
 इति मैवम् । परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरवि-
 धायित्वानङ्गीकारादस्माभिरुदासीने धर्मिमात्रे त-
 त्स्थितिरिति प्रत्युत्तरयितुं शक्यत्वादिति ।

प्रागभिन्ने धर्मिणि भेदसंसर्गस्य गीर्वाणैरपि दुर्भण-
 त्वाद्भिन्ने भेदो निविशत इति प्रथममनुवदति

१४२ घटादिभिन्ने न तद्भेदनिवेशसम्भवः ।

आद्ये—येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रा-
 पि पर्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । “सन्त्व-
 नन्ता एव भेदा” इति चेन्न । क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे
 सावधिसत्त्वेवस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव । अथ जायमानं
 वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते, तदा किम्भेदविशेषि-
 ते किम्भेदव्यवस्थितिरिति विनिगमकविशेषाभावादन्यो

न्यकलहन्तेषां कः समाधातुमीष्टे । चरमचरमस्वीकार्येण
च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरग्रे धावन् प-
श्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलश्रुतवत्स भेदप्रवाहः कि-
मालम्बेत ।

आद्य इति । येन भेदेन वैधर्म्याश्रयघटपटयोर्भिन्न-
त्वं सोऽपि भेदत्वाद् द्वितीयभेदवद्भिन्ने निविशेत । तथा
च स्वेन भिन्ने स्वस्थितिरुत द्वितीयभेदवद्भिन्ने किं
वा भेदान्तरेणैव भिन्ने । प्रथमद्वितीयावात्माश्रयान्यो-
न्याश्रयाभ्यामनुपपन्नाविति स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तृतीय-
विकल्पेऽनवस्थाऽभ्यधीत्यर्थः । भेदानामानन्त्येन भे-
दान्तरभिन्ने भेदस्थितिरिति स्वीकारे नानवस्था दोषा-
य, मूलक्षयाभावादिति शङ्कते *संत्विति* । एकस्यापि
भेदस्याप्रमाणागोचरतयाऽन्धपरंपरात्वेन मूलक्षयस्य
स्पष्टत्वाद्बहिरेव द्रष्टुं शक्य इति मत्वा तेषां क्र-
मेण भेदसम्बन्धः, आहोस्विद्युगपदिति विकल्प्य प्र-
थममपाकरोति *नेति* । अवधिः कालमर्यादा, तेन सह
वर्तते इति सावधि, तथाभूतं सत्त्वं यस्य तस्मिन् सा-
वधिसत्त्वे कार्यवस्तुनि तेषां भेदानामन्वयस्य सम्ब-
न्धस्यासङ्गतिरेवासङ्गत्ययोग्यतयैव कार्यपदार्थस्यो-
त्पत्तेः प्राग् भेदसम्बन्धहीनतया तदुत्तरकालमपि न
भेदसम्बन्धः पूर्वभेदसम्बन्धापेक्षत्वादुत्तरोत्तरभेदस्य

१ यद्यपि युगपद्वृत्त्यभ्युपगमे 'चरमचरमस्वीकार्येण' इत्यनुपप-
न्नम, तथापि 'भिन्ने वर्तते' इत्याश्रयणे प्रथमविशिष्टे द्वितीयवृत्तिर्वा-
च्या, तत्र यौगपद्येऽपि प्रथमचरमभावसम्भव एवेति भावः ।

तथा नाशादूर्द्धमुत्पत्तेः प्राग् धर्मिण एवासत्त्वात् भे-
दसंयोगायोगादनन्तभेदानामल्पीयः कालक्रमेण स-
म्बन्धो न घटत इत्यर्थः । यथा कार्यं द्रव्यं जायमानमा-
काशादीनि सर्वगतद्रव्याणि युगयत्परिगूहते तथाऽन-
न्तभेदा युगपदेव जायमानं सम्बन्धन्तीति द्वितीयं श-
ङ्कते * अथेति * । अनन्तभेदस्वीकारोऽपि किमुत्तरोत्त-
रभेदनिर्वाहार्थम्, उत तद्व्यवहारप्रत्ययसिद्ध्यर्थम् । न ता-
वद् द्वितीयः, एकेनापि तदुपपत्तेः । नापि प्रथमः, एकका-
लीनतया परस्परनिर्वाह्यनिर्वाहकभावायोगादिति म-
न्वानः परिहरति * तदेति * । सावधिसत्त्वे निविशमाना-
नां भेदानामनेकत्वाद्यावद्वस्तु तेमाषामवस्थानादेकेना-
प्रविष्टभागे परस्य निवेशाभावाद्नेन च भेदेनावच्छिन्ने-
ऽस्य भेदस्य निवेश इत्यत्र नियामकाभावान्निवेशं प्रति
तेषां परस्परं कलहादन्योन्यविरोधान्नैकस्यापि स्थितिरि-
त्यर्थः । अनन्तभेदानां युगपन्निवेशानुपपत्त्या क्रमेण तेषां
सम्बन्धो ऽस्त्विति प्रसङ्गात्क्रमपक्षं स्मृत्वा दूषणान्तर-
माह * चरमेति * । प्रथमभेदास्वीकारप्रयोजनस्य भेद-
व्यवहारादेर्द्वितीयभेदादेव सिद्धेः प्रथमभेदो व्यर्थः स्या-
देव, द्वितीयभेदादिप्रयोजनस्य तृतीयभेदादिनैव सि-
द्धेः सोऽपि व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।

भिन्नाभिन्ने भिन्नत्वस्थितिः, सति सत्तास्थितिः, सं-
सृष्टे संसर्गस्थितिरिति त्यादावपि तुल्योऽयं दोष इत्याह

१४३ घटादिभिन्नधर्मिणस्तद्भेदाश्रयत्वे त्रिदोषता ।

एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि

प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता । १९ ।

एवमिति । उक्तं दूषणत्रयं सर्वानवस्थासाधारणत्वात्सर्वत्रानुसन्धेयमिति प्रकटयन् श्लोकेनोपबध्नाति * प्रागिति * । प्राचां लोपः प्राग्लोपः, अविनिगम्यत्वं च प्रमाणापगमश्च प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमाः, तैरनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता भवेदित्यन्वयः । त्रयाणां दोषाणां समाहारस्त्रिदोषता । यद्वा त्रयो दोषा यस्य स त्रिदोषस्तद्भावस्तत्ता । यथा खलु लोके ऽनवस्थितिमास्थातुरनवस्थिताशनस्य त्रिदोषता वातपित्तश्लोष्मणां सन्निपातश्चिकित्सानर्हो भवति, प्राग्लोपं धातुत्रयस्वास्थ्यविलोपे तदशननिमित्तमेतदभूदिति निश्चयाभावादन्वयव्यतिरेकरूपप्रमाणाभावैस्तद्वदित्यर्थः । ननु प्राग्लोपादय एव दोषास्तैस्त्रिदोषता स्यादिति किमिदमुच्यते । नैष दोषः । एकैकस्य दोषत्रयमेलने त्रिदोषत्वं प्रति कारणत्वोपपत्तेरिति ।

भेदस्य धर्मत्वे भिन्ने धर्मिणि निवेश उताभिन्न इत्यादिवैकल्पदोषपरम्परा स्यात्, अस्माभिस्तु स्वरूपभेदाङ्गीकारान्नैको ऽपि दोष इति शङ्कते

१४४ न च स्वरूपमेव भेदः ।

यदि च कचिद्वत्त्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तथैष्टव्यं तयोर्निःस्वरूप-

तापत्तिः । अथ—“न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष” इत्युच्यते, तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

यदीति । यद्वाऽनवधिकप्रवाहश्चेदङ्गीक्रियेत तदोक्तदोदः स्यात् कचित्प्रवाहविच्छिन्न्यङ्गीकारेऽपि तयोरैक्यापत्त्या मूलैक्यापत्तिर्न प्रसज्यते, धर्मभेदानङ्गीकारेऽपि स्वरूपभेदाङ्गीकारादिति शङ्कते * यदीति * । किं स्वरूपमात्रं व्यावर्त्यमानं भेदः, किं वा स्वरूपविशेष इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * तदेति * । यथा स्तम्भकुड्याभ्यां घटत्वे व्यावर्त्यमाने तयोर्निर्घटत्वम् एवं धर्मप्रतियोगिभ्यां स्वरूपमात्रव्यावृत्त्या तयोर्निःस्वरूपत्वापत्तिः । विमतं निःस्वरूपं स्वरूपमात्रव्यावृत्तिप्रतियोगित्वात् खरशृंगवदिति प्रयोगादित्यर्थः । स्वरूपविशेषो व्यावर्त्यमानो भेद इति द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * । तथा ऽप्यद्वैते पर्यवसानं तदवस्थामिति परिहरति * तर्हीति * । तदेतद्देशकालविशिष्टस्वरूपविशेषे व्यावर्त्तमानेऽपि प्रत्यभिज्ञागोचरस्य देवदत्तस्य स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यवत्स्वरूपमात्रेणानुवृत्तेर्न तयोर्भिन्नत्वेनाभिमतयोरैक्यं स्यादित्यर्थः ।

स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यं चेत्स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या विदारणं किं न स्यादित्यत आह

१४५ स्वरूपमात्रान्नान्यो विशेषार्थः ।

अथ वा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः ।

अथ—“ न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया, विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशते”—इत्यभिधत्से तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादि-सिद्धिप्रत्याशया । न च प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः ।

अथ वेति । स्वरूपमेव विशेषः स्वरूपविशेषश्चेद्विशेषलयः स्वरूपस्य विशेष इयुक्ते ऽपि स्वरूपाकारेण सम्बध्यमानः शून्यवन्निःस्वरूपो न सम्बध्यते लब्धस्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धे परस्पराश्रयात् । स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । विशेषस्य स्वरूपमात्रान्तर्भावे विशेषलयः स्यात् । स्वरूपमात्रस्य विशेषमात्रत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति शङ्कते *अथेति* । एकस्य स्वरूपशब्दस्यानन्तविशेषेषु साधारणं रूपमक्रोडीकृत्य प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वरूपमात्रं सकलविशेषसाधारणमेष्टव्यमित्यत आह *विशेषेति* । अतिप्रसङ्गेनैतदपाकरोति *तर्हीति* । गोत्वजातिमन्तरेण गोशब्दस्य तद्व्यक्तिष्वनेकार्थतया निवेशनेन गोत्वजातिरपहनूयेतेत्यर्थः । स्वरूपशब्दो गृहीतसङ्गतिको ऽर्थबोधयत्युतागृहीतसङ्गतिः । नागृहीतसंगतिकस्य बोधकत्वं पदधर्मे व्यतिक्रमात् । नापि प्रथम इत्याह *न चेति* । अस्यार्थस्येयं संज्ञेति संबन्धकरणं समयः साङ्केतिकत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य प्रतिव्यक्ति ग्रहणं न घटते, व्यक्तीनामानन्त्येन पुरुषायुपेणापि ग्रहणायोगात् । विभीतकत्वादीनां परिमितत्वादन्यतमस्मिन् गृ-

हीतसङ्गतिकस्याक्षशब्दस्यानेकार्थबोधकत्वोपपत्तेर्वैधर्म्यमित्यर्थः ।

क्वचिदनवस्थापरिहाराय स्वरूपभेदाङ्गीकारे दूषणाभावेन च सर्वत्रापि स्वरूपभेद इति पक्षे दूषणमाह
१४६ स्वरूपस्य भेदत्वे दोषः ।

यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति ।

* यदीति * । विशेषाग्रहस्य संदेहबीजत्वात्स्वरूपभेद इति पक्षे स्वरूपे दृष्टे विशेषो दृष्ट इति संदेहो न स्यादित्यर्थः ।

एवं प्रतियोगिनो भिन्ने धर्मिणि भेदो निविशत इत्याद्यः पक्षः प्रत्यक्षेपि, संप्रति द्वितीयमनूद्य दूषयति
१४७ अभिन्ने भेदनिवेशासम्भवः ।

यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेनानेका स्यादित्येकाभावे नानेकमपि व्यवतिष्ठते ।

* यदीति * । अभिन्नमेव धर्मिणं संसृज्य भेदः प्रतियोगिनां भिनत्ति चेत्, एकामपि घटव्यक्तिं संसृज्य भिन्यादित्यर्थः । भेदवादिनामेकाभावो न दोष इत्यत आह * इतीति * । एकमेकं समुच्चित्यानेकं भवति, एकाभावे तत्समाहाररूपमनेकमपि न स्यादिति शून्यतैव स्यादित्यर्थः ।

तदा भेदाभेदोदासीने धर्मिणि भेदस्थितिरिति पक्षान्तरमतिदेशेन निराकरोति

भेदाभेदोदासीने न भेदनिवेशः । भेदो न पृथक्त्वमेव २११

१४८ भेदाभेदोदासीनेऽपि न भेदनिवेशः ।

एतेन—“न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीने”—इत्यपि निरस्तम् ।

एतेनेति । एकाभावप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । न चात्र पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् । पूर्वं परस्परविरोधे प्रकारान्तरासंभवस्योक्तत्वादिदानीमभ्युपगम्यापि दोषाभिधानात् ।

पृथक्काख्यो गुणो भेद इति तुरीयकक्षायामुक्तन्यायातिदेशं करोति

१४९ भेदो न पृथक्त्वमेव ।

अत एव च भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्यानात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि परास्तम् । सोऽपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषलङ्घनाऽजङ्घाल एव स्यात् ।

अत एवेति । सत्यामभ्यधिकाशंकायां न्यायसाम्ये च सत्यतिदेशः प्रवर्तते इति न्यायसाम्यं दर्शयति *सोपीति* । अजङ्घालो मन्दगामी, जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यावित्यभिधानदर्शनात् ।

किं च भेदो भेदिनः सकाशाद्भिन्न एव निविशत उताभिन्नः । यद्यभिन्नस्तदा तद्धर्मत्वमेव । ततो भेदहीनत्वात् तत्स्वरूपवन्न स्यात् । अतो भिन्न एव निविशत इति वक्तव्यमित्याह

१५० भेदस्यभेदिनो भेदाभेदासम्भवः ।

स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि स एव

भेदो निविशते तदाऽऽत्माश्रयः । अन्यश्चेत्तस्मिन्नेवं
तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था । कचिदपि गत्वा भेदभे-
दाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमे-
कता धावेत् ।

* स्वेति * । यदि स्वस्माद्भिन्ने भेदिनि भेदो
निविशते तदा किं स्वेनैव भिन्ने भेदान्तरेण वा ।
नाद्यः, आत्माश्रयादित्याह * यदीति * । भेदान्तरेण
भिन्ने भेदः प्रविशतीति द्वितीयमनवस्थया दूषयति
* अन्य इति * । त्रिचतुरकक्षातः परस्ताद्भेदानङ्गीका-
रान्नानवस्थेत्याशङ्क्याह * कचिदिति * । भेदभेदिनोः
कचिद्भेदानभ्युपगमे तयोर्भेदहीनत्वेनाभेदो भवेत् ।
अतश्च तदभेदद्वारा मूलपर्यन्तम्-आद्यभेदभेदिपर्यन्त-
म्-अभिन्नत्वमागच्छेदित्यर्थः ।

अनिरूपितगोचरतया भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभास-
त्वादद्वैतश्रुतेर्न प्रत्यक्षविरोध इत्युपपादितमर्थं श्लो-
केन संगृह्णाति

१५१ प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यादिभिरद्वैतश्रुतेरबाध्यता ।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद् बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।

नानुमानादि तं कर्तुं तत्रापि क्षमते मते ॥ २० ॥

अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वन्ती परान् ।

सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

* तदिति * । अद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षतो बाधः क्षतः क्षुण्ण-

स्तावन्निश्चितमित्यर्थः । सकलप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षस्यैता-
दृशी गतिर्यदा तदा तदुपजीविनो ऽनुमानादेर्वराकस्य
कैव कथेति दर्शयति * नेति * । द्वैतसत्यवादिनस्तवापि
मते ऽनुमानादि श्रुतिबाधं कर्तुं न क्षमते तत्परश्रुत्यपे-
क्षया दुर्बलत्वात्तस्य । अन्यथा सुरा पेयेत्यादेरपि सङ्केतु-
त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । क्षतः क्षत इति मते मते इति पदा-
वृत्तिरूपं पादांत्ययमकत्वं कविना दर्शितं सार्वज्ञ्यप्रक-
टनाय—‘अव्यपेतव्यपेतात्मा याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः यमकं
तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्’ इति तल्लक्षणत्वात् ।

अद्वैतागमप्रमाणस्यैक्याद्भेदप्रमाणानां बहुत्वाद्ब-
हूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्परा ऽपि श्रुतिर्बाध्यत इ-
त्याशङ्कार्थापत्तिरपि श्रुत्यनुग्राहकतया ऽद्वैतं साधय-
तीत्याह * अद्वैतेति * । अद्वैतागमस्य विजिगीषुस्थानीय-
स्याग्रे सेनायाः, सङ्गरे वा, नासीरशब्दस्योभयवाचक-
त्वादुभयोरप्यन्वितत्वात् । अर्थापत्तिरेव पत्तिः पदातिर-
र्थापत्तिपत्तिस्तस्याः परम्परा सा परान् परिपन्थिनो द्वैत-
प्रमाणनीति यावत्, साधु सम्यक् धुन्वती कम्पयन्ती
सेवामेवार्जयति, न तु परिपन्थिनीत्यर्थः । रूपकाल-
ङ्कारो ऽयम् । यथा लोके कस्य चिद्विजिगीषोर्विष-
यापहारे पदातिपरम्परा परान् सम्यक् धुन्वती सेवा-
मेवार्जयतीति प्रमाणान्तरावैरुद्धविषये स्वतः प्रामा-
ण्यबललब्धतत्तदैक्यानुपपत्तयोऽर्थापत्तयः ।

१ यद्यपि विरुद्धेति पुस्तकद्वयस्थः पाठः तथापि अर्णानुरोधात्
‘व’ इत्येव पाठः स्थापितः ।

२ प्रमाणान्तराणि धुन्वन्त्योऽद्वैतश्रुतेः सेवामर्जयन्तीति शेषः ।

१० स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरपि नाद्वैतश्रुतीनाम्बाधः ।

ननु प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्राचीननिरवकाशप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणैरुपजीव्यैर्विरोधादद्वैतश्रुतेर्बाध्यत्वमिति चो-
दयति ।

१५२ स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरद्वैतश्रुतेर्बाधाशङ्का ।

नन्वाद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थ्यादिभेदानुपजी-
व्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्रोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं
बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वात् ।

* नन्विति * । उपजीवकस्य सापेक्षतया दुर्बलत्वा-
दुपजीव्यस्य निरपेक्षतया प्राबल्यात्प्रबलेन दुर्बलस्य
बाधादिति हेतुमाह * उपजीवकस्येति * ।

उपजीव्यभेदस्य मिथ्यात्वान्न तद्बाध इत्याह

१५३ तन्निरासः ।

मैवम् । न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः;
किं नाम न पारमार्थिकंसत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वन्तु
तदीयमिष्यत एव । तदेव च कार्यकारणभावोपयोगि ।

* मैवमिति * । द्वौ चन्द्रमसाविति भ्रान्तिसिद्धभे-
दमुपजीव्य प्रवृत्तस्यैकश्चन्द्र इति वाक्यस्य नोपजी-
व्यविरोधः, प्रातीतिकभेदस्यानपह्नवाद्यथा तथा भे-
दमात्रमुपजीव्य तद्बास्तवखण्डने न कश्चिद्विरोध इ-
त्याशयः । तर्हि भेदसत्तास्वीकारादद्वैतहानिरित्याश-
ङ्का सर्वथा बाधाभावोपलक्षिततदीयसत्तानङ्गीकारान्मै-
वमित्याह * किं नामेति * । अविद्यया विद्यमानं सत्त्वं
तदीयं भेदसम्बन्धीच्छाम एवेत्यर्थः । सत एवार्थक्रिया-

कारित्वादपरमार्थभेदस्य न श्रौतज्ञानोत्पादकत्वेनोप-
जीव्यत्वमित्यत आह * तदिति * । अन्तर्भावितसत्त्वं
चेदित्यारभ्य सतः कारणत्वनिषेधादविद्यमानत्वमेव
हेतुभावोपयोगीत्यर्थः ।

ब्रह्मण्येवकारव्यावर्त्यमस्ति चेदद्वैतहानिः । न
चेदेकमित्युक्त्वा एवेति विशेषणं व्यर्थम्-सम्भवे व्यभि-
चारे च विशेषणमर्थवादिति न्यायात् । अद्वितीयमिति
च द्वितीयेन निषेध्येन विना नोपपद्यते । न नानेत्येतदपि
नानाभूतेन विना ऽनुपपन्नम्, किञ्चनेत्येतच्च बहुना
विना । अतः श्रौतविशेषणोपजीव्येन द्वैतेन व्याघातो
ऽद्वैतस्येत्यत आह

१५४ अद्वैतश्रुतिषु व्याघाताभावः ।

एतेन—“एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेदेनाद्वितीयमिति द्वि-
तीयेन, नेह नानेति नानात्वेन, किञ्चनेत्यनेन बहुना, वि-
ना नोपपद्यमानेन व्याघातः”—इत्यपि प्रत्यादिष्टम् ।
श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, न
च पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यवाधा, मा
भूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः । यत्र त्वग्नि-
रनुष्ण इति बुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवनादुष्णबोधेनानुष्णबु-
द्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद् बाधो युक्तः ।

* एतेनेति * । व्यवच्छेद्यप्रतीतिरिष्यते न पुनः
सत्त्वमित्यर्थः । पूर्वमुपजीव्यभेदस्याविद्यासिद्धत्वान्न
तेनाद्वैतश्रुतीनां बाध इत्युदितम्, इदानीं परमार्थवि-

पयत्वेनाद्वैतश्रुतीनां वस्तुबलसद्भावाच्च बाध इत्याह
 श्रुतिभिरिति । उक्तमेवार्थं विशदयति *न चेति* ।
 कुत इत्यत आह *माभूदिति* । अपरमार्थमत्या पर-
 मार्थमतिबाधे रजतधिया शुक्तिधियो बाधः स्यात्, स
 मा भूदित्यर्थः । अद्वैतवाक्यमप्रमाणमुपजीव्यप्रमाण-
 विरुद्धार्थप्रत्यायकत्वात् अग्निरनुष्ण इत्यनुमानवत्-
 अन्यथा तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गो बाधक इत्यत आह
 यत्रेति । द्वयोरप्युष्णतयोर्मिथ्यात्वात्प्रतियोगि-
 भूतोष्णज्ञानोपजीवकत्वादनुष्णबुद्धेरुपजीवकत्वं दौ-
 र्बल्यप्रयोजकमस्तु, सत्यार्थस्य पुनर्नेदं रजतमिति ज्ञा-
 नस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसङ्गकपूर्वकप्रत्ययोपजीवक-
 त्वेऽपि न तेन बाधो लोके दृष्टः, अत उपजीव्येन बाध
 उत्सर्ग इति समानार्थगोचरत्वाभावेनापोद्यत इत्यर्थः ।

अनुष्णत्वानुमानं परमार्थविषयमुपजीवकत्वाद्वै-
 तवाक्यवत् इति प्रागुक्तन्यायाननुगतिं चोदयति

१५५ पारमार्थिकस्यैव बाधाभावः ।

ननु तत्रापि तर्ह्यनुष्णतापि पारमार्थिक्येव साध्यतामबा-
 धनाय । मैवम् । अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः
 शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्व
 एव विश्रामात्, तदीयैवंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव
 नामान्तरकरणापत्तेः, ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्या-
 म्युपेयतया जगद्वाधयुक्तिकबलाप्रवशासम्भवात् । अद्वै-
 ते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमा-

र्थिकत्वसम्भावनापि दूरत एवापसरतीति ।

* नन्विति * । अनुष्णत्वं यज्जलादौ दृष्टं तत्स-
जातीयं साध्यमन्यद्वेति विकल्प्य आद्यं दूषयति *मै-
वमिति* । अनुष्णत्वं नाम स्पर्शविशेषः । तथा च जला-
दिस्पर्शस्य शीतादिरूपत्वादव्यावृत्तमभिन्नं तत्स्वरूपं
यस्यास्तज्जातीयायाः साधनेऽविद्याविद्यमानत्वं पर्यव-
स्येत्, तस्य तथात्वादित्यर्थः । ततो विलक्षणमनुष्णत्वं
साध्यमिति द्वितीयं दूषयति *तदीयेति* । तदीया चा-
सावेवंरूपता चेति तथोक्ता । तस्या अनङ्गीकारेऽनुष्ण-
त्वस्य जलादिदृष्टसजातीयतानङ्गीकारे दृश्या सा स्वी-
क्रियते अदृश्या वा । दृश्यत्वे मिथ्यैव । अदृश्यत्वेऽद्वै-
तमेवेति संज्ञाभेदः स्यादित्यर्थः । साध्यवैकल्यं तु
स्पष्टमेव । यदि ब्रह्मणोऽन्यत्वासिद्धये दृश्यत्वमिष्यते
तत्राह *तत इति* । दृग्दृश्यसम्बन्धखण्डनं जगद्वाध-
युक्तिस्तत्कवले ग्रासेऽप्रवेशासम्भवादविद्याविद्यमा-
नत्वमेव पर्यवस्येदित्यर्थः । अद्वैते वाक्यप्रामाण्यस्वी-
कारादपरमार्थत्वप्रसङ्गः समान इत्यत आह *अद्वैते
चेति* । वस्तुतो मानमेयभावानभ्युपगमात्स्वयंप्रभ-
त्वाच्च न मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पूर्वमुपजीव्यबाधाभावादद्वैतश्रुतेर्विपर्यासलक्षण-
मप्रामाण्यं परिहृतम्, इदानीमनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं
चोदयति

१५६ अद्वैतश्रुतीनामप्रमाजनकत्वाभावशङ्का ।

“ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति—

यत उपजीव्यवाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नो-
तीति ब्रूमः” ।

नन्विति । अद्वैतज्ञानजनिकाले प्रमात्रादिद्वैत-
मस्ति न वा । न चेदाश्रयाभावादनुत्पत्तिः । अस्ति चेदु-
पजीव्यप्रमाणविरोधादयोग्यार्थसंसर्गगोचरतयांगुल्य-
ग्रादिवाक्यवत्प्रमां नोत्पादयेत् श्रुतिरित्यर्थः । अद्वैतप-
रमार्थतोपगमे ऽपि श्रुतेरप्रामाण्यस्य तादवस्थ्यादिति
हेतुमाह * यत इति * ।

अद्वैतबुद्धेः परमार्थभेदधिया विरोध उच्यते भे-
दमात्रधिया वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकारेण परिहरति

१५७ पारमार्थिकमपारमार्थिकेन न बाध्यते ।

मैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकम्, इदं पारमार्थिकेन भेदेन
विरुध्येत, न त्वविद्याविद्यमानेन । तस्मादविद्याव्यवस्थितं
भेदं तद्विरोधश्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजी-
व्यवाधः । यदि श्रुतिजन्या भवंत्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्या-
विद्यमाना तथाऽपि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम् ।
विषयविरोधेन च तस्या बाध्यता । स च नास्तीति ।

मैवमिति । विषयद्वारा धियोरेव विरोध उच्यते ।
नापि द्वितीयः । कल्पितभेदधियो ऽसमबलत्वेन तत्प्र-
तिपक्षत्वायोगादित्याह *न त्विति* । प्रमात्रादिभेद-
स्य कल्पितत्वे धूमाभासवत्परमार्थप्रमापकता न
स्यादतः परमार्थभेदस्यैवोपजीव्यतया तद्विरोधो बु-

स्परिहर इत्यत आह * तस्मादिति * । पारमार्थिकत्वस्य केवलव्यतिरेकाभावाद्भेदमात्रमुपजीव्यम्, न पारमार्थिकभेदः । कल्पिताच्च प्रतिबिम्बादेः परमार्थबिम्बादिप्रमितिर्दृष्टेत्यर्थः । अद्वैतबुद्धेरविद्याकार्यत्वाद्वज्रतादिप्रत्ययवद्भेदधिया बाधः किं न स्यादित्यत आह * यदीति * । स्वरूपबाध उच्यते विषयबाधो वा । आद्योऽङ्गीक्रियत एव । द्वितीयस्त्वनुपपन्नः 'तत्सत्यम्' इति श्रुतिविरोधादित्याह * तथाऽपीति * । ज्ञानं प्रमाणं विषयस्याबाधादिति व्यधिकरणसिद्धौ हेतुरित्यत आह * विषयेति * । अबाध्यविषयत्वेनैव ज्ञानप्रामाण्यं न स्वरूपसत्यतया, व्यभिचारादित्यर्थः । अद्वैतं बाध्यमन्तःकरणपरिणामगोचरत्वाद् घटवदित्याशङ्काह * स चेति * । जडत्वमुपाधिः, सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिबाधितं चेत्यर्थः ।

उक्तमर्थं श्लोकेन संक्षिप्य दर्शयति

१५८ अद्वैते भयाभावः ।

तस्मात्

पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि । २३ ।

श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति । (बृह० १।४।२)

* तस्मादिति * । यस्माद्भेदप्रतीतिरुपजीव्यते परमार्थाद्वैतगोचरया श्रुत्या तस्माच्छ्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्योपजीव्येन बाधनान्न मनागपि ईषदपि बिभेतीत्यन्वयः । बाध्यबाधकभावस्य द्विष्टत्वाद-

द्वैते तदभावान्न बाध इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणीकरोति
* श्रुतिरिति * ।

एकं ब्रह्मास्त्रमित्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रतिज्ञाया-
द्वैतसत्यत्वं प्रतिपादयतः पूर्वापरविरोध इति चेन्मै-
वम्, तयोरेकत्वादित्याह

१५९ विज्ञानाद्वैतात्मकमेवाद्वैतम् ।

तच्चाद्वैतम्—‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ इति—श्रुत्यर्थेन सहैक्य-
मापन्नं ब्रह्मैव स्यात्, ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति श्रुत्या
च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते । तेन यदिदमद्वैतज्ञानं
श्रुत्या जनितं ताद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते ।

* तच्चेति * । यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष इति
यथा बाधायां सामानाधिकरण्यमुपेत्य सर्वस्य ब्र-
ह्ममात्रता ‘ब्रह्मैवेदं सर्वमिति’ श्रुत्या प्रतिपाद्यते
तेनाद्वैतमपि ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । अद्वैतावाप्तिर्न
पुरुषार्थः ज्ञानानन्दयोरभावात्, मुक्तौ च ज्ञानसुखा-
देरुच्छेदादित्यत आह * विज्ञानमिति * । विज्ञाना-
त्मकतयेत्यानन्दात्मकताया अप्युपलक्षणम् । यद्वा ऽपु-
रुषार्थत्वपरिहाराय स्वीकृताभ्यां ज्ञानानन्दाभ्यां स-
द्वितीयतापत्तिरित्याशङ्काह * विज्ञानमिति * । ननु
नाद्वैतस्य विज्ञानात्मकता श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाद्ब्र-
ह्मवदित्याशङ्काह * तेनेति * । वृत्तिज्ञानानात्मकत्वानुमा-
ने सिद्धसाधनम्, तत्प्रतिबिम्बितस्फुरणानात्मत्वानुमाने
प्रज्ञानघनश्रुतिव्याकोप इत्यर्थः ।

ब्रह्मतज्ज्ञाने नाभिन्ने विरुद्धधर्मत्वाद् द्रवकठि-

नवत् । विरुद्धधर्मत्वं च जनिमत्वाजनिमत्वेन । विपक्षे ब्रह्मवज्ज्ञानस्यापि नित्यत्वप्रसङ्ग इति पराभिप्रायानभिज्ञश्चोदयति

१६० अद्वैतस्य श्रुतिजन्यता ऽपारमार्थिकी ।

“ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते” । सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्यान्यतापि स्यात् । अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन तद्वजन्यत्वेन विरुध्यते ।

नान्विति । पारमार्थिकं विरुद्धत्वं हेतुः किं वा प्रातीतिकम् । नाद्यः असिद्धत्वादित्याह *सत्यमिति* । वृत्त्युपाध्यविवेकेन तद्भेदजन्यत्वादि स्फुरणे पारिकल्प्यते, न स्वतो जन्यादिरित्यर्थः । यदि प्रातीतिकं विरुद्धत्वं हेतुस्तदा ऽपि कल्पितभेदसाधने सिद्धसाध्यता, परमार्थभेदसाधने चाकाशे व्याभिचार इत्यभिप्रेत्याह *अविद्येति* । घटाकाशस्य घटावच्छिन्नतया जन्यस्यापि परमार्थतो जनिहीनतया महाकाशत्ववदत्रापीत्यर्थः । ज्ञानज्ञेयभेदानुमानम् एकमिति श्रुत्या बाध्यत इत्युक्तम् ।

नन्वद्वैतमेकमित्यादिशब्देन भेदाभावादीनामन्यतमधर्मस्य प्रतिपादनीयत्वात्तस्य तद्वत्त्वं च व्याधातद्वैतं कथमद्वैतं परिमार्थिकं स्यादित्याशङ्काह

१३१ एकत्वनिर्धचनाशक्यत्वे ऽप्यद्वैते न हानिः ।

अत एव श्रुत्येदमेकं साध्यते । यत्तु—“तत्र यद्येकता भेदाभावो, यदि चैकत्वसंख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वम्, यदि वा अन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्म-

स्तद्वत्त्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेदुं शक्नोति"—
तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव नि-
वर्त्तताम् । यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं
तन्मात्रमबाधादधिगतम् परमार्थतो व्यवतिष्ठताम् । न हि
मरमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र
रजतत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते ।

अत एवेति । अत्रेतिशब्दाध्याहारेण यत्तूच्यत
इति सम्बन्धः । श्रुत्या यदिदमेकत्वं साध्यते तत्र य-
थेकत्वं भेदाभावस्तर्हि भेदाभावस्य प्रामाणिकत्वाद-
द्वैतहानिः । यदि चैकत्वं संख्या तदा गुणगुणिभावाद-
द्वैतक्षतिः । यदि वा विश्वस्य संवेद्यस्य संवेदनैक्यं
तर्हि विज्ञानवादवद् ग्राह्यस्य ग्राहकभेदादद्वैतव्याघात
एव । यदि घटादीनां परस्परमभेदो धर्मस्तद्वत्त्वं बो-
ध्यते श्रुत्या तदपि धर्मवत्त्वं सेदुं न शक्नोत्यद्वैतव्या-
घातादेवेत्यर्थः । भेदाभावादिधर्मसिद्धिरुच्यते किं वा
तद्धर्मिणोऽद्वैतस्येति विकल्प्य प्रथममङ्गीकरोति * त-
दपीति * । अद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वं न्यायासहिष्णु-
त्वान्निवर्त्तते यथा तथा भेदाभावाद्यपि निष्पीडनं
न्यायाघातमसहमानं निवर्त्ततामित्यर्थः । न्यायश्च-तस्य

१ अत्र 'तदा' इति पाठोऽधिकः पुस्तकान्तरे ।

२ अत्र 'तज्ज्ञानं श्रुति' इत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे न सम्यक् । अत्र
भेदाभावादेर्निवर्तनमेवाङ्गीक्रियते-ज्ञानस्य श्रुतिजन्यतायानिवर्तनं य-
था तथैव ॥

३ धर्मिव्यक्तिरिति पाठान्तरम् ।

दृश्यत्वे सम्बन्धासम्भवान्न वस्तुतो दृश्यत्वम्, अदृश्यत्वे
शशशृङ्गवदसत्त्वम्, दृश्यादृश्यत्वे ब्रह्ममात्रत्वम्-इत्या-
दिरूपो द्रष्टव्यः । अद्वैतधर्मिण एव बाध इति द्वितीयं प्र-
त्याह *यत्त्विति* । उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि ध-
र्मिणमिति न्यायात् धर्मबाधे धर्मिणः कथमबाधितत्व-
मित्यत आह *न हीति* । 'तदपराधात्' आरोपितध-
र्मबाधरूपापराधादित्यर्थः ।

एवं सम्भावितसकलविरोधपरिहारेणाद्वैतबुद्धिसु-
द्दिश्य नात्र कुतर्कमात्रेण प्रत्यवस्थातव्यं स्वार्थहानि
प्रसंगादिति करुणया शिक्षयति

१६२ अद्वैतबुद्धेः तर्केणाबाध्यता ।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कमवतार्य प्राज्ञैरपनेया । यदाह
श्रुतिः—'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति । (कठ० २।९)

तस्मात्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ । २४।

सेयमिति । अद्वैतबुद्धेरद्वैतेनासम्बन्धे न तद्बुद्धित्वम्,
सम्बन्धे च तस्य वास्तवत्वे ऽसङ्गत्वहानिः, अवास्तवत्वे
कल्पितसम्बन्धत्वाद्भजतबुद्धिवदमानत्वमद्वैतबुद्धेरित्यादि
तर्कमवतार्य न निराकरणीया, कलृप्तकरणाजन्यत्वस्यै-
वामानत्वप्रयोजकत्वेन कल्पितसम्बन्धस्याप्रयोजकत्वा-
त्, तर्कागोचरत्वाच्चाद्वैतस्येत्यर्थः । अद्वैतबुद्धिस्तर्कगोचरा
बुद्धित्वाद् द्वैतबुद्धिवादित्याशङ्का श्रुतिविरोधमाह * य-
दिति * । एषा मतिरद्वैतबुद्धिस्तर्केण नापनेया ऽनि-

राकार्येत्यर्थः । यद्वा कथिततर्ककलापादेवाद्वैतबुद्धिसि-
द्धेरागमवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह * सेयमिति * । अत्र
प्रमाणमाह * यदिति * । आपनेया प्रापणीयेति
यावत् । सकलशास्त्रकृतां प्रवृत्तेर्निःश्रेयसार्थत्वान्ना
न्यः पन्था इत्यादिशास्त्रादद्वैतमतिव्यतिरेकेण तद-
सिद्धेस्तर्केण तन्निराकरणाय मतिर्न करणीयेत्यभिधत्ते
* तस्मादिति * । धीरेव धनं येषां ते 'धीधनाः' प-
ण्डिताः । अस्या अद्वैतबुद्धेर्बाधनाय स्वप्रज्ञां तदा प्रय-
च्छथ दत्त यदा पाणिलब्धं हस्तप्राप्तं चिन्तामणिं समुद्रे
क्षेप्तुमिच्छथ, यदैतादृशं दौर्भाग्यं स्यादिति श्लोकार्थः ।
अद्वैतमतेः केवलादृष्टसाधनत्वाद् दृष्टादृष्टसाधनधर्मजि-
ज्ञासां विना न तत्र नियमेन प्रवृत्तिरित्यत आह

१५३ अद्वैतबुद्धेर्दृष्टार्थतापि ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि । यदाह—'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयात्' (भ.गी. २।४०) । तस्मात्
ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।

महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

* सेयमिति * । निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दं
विदेहकैवल्यफलं यद्यपि शास्त्रदृष्टं तथा ऽपि ब्रह्मा-
स्मीति निश्चिन्वतः संसारभयनिवृत्तिः प्रत्यक्षफलमित्य-
र्थः । अत्र प्रमाणमाह * यदिति * । अस्येश्वरार्पित-
नित्यनैमित्तिकधर्मस्य स्वल्पं लेशो ऽपि महतो भयात्सं-
सारापरयर्थायाद् अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानोत्पा-
दनेन तन्निदानाज्ञाननिवर्तकतया त्रायते पालयतीत्य-

र्थः । सकृच्छ्रवणाद्यनुष्ठानेनाद्वैतमतिर्नादेति यदि त-
दा किं ततो निवर्तितव्यमुत प्रवर्तितव्यमेवेति जिज्ञा-
सायां महारम्भस्याव्यग्रमनसोऽग्राधिकारात्प्रवर्तितव्य-
मेव तेन 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति भगवता ज्ञानमू-
र्तिना कथितत्वादित्याह * तस्मादिति * । यस्माद्दृष्टा-
दृष्टफला ऽद्वैतबुद्धिर्बहुविधा च तस्मादेषाऽद्वैतवासना
संस्कारः पुंसां यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, विद्यो-
त्पत्तिपरिपन्थिकलुपनिवृत्त्यर्थमीश्वराराधने यतित-
व्यं मुमुक्षुभिरित्यभिप्रायः । तत्र हेतुः महाभयकृतग्राणा
महतः संसारभयात्कृतं ग्राणं यया सा तथोक्ता । वैरा-
ग्यादिसाधनदौर्लभ्याद्विशिष्टाधिकारिदौर्लभ्यं विवक्ष-
न्नाह * द्वित्राणामिति * । 'मनुष्याणां सहस्रेषु क-
श्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
वेत्ति तत्त्वतः' इति स्मृतेरित्यर्थः ।

तर्ह्युक्तप्रकारेण केनापि विरोधाभावात्प्राकृतदृ-
ष्ट्या द्वैताकारेण प्रकाशमानं विश्वं श्रौतदृष्ट्या ज्ञा-
नात्मकं ब्रह्मैव चेत्तर्हि श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोध इत्या-
शङ्कामपाकुर्वन्महाप्रमेयमुपसंहरति

१६४ श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोधनिवृत्तिपूर्वकमहाप्रमेयोपसंहारः ।

तस्मात्—

आपाततो यदिदमद्वयवादिनीना—

मद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

१ ऽद्वैतदृष्टिरिति पु० पा० । २ हेतुमाहेति पु० पा० ।

३ प्रकाश्यमानमिति । पु० पा० ।

तत् स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा

निष्पीडितादहं ह निर्वहते विचारात् ॥ २६ ॥

तस्मादिति अद्वयवादिनीनां श्रुतीनामापाततो
निष्पीडितविचारमन्तरेणार्थतया यदिदमद्वैतमाक-
लितमवगतं तन्निष्पीडिताच्छोधिताद्विचारात्परमार्थ-
चिदेव भूत्वा निर्वहते स्वयमेवेत्यन्वयः । स्वानुभूतमति-
कौतुकं परेषामाविष्कुर्वन्नाह *अहंहेति* अविद्यादशा-
यामेव श्रुतिप्रामाण्यात्तज्जन्यं ज्ञानं प्रमात्रादि विला-
पयत्कृतकचूर्णवत्स्वयमपि विलीयते स्वरूपसिद्धिस्तु
स्फुरणाभेदेन स्वतः स्फुरणादित्यर्थः ।

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधै-
र्विचारैरित्यारभ्य प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति

१६५ श्रद्धयाऽऽत्मतत्त्वावगतिः ।

तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्यु-
क्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासलालसोऽपि श्रद्धधातु
भैवान् तदनु चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञा-
समानः परमात्मतत्त्वं क्रमादवृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रका-
शसाक्षिकं माक्षिकरसातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते ।

यथा च परिहृतचापलमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्ज्य
रज्यति निरायासमेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरि-
तस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्ग इत्येषा दिक् ।

तदिदमिति परार्थानुमानस्थानीया एता युक्त-

१ तावद्भवानिति का० मु० पु० पा० तथा मूल पु० पा० ।

२ स्वानुभूति इति पु० पा० ।

यः तथा च परेषां सद्युक्तिलक्षणोपेतत्वेनास्मद्युक्तीनां सिद्धत्वादेताभ्यो निश्चयः संभवतीत्यर्थः । बहुशः प्रतिपादितमप्यद्वैतं मचेतसि न चकास्ति भेदप्रतीतिविरोधादेवेत्यत आह *अविद्येति* अविद्याविलासः अविद्याकार्यो भेदस्तल्लालसस्तदेकरुचिरित्यर्थः । आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सर्वेषामविवादपदं तत्किमनयाऽद्वैतश्रद्धया सुसुक्ष्णामित्यत आह *तदिति* तदनु परमात्मतत्वं भवताऽऽत्मनैव साक्षात्करिष्यते इत्यनुषज्यान्वयः । आत्मनेतीत्यंभावे तृतीया । एवकारश्च भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः । वस्तुसिद्धेः प्रमाणाधीनत्वात् श्रद्धाकरणमात्रेण तत्साक्षात्कारः कथमित्यत आह *अध्यात्ममिति* जिज्ञासमान इति ज्ञानेच्छयोरन्तर्णीतं विचारं लक्षयति अध्यात्ममिति तत्त्वम्पदार्थः । 'श्रद्धावान् लभते ज्ञान'मित्यादिस्मृतेरुपनिषदर्थश्रद्धया गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं तत्सन्निधौ वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणरूपश्रवणं कुर्वन्नित्यर्थः । 'सकृच्छ्रवणमात्रेण पिशाचकवदाप्नुयात् । श्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मार्यते च वचोऽपर' इत्यादिन्यायेनाधिकारिणां बहुविधत्वात् बहुविधानि साधनानि दर्शयति *क्रमादिति* वृत्तिभ्यः स्वाभाविकीभ्यः शब्दादिगोचराभ्यो व्यावृत्तं चेतो यस्य स तथा । अनेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्ततिकरणं निदिध्यासनं दर्शितं । क्रमादिति मननं दर्शितम् । मनननिदिध्यासनाभ्यां विषयकर्तृदोषापनयने श्रवणेन च करणदोषेऽपनीते फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह कृताच्छ्रवणात्साक्षात्करिष्यते इत्यर्थः । श्रौतनिश्चयेन साक्षात्कि-

यमाणस्य बलादापतितं जडत्वमित्यत आह *स्वप्रका-
 शेति* वृत्यभिव्यक्ततया स्वत एव सिद्धेर्न जडत्वमि-
 त्यर्थः । स्वसमवेतसुखसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थत्वादद्वैते
 तदभावात् तत्र श्रद्धेत्यत आह *माक्षिकेति* मक्षिका-
 भिरुपचितो रसो माक्षिको मधु तदतिशेतुं शीलं यस्य
 तत्तादृगनेनानन्दरूपतोक्ता । सुखसाक्षात्कारस्य पुरुषा-
 र्थत्वे सम्भवति स्वसमवेतेति विशेषणमकिञ्चित्करमि-
 त्यर्थः । 'तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्कर'
 मिति स्मृतेः मनोनिग्रहस्याशक्यत्वात् तत्सहकृतश्र-
 वणस्य कथमपरोक्षसाधनत्वमित्यत आह * यथे-
 ति * नैषधाख्ये काव्ये मया विरचिते परमपुरुषस्तुति-
 परे सर्गेऽभ्यासवैराग्यादिसाधनमकथयमवोचमित्य-
 र्थः । सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं अ-
 पर्यायत्वे ऽखण्डार्थनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशङ्काह * इ-
 त्येषा दिक्* अद्वैतसाधन इति शेषः । अकार्यकारणद्र-
 व्यमात्रनिष्ठसमानाधिकरणवाक्यस्य सोऽयं देवदत्त
 इति वाक्यवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदे सत्यपि लक्षणयाऽख-
 ण्डनिष्ठत्वमित्यर्थः ।

खण्डनानां परपक्षप्रतिक्षेपमात्रफलत्वाद्विजिगी-
 षूणामधिकारो न मुमुक्षूणां तत्त्वनिर्णयफलत्वाभावा-
 दित्याशङ्काह

१६६ खण्डनयुक्तीनां तत्त्वनिर्णयफलकत्वम् ।

अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानाम-

खण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।

तत्तानि कस्मान्न यथाभिलाषं

सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

* अभीष्टेति * खण्डनानां एवमुक्तन्यायेनाद्वै-
ताद्यभीष्टसिद्धावाज्ञा सामर्थ्यं नाखण्डि न खण्डितं ।
उदाहरति * राज्ञामिवेति * यथा राज्ञामाज्ञा परप-
क्षप्रतिक्षेपे स्वपक्षपरिपालने च नाखण्डि तद्वत् । न-
न्वद्वैतं श्रुतिप्रमाणकं त्वया न्यरूपि, निरूपयिव्यसि
च प्रमाणादिलक्षणासम्भवं ततः कथं सिद्धान्तसिद्धि-
रित्याशङ्काह * तत्तानीति * प्रमाणप्रमेयविभागस्य
तत्त्वांशखण्डने ऽपि ज्ञानोत्पत्तेरर्वाग्व्यावहारिकं स-
त्त्वमवाधितं यस्मात्तस्माद्वक्ष्यमाणानि खण्डनवच-
नानि सैद्धान्तिके ऽध्वन्यपि कस्मान्न यथेच्छं योजयध्वं
योजयध्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं ब्राह्मणेन ' यत्र हि द्वैत-
मिव भवति तदितर इतरं पश्यती'ति ।

परपक्षप्रतिक्षेपाद्वैतसाधनयोः सामर्थ्यं युक्त्य-
न्तराणामप्यस्ति सर्वदर्शनसिद्धान्तमवलम्ब्याप्रतिह-
तप्रचारत्वमासां खण्डनयुक्तीनामपि नास्ति तेन वि-
जिगीषूणां न नियमेनात्र प्रवृत्तिरित्यत आह

१६७ सर्वत्र खण्डनयुक्तीनाम्प्रागल्भ्यम् ।

तदेतादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममास्मा-
कीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरव-
शां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं तासामेवा-
वतरणार्थमयं प्रावादुकप्रवादापन्यासः ।

तथा—हि यदि दर्शनेषु शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयो-

१ दर्शनेष्विति पु० न्तरे नास्ति ।

राश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्वपथीन-
ता । यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं
तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्य-
खण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्ये-
कं तात्पर्यम् ।

तदिति यस्मादद्वैतवादिसिद्धान्ते ऽपि प्रमाणप्र-
मेयादिसत्तांशनिरसनेऽपि खण्डनयुक्तयो न निवार्य-
न्ते तस्मादेतादृशीषु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाश्रयास्तु
सर्वासु द्वैतदर्शनस्थितिषु खण्डनयुक्तयः प्रवर्तन्त एवे-
त्यर्थः । अस्ति चेत्सर्वत्र खण्डनयुक्तीनां प्रागल्भ्यं तर्हि कं
पक्षविशेषमाश्रित्य खण्डनयुक्तयो निरङ्कुशं प्रयोक्त-
व्याः कं च समाश्रित्य प्रमेयविशेषखण्डने प्रयोक्तव्याः
किं वा सर्वत्रैव निरङ्कुशाः प्रयोक्तव्या इति वीक्षाया-
माह *यासामिति* ईश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था
ऽतोऽस्या निरसने तावदीश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशाप-
मन्तरेण यासां खण्डनयुक्तीनां निराकरणमशक्यं ता-
सामवतारणार्थं वादिमतोपन्यासः क्रियत इत्यर्थः ।
शब्दानित्यत्वादिसाधकयुक्तिविशेषस्य सार्वपथिकत्वा-
भाववन्नेतासां युक्तीनामपि सार्वपथिकत्वं युक्तित्वावि-
शेषादित्याशङ्क्य खण्डनयुक्तीनामेवायंस्वभाव इत्याह ।
तथाहीति शून्यब्रह्मवादिनोः साधनीयाभावात्सा-
र्वपथीनत्वं निर्बाधत्वमित्यर्थः । साधनीयाभावप्रयुक्त्या

सार्वपथीनत्वं तयोश्चेन्न वैशेषिकादिपक्षविशेषे खण्ड-
नानां निर्बाधत्वं लक्षणप्रमाणादीनां साधनीयत्वादित्यत आह * यदिद्विति * तुशब्दो विशेषार्थः । त-
मेव दर्शयति * प्रमाणेति * या लक्षणखण्डनयुक्तय
उपन्यस्तास्ताः सामान्येन लक्षणमात्रं न संभवत्ये-
तत्परा न भवन्ति किं तु लक्षणविशेषासम्भवपराः त-
द्यथा-स्वाश्रयावच्छेदोचितावान्तरसामान्यवत्त्वं वि-
शेषगुणलक्षणमुदयनोक्तमतिव्याप्त्या निराकृत्य गु-
णत्वावान्तरसामान्यवत्तया नियतैकद्रव्यावच्छेदकत्वं
वैशेषिकैर्लक्षणमुक्तं, लक्ष्यखण्डनयुक्तयश्च तत्प्रमाणमा-
त्रनिराकरणपरा न भवन्ति किं तु प्रमाणविशेषनिरस-
नपरा यथा-कार्याकार्यसंयोगस्य कारणाकारणसंयोग-
पुरःसरत्वे तूदयनोक्तं पार्थिवद्व्यणुकमाप्येन परमाणुना
संयुज्यते तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यद्रव्यत्वाद्य-
था पटस्तुर्येत्यनुमानं दृष्टान्ते साध्यशून्यतया निराकृ-
त्योक्तविधपरमाणुद्व्यणुकसंयोगः कारणाकारणसंयोगा-
रभ्यः अकर्मजत्वे सति संयोगत्वात्संप्रतिपन्नवादित्य-
नुमानान्तरमुक्तं तद्वदित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यकाराभ्यां प्रतिपादितप्रमाणादिखण्डने सू-
त्रादिविरोधात्तन्मतावलम्बिनोऽपसिद्धान्त इत्यत आह

१६८ अपसिद्धान्तापत्तिनिवारणम् ।

नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणैर्खण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः,

१ लक्षणमात्रेण सम्भवत्येत इति पु० पा० ।

२ कारणसंयोगारभ्य इति सो० पु० पा० ।

३ अकर्मकत्वे इति पु० पा० ।

४ प्रमाणेत्याधिकं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् ।

न च वाच्यं—‘ लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणा-
न्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च वाच्यं प्रसज्येत भवतोऽ-
पीति ’ । वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्य-
त्वात् । तत्र च व्यावृत्त्य स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनु-
योगानवकाशात् ।

न चेति यदि सूत्रादेरर्थमात्रं खण्ड्यते तदा त-
द्दर्शनावलम्बिनामपसिद्धान्तः स्यात् यदा तु सूत्रादि-
व्याख्यातृणां व्याख्याविशेषः खण्ड्यते तदा नापसि-
द्धान्तः सूत्रादेरदुष्टतया स्वीकारादित्यर्थः । लक्षणादि-
विशेषखण्डनपरत्वेऽन्यलक्षणादि वक्तव्यमतश्च खण्ड-
नानां तत्राप्यावृत्त्या स्वव्याघातकतया जातितेत्यत आह
न चेति कुतो न प्रसज्यत इत्यत आह *वितण्डे-
ति* कथाविशेषस्वरूपनिर्देशमात्रेण कथं प्रमाणादीना-
मवक्तव्यतासिद्धिरित्यत आह *तत्रेति* स्वपक्षस्थाप-
नाहीनत्वाद्वितण्डायाः स्वपक्षस्थापनाङ्गानां प्रमाणा-
दीनामवक्तव्यत्वमित्यर्थः ।

एकदर्शनावलम्बिनामप्यन्योन्यखण्डनप्रयोग एवं
सति सिद्ध इत्याह ।

१६९ एकदर्शनावलम्बेऽपि खण्डनयुक्तीनां सावकाशत्वम् ।

एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो नि-
र्बाध एव एकदेशिवत्प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाक-

रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्याऽपि पर्यनुयोगसांव्यवहारिकतायाः सम्भवात् ।

एवमिति सदृष्टान्तं हेतुमाह *एकदेशिवदिति* एकशास्त्रैकदेशिनामेकसिद्धान्तावलम्बित्वेऽप्येकदेश्यन्तरवत्प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । एकदेशिनोः संप्रतिपत्तांशो नास्ति परस्परं प्रत्यवस्थानमसंप्रतिपत्तांशो भिन्नदर्शनावलम्बिनो नास्ति विशेष इत्यत आह *वैयाकरणेति* यथा पाणिनिशाकल्यप्रभृतीनां गौरिति शब्दः साधुरिति संप्रतिपत्तावपि कथमयं शब्दः साधुरिति परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च प्रश्नो दृष्टस्तथा साध्यार्थसंप्रतिपत्तावपि साधनप्रकारविशेषनिराकरणाय परकीयतत्त्वदार्ढ्यनिरूपणार्थं च पर्यनुयोगसांव्यवहारिकतायाः चोद्यस्य संव्यवहारसम्बन्धितायाः सम्भवादित्यर्थः ।

तत्त्वनिर्णयप्रधानवादकथायां न खण्डनयुक्तीनां प्रवेशस्तत्र स्वपक्षसाधनं प्रति परावृत्त्य पर्यनुयोगावकाशात्तत्कथमासां सार्वपथीनतेत्याशङ्काह

१७० वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणावश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वा-

१ समानो पस्थित्येति खं० मू० पु० पा० ।

२ त्वेनाप्ये इति पु० द्वयपाठः ।

३ सम्बन्धितायाः संव्यवहारादिति पु० पा० ।

दिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् ।

वस्तिवति वस्तुबाधकत्वेन प्रयुक्तखण्डनानुद्धारे तदसिद्धेः खण्डनैरेव खण्डनान्युद्धरणीयानीति वादेऽपि खण्डनप्रवेश इत्यर्थः ।

जल्पस्य तर्हि कथाद्वयविलक्षणत्वादुक्तयुक्तेरसम्भवान्न तत्र खण्डनानां प्रवेश इत्यत आह ।

१७१ जल्पस्य पृथक्कथात्वाभावः ।

जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येवाऽसामयिकी वितण्डाद्वयशरित्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते, अत्रोचामै च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैतदिति ।

जल्पस्तिवति जल्पकथाया एवाभावात्तन्नावनकाशो न दोष इत्यर्थः । 'यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प' इति गौतमीयाः सङ्गिरन्त इत्यत आह *असामयिकीति* सङ्केतं विना न्यायतो विचार्यमाण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह *वितण्डेति* यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिर्वादिपक्षं दूषयति तदाऽस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैव निवर्तत इत्येका वितण्डा, दूषितश्चवादी प्रत्यावृत्त्य यदा प्रतिवादिपक्षं दूषयति तदा तत्पक्षस्य साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिपक्षं दूषयित्वैव निवर्तत इत्यपरा वितण्डा, ततश्च

१ खण्डनानामिति खं० मू० पु० पा० ।

२ अत्रोचामैर्वात खं० मू० पु० पा० ।

३ मुख्यत इति सो० पु० पा० ।

वितण्डाद्वयातिरेकेण परस्परस्वलितमात्रफलस्य जल्पस्य नास्त्येव स्वरूपमित्यर्थः । स्वमतसाधनपुरःसरं परमतनिरसनं जल्पे, वितण्डायां तु परमतनिरसनमेवेत्यस्ति जल्पवितण्डयोः पार्थक्यमित्यत आह *अन्यथेति* स्वपक्षसाधनपुरःसरं परपक्षमुपालभ्य पुनः परपक्षोपालम्भनपुरःसरं स्वपक्षसमर्थनमेका चतुर्थी जल्पसंज्ञा किं न कल्प्यते । पिष्टपेषणवदानर्थक्यं द्वितीयस्वमतसाधनादेरिति चेन्न । स्थूणानिखननन्यायेन दार्ढ्यप्रयोजनत्वात् । जल्पतः पृथक् फलाभावादिति चेन्न । वितण्डातः पृथक् फलाभावस्य जल्पेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि वितण्डैका कथा स्याद्वादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरेत्वनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह *अबोचामेति* वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदोपपत्तिर्न जल्पस्य, तदभावात्प्रसङ्गस्य च प्रशिथिलमूलत्वं विपर्ययावसानादिदोषाच्च न जल्पो नाम कथान्तरमस्तीतीश्वराभिसन्धौ विस्तरेणोक्तमित्यर्थः ।

परमतसिद्धं जल्पमङ्गीकृत्य खण्डनानां सार्वपथीयत्वं किं न दर्शयितुं शक्यमित्याशङ्कोपायविशेषाच्छक्यते इत्याह ।

१७२ जल्पस्य पृथक्तेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे व्यावृत्त्यं सदोषस्यापि प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तदोषोद्भावनकारी

१ प्रसङ्गस्यास्येति सो० पु० पा० ।

२ व्यावर्त्येति० का० मु० पु० पा० ।

कामपि खण्डनयुक्तिमत्रतार्य्य बाधनीय इति जल्पेपि
नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

जल्पेति परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षसाधनाय
दैवगत्याऽऽसिद्ध्यादिदोषवदेव प्रमाणतयाऽभिधानं कृ-
त्वा तद्दोषं प्रतिवाद्युद्भावयेत् तदाऽसौ दोषोद्भावन-
कारी कया चिल्लक्षणादिखण्डनयुक्त्या बाधनीय इति
सम्भवत्येव जल्पेऽप्यवकाश इत्यर्थः ।

इति खण्डनयुक्तीनामवतरणम् ।

खण्डनानामनुपममहिमानमुपश्रुत्य सञ्ज्ञातकौतुको
बुभुक्षुः पृच्छति ।

१७३ लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिः ।

कीदृश्यः पुनस्ताः ।

उच्यन्ते । तथा हि—लक्षणाधीना तावलक्ष्यव्यव-
स्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणदिलक्षण-
निरूपणद्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः ।

कीदृश्य इति खण्डनयुक्तय इत्यनुषङ्गः । खण्डन-
युक्तीनामानन्त्येन साकल्याभिधानस्याशक्यत्वात्कि-
यत्योऽभिधीयन्ते इत्याह *उच्यन्त इति* खण्ड्यमा-
नलक्षणेभ्यो नामरूपप्रपञ्चस्य लक्ष्यस्यान्यत्वाल्लक्षणा-
नामनुपपन्नत्वेऽपि न तस्यानुपपन्नतेत्याशङ्क्याह *तथा
हीति* प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्धर्मविशेषं निश्चित्य काणादा-
दिभिः संसृग्धर्मविशेषनिष्ठतया लक्षणाभिधाना-

त्कथमनुपपत्तेत्यत आह *लक्षणोति* लक्षणानुपप-
 न्नां दर्शयितुं सर्वलक्षणानुगतं दूषणं तावदाह *ज्ञा-
 नेति* ज्ञानस्याधिकरणमाश्रयो ज्ञानाधिकरणं स आ-
 त्मा आदिर्यस्य स ज्ञानाधिकरणादिस्तस्य लक्षणनिरू-
 पणद्वारा चक्रकाद्यापत्तेरित्यन्वयः । इदमाकृतं ज्ञातृज्ञान-
 ज्ञेयात्मकं तावज्जगत्तत्र को ज्ञातेति पृष्ठे ज्ञानाधार इति
 लक्षणं वाच्यं, ज्ञानाधार इति विशेषणस्य रूपाद्याधा-
 रज्ञेयव्यावृत्त्यर्थत्वात् ज्ञेयमपि ज्ञातव्यं भवति तदज्ञाने
 तदपोहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किं च तज्ज्ञेयमिति पृष्ठे
 ज्ञानविषय इति वाच्यं, किं वा तज्ज्ञानमिति प्रश्नस्य
 प्रकाशात्मको ज्ञातृविशेषगुण इति वक्तव्यं अत एकस्या-
 प्यन्यतोऽसिद्धेश्चक्रकापत्तिः, लक्षणस्यापि सत्तामात्रे-
 ण गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञातं लक्षणं वाच्यं, एवं च ल-
 क्षणस्यापि लक्षणान्तराधीनसिद्धित्वेऽनवस्था कचिद्वि-
 छेदे तदसिद्धिद्वाराऽऽमूलमसिद्ध्यापातः लक्षणान्तरा-
 धीनसिद्धित्वाभावे लक्षणस्य लक्ष्यस्यापि तथैव सि-
 द्ध्युपपत्तेर्लक्षणवैयर्थ्यापत्तिरित्यादिशब्दार्थः । ज्ञाना-
 धिकरणादिसामान्यलक्षणानिरुक्तौ तदनालिङ्गित-
 द्विशेषलक्षणमप्यशक्याभिधानं तदुक्तं-भट्टमिश्रैः 'सा-
 मान्यलक्षणं मुक्ता विशेषस्यैव लक्षणम् । न शक्यं केवलं
 कर्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यते'ति । ननु न सर्वं लक्षणाधीनं
 येनेयमनवस्था किं तु सन्दिग्धं लक्षणेन बोध्यते न च
 सर्वत्र सन्देहस्तथाऽदर्शनादिति, नैतत्सारम् । कस्य सन्दि-
 ग्धं न तावल्लक्षणप्रणेतुस्तथा सति तदप्रणयनप्रसङ्गा-
 न्नापि बोध्यस्य, लक्ष्यसन्देहसिद्ध्यर्थमेव पूर्वं तन्निश्चयस्य

स्वीकर्तव्यत्वादप्यथाऽनिश्चिते स्थाण्वादौ स्थाणुर्वा पुरुषोवेति सन्देहाभाववत्, लक्ष्यस्य सर्वथा ऽनिश्चितत्वे सन्देहानुपपत्तेः, पूर्वं निश्चितत्वे यतः स निश्चयस्तत एव पुनरपि निश्चयान्तरोपपत्तेर्लक्षणप्रणयनानर्थक्यमिति । यद्वा लक्षणं लक्ष्यविशेषनिष्ठतया प्रतीयमानं सद्भाव-
 र्त्तयत्युत स्वरूपेण प्रतीयमानं, न तावद्वितीयः, अतिप्र-
 सङ्गात्, आद्ये तल्लक्षणभेदज्ञाने सति लक्षणाधिकरणत्वं
 लक्ष्यस्य सिध्येत्ततश्च तन्निष्ठलक्षणसिद्धिः सिद्धाच्च ल-
 क्षणाद्भेदज्ञानमिति चक्रकापत्तिः लक्षणसिद्धौ भेदज्ञानं
 सिध्येत्सिद्धे च तस्मिन्लक्षणमिति परस्पराश्रयस्तथा व्यव-
 च्छेद्यप्रतीतौ व्यवच्छिन्नलक्ष्यनिष्ठलक्षणसिद्धिः, व्यवच्छे-
 द्यसिद्धिश्च लक्षणान्तरात्तत्राप्येवमित्यनवस्थेति । अस्मिन्
 पक्षे ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं लक्षणं तदधिकरणं लक्ष्यं तदा-
 दिर्यस्य व्यवच्छेद्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणादीति तद्गुण-
 संविज्ञानो बहुव्रीहिस्य लक्षणनिरूपणद्वारा चक्रका-
 द्यापत्तेरित्यन्वयः । यद्वा सकलभेदज्ञानं लक्षणाधीनं ल-
 क्षणं च लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं तदधिकरणमधिकर-
 णत्वविशिष्टतया निपतनप्रतिबन्धकत्वादेरननुगमात्
 लीलावतीकारमतानुसारेण ज्ञानविशेषः ज्ञानं च
 लक्षणाधीनमिति चक्रकापत्तिरत्रैव ज्ञानं ज्ञाननि-
 रूपणाधीनमित्यात्माश्रयता, तथा ज्ञानं लक्षणाधीनं
 लक्षणं च ज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इति, अस्मिन्प-

१ चेति पु० पा० ।

२ नियतं न प्रति० इति० पु० पा० ।

३ अयं चेति अधिकं मो० पुस्तके ।

क्षे ज्ञानं चाधिकरणं च ज्ञानाधिकरणे ते आदी यस्या-
धिकरणत्वस्य तज्ज्ञानाधिकरणादि ज्ञानाधिकरणादि च
लक्षणं च ज्ञानाधिकरणादिलक्षणे तयोर्निरूपणद्वारेति
योजना ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्ध्यधीनसिद्धिकं
ततः प्रमाखण्डने खण्डितं भविष्यतीत्यभिप्रेत्यप्रमाख-
ण्डनमुपक्रमते ।

१७४ प्रमालक्षणखण्डनम् ।

तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यप्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थ-
स्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि तत्त्वमुच्य-
ते प्रकृतं च तच्छब्दार्थः न चात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति य-
त्तच्छब्देन परामृश्यते ।

तेषु तावदिति तेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु मध्यइत्यर्थः ।
अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते भ्रान्त्यादावतिप्रसक्तिस्तन्निवार-
णायतत्त्वेत्युक्तम् । तत्त्वं प्रमेत्युक्ते प्रमेयस्वरूपेऽर्थापत्ति-
स्तन्निवारणायानुभूतिरिति विशेषणम् । स्मृतिव्यावृत्त्य-
र्थमप्यनुभूतिविशेषणं अपि शब्दः साधारणदूषणस्य च
वक्ष्यमाणविशेषदूषणेन समुच्चयार्थः । कुतोऽयुक्तमित्यत
आह *तत्त्वेति* विशेषणांशस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।
तत्त्वमिति पदं तत्त्वपदं तदर्थस्येत्यर्थः । किं तत्त्वशब्दो
ऽवयवशक्त्या कश्चिदर्थमाचष्टे किं वाऽखण्डशक्त्या क-
स्मिंश्चिद्ब्रूह इति विकल्प्य, प्रथमे पि प्रकृतं तदर्थः किं
वा बुद्धिस्थमात्रमिति विकल्प्य प्रथममुपादत्ते *तस्येति*

अस्त्वेतावता किं स्यादित्यत आह *प्रकृतमिति*
तत्त्वपदार्थस्वरूपमभिधाय तदसम्भवेन लक्षणासम्भ-
वं भणति *नेति*

सर्वनाम स्वमहिम्ना प्रसिद्धमात्रमाचष्टे 'यदाऽऽग्ने-
योऽष्टाकपाल' इत्यादावप्रकृताष्टाकपालसमानाधिकर-
णतया सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य प्रयोगदर्शनादिहापि
बुद्धिस्थमेव तत्त्वपदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते ।

१७५ तत्त्वशब्दस्य यौगिकार्थानिरुक्तिः ।

अथानुभूत्या स्वसम्बन्धिविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः का-
र्येत स तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतार्यामेव
प्रकरणपदार्थविश्रामात्, तेन यस्यार्थस्य यो भावस्तस्य
तत्त्वमुच्यते—इति, न, अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अ-
नुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवि-
तुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्यशे विशिष्टे च प्रमाया
अप्रमात्वापातात् ।

अथेति सामर्थ्यं विषयमन्तरेणानुभूतेरनुपपत्ति-
लक्षणमाक्षेप उच्यते। अनुभूतिरनुभाव्यमाक्षिपतु ना-
म तावता तत्त्वपदार्थस्य किमायातमित्यत आह *स
इति* बुद्धिस्थं तच्छब्दार्थः प्रकृतं वेति नानार्थत्वमापन्नं
तत्त्वपदस्येत्यत आह *वक्रिति* आरभ्याधीतविषयं
प्रकरणमुच्यते तच्च न बुद्धिस्थत्वादन्यन्निरूपयितुं शक्य-
त इत्यर्थः । एवं तच्छब्दार्थं निरूप्य तत्त्वपदार्थं निर्दिश-

ति *तेनेति* किं प्रमाणबुद्धिस्थं तत्पदार्थः, किं वा भ्रान्तिबुद्धिस्थं, सुत बुद्धिमात्रविषयः, नाद्यः आत्माश्रयान्नापि द्वितीयो व्याघातादिति, कल्पद्वयं बहिरेव दूषयित्वा तृतीयमतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* अरजतादेरपि शुक्त्यादेरजताद्यात्मना भ्रान्तिविषयत्वसम्भवात्तद्भावस्तत्त्वं रजतत्वं तद्गोचराऽनुभूतिः प्रमेत्यसत्यानुभूतेर्मिथ्याज्ञानात्प्रमाया अव्यवच्छेदादव्यावृत्तेरित्यर्थः । किं च भावगोचरानुभूतिः प्रमा, किं वा भवितृगोचरा, किं वा भावविशिष्टभवितृगोचरा, न तावद्वितीयवृतीयौ, परस्परमव्यापनात्, नापि प्रथमः तत्राप्यव्याप्तेरपरिहार्यत्वादित्याह *भवितुरिति* तत्त्वशब्दो यदि भाववाचकस्तदा भावाश्रयस्य भवितुर्वटादेर्भावविशिष्टधर्मिणश्च घटत्वादिविशिष्टस्य तत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानुभूतिरप्रमा स्यादिति तत्राव्याप्तं लक्षणमित्यर्थः ।

तत्त्वशब्दो योगवृत्त्या कश्चिदर्थमाचष्ट इति प्रथमकल्पं निराकृत्येदानीमखण्डशक्त्या कस्मिंश्चिदर्थे रूढ इति द्वितीयं कल्पमनुभाषते ।

७६ तत्त्वशब्दस्य रूढार्थानिरुक्तिः ।

अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, यतोऽयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति, एतदप्युक्तम् । स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात् ।

अथेति तत्त्वशब्दस्य रूढत्वेऽप्यर्थविशेषवचनत्वे
 ऽर्थान्तरानुभूतावव्याप्तिः (सामान्यवचनत्वे विशेषानु-
 भूतावव्याप्तिरिति) कथितदोषतादवस्थमित्यत आह
 यत इति अविवक्षितविशेषं स्वरूपं तत्त्वशब्दोऽन्वा-
 चष्टे तत्त्वार्थविदमित्यादौ तत्त्वशब्दस्य तन्मात्रपरतया
 व्याख्यातत्वादतो नोक्तदोषोऽतत्त्वज्ञानविषयस्यासं-
 त्वात् स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेदश्चेत्यर्थः । दूषयति *ए-
 तदिति * किमेकं स्वरूपमुतानन्तानि, नाद्योऽद्वैता-
 पातात्, द्वितीये चानेकस्वरूपेष्वेकः स्वरूपशब्दोऽनुगतं
 किञ्चिन्निमित्तमुररीकृत्य गोशब्दवत्प्रवर्तते, किं वा
 तदनपेक्षया, आद्येऽपि निमित्तं जातिरूपाधिर्वा, नता-
 वज्जातिरित्याह *स्वरूपत्वस्येति* स्वरूपशब्दनिमित्तं
 स्वरूपत्वं यदि जातिस्तदा भाववाचकजातिवचनस्य
 जातावपि प्रवृत्तेः सा जातिः स्वात्मनि वर्तते न वा, व-
 र्तते चेदात्माश्रयान्योन्याश्रयादिर्न वर्तते चेत्स्वरूपत्व-
 स्य स्वरूपशब्दार्थत्वाभावेन निःस्वरूपतया तद्योगिनोऽ-
 पि निःस्वरूपतापत्तिरिति। स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनु-
 पपत्तेरित्युक्तं उपाधिरित्यत्राप्येवं दूषणमुन्नेयम् । अनु-
 गतनिमित्तमन्तरेण स्वरूपशब्दस्य स्वरूपवचनत्वमिति
 द्वितीयं दूषयति *स्वरूपेति* घटादिस्वरूपविशेषस्य
 तत्त्वपदार्थत्वे पटादिप्रमाया अप्रमात्वापातः सकलस्व-
 रूपविशेषाणां सम्भूय तत्त्वपदार्थत्वे एकैकत्राव्याप्ति-

१(()) एतच्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थः सो० पु० नास्ति ।

२ श्रयोऽन्याच्चदन्योन्येति कचित्पुस्तके पा० ।

३ स्वरूपशब्दस्येति सो० पु० नास्ति ।

रिति भावः ।

अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते विपर्ययासादावतिव्याप्तिस्त-
न्निरासार्थं तत्त्वमिति विशेषणमिति वक्तव्यं न च तद्यु-
क्तमेवंविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादित्याह ।

७७ तत्त्वशब्दस्य स्वरूपवाचित्वेऽपि विपर्ययासादेरनिरासः ।

कथञ्च तत्त्वेति विपर्ययासादे निरासः तथा हि शुक्तौ यो
रजतमिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव, न हि धर्मी
वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः
सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं, समवायो हि तयोः स-
म्बन्धः प्रतिभाति सच स्वरूपमेव ।

कथञ्चेति मिथ्याध्यवसायो विपर्ययो,ऽनिर्द्धारणा-
त्मकं ज्ञानं संशय इति लक्षणपर्यालोचनया तत्त्वपद-
व्यावर्त्यत्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह *तथा हीति* निःस्व-
रूपत्वे शून्यवदपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्येवकारार्थः । रज-
तमिति प्रत्ययस्य किमिदमंशो विषयः, किं वा रज-
तमुताहो तयोः संबन्धो, न विषयान्तरं संभवतीदं रज-
मित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासाद्यदीदमंशो विषय-
स्तत्राह *न हीति* द्वितीयं प्रत्याह *रजतत्वमिति* इद-
मंशरजतत्वयोः सत्त्वोपगमादन्यस्य स्वरूपशब्दार्थस्य
च निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि तयोः सम्ब-
न्धस्तदाऽसौ प्रतिभासमानो विषयः किं वाऽप्रति-
भासमानो, नाप्रतिभासमानोऽतिप्रसङ्गाद्यथास्त-

ग्राह *नापीति* अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वा-
 दसन्नित्याशङ्क्य तस्य स्वरूपं दर्शयितुं पक्षविशेषमा-
 श्रित्य सम्बन्धविशेषमाह *समवाय इति* इदमिति
 सामान्यं रजतमिति विशेषस्तद्वैपरीत्येन वा तयोः
 सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः, तादात्म्यमिति
 भाट्टा, स्तत्र तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य तार्किकसम-
 यत्वात्तन्मतमनुसृत्योक्तं समवाय इति । अस्त्वेतावता
 किमित्याशङ्क्याह *स चेति* किमिदं स्वरूपं नाम किं
 सत्त्वमात्रं, किं वा यद्विशेषणविशिष्टतया यत्प्रतिपन्नं
 तस्य तद्विशिष्टतयैव सत्त्व, मुत यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं
 तस्मिन्नेव तस्य सत्त्व, माहो स्विद्यद्रूपं यत्प्रतिपन्नं तस्य
 ताद्रूप्येण परमार्थतोऽवस्थितत्वं, यद्याद्यस्तर्हि भ्रा-
 न्तिगोचरः समवायोऽपि स्वरूपमेवान्यथा समवा-
 यविलोपेन पदार्थन्यूनतापातादित्यर्थः ।

न सत्त्वमात्रं स्वरूपं किन्तु विशिष्टं सत्त्वं न चात्र शु-
 क्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति द्वितीयं शङ्कते ।

७८ विशिष्टसत्त्वस्य स्वरूपत्वनिरासः ।

सत्यं समवायः स्वरूपं स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रज-
 तत्वस्य नास्तीति चेत् । मैवम् । तत्र नास्तित्वेऽपि
 स्वरूपताया अव्यावृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति
 स्वरूपं न स्यात् ।

सत्यमिति शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नेति न

१ नैय्यायिकमतमाश्रित्येत्यर्थः ।

२ स एव च इति सो० पु० पा० ।

प्रः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किं वा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण, नाद्य उक्तदोषानुपपन्नात्, द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि न समवायस्य का चित्क्षतिरिति परिहरति *मैवमिति* उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *नहीति* देवदत्तस्य गेहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य स्वरूपहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न स्वरूपव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं तस्मिन्नेव तस्य सत्त्वं स्वरूपं तदेव तत्त्वशब्दार्थो न च तदस्ति भ्रान्तिगोचरस्येति तृतीयं कल्पमाशङ्कते ।

७९ देशकालसम्बन्धस्वरूपस्य तत्त्वशब्दार्थस्त्वनिरासः ।

न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बन्धि स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत् । मैवम् । देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् ।

न स्वरूपमात्रमिति देशकालसम्बन्धेषु देशादि-सम्बन्धो स्ति न वा, ऽस्ति चेत्स एव चेद्देशादिरात्मा-श्रयो ऽन्यश्चेदन्योन्याश्रयादिरिति प्रथमं दूषयति *मैवमिति* यदि देशादौ देशान्तरादिसम्बन्धो नास्ति तदा तद्गोचरप्रमायां लक्षणाव्याप्तिरित्याह *देशेति* अयं घट इत्यत्र पुरोदेशवर्तमानकालसम्बन्धो घटे

१ यत्प्रतीयते तस्य तदुपाधौ सत्त्वं इति सो पु० पा० ।

२ सम्बद्धं इति सो० भू० पु० पा० ।

३ का० मु० खं० पु० चेत् नास्ति ।

स्फुरति, तत्र प्रतिपन्नोपाधिदेशादिमतो घटाकारस्य तत्त्वपदार्थतया तद्गोचरानुभूतिः प्रमा स्यादेव देशादीनां पुनर्देशान्तराद्युपाधिप्रतिपन्नसत्त्वतत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानुभूतिरप्रमा स्यादित्यर्थः ।

देशस्वरूपं कालस्वरूपं तत्सम्बन्धस्तत्सम्बन्धी चेति चत्वारस्तत्त्वपदार्थास्तेषामन्यतमगोचरानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य नाव्याप्तिरिति शङ्कते ।

८० चतुर्णो तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः ।

*तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेन्न । तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः ।

तयोरिति देशकालसम्बन्धानां बहुत्वेऽपि तयोरिति देशकालयोरेवोपादानं सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यधीनत्वाभिप्रायम् । देशकालतत्सम्बन्धानां तत्सम्बन्धस्य च तत्त्वपदार्थत्वे सम्भूय प्रत्येकं वाऽननुगमादव्याप्तिरिति दूषयति *नेति* ।

यद्यद्रूपं प्रतिपन्नं तस्य ताद्रूप्येण व्यवस्थितत्वं तत्त्वपदार्थ इति चरमपक्षमाशङ्कते ।

८१ तद्रूपेण प्रतीतस्य तथा भावस्तत्त्वमिति चरमपक्षनिरासः ।

अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरार्गः कुम्भः

१ रागजराग इति सो० मू० पु० पा० ।

* तन्नेति कचिदधिकम् ।

तद्रूपेण प्रतीतस्य तथाभाषस्तत्त्वमित्यन्त्यवलक्ष्य त्रेभानिरासः । २४७

इयामेदशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्त-
त्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः । यदा तदेति वि-
शेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातो न
हि कालत्रैशिष्ट्येऽपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवती ।

अथेति प्रमाणबलात्ताद्रूप्यनिश्चयः प्रमाणं च
प्रमाकरणं ततश्च प्रमासिद्धौ तत्करणप्रमाणसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च ताद्रूप्यसिद्धिस्ततश्च तद्गोचरानुभूतिप्रमा-
सिद्धिरिति चक्ररूपस्या दूषयति *नैतदिति* किं च
यद्यथा प्रतीयते तस्य तथा व्यवस्थानं प्रतीतिसमये
ऽपेक्ष्यते, किं वा कालान्तरे, उताविवक्षितविशेषे का-
लमात्र इति, त्रिधा विकल्प्य न तावत्प्रतीतिसमये
ऽतिव्याप्तेः न हि यदैवेदं रजतमिति प्रतीयते तदैव बा-
ध्यते भ्रान्तस्याप्रवृत्त्यापातादिति प्रथमं बहिरेव दू-
षयित्वा द्वितीयमनुवदति *यद्यथेति* अतिव्याप्त्या
दूषयति *तदेति* तदाऽप्येवं भ्रान्तिगोचरोऽपि तत्त्वं
स्यादिति लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति शेषः । भ्रान्तिप्र-
तिपन्नं प्रतीतिकालमपहाय कालान्तरे ताद्रूप्येण स्थि-
तं रजतादि न दृश्यते नातोऽतिव्याप्तिरित्यत आह-
भावीति पाकजश्चासौ रागश्चेति पाकजरागः स च
भावी चेति भाविपाकजरागः स यस्य स तथोक्तः
स चासौ कुम्भश्चेति तादृगुद्रिक्तपित्तस्य नायना रश्म-

१ इयामता इति का० मु० खं० पु० पा० ।

२ क्षेपणे च इति का० मु० खं० पु० पा० ।

घोषठग्रहणाय प्रवृत्ता दुष्टाः सन्तो वस्त्वन्तरवर्तिनं रक्ति-
मानं घटसमानाधिकरणतया गृण्हन्ति दैवगत्या प-
रस्ताद्भाविष्यतीति तदपि तत्त्वं स्यात् । भवतु को
दोषस्तत्राह *इतीति* भाविपाकजरागश्यामताद-
शायां दुष्टेन्द्रियेण यद्यपि रक्ततयोपलभ्यते रक्तपित्ति-
ना पुरुषेण तथा ग्रहणा, तथाऽपि तदा रक्तो न भव-
ति यत्तु यदा प्रतीयते तत्तदा दैवगत्याऽप्यबाध्यतया
व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते नारोपितं तत्त्वमित्युक्तत्वात्त-
त्राह *यदा तदेति* यद्यथा भूतं यदा प्रतीयते तत्तदा
परमार्थतो व्यवस्थितमिति लक्षणकरणे कालस्य काला-
न्तराभावात्कालांशे कालवैशिष्ट्यांशे च यदा तदे-
ति विशेषणयोगादव्याप्तिरित्यर्थः । एतेन तृतीयक-
ल्पोऽप्यपहस्तितो मन्तव्यः । कालविशिष्टेऽपि वस्तु-
त्वात्कालसम्बन्धानुमानान्नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न
हीति * यत्कालविशिष्टो घटस्तास्मिन्कालविशिष्टे ना-
न्यः कालो वर्ततेऽनवस्थादेरपरिहार्यत्वात्सोऽपि त-
स्मिन्न निरूपाधिके वर्ततेऽऽत्माश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

कालस्यैकत्वेऽप्युपाध्यन्तरविशिष्टेन कालेन स-
म्बन्धो भविष्यतीति शङ्कते ।

८२ कालस्य कालान्तरेण सम्बन्धाभावः ।

अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भ-
न्तस्यत इति^१ चेत् तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्व-
मारोक्षयत्येव । उपाधिभेदेऽप्युपाध्यस्यैकत्वानिवृत्तैर्नवमि-

ति चेत् तुल्यम् ।

अन्येति सम्भन्तस्य ते सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थः ।
कालस्यैकत्वेऽपि तदवच्छेदकसवितृगत्याद्युपाधिभेदादे-
कोपाध्यवच्छिन्नस्यापरोपाध्यवच्छिन्नत्वं सम्भवति
यथा संवत्सरावच्छिन्नस्य पक्षावच्छेदस्तदवच्छिन्नस्य
दिवसाद्यवच्छेदस्ततश्च किञ्चिदुपाधिविशिष्टकालस्यो-
पाध्यन्तरविशिष्टकालान्तरेण सम्बन्धसम्भवान्नाव्या-
प्तिरित्यर्थः । उपाधिविशिष्टः कालो नोपाध्यन्तरविशिष्ट-
स्वात्मना सम्भन्तस्य ते वस्तुत्वाद्देवदत्तवदन्यथा दण्डी
देवदत्तः कुण्डलिनं स्वात्मानं यज्ञदत्तमिवारोहेदिति वि-
पक्षे बाधमाह *तर्हीति* स्वप्रतियोगिकभेदाभा-
वाधिकरणत्वं तत्रोपाधिरिति शङ्कते *उपाधीति* का-
लस्वरूपस्योपहितस्य स्वप्रतियोगिकभेदाभावाधिकर-
णत्वमस्तीति साधनव्यापक उपाधिरित्याह *तुल्य-
मिति *

नायं तत्त्वशब्दः स्वरूपवचनः किन्तु कारणत्वव-
चनस्तदुक्तदोषपरम्परा नास्तीत्याशङ्क्याह ।

८३ कारणस्य तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः ।

एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । सर्वस्य त-
थात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टवि-
श्वावश्यकारणत्वोपगमैर्दुरपवादादर्थक्रियाकारित्वस्वरूपस-

१ सर्वतथात्वं इति सो० पु० पा० ।

२ विशिष्टस्येति सो० पु० पा० ।

३ पगमे दुरपवादेति का० मु० पु० पा० ।

त्त्वलक्षणाङ्गीकारिरजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोष-
ग्रासेन चेति ।

एतेनेति नियतप्राक्सत्त्वरूपत्वात्कारणत्त्वस्य
कालस्य च कालान्तराभावेन नियतप्राक्कालसत्त्वकार-
णत्वासम्भवात्कालांशे विशिष्टांशे च ज्ञानमप्रमा स्या-
दित्यर्थः । कालातिरिक्तपदार्थानां कारणत्वं नियतप्रा-
क्कालसत्त्वं कालस्य पुनर्नियतपूर्वत्वं तेन कालस्याऽपि
कारणत्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह * सर्वेति * सर्वस्य
तथात्वे-कारणत्वे प्रमित्यभावेन-प्रमाणाभावेन च नि-
रस्तमिति पूर्वेणान्वयः, न हि सर्वं कारणमिति प्रमातुं
शक्यमन्त्यकार्यस्याकारणत्वात् । तदपि स्वविषयस्य यो-
गिप्रत्यक्षस्य कारणमिति चेन्नाशुक्तिरुप्यप्रत्यक्षस्य स्ववि-
षयाजन्यत्वात् । प्रमाभेदस्य प्रत्यक्षस्य स्वविषयजन्यत्वं
नियतमिति चेन्न । चक्रकापत्तेः प्रमासिद्धौ हि तद्भेदप्र-
त्यक्षसिद्धिस्तात्सिद्धौ चान्त्यकार्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वेन
कारणत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतिप्रमासिद्धिरि-
ति । आत्माश्रयेण च निरस्तमिति सम्बन्धः । कारणं चे-
त्तत्त्वं तदा कारणानुभूतिः प्रमेत्युक्तं स्यात्कारणं च
कारणत्वाधिकरणं तथा च कारणत्वे कारणत्वमस्ति न
वा, न चेत्कारणत्वज्ञानमप्रमा स्यादस्ति चेत्कारण-
त्वान्तरं तदेव वा, कारणत्वान्तरं चेदनवस्था, तदेव
चेदात्माश्रय इत्यर्थः । किं च पूर्वक्षणवर्तिघटस्योत्तरक्ष-
णवर्तिघटमप्रति कारणत्वमस्ति न वा, न चेदघटोऽ

१ कारणत्व इति का० मु० पु० पा० ।

२ त्कारणत्वान्तरं चेदनवस्थेति सो० पु० पा० ।

यमिति धारावाहिकविज्ञानस्यातत्त्वानुभूतित्वेनाप्रमा-
त्वापातोऽस्ति चेदर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति मा-
हायानिकपक्षानुप्रवेशः प्रतिक्षणविशिष्टकारणतोप-
गमादित्याह * प्रतीति * प्रतिक्षणविशिष्टस्य वि-
श्वस्यावश्यकारणता तस्या उपगमस्तेन दुरपवादं दुः-
त्वेन निरसनं यस्य तच्चार्थक्रियाकारित्वमिति तथोक्तं
तच्च स्वरूपसत्त्वस्य लक्षणमिति प्रतिक्षणविशिष्ट-
विश्वावश्यकारणतोपगमदुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्व-
रूपसत्त्वलक्षणं, यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमा-
र्थसदिति बौद्धैर्लक्षणाभिधानात्तदङ्गीकरोतीति स्वरू-
पसत्त्वलक्षणाङ्गीकारी स च जैनश्चेति तथोक्तः
जिनोभदन्तस्तत्समयानुसारी जैनस्तस्य चरणौ
जैनचरणौ तयोः शरणं प्रवेशः स एव विडम्बना
विलासस्तामापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य स जै-
नचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोषस्तद्व्यासेन नि-
रस्तमित्येवं सम्बन्धः । एतदुक्तम्भवति नियतप्राक्
सत्त्वरूपत्वात्कारणत्वस्य पूर्वपूर्वक्षणावच्छिन्नघटस्योत्त-
रोत्तरक्षणावच्छिन्नघटं प्रति कारणत्वमवश्यमेष्टव्यं
अन्यथा धारावाहिकविज्ञानानामप्रमात्वापातात्ततश्च
कालपरमांशावच्छिन्नसत्त्वरूपं क्षणिकत्वमिष्टं स्यात्तथा-
ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमपीष्टं स्यात्तद्व्यं स्थिरवादिना-
मनिष्टमतश्चेष्टहानिरनिष्टापत्तिरिति दूषणद्वयमा-
पन्नमिति । इतिशब्दो लक्षणविशेषणांशदूषणसमाप्तौ ॥

इति तत्त्वशास्त्रनिर्वाचनसङ्ग्रहः ।

१ अर्थक्रियाकारित्वमिति० सो० पु० पा० । २ बौद्धपक्षः ।

३ कारणान्तरोपगमादिति पु० पा० ।

एवं तावत्तत्त्वेति लक्षणविशेषणांशं निराकृत्या-
नुभूतिरिति विशेष्यांशं खण्डयितुमुपक्रमते ।

८४ अनुभूतित्वविकल्पाः ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम? ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो
वा?—१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा?—२ स्मृतिलक्ष-
णरहितज्ञानत्वं वा?—३ तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनिय-
तासाधारणकारणकबुद्धित्वं वा?—४ ।

किं चेति इदमनुभूतित्वं किमिति विकल्पाभि-
प्रायेणोक्तं तानेव विकल्पान्विशदयति * ज्ञानत्वे-
ति * ज्ञानत्वं नाम परसामान्यं तदवान्तरसामा-
न्यविशेषो ऽनुभूतित्वमिति प्रथमकल्पार्थः । अनुभूति-
त्वं नजातिः किन्त्वौपाधिको धर्म इति पक्षे ऽप्युपा-
धिं विकल्पयति *स्मृतीति* ज्ञानत्वे सति स्मृत्यन्यो-
न्याभाववत्वमुपाधिस्तन्निबन्धनो धर्मो ऽनुभूतित्वमि-
त्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेन प्रसिद्धस्य विपर्यासा-
देः स्मृतिलक्षणं योजयति प्राभाकरस्तदभिप्रायेणाह
स्मृतिलक्षणरहितेति ज्ञानत्वे सति केवलसंस्कारज-
त्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमुपाधिस्तन्निबन्धनो धर्मो
ऽनुभूतित्वमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय सम्भावितं प-
क्षान्तरमाह * तदिति * तस्या जायमानबुद्धेरविदू-
रश्च स प्राक्कालश्चेति तदविदूरप्राक्कालस्तस्मिन्नुत्पत्ति-
स्तथा नियतमसाधारणं कारणं यस्या बुद्धेः सा तद-
विदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धिस्तद्भा-
वस्तत्त्वं तदनेन स्मृतिर्व्यावर्त्यते तस्या हि संस्कारोऽ

साधारणकारणं स च विदूरोत्पन्न एव, साधारणकारणानामात्मान्तःकरणसंयोगादीनामचिरोत्पन्नत्वादसाधारणेति विशेषणमिन्द्रियसंयोगलिङ्गपरामर्शादिजन्यबुद्धित्वमुपाधिरित्युक्तम्भवति ।

व्यक्तिविशेषाणां जातिव्यञ्जकत्वस्वाभाव्यादनुभूतित्वं जातिरिति प्रथमकल्पो ऽस्त्वित्याशङ्काह ।

८५ अनुभूतित्वस्यानुभवामीतिप्रत्ययमूलत्वानिरुक्तिः ।

न तावदाद्यः । तथाहि अनुभूतित्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः ?, अनुभवामीति प्रत्ययानुगमवशादिति चेन्न। माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्प्रत्यये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्भेदनादेव, परस्त्रियञ्च सम्भुञ्जानस्याऽऽस्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतामन्दमानन्दं सम्ब्रिदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वाऽनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् ।

न तावदिति जातित्वाभावं प्रमाणाभावेनोपपा-

१ कुत एतदिदं सो० पु० पा० ।

२ शीतसम्भेदसम्भूतेति सो० मू० पु० पा० ।

३ रनुपपत्तेरिति० सो० मू० पु० पा० ।

४ साम्प्रतमहमस्मीति सो० पु० पा० ।

दयति*तथाहीति*जातिबाधकागोचरत्वे सत्यनुगतप्र-
त्ययगोचरत्वं सामान्यव्यवस्थापकं तदिहाऽप्यस्तीति त-
द्बलादनुभूतित्वजातिकल्पनेति शङ्कते*अनुभवामीति*
गौर्गौरित्यनुगतप्रत्ययवत्स्तम्भमनुभवामि कुम्भमनुभ-
वामीति प्रत्ययसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्वाऽनुभवत्वकल्प-
नायामनुभवामीति प्रत्ययो मूलं, किं वा साक्षात्का-
रित्व, मुत स्मृतिव्यावृत्तरूप, मिति त्रिधा विकल्प्य प्रथ-
मविकल्पानुवादः । अनुगतप्रत्ययविषयत्वं किं लक्षण-
मुच्यते, किं वाऽनुभवामीति प्रत्ययोऽनुभवत्वसामान्ये
प्रमाण, मुभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *ने-
ति * माघमाससम्बन्धिनी निशा माघमासीयनिशा
तस्या अवसानं किञ्चिदभ्युदयकालस्तस्मिन् । उक्तं हि-

“माघमासे रटन्त्यापः किं चिदभ्युदिते रवौ ।

महापातैकिनं वा ऽपि कं पतन्तं पुनीमह” इति

“सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुता सोदिवमुत्पत-
न्ती”ति शब्दबलात्सत्यपि तत्रानुभवामीति प्रतीत्यनुद-
यादिति सम्बन्धः । एतदुक्तम्भवति न तावदनुभवामीति
प्रत्ययविषयत्वमनुभवस्य लक्षणं शब्दजन्यविज्ञानादाव-
नुभवत्वे सत्यपि तदव्यापनात् । न चानुभवत्वस्यैकत्वात्
क्वचित्सत्तामात्रेणान्यत्र तदभावेऽपि नाव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथा सत्येतद्बलादेव घटादावपि तत्स्वीकारप्र-
सङ्गात् । नापि प्रमाणं, शब्दविज्ञानादौ कदा चिदप्ये-
तदनुदयात्प्रमाणमन्तरेण प्रमेयस्वीकारस्यातिप्रसङ्गि-
त्वेन तदसिद्धेरिति । शब्दविज्ञानस्याज्ञातसुखगोचर-

५ ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा इति कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते ।

तथाऽनुभवामीति प्रत्ययविषयत्वं किमिति न कल्प्यत
 इत्याशङ्क्य तद्विरुद्धदुःखानुभवसामर्थ्यादित्याह * प्र-
 त्युतेति * शितात्सम्भूता या वेदना तस्याः सम्वेदनमनु-
 भवस्तस्मादित्यर्थः । न केवलं साधकप्रत्ययाभावः कि-
 न्वत्र बाधको विपरीतप्रत्यय एवेति भावः । उक्तार्थद्व-
 ढिम्ने उदाहरणान्तरमाह * परेति * शास्त्रार्थनिश्चयवत्वे
 सति कामुक आस्तिककामुकस्तत्र कामुक इत्यनेन
 निषिद्धप्रवृत्तौ रागो मूलमिति दर्शयति, परस्त्रियं नग-
 छेदित्यादि शास्त्रबलाद्भाविनरकगमनानुभवनीयया-
 तनाधिगमे सत्यपि दुःखमनुभवामीति प्रतीतेरनुत्पत्ते-
 रिति सम्बन्धः । नरकगमनेनानुभवनीययातना दुःखं
 तस्या अधिगमः सचभावी चेति तथोक्तः । परानुभव-
 स्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तदभावो ज्ञायत इत्याशङ्क्य त-
 द्विरुद्धसुखानुभवस्य मुखप्रसादादिलिङ्गेनानुमानादि-
 त्याह * प्रत्युतेति * अमन्दमनल्पमित्येतत्साम्बिदन्न-
 नुभवन्निति यावत् । एवं सति शब्दज्ञानस्यानुभवत्वे-
 ऽनुभवामीति प्रत्ययेन भवितव्यं अननुभवत्वेऽप्रमा-
 त्वापातादिति फलितमाह * यदीति * यद्वा भाविसु-
 खदुःखज्ञानं शब्दानुभवो न भवति शब्दस्य सामान्य-
 विषयत्वेन देवदत्तादिगतसुखदुःखसाधनत्वप्रतिपाद-
 कत्वाभावादित्याशङ्क्य तथापि शब्दोपदर्शितसुखदुःख-
 साधनत्वव्याप्त्युपजीवनेनाऽऽनुमानिकोऽनुपपत्तिजन्य
 औपादानिकोऽनुभव एवायमभ्युपगन्तव्यः तथा च त-
 त्राप्यनुभवामीति प्रत्ययः प्रसज्येतेत्याह * यदीति *
 शब्देनोपदर्शिता व्याप्तिः प्रयागस्नानं स्वर्गसाधनमिति

व्याप्तिस्ततो जन्म यस्यानुमानस्य तत्तथोक्तं अहं स्वर्ग-
गामी प्रयागस्नायित्वात्सम्प्रतिपन्नपुरुषवदित्यादिरूपं
द्रष्टव्यम् ।

अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ यद्यप्यनुभूतित्व-
सामान्यगोचरौ तथापि प्रत्यक्षज्ञाने साक्षात्त्वस्यैव त-
दर्थतया गृहीतत्वाद्भाविस्वुखादिज्ञाने च साक्षात्त्वाभा-
वादनुभवामीति प्रत्ययाद्यभावो नानुभूतित्वाभावा-
दिति शङ्कते ।

८६ अनुभवत्वकल्पने साक्षात्त्वस्य मूलत्वनिरासः ।

अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवार्थमनुरुध्य तयो नैवम-
धिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्याता-
मेव ताविति, तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यव-
हारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां
न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाऽननुगमोदोषः ।

अथेति तर्ह्यत्रानुभवत्वं न स्यात्प्रमाणाभावादित्य-
त आह *शब्देति* विचारकस्य प्राग्दर्शितानुमानापेक्ष-
याऽनुभवामीति प्रतीतिव्यवहारौ स्यातामेवेत्यर्थः । अ-
नन्यथासिद्धानुगतप्रत्ययव्यवहारौ जातिकल्पनायां प्र-
माणमिह च प्राप्ताप्राप्तविवेकाभ्यां साक्षात्त्वेनैव तयो-
रूपपत्तेर्न प्रत्यक्षज्ञानेऽनुभूतित्वसिद्धिरित्येकं सन्धित्स-
तोऽपरन्ते प्रच्युतमिति दूषयति *तर्हीति* साक्षात्का-
रिणि विज्ञाने साक्षात्त्वनिबन्धनत्वं तयोरस्तु तावता तव

कोलाभ इत्यत आह *इतीति* व्यवहारसिद्धिः प्रयोजनं प्रत्ययश्च प्रमाणं न भवत्यन्यथाऽप्युपपत्तेरिति यावत्, एवञ्च सत्यनुभूतिशब्दार्थभेदात्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्युदयनोक्तलक्षणं प्रत्येकस्य मिलितस्य वा ऽननुगमादुन्मत्तप्रलपितं स्यादित्याह * इतीति * इति शब्दो यस्मादर्थः ।

अनुगतव्यवहारादिकार्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमीयते न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसाधारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं साऽनुभूतित्वजातिरिति परिशेषात्तत्सिद्धिमाशङ्कते ।

८७ स्मृतिव्यावृत्तत्वस्य अनुभवत्वकल्पकत्वनिरासः ।

अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्येदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः का चित्तदनुरोधात्कल्प्यते, तथा सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वादिजातिः कल्प्या प्रसज्येत ।

१ साक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमिति० का० मु० पु० पा० ।

२ न्यदेवैष्टव्यमिति का० मु० पु० पा० ।

३ घटपटादिभ्य इति सो० पु० पा० ।

अथेति अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ न स्मृतिव्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तवन्तौ तद्व्यावृत्तिगोचर-
प्रत्ययादिस्वादनक्षपदार्थव्यावृत्ताविभक्तिकादिगोचरत-
द्व्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तहीनाक्षमिति व्यवहारादिव-
दिति सामान्यतोदृष्टप्रयोगविरोधान्मैवमिति परिहरति
तदपीति विपक्षबाधकाभावाद्धेतोरप्रयोजकत्वशङ्कां
वारयति *तथेति*

अनुभूतित्वं जातिः जातिबाधकाविषयत्वे सत्य-
नुगतप्रत्ययवेद्यत्वाद् गोत्ववदित्यत्र विशेषणासिद्धौ
हेतुः सङ्करविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ।

८८ साङ्ख्यसंप्रदर्शयितुं प्रत्यभिज्ञाविकल्पाः ।

इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः तथा
हि घटः स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृ-
त्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्?—१ एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृ-
तिरंशे चानुभवः?—२ उत स्मृतिरेव?—३ आहोस्वित्
अनुभव एव ?—४ ।

इतोपीति परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र स्थितिः
साङ्ख्ये न चेह तदस्ति, स्मृतित्वस्य केवलसंस्कारजे ज्ञाने
ऽवस्थानादनुभूतित्वस्य चाक्षसन्निकर्षजे ऽवस्थानादि-
त्याशङ्क्य, यद्यभिज्ञायां नास्ति साङ्ख्ये तथाऽपि प्रत्यभि-
ज्ञायां तद्दर्शयितुं तदुपन्यस्यति *तथा हीति* एकस्य
कालद्वयसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति केचित्, काल-
द्वयसम्बन्धोपलक्षितस्वरूपैक्यग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति-

अभेदस्य स्मृतावनुभवे चानन्तर्भावादाद्यकल्पानुपपत्तिः । २१९.

तत्त्वविदः । प्रत्यभिज्ञानं स्मृतित्वानुभूतित्वाधिकरणं
न भवति प्रत्ययत्वादभिज्ञाप्रत्ययवादित्याशङ्क्य तदुप-
पादयितुं विकल्पयति *सेति* संस्कारेन्द्रियसम्प्रयो-
गाख्यसामग्रीद्वैविध्यात्प्रत्यभिज्ञानमपि स्मृत्यनुभवरूपं
ज्ञानद्वयमिति । दधिमधुनोः पृथक्कार्यहेत्वोरपि सम्मि-
लितयोः पुण्यैरुकार्यहेतुत्ववत्संस्कारसम्प्रयोगयोरपि
मेलनोपाधावेकसामग्रीकत्वादेकमेव ज्ञानमिति कल्पा-
न्तरमाह *एकमिति* ज्ञानैक्ये कथं तदेतदुल्लेख इत्यत
आह *अंश इति* स इत्यंशे संस्कारजत्वात्स्मृति-
रयमित्यंशे सम्प्रयोगजत्वादानुभव इत्यर्थः । ज्ञानस्य स्मृ-
त्यनुभवांशत्वाददर्शनादानुभवव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञान-
त्वात्स्मृतिरेवेति पक्षान्तरमाह *उतेति* अक्षसम्प्रयो-
गजत्वादानुभव इति पक्षमाह *आहो स्विदिति*

स इत्यंशस्यानुभवेऽयमित्यंशस्य च स्मृतावद-
र्शनाज्ज्ञानद्वयमेव प्रत्यभिज्ञेति प्रथमपक्षं प्रापय्य प-
राकरोति ।

८९ अभेदस्य स्मृतावनुभवे चानन्तर्भावादाद्यकल्पानुपपत्तिः ।

आद्ये य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादद-
न्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृतावन्तर्भावयितु-
मशक्यः अननुभूतचरत्वेन संस्कारानुपपन्नत्वात् ।
अत एव न तृतीयोऽपि । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ श-
क्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असम्बे-

१ सनस्मृतावन्तर्भावयितुं शक्य इति का० मु० पु० पा० ।

२ तृतीयः इति का० मु० पु० पा० ।

दनात्, सम्बेदने वाऽनुभव एवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः
 स्यात् स चाग्रे दूषयिष्यते। अत एव न द्वितीयः। प्राग-
 वस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभवस्वीकारश्चेत्प्रागवस्थावैशि-
 ष्ट्यमप्यनुभवविषय एव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः।

आद्य इति प्रागवस्था-प्राक्कालसम्बन्ध, इदन्ता-
 वर्तमानकालसम्बन्धः, तद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकाल-
 विशिष्टेनाभेदः प्रत्यभिज्ञायां प्रतिभातीति स्थिरवा-
 दिनां सिद्धान्तः तथा च सोऽभेदप्रकाशः स्मृतावन्तर्भ-
 वति किं वाऽनुभव इति विकल्प्य न तावत्स्मृतावित्याह-
 य एष इति विमतोऽभेदो न स्मार्त अज्ञातत्वात्प्रमा-
 णगोचरवदित्याह *अनुभूतेति* अभेदप्रकाशस्य स्मृ-
 तित्वनिराकरणप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं स्मृति-
 रिति तार्तीयस्य पक्षस्य बुद्धिस्थत्वात्फलगुत्वाच्च तत्रैत-
 द्दूषणमिति दिशति *अत इति* अस्तु तर्ह्यभेदप्रका-
 शस्यानुभवेऽन्तर्भाव इति द्वितीयो नेत्याह * नापीति
 * प्रागवस्थाविशिष्टस्य विप्रकृष्टतयाऽननुभवात्तत्प्रति-
 योगिकोऽभेदोऽपि नानुभवितुं शक्य इत्याह * प्र-
 त्यभिज्ञेति * भ्रमार्थवत्प्रत्यभिज्ञायामसम्प्रयुक्त एवा-
 र्थ इन्द्रियेण गृह्यत इत्याशङ्क्याह * सम्बेदन इति *
 प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टाभेदानामनुभूयमान-
 त्वात्प्रत्यभिज्ञानमनुभव एवेत्यन्तिमपक्षेऽन्तर्भावः स्या-
 दित्यर्थः। अस्तु को दोष इति चेत्तत्राह * स चेति * प्रत्य-

३ दूष्यते इति० का० मु० पु० पा० ।

१ तार्तीयस्य बाधो इति पु० २ पा० ।

भिज्ञानं स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानमिति द्वितीयपक्षे-
प्रथमपक्षदोषमितिदिशति *अत इति* प्रागस्थाविशि-
ष्टस्य संस्कारेणेदन्ताविशिष्टस्येन्द्रियेण प्रतिभासेऽपि
तदेतदभेदस्य संस्कारेणेन्द्रियेण वा प्रकाशयितुमयो-
ग्यत्वादित्यर्थः । संस्कारसहकृतेन्द्रियेण संयुक्तविशेष-
णतया प्रागवस्थाविशिष्टोऽपि गृह्यत इत्यत आह *प्रा-
गिति* प्रागवस्थाविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिकाभेदस्य चानु-
भवविषयत्वे सर्वमेवानुभूयत इति स्मृत्यनुभवांशं
प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो न सिद्धेदित्यर्थः ।

प्रतियोगिघटिताभेदस्य स्मर्यमाणानुभूयमाना-
नेकांशत्वात्तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानस्याऽपि स्मृत्यनुभवां-
शत्वमिति शङ्कते ।

९० तदभिन्न इत्यत्रांशिकस्मृतित्वानुभूतित्वयोरनिरासः ।

अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थोऽप्यनेकांश-
स्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यत्रां-
शे चानुभवत्वमित्युच्यते । एवं तर्हि प्रागवस्थाविशि-
ष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्या-
मावेदितम्भवति, प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः के-
नापि न प्रकाशित इति य एव प्रागवस्थाविशिष्टः
स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् ।

अथेति प्रतियोग्यंशस्य स्मर्यमाणत्वेऽभेदांश-
स्याऽपि स्मर्यमाणत्वं स्यात्प्रतियोगिज्ञानस्याभेदज्ञान-
कारणत्वादित्याशङ्क्याह *तत्रेति* स्मृतिरनुभवकारणं

न भवतीति नास्ति नियमो व्याप्तिस्मृतेरनुमानज्ञानकारणत्वात्पदार्थस्मृतेश्च वाक्यार्थज्ञानकारणत्वादिति भावः । पदार्थस्मृत्या वाक्यार्थानुभवव्यतिथोगिस्मृत्या प्रतियोगिसम्बन्धाभेदग्राह्यनुभवो जायते, किम्वा इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदग्राह्यनुभवो जायते, यद्याद्यस्तदा चरमपक्षप्रवेशो, द्वितीये च स्मृत्या प्रतियोगिसिद्धिरनुभवेनेदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदसिद्धिरिदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य प्रतियोगिसम्बन्धः केनापि न सिद्धेदिति परिहरति *एवंतर्हीति* स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति स्मृत्यनुभवाभ्यां विज्ञापितं भवतीत्यन्वयः । तथापि सिद्धं स्मृत्यनुभवरूपत्वं प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह *प्रागिति* एकस्य धर्मिणः कालद्वयसम्बन्धस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति स्वसिद्धान्तोपि ध्वंस्येत इत्यर्थः ।

इदन्ताविशिष्टधर्म्याश्रयतयानुभूयमानस्याभेदस्य तत्ताविशिष्टप्रतियोगिनिष्ठता पारिशेष्येण सिध्यतीति शङ्कते ।

९१ पारिशेष्यादभेदस्य तत्ताप्रतियोगिकत्वासिद्धिशङ्का ।

अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो बोधितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्यवस्यतीति केन चित् खलु कस्य चिदभेदो भवति ततः स्मृत्यंशोप-

१ पदार्थस्मृतिव्यतिरेकेणति २ पु० पा० ।

२ शस्यत इति पु० २ पा० ।

३ सच इति कालिकातामु० पु० पा० ।

४ स्मृत्युपनीतमिति सो० पु० पा० ।

नीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति ।

अथेति इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य च कोट्यन्तरानालम्बनत्वेऽनुपपत्त्यभावात् तत्ताविशिष्टनिष्ठतासिद्धिरित्यत आह *केनेति* भेदवद्भेदस्यापि कस्य केनेति धर्मप्रतियोगिसापेक्षत्वात् कोट्यन्तरमनालम्ब्य पर्यवसानमित्यर्थः । तथाऽपि तत्ताविशिष्टमेव कोट्यन्तरमालम्बते न यत्किञ्चिदिति कस्मादित्यत आह *तत इति* सन्निहितस्य ज्ञादिति तत्ताविशिष्टस्य प्रतियोगितया बुद्धिस्थत्वात्तद्बाधमन्तरेण कोट्यन्तरानाश्रय इति तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदविषयत्वं प्रत्यभिज्ञानस्य सिद्धमिति फलितं निगमयति *इतीति *

अनुभूताभेदस्य कोट्यन्तरानालम्बनत्वेऽपि नानुपपत्तिरनुभूतत्वान्नाप्यननुभूतस्याननुभूतत्वादेवेति दूषयति ।

९२ आलम्बनशब्दार्थानिरुक्त्या समाधानम् ।

तदेतत्तुच्छतरम् । कोट्यन्तरमालम्बत इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति, उतकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इति, नाद्यः अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् । द्वितीयं तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नध-

१ श्रयतया इति का० मु० पु० पा० ।

२ त्वेनाऽनुप इति सो० पु० पा० ।

स्यभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं नाऽप्यनु-
भवांश इत्युक्त एव दोषः ।

*तदिति । अनुपपत्त्या कोट्यन्तरालम्बनत्वं विकल्पे-
नाऽपि दूषयति* कोटीति* आलम्बनशब्देन कोट्यन्तर-
माश्रित्य भवनमुच्यते, किंवा तन्निष्ठतया ज्ञानमिति
विकल्पद्वयार्थः । भवनमालम्बनार्थ इति क्रमप्राप्तत्वा
दाद्यं दूषयति *नेति* भेदाभेदयो रन्यतराभावस्याऽ
न्यतरं भावनियतत्वादभेदस्योत्पत्तेः प्रागभावादिद-
न्तातत्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यादतश्च कदाचिद्भिन्नयोः
कालान्तरे ऽभिन्नत्वं गीर्वाणैरपि दुःसम्पादमित्यर्थः ।
ज्ञानेनालम्ब्यते कुम्भइत्यादावालम्बनशब्दस्य ज्ञप्त्यर्थ-
त्वादिहापि ज्ञानमेवालम्बनार्थ इति द्वितीयं दूषयति
द्वितीय इति इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य तत्तावि-
शिष्टनिष्ठताज्ञानं न स्मृतिरनुभूतागोचरत्वात्, नानु-
भवोऽसम्प्रयुक्तविषयत्वादित्युक्तमावर्तत इति यावत् ।

स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो
न साधुरित्युक्तमधुना तथाऽभ्युपगमेऽपि नानुभूति
त्वजातिसिद्धिः स्मृतित्वेन परापरभावानिरूपणेन तत्र
सङ्करप्रसङ्गादित्याह ।

९३ धर्मिणमादाय स्मृत्यनुभूत्योः सङ्करः ।

किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे
चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदाधर्मिणमादायापि-

१ अन्यतराभावेति सो० पु० पा० ।

२ ज्ञानं स्मृतिरनुभूतगोचरत्वादिति सो० पु० पा० ।

स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथाहि—संस्कारेण तत्तामात्रं-
वोपनीयेत तत्ताविशिष्टो वा धर्मि ? । आद्ये स इति प्र-
त्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः सं-
स्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः तथा—सत्ययमित्य-
नुभवांशेऽपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव अन्यथा इदन्तामा-
त्रप्रकाशेऽयमिति तच्छरीरं न स्यात्, एवञ्च संस्कार-
स्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते-
किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम्, उत का-
रणद्वयसम्भेदादभेदभाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञान-
स्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्तदूषणापा-
तश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमप्यनु-
भवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयाऽपि
नियमो भग्नः ।

किंचेति तत्तावैशिष्ट्यगोचरत्वात्स्मृत्यंशस्येद-
न्तावैशिष्ट्यविषयत्वादनुभवस्य कथं तयोः सङ्कर इत्य-
त आह *धर्मिणामिति* अपिशब्दः शङ्काद्योतकः । धर्म-
भेदेऽपि धर्मिण ऐक्यात्तन्निष्ठतया च तयोस्ताभ्यां प्र-
काशनाद्धर्म्यंशज्ञाने भवति सङ्कर इत्यर्थः । धर्मिज्ञाने
स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करं दर्शयितुं विकल्पयति* त-
थेति* तत्ता-प्राक्कालादिसम्बन्धस्तद्विषयज्ञानमेव संस्का-
रेण जन्यते, किंवा तत्ताविशिष्टधर्मिविषयज्ञानमपि सं-

स्कारेण जन्यत, इति विकल्पद्वयार्थः । तत्तामात्रगोचरज्ञानस्यैव संस्कारजत्वान्न धर्मिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्कर इत्याद्यं कल्पं दूषयति * आद्य इति * स इति प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविशिष्टं स्फुरति न च तत्स्फुरणं संस्कारात्, तत्तामात्रज्ञानस्य तथात्वा, न्नाऽप्यक्षजं तत्स्फुरणं तत्ताविशिष्टस्यासम्प्रयोगादिति, स इति तत्ताविशिष्टज्ञानं प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न भवेदित्यर्थः । तत्ताविशिष्टधर्मिणः प्रागनुभूतत्वात्संस्कारस्तत्ताविशिष्टधर्मिणं ज्ञापयतीति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्यत आह * नापीति * अक्षसम्प्रयोगोऽपीदन्तामात्रं प्रकाशयति, किंवा तद्विशिष्टधर्मिणमिति विमर्शे विशिष्टधर्मिण एव प्रकाशो युक्त इत्याह * तथेति * यथा स इत्यंशे तद्विशिष्टो धर्मी स्फुरति तथाऽयमिति सम्प्रयोगजज्ञानेऽपीदन्ताविशिष्ट एव स्फुरतीति वक्तव्यमित्यर्थः । सम्प्रयोगजज्ञानविषयत्वाभावेऽनुपपत्त्यभावान्नानुभवांश्च इदन्ताविशिष्टधर्मिस्फुरणमित्यत आह * अन्यथेति * एकस्मिन्नेव प्रत्यक्षादिप्रमाणसम्भवेऽपि न प्रत्यक्षत्वादिजातिसङ्करस्तथा संस्कारसम्प्रयोगजनितज्ञानविषयत्वेऽपि नानुभवत्वादिसङ्कर इत्यत आह * एवमिति * तत्रेन्द्रियलिङ्गादिनां भिन्नज्ञानोत्पत्तेर्न सङ्कर इत्यर्थः । संस्कारस्य निरपेक्षस्मरणसामग्रीत्वादिन्द्रियस्यानुभवसामग्रीत्वात् निरपेक्षसामग्रीभेदस्य कार्यभेदानियतत्वाद्भि

१ सम्भवेऽपि इति सो० पु० पा० ।

२ लिङ्गादीनामिति पु० पा० ।

नमेव ज्ञानं धर्मिगोचरमनुभवस्मरणरूपमिति प्रथ-
मविकल्पार्थः । ज्ञानभेदपक्षे स्मरणाभिज्ञाव्यतिरिक्तं
प्रत्यभिज्ञानमिति प्रसिद्धिर्न स्यादतोऽन्यत्र निरपे-
क्षसामग्रीद्वयस्याऽत्र मेलनोपाधावेकसामग्रीत्वादे-
कं ज्ञानमिति द्वितीयकल्पार्थः । प्रथमकल्पमपसिद्धान्त-
प्रसञ्जनेन दूषयति * प्रथम इति * प्रामाणिकस्यैव
सिद्धान्तत्वात् ज्ञानभेदस्य प्रामाणिकत्वे नापसिद्धान्त
इत्याशङ्क्याह * भेदेति * प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ता-
विशिष्टाभेदप्रकाशस्य, न स्मृतौ, नाप्यनुभवेऽन्तर्भाव,
इति प्रागुक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणसंस्कार-
लिङ्गाभ्यामेकज्ञानजन्मवदक्षसंस्काराभ्यामेकमेव प्र-
त्यभिज्ञानं जायत इति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति
द्वितीय इति एवं सति स्मृत्यनुभूतिव्याक्तिभेदादनु-
भूतित्वं स्मृतित्वं च न सम्भवति तथा तत्तेदन्तावि-
शिष्टविषयभेदेनाऽपि व्यवस्था न सिध्यति धर्म्यशस्य
प्रत्यभिज्ञानगोचरस्यैक्यादिति फलितमाह *इतीति*

प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वादिषयस्य चैक्यात्तन्निबन्धनं
स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थानं यद्यपि न सम्भवति त-
थाऽप्युपाध्यन्तरवशाद्व्यवस्थोपपद्यत इति शङ्कते ।

९४ उपाध्यन्तरेण स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्व्यवस्थानिरासः ।

अथोच्यते मा भूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्त-
रात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्य-
स्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्त्वव्यवस्था-
नमिति विरोधपरिहारोऽस्तु । न, प्रमात्त्वसामान्यानङ्गी-

कारे * प्रमारूपताया विषयव्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्य-
न्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव ध-
र्मिण्यर्थे निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव ।

* अथेति * कोऽसावुपाधि र्यद्वलाद्व्यवस्थेत्या-
शङ्क्य कारणभेद एवोपाधिरित्याह * तदिति * स्मृत्यनु-
भवसङ्करोदुर्वार इति यदुक्तं तत्परिहृतमिति फलितमा-
ह * इतीति * विरोधपरिहारो जातिबाधकसङ्करपरि-
हार इत्यर्थः । एकरूपे हि वस्तुनि विरुद्धजातिसमा-
वेशो दोषाय स्याज्जातिभेदव्यञ्जकरूपभेदसम्भवान्न
विरोधबुद्धिस्तद्भेदश्च कारणभेदोपाधिकांशभेदादि-
ति सङ्करपरिहारशङ्काकर्तुरभिप्रायः । संस्कारजत्वस-
न्निकर्षजत्वोपाधिभेदेन स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थां
प्रत्यभिज्ञानेऽभ्युपगम्य प्रथमं विरोधान्तस्प्रसञ्जनेन प-
रिहरति * नेति * प्रमात्वं किं औपाधिको धर्मः किम्वा
जातिः, न तावज्जातिः परोक्षत्वेन परापरभावानिरू-
पणात् तथा हि हेत्वाभासजनिते परोक्षभ्रमे प्रमात्वा-
भावान्न तावत्प्रमात्वं परं, नाऽपि परोक्षत्वं परं तद-
भावेऽपि प्रत्यक्षज्ञाने प्रमात्वाङ्गीकारादौपाधिको धर्म
इति स्वीकर्तव्यं, यदि स्वीक्रियते तत्रा ह * प्रमेति *
ज्ञानस्या परोक्षत्वस्य व्यवस्थापकं ज्ञातकारणाऽजं-

१ ज्ञानस्यपरोक्षस्येति पु० पा० ।

२ ज्ञानकरणजन्यज्ञानत्वमिति पु० पा० ।

* साक्षात्त्वादिना परापरभावानुपपत्त्या प्रमात्त्वाप्रमात्वे न जाती
किं तर्हि ? विषयतथात्वातथात्वनिवन्धनावुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वा-
नुभूतित्वयोर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्त्वाप्रमा-

न्यत्वं यथा, तथा प्रमात्वव्यवस्थापकं किमित्यत आह
 प्रमारूपेति परोक्तमुपाधिमनुवदति * उपाधीति *
 संस्कारजत्वसम्प्रयोगजत्वाख्योपाध्योरुपन्यासेऽपि स्मृ-
 तित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नर्थे निवेशः स्यात् तथा
 च स्मृतित्वानुभूतित्वाभ्यामविनाभूतयोः प्रमात्वाप्र-
 मात्वयो रेकाश्रयता प्रसज्येत प्रत्यभिज्ञानस्यैक्याद्वि-
 षयद्वारा तयोर्व्यवस्थापयितुमशक्यत्वादित्याह *प्रमा-
 त्वेति* सामान्यानङ्गीकारो विषयभेदेन प्रमात्वाप्रमा-
 त्वव्यवस्थोपगमहेतुः सन् प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाश्रय-
 त्वहेतुः । केचिदन्यथा व्याचक्षते उपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि
 प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारनिमित्तं प्रमारूपताया वि-
 षयव्यवस्थित्याऽसन्दिग्धाविपरीतानवगतार्थव्यवस्था-
 या उपगमेन च हेतुना स्मृतित्वानुभूतित्वयोस्तत्तेद-
 न्ताविशिष्टे धर्मिण्यर्थ एकस्मिन्नेव निवेशात्प्रमात्वा-
 प्रमात्वयोरेकाश्रयतेति, तत्पक्षे सामान्यानङ्गीकार इ-
 ति निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या ।

औपाधिकांशभेदकल्पनया ज्ञाने विरुद्धधर्मप्रस-
 ङ्गपरिहारमभ्युपगम्य विषये विरुद्धधर्मप्रसङ्ग उक्त, इ-
 दानीं प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्करविरोधः स्या-
 देव संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शमन्तरेणैव स्मृतित्वादे
 रवगमेन तदुपाधित्वाभावादित्याह ।

त्वयोरपि तथा न स्यादित्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा चाऽप्रमा
 च स्यात् नहि स्मृतिश्चनाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न प्रमेत्यर्थ इति
 (शाङ्करी) ।

९५ स्वतः प्रतिभासेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः ।

किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसम्बेदनात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभासेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादिरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम, तदाऽप्यनुपपत्तिः तथा हि-संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं सङ्ग्राहकमक्रोडीकृत्यासम्भवतीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव ।

* किञ्चेति * स्मृतित्वादि ज्ञानधर्मः किं स्वतः प्रतिभाति, किं, वा मानसज्ञानेनो, तानुमानेनेति, विवेचनीयं, न तावदनुमानेन व्याप्तलिङ्गाभावान्नाऽपि प्रत्यक्षेण ज्ञानान्तरोत्पत्तौ पूर्वज्ञानस्य निवृत्ततया तदाऽसतः कर्मकारकत्वायोगा, दतः परिशेषात्स्वतः प्रतिभातत्वं वाच्यमित्याह *ज्ञानेति* विकल्पा-भेदास्तेषां ये भावाभावाः-सदसत्वानि तेषामध्यात्मं-आत्मन्यधिकरणे सम्बेदना-त्प्रकाशमानत्वात्प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोरपि ज्ञानधर्मयोः स्वतः प्रतिभा-

नत्वेन-संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विना स्वप्रकाशज्ञानबलात्प्रकाशितत्वेन, स्मृतित्वादेर्विषयभेदनिरूपणेन व्यवस्थानङ्गीकार इदन्तायामिदन्ताविशिष्टधर्म्यंशे स्मृतित्वप्रकाशप्रसङ्गादपिशब्दात्ततांशेऽनुभूत्यवगमप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । स्मृतित्वाद्यवभाससमये संस्कारजत्वादेरप्रतिभासमानस्य व्यवस्थापकत्वायोगादर्थभेदेन व्यवस्थायास्त्वया वक्तुमशक्यत्वादिदन्तायां स्मृत्यवगमः तत्तायामनुभूत्यवगमः प्रसज्येतेति प्रसङ्गबीजं द्रष्टव्यम् । संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं किं वा ऽन्यदिति विकल्प्याद्यमनुवदति * यदीति * आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन निराचष्टे * तदेति * अनुभूतित्वासङ्कीर्णं स्मृतित्वं नास्ति प्रत्यभिज्ञायां सहस्थित्या परापरभावानिरूपणादिति जातिबाधकोपन्यासे तत्परिहारार्थं तदेवोपाधिरूपन्यस्यते ततश्च व्यवस्थितसंस्कारजत्वसिद्धौ तदात्मकं स्मृतित्वं सिद्धोदित्यात्माश्रयान्न परंचेतसि चमत्काराविष्कारकरणमित्यर्थः । संस्कारजत्वस्मृतित्वयोरन्यत्वे आत्माश्रयाभावाद्धितीयः कल्पोऽस्त्वित्याशङ्कते * अथेति * धर्मद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च द्वितीयः कल्पो नोपपद्यते, अङ्गीकृत्यापि दूषयति * तदापीति * अनुभूतचर एव स्मृतिनियमः संस्कारजत्वं स्मृतिनां सम्प्रतिपन्नं तेन विप्रतिपन्नस्मृतित्वव्यवस्थायाः काऽनुपपत्तिरित्यत आह * तथा हीति * अनन्तरं भाव इत्यनेनान्वय उक्तो, नियमेनेति व्यतिरेकः,

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावोऽवसेयो नान्व-
यमात्रादन्यथा धूमकाष्ण्यस्याऽप्यनुमापकत्वप्रसङ्गा-
दिति भावः । अन्वयव्यतिरेकौ च किमेकव्यक्तिगतौ, किं
नानाव्यक्तिगतौ, नाद्यः अननुगमप्रसङ्गादतो नानाव्य-
क्तिगतावेव, तथात्वेन ग्रहणं चाऽनुगतरूपान्तरमन्तरेण
नोपपद्यत इति तदपि वक्तव्यमित्याह * नियतत्वं चे-
ति * नियतत्वमन्वयव्यतिरेकवत्त्वमित्यर्थः । अक्रोडीकृ-
त्यापरिगृह्येत्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरमिति चेत्तत्किं
स्मृत्यन्यनिष्ठं, किं वा स्मृत्येकदेशनिष्ठमुत स्मृतिमात्र-
निष्ठं नाद्यावतिव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां, तृतीयन्तु स्मृतित्वा-
न्नान्यदित्याह * इति स्मृतित्वेनेति * ज्ञेयं वक्तव्य-
मित्यध्याहारः । यद्येवं किमतः, एतत्ततो भवतीत्याह *
तथा चेति * तस्माद्विषयनिरूपणव्यवस्थाऽनङ्गीकारे
न संस्कारजत्वादि स्मृतित्वादिव्यवस्थापकमिति ध-
र्म्यशप्रत्यभिज्ञाने स्यादेव सङ्कर इत्युपसंहरति * त-
स्मादिति *

प्रत्यभिज्ञास्वरूपपर्यालोचनयापि तं साधयति ।

९६ उभयकारणजत्वे सङ्करस्य दुष्परिहरत्वम् ।

अपि च स्मृत्यनुभवयो र्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्य-
भिज्ञायां मन्तव्ये न वा, नचेत् कथमंशतोऽपि स्मृ-
तित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य, एवमेव तथात्वेऽतिप्र-
सङ्गात् स्मृत्यनुभूत्योः स एव सङ्करः । प्रथमे तु पृथगे-
व कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्ये समर्थत्वात्

सामग्रीभेदस्य कार्यभेदेहेतुत्वेनावधारितत्वात् ।

अपिचेति कारणसामग्र्यौ संस्कारसम्प्रयोगाख्ये तत्तेदन्तोल्लेखयोः कार्ययोर्भावान्मन्तव्ये इति भाति, प्रत्यभिज्ञानमेकं प्रमाणज्ञानमिति स्वकारान्नेति भात्य-
तो विकल्पः । अन्त्यविकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति
* न चेदिति * किं संस्कारो न कारणं, किं वा सम्प्र-
योगः, आद्ये प्रत्यभिज्ञानस्य स इत्यंशे स्मृतित्वं न स्या-
दसंस्कारजत्वात् । द्वितीयेऽयमित्यंशेऽनुभवत्वं न स्या-
त्संस्कारातिरिक्तकारणरहितज्ञानत्वादिति भावः । मा
भूतसंस्कारजत्वादि, स्मृतित्वादि च भवतु, ततश्च बा-
धकाभावात् उक्तं हेतुद्वयमप्रयोजकमित्यत आह * ए-
वमेव तथात्व इति * संस्कारजत्वं विना स्मृतित्वे, स-
म्प्रयोगजत्वं विनाऽनुभवत्वेऽतिप्रसङ्गात् स्मृताव-
नुभूतित्वस्यानुभूतौ स्मृतित्वस्य प्रसङ्गात्तत्सङ्करः स्या
दित्यर्थः । स्मृत्यनुभवसामग्र्यौ प्रत्यभिज्ञायां कारणत-
या निविष्टे इति प्रथमकल्पं दूषयति * प्रथम * इति
पृथक्कार्योत्पादहेतुमुपपादयति * प्रत्येकमिति * प्रत्येकं
स्वकार्यजननसमर्थं न वा, न चेदन्यत्राऽपि संस्कारादेः
स्मृत्यादि न स्यादसमर्थस्य सहकारिसहस्रसमवहित-
स्याऽप्यकिञ्चित्करत्वात्, आद्येऽत्रापि कार्यद्वयप्रस-
क्तिरित्यर्थः । उक्ततर्कस्य विपर्ययापर्यवसायित्वप-
रिहाराय परकीयव्याप्त्युपजीवनेन प्रयोगमाह *
सामग्रीति * विमतः संस्कारः सम्प्रयोगनिरपेक्ष-
स्मरणात्पादक उद्बुद्धपूर्वानुभवसंस्कारत्वात्स्मृत्यन्तरो-

त्पादकसंस्कारवदेवं सम्प्रयोगमपि पक्षीकृत्य प्रयो-
क्तव्यं । यद्वा विमतः सामग्रीभेदः स्वोचितकार्यभेद-
हेतुः सामग्रीभेदत्वात्सम्प्रतिपन्नस्मृत्यनुभवसामग्री-
भेदवदिति ।

ननु सामग्योर्मिलितत्वेन सम्बलितकार्योत्पत्तिर्घ-
टते, स्मरणानुभवकार्यभेदे पृथगुत्पन्नसंस्कारादिभेदः
प्रयोजको न सामग्रीभेदमात्रमिति शङ्कते ।

९७ पृथक्सिद्धसामग्रीभेदस्य कार्यभेदकत्वमिति शङ्का ।

अथ यत्र ते पृथक् जायेते तत्र पृथगेव कार्यं प्र-
त्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात्कर-
म्बितकार्योत्पत्तिः । यद्यपि घटपटादिसामग्योनैवं दृ-
श्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपप-
द्यते न हि एकस्य यादृक् पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्य-
स्यापि सर्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति ।

अथेति संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीदानीमुद्बु-
धतोत्पत्तेरपृथक् जन्म कथ्यत इति द्रष्टव्यम् । साधनव्याप-
कतामुपाधेः परिहरति * प्रत्यभिज्ञायान्त्विति* तयोः
संस्कारसम्प्रयोगयोः सम्भूय जननादन्योन्यसापेक्षत-
या जननात्करम्बितकार्योत्पत्तिः- करम्बितं मिलितं
विशिष्टैकज्ञानमिति यावत् । यद्वा यत्र ते सामग्यौ-
पृथग्जायेतेऽन्योन्यनिरपेक्षतयोत्पद्येत तत्र कार्यं पृथ-
गेव जनयतः प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोर्युगपज्जातत्वे-
नान्योन्यसापेक्षतयोत्पन्नतया सम्भूय जननान्मिलि-

त्वा कार्योत्पादकत्वात् सम्बलितकार्योत्पत्तिरित्यर्थः ।
नच संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वात् सम्प्रयोगस्याऽऽधुनिकत्वा-
दपृथगुत्पन्नत्वं प्रत्यभिज्ञायामपि नास्तीति वाच्यम् ।
प्रत्यभिज्ञाजनकस्य सम्प्रयोगस्य संस्कारे सत्येव जन-
नादुभयोः पृथगुत्पत्त्यभावमात्रस्य युगपदिति विव-
क्षितत्वादिति । यत्र यत्र कार्यभेदस्तत्र तत्र सामग्रयोः
पृथगुत्पन्नत्वमिति नास्ति व्याप्तिः घटपटसामग्रयोर्यु-
गपदुत्पादेऽपि कार्यभेददर्शनादतोऽव्यापक उपाधि-
रित्याशङ्काह * यदीति * स्मरणानुभवकार्यभेदेहेतु-
त्वविशेषव्याप्तावुपाधिरुच्यते न सामान्येन नातोऽव्या-
प्तिरित्यर्थः । स्मरणानुभवसामग्र्यौ नैकं कार्यं जनय-
तः कार्यद्वयसामग्रीत्वात्पटादिसामग्रीवादित्याशङ्काह
* न हीति * घटसामग्रीतः पटकार्यादर्शनात्पटसा-
मग्रीतोऽपि पटकार्यं न स्यादिति यथाऽनुभवविरोधा-
ज्जगद्वैचित्र्याभावप्रसङ्गतर्कबाधादनुकूलतर्काभावाच्चा-
प्रयोजकस्तथाऽयमपीत्यर्थः ।

सामग्रीपृथगुत्पादस्य न स्मरणादिकार्यभेदेहे-
तुत्वं सति संस्कारे जायमानस्याक्षसंयोगस्य स्मरणा-
तिरिक्ताभिज्ञाकारणत्वादिति दूषयति ।

९८ सामग्योरन्योन्यसहकारित्वे तदभावेच दूषणम् ।

नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्पर-
सहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा । न चेत् परस्परमेलक-
लक्षणोविशेषोऽनुयोगी कार्यजननं प्रति मिथः स-

हकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदाऽनुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेऽप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोस्तयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति ।

नेति उद्बुद्धतद्विषयसंस्कारे सति जातसम्प्रयोगस्य पृथक्कार्यकरणत्वं न दृश्यत इत्याशङ्क्य मिलितयोः सामग्र्योर्जनकत्वं दूषयितुं विकल्पयति *यत्रेति* एकदेशकालावस्थानं मेलनं । कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह *न चेदिति* सति मेलने कार्यजन्मदर्शनात्कथमनुपयोगित्वमित्यत आह *कार्येति* मेलनस्यानुपयोगितामात्रेण तव को लाभस्तत्राह *ततश्चेति* मेलनामेलनयोः संस्कारादेः स्वकार्यजनने सामर्थ्याविशेषादित्यर्थः । उक्तदोषं परिहर्तुं प्रथमकल्पं शङ्कते *अथेति* संस्कारसहकारितया सम्प्रयोगस्य तत्तांशज्ञानकारणत्वं संस्कारस्य च सम्प्रयोगसहकारितयाऽनुभवकारणत्वं प्रसज्येत इति दूषयति *तदेति* एवं च सति तत्तांशज्ञाने संस्कारसम्प्रयोगजन्यतया स्मृतित्वमनुभूतित्वमयमित्यंशे च स्मृतित्वमनुभूतित्वञ्चेति स्मृत्यनुभवसङ्करो दृढीकृतः स्यादित्याह *इति वज्रेति*

अनुभव एवैकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति पक्षे सङ्कराभावा-

१ मनुभूतित्वस्मृतित्वेति का० मु० पु० पा० ।

चतुर्थपक्षस्य सम्बद्धविशेषणतयाऽभेदग्रहस्य च निरासः । २७७

त्परिशेषात्स एवाऽऽस्ता मित्यत आह ।

९९ चतुर्थपक्षनिरासः ।

नाऽप्यनुभव एवेति पक्षः, तथा सति तत्तावच्छिन्नस्या-
भेदाश्रयतायां न संस्कारो नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदवि-
षयत्वापातः ।

नापीति कुत इत्यत आह *तथा सतीति* स
एकोऽनुभवस्तत्तावच्छिन्नं गोचरयतीदन्तावच्छिन्नं वा
तयोरभेदं वा, न प्रथमद्वितीयौ, एकस्य धर्मिणः कालद्व-
यसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यभ्युपगमात् । नापि तृ-
तीयः संस्कारेणाभेदस्य तत्तांशावच्छिन्नाश्रयत्वं नो-
पस्थापनीयं प्रागननुभूतत्वान्नापीन्द्रियेण संनिकर्षाभा-
वादित्यर्थः ।

नन्विन्द्रियमेवाभेदस्य तत्तावच्छिन्नाश्रयत्वं
साधयति चक्षुरर्थेन सम्बद्धं मनसा संयुज्यते तदाऽऽ-
त्मना तस्मिन् समवेतः संस्कारस्तस्य च विशेषणं त-
त्तावच्छिन्न इति संस्कारद्वारा येयं प्रत्यासत्तिः सम्बद्ध-
विशेषणता नाम, तयेत्याशङ्काह ।

९९ संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्येन्द्रियेणतद्ग्रहशङ्कानिरासः ।

नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया-
तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्या-
त् । दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति-
चेन्न । विनाऽपि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः । वस्तुप्रकाशि-

१ नैय्यायिकमतनिरासः ।

नि च दोषत्ववाचोयुक्त्यनिरुक्तेः । कापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वादोषश्चेत् कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् । विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यपरिहारात् न हि विनैव कुतोऽपि विशेषादस्यावस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थेदोषादवस्तुन-
एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः ।

* नचेति * अतिप्रसङ्गादिति हेतुमाह * कचिदिति * उक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणता सम्बन्धः संस्कारद्वारा तत्तेदन्ताऽभेदप्रकाशसामग्री चेत्तर्हि पुष्कलकारणे सत्यभेदनिर्णयस्योत्पत्त्या प्रत्यभिज्ञारूपः संशयस्त्वत्पक्षे न स्यादस्ति चासौ पूर्वानुभूतस्य देवदत्तस्य चिरकालव्यवधाने पुनर्दर्शन इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयस्य दोषजन्यत्वमवसीयते चक्षुःसम्प्रसारणमधिष्ठानग्रहणोपयोगितयाऽन्यथासिद्धमत एकस्य संनिकर्षविशेषस्य सम्यक्ज्ञानहेतुत्वमसम्यक्ज्ञानहेतुत्वं चेति विरोधप्रसङ्गो नेति शङ्कते * दोषेति * केवलाक्षसन्निकर्षस्य सामान्याग्रहणकारणत्वादोषस्य सन्देहकारणत्वादुक्तविधसम्बन्धस्य काऽप्यनुपयोगात्तदभावेऽपि सन्देहः स्यान्न तथा दृश्यन इति परिहरति * नेति * तर्ह्येवं व्यवस्थाऽस्तु दोषसहकृत उक्तसन्निकर्षः सन्देहसामग्री, अदुष्टः प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह * वस्त्विति * दोषविशिष्टस्य वस्तुप्रकाशकत्वे विशेषणतया तस्यापि वस्तुग्रहणहेतुत्वमुक्तं स्यात् न च तद्युक्तं वस्तुप्रकाशकस्य चक्षुरादिवद् गुणत्वस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । कचिदसत्येवाभेदेऽवयवसादृश्यात्सोऽयं न वे-

ति सन्देहो जायते तत्रासदभेदप्रकाशकत्वादस्य दोषत्व-
मित्याशङ्क्याह *कापीति* शुक्तिरजतसंसर्गस्यासत एव
प्रकाशनात्तत्प्रकाशकस्य चक्षुरादौऽपि दोषत्वं स्यादित्यर्थः ।
आदिपदेन लिङ्गादिग्रहः । चक्षुरादिदोषो भवितुमर्ह-
ति कचिदविद्यमानप्रकाशकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यु-
क्तम् । स्वरूपेणावस्तुप्रकाशकत्वं तथात्वे प्रयोजकं नच
तच्चक्षुरादेरस्ति गुणदोषाभ्यां विशेषादित्याशङ्क्याह
विशिष्टत्वेनेति तथात्वस्य-दोषत्वाभावस्य प्रकृते-
दोषत्वाभिमतोऽप्यपरिहार इति । दोषस्य पुनर्दोषाभा-
वात्तद्भावाभावाभ्यां चक्षुरादेरिव न विशेषो वक्तुं
शक्य इत्यत आह *नहीति* विक्रियमाणे दोषे
वस्तुप्रकाशः किंवाऽविक्रियमाणे, नाविक्रियमाणे स-
र्वदा तत्प्रसङ्गात् कुर्वत एव कारकत्वाच्च, विक्रियमाणे
चेत्स एव विकारो विशेष इत्यर्थः । कचिदवस्तुप्रकाश-
कस्य दोषत्वमतिप्रसङ्गादनुपपन्नं चेत्तर्हि सर्वत्राविद्य-
मानप्रकाशकत्वमेव दोषस्यास्तु कचित्सोऽयं न वेति-
सन्देहस्याविद्यमानाभेदविषयत्वेन विद्यमानेऽपि त-
तोऽन्याभेदविषयत्वानुमानादित्याशङ्क्याह *सती-
ति* तर्हि विद्यमाने घटे प्रकाशमाने दोषादविद्यमानः
प्रकाशते, किं वा विद्यमान इति सन्देहात्प्रेक्षावतां प्र-
वृत्तिर्न स्यात्तथा यत्र सन्देहादपि दृष्टफले प्रतिग्रहा-
दौ प्रवृत्तिः सा न स्यात्पाक्षिकत्वेनापि सन्देहस्य व-
स्तुविषयत्वाभावादित्यर्थः ।

विद्यमानेऽर्थे ज्ञानं वस्तुविषयमेव, वस्तुविषयत्वे
ऽपि संशयत्वं दोषबलाद्भवतीति शङ्कते ।

१०० निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमिति शङ्कानिरासः ।

वस्तुविषयत्वेऽपि दांषादनिश्चयतेति चेन्न । वस्तुतस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ-
प्रकाशितमिति कुत्र तदनिश्चयता । निश्चयार्थस्य च सं-
शयकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वेऽपि नि-
श्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केव-
लमधिकं स्यात् ।

वस्त्विति संशयत्वं वस्तुविषयज्ञाने न संभव-
ति तस्य विरुद्धानेककोट्यनालम्बनत्वादनवस्थितोभ-
यकोटिसंस्पर्शा संशय इतिन्यायकन्दलीकारेणोक्त-
त्वात्, नाप्यसदंशकोट्यन्तरज्ञाने तस्याप्यविद्यमानव-
स्त्वेकविषयतया संशयत्वायोगात्, नापि धर्म्यशे, गृ-
हीतमात्रस्य निश्चयादतो न कुत्रापि संशय इति
परिहरति *नेति* एककोटिज्ञानस्य वस्तुविषयत्वेऽपि
तदधिकतदभावस्य कोट्यन्तरेण ग्रहणात् कथं निश्चया-
त्मकं स्यादित्यत आह *निश्चयेति* निश्चयार्थोऽभाव-
वेदने न खण्ड्यते, किंवा खण्ड्यते, यदि न, तदाऽबाधिता-
नवगतविषयतया प्रामाण्यमेव स्यान्न संशयत्वमित्य-
र्थः । नापि द्वितीय इत्याह *अभावेति* एकस्मिन् ध-
र्मिणि घटत्वपटत्वादिधर्मस्य प्रमाणासिद्धत्वेन नान्यतरे-
णान्यतरबाधस्तथा भावाभावयोस्तत्संवेदनसिद्धत्वे-
नान्यतरबाधोऽसम्भवी तेन भावोऽभावश्चेति द्वयमपि-
वस्तु स्यादित्यर्थः । एतेन यदाहुरेके—

१ वस्तुनस्तस्येति पु० पा० ।

संशयत्वजात्यवच्छिन्नज्ञानजनकत्वस्य दोषत्वनिरासः । २८१

“वाशब्दोऽपि विकल्पार्थो विकल्पोऽप्येकवस्तुनि ।
विरोधरूपोऽभिमतः समारोपितरूपयो” रिति

तदपिनिरस्तम् । प्रतीतयोरप्रतीतयोर्वा विरोधवाचोयु-
क्त्यनिरुक्तेरिति । अधिकमिति घटोऽयमित्यादिनिर्णया-
द्वैलक्षण्यमपीदमेव नांनिर्णयात्मकमिति दर्शयति ।

विमतो गुणः वस्तुप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादिवदित्युक्तं,
तत्र स्वरूपेणाप्रमात्वानधिकरणज्ञानजनकत्वमुपाधि-
रिति शङ्कते ।

२०१ संशयत्वजात्यवच्छिन्नजनकत्वं दोषत्वमिति पक्षक्षेपः ।

जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेन्न । इदं
तद्वा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसमन्वयेन वाशब्द-
प्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । प्रतीत्या सह वाकारार्थ-
सम्बन्धे प्रत्येमि न वेति तदापत्तेः । वा*कारार्थस्य प्रती-
तिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्स्थाणुमानय पुरुषं वेति स्था-
णुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानापत्तेः । तस्माद्वाकारार्थस्य

१ नानियमात्मकत्वमिति सो० पु० पा० ।

* निश्चयत्ववत् वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपीति योजना ।

२ व्यवहारानुपपत्तेरिति का० मु० पु० पा० ।

† यद्यपि ज्ञानगतेनाऽपि ज्ञानत्वाऽनुभवत्वसाक्षात्त्वादिना ज्ञातो-
ऽनुभूतः साक्षात्कृत इति विषयोऽप्युपपत्तो गृह्यते इति तद्वदेव सं-
शयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथाऽपि साक्षात्कृत-
इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्यशेऽपि वाशब्दार्थो-
पधानमिह स्यादिति भावः । अत्र प्रसङ्गतो दोषखण्डनं संशयख-
ण्डनं वाकारार्थखण्डनं च कृतं तत्र यद्यपि प्रमाऽप्रमयोर्वैलक्षण्यद-
र्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यत्वात् प्रमाका-

ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति ।

जातेरिति न च संस्कारेऽव्यापकत्वमुपाधेरिति वाच्यम् । स्मृतेरपि प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संशयत्वस्य नाप्रमात्वावान्तरजातित्वं तथासति ज्ञानगतत्वे पाक्षिकद्वयोकोटिप्रत्यायकवाशब्दस्यार्थसामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गादिति परिहरति*नेति*अर्थनिर्देशो-र्थवाचकशब्दस्तेन समन्वयः-सामानाधिकरण्यम् । गुणत्वस्य ज्ञानगतत्वे ज्ञानं गुण इति गुणत्ववाचकशब्दस्य ज्ञानसामानाधिकरण्यवत्संशयत्वस्याऽपि ज्ञानगतत्वे वाशब्दस्य प्रत्येमि न वेति ज्ञाननिर्देशसमन्वयः स्यादित्याह * प्रतीत्येति * केचित्त्वर्थगता वा ज्ञानगता वा जाति,यथर्थगता तन्न, संशयत्वस्य ज्ञान-

रणाविलक्षणं कारणमवश्यमप्रमायामवगन्तव्यं तच्च नेन्द्रियादि उभयसाधारणत्वादित्यसाधारणं पित्तादिरेव तथा वाच्यं तस्य चाऽनुगतस्यापि तत्तदप्रमाप्रयोजकत्वं गृहीत्वा दोषवाचोयुक्तिः प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदक रूपवत्त्वेन वा दापपदशक्तिप्रहात् स्वप्रमां प्रति कारणत्वेऽपि पित्तादेर्विषयत्वातिरिक्तेन रूपेणाप्रमां प्रत्यसाधारण्यस्य विवक्षितत्वात् । एवं स्थाणुत्वेन पुरुषत्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं, किन्तु सन्दिहानोऽस्मीति निश्चयविलक्षणस्य सर्वलोकसिद्धस्य संशयस्य निश्चयत्वमापाद्योपप्लावयितुमशक्यत्वं कारणस्याऽपि समानधर्मदर्शनासाधारणधर्मदर्शनविप्रतिपत्तीनामन्यतमस्य प्रतिस्वं निश्चयकारणविलक्षणस्याऽनुभवात्कार्येच्च संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्राधान्यं वा अनुभूयमानमवश्यं वाच्यं वाकारार्थश्च विरोध एव, भवति हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति शब्दश्रवणानन्तरं स्थाणुपुरुषविरोधज्ञानं विरोधप्रतिबन्धायिन एवैतादृशः शब्दप्रयोगइति, तथाऽपि प्रपञ्चखण्डनयुक्तिरत्राऽपि गृहीतेति भाव इति शाङ्करी ।

त्वावान्तरजातित्वेन ज्ञानगतत्वाद्यदि ज्ञानगता तदा वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरिदं तद्वा न वेत्यर्थवाचक-
शब्दप्रतीतिव्यवहारसामानाधिकरण्यं न स्यादिति प्र-
थमग्रन्थार्थं वर्णयन्ति। जातेः प्रतीतिगतत्वे कथं प्रतीति-
व्यवहारौ स्यातामित्याशङ्क्य प्रत्येमि न वेत्येवं स्या-
दित्याह * प्रतीत्येति * इति द्वितीयग्रन्थार्थः । संशयः ज्ञा-
नमिति संशयत्वस्य ज्ञानधर्मता प्रसिद्धा सा कथमप-
न्धूयते इत्यत आह * वाकारेति * यथा निश्चयत्वस्य
ज्ञानधर्मत्वेऽर्थनिर्देशसमन्वयो नास्ति तथा संशयत्वस्य
ज्ञानधर्मत्वे स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यर्थगतपाक्षिकव्यवहारो
न स्यादिति भावः । संशयत्वं विषयानन्वितं ज्ञानधर्म-
त्वात्साक्षात्कारित्ववदित्युपसंहरति * तस्मादिति *
तेनार्थगतमेव संशयत्वं न ज्ञानगतं ततो विनिश्चयात्सं-
शयस्य विशेषोऽर्थद्वारको न जातिद्वारक इति तात्प-
र्यार्थः ।

सोऽयं न वेति सन्देहस्थले यद्यपि संस्कारद्वारा
सम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिरस्ति तथाऽपि तस्या दोष-
वशात्प्रतिबद्धतयाऽकारणत्वादिदन्तातत्तावच्छिन्नयो-
रभेदग्रहणमैन्द्रियकं नास्ति अपितुं दोषादेव तत्प्रकाश
इत्याशङ्काह ।

२०२ दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कारात्सन्देह इति पक्षानिरासः ।

न च प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्या * सत्यपुरस्कारान्म-

१ विषयत्वानन्वितमिति सो. पु. पा. ।

२ विरोधोऽर्थेति पु. पा. ।

* दोषवशात्प्रत्यासत्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमिति योजना ।

नसा न ग्रहणं तत्र दोषवशादित्यस्तु । दोषे सत्यपि
वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्य चाऽऽत्मना, तस्य च बा-
ह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षेण एव तदर्थप्रकाशादिनियमो-
पपत्तेः कः पुनः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्या-
त् । यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते
तदा ऽऽननुभूय प्रस्मृत्य वा तथा सन्दिह्येत ।

* न चेति * अपुरस्कारात् अहेतुत्वादिति यावत् ।
सति दोषे संशयो नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्य
कारणता किं न कल्प्यते इत्याशङ्काह * दोष इति *
दोषान्वयव्यतिरेकयोर्विशेषाग्रहणोपयोगितया ताव-
न्यथासिद्धाविति भावः । किं च प्रत्यासत्तेर्दोषेण
स्वरूपप्रतिबन्धः, किं वा शक्तिस्वरूपप्रतिबन्धः, स्वरूपा-
तिरिक्तशक्त्यनङ्गीकारान्न तत्प्रतिबन्धः सम्भवति, नापि
स्वरूपप्रतिबन्धः, सत्यपि दोषे प्रत्यासत्तेरपरिलूनत्वा-
दन्यथा निवृत्ते तस्मिन् सोऽयमेवेति निश्चयानुपपत्तिप्र-
सङ्गादित्याह * क इति * संस्कारस्य सन्देहबीजत्वे
न प्रमाणं पश्याम इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमि-
त्याह * यदीति * तु शब्दोऽन्वयद्योतकः । अननुभूयेति
संस्कारानुत्पत्तिर्दर्शिता । अननुभूते दोषादपि सन्देहो-
त्पत्तेर्नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्काह * प्रेति * कालव्यवधा-

† यद्यपीदं रजनमित्यारोपे शुक्तित्वेन सह सतोऽपि संयुक्तसव-
वायस्य दोषेण तिरस्कारो दृष्टस्तथाऽपि तस्याऽपि खण्ड्यत्वादिति
(शाङ्करी)

१ अन्यथासिद्धत्वादिति यावदिति सो० पु० पा० ।

नादिना संस्कारे नष्टे इत्यर्थः । न चैवं संशयो दृश्यते तेन संस्कारद्वारकप्रत्यासत्तिविशेषादेव सन्देह एष्टव्य इत्यर्थः ।

पूर्वं संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यग्रहण-
मभ्युपगम्य सन्देहानुत्पत्तिरुक्ता सम्प्रति तदेव न स-
म्भवतीत्याह ।

२०३ सम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्याऽभेदग्रहणानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चा-
त्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः, नि*य-
मेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्व-
ग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तिस्त्वनियमात् । अन्य-
थाऽऽप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्त-
स्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत । नहीन्द्रियवि-
हारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः । शब्दा-

शङ्करमिश्रास्तु नियमेनेति पूर्वान्वयि ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणा-
नुपपत्तिनियमादित्यर्थः तत्र हेतुः तदिन्द्रियेत्यादि विशेषणताप्रत्या-
सत्तेः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतारूपत्वेनियमादिति तदर्थः गन्धर-
साद्यभावानां तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयनिष्ठत्वेन ग्रहणाद्याप्तिभङ्गनिवार-
णाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहण एषा व्याप्तिरित्यु-
क्ता यद्धानियमेनेत्यग्रेयोजनीयं नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं विव-
क्षितं नतु कादाचित्कं तथा सति चक्षुषा कदाचिद्भूतलादि न गृ-
ह्यते यत्र तत्र विशेषणतया गृह्यमाणास्यापि घटाभावस्योक्तविशेष-
णानाक्रान्तत्वात्सहचारदर्शनस्थलाभावेन व्याप्तिनिश्चय एव न स्या-
दिति तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायोग्यत्वं तच्च नियमप-
दान्तभावेन निर्वहतीति व्याचष्टुः ।

भावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः स-
न्निकर्षो न तु तत्र सम्बद्धविशेषणते त्यतोऽपि न व्य-
भिचारः ।

वस्तुत इति तादृशप्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यं
मनसा गृह्यते, चक्षुरादिना वा, नतावन्मनसा, तस्या-
ऽऽत्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणतत्ता-
वैशिष्ट्यग्रहणायोगान्नापि चक्षुरादिना, तस्याऽऽत्मग्राह-
कत्वाभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरा-
मसम्भवादित्यर्थः । चक्षुःसम्प्रयोगोऽतीन्द्रिय एव य-
थाऽर्थप्रमापकस्तथा संबद्धविशेषणताऽपि प्रत्यासत्तिर-
प्रतीयमाना तत्तावैशिष्ट्यग्राहिका किं न स्यादित्यत
आह *नियमेनेति* यद्वा कथं तर्ह्यभावादौ सम्बद्धवि-
शेषणत्वस्य प्रत्यासत्तितेत्याशङ्काह *नियमेनेति* स्वे-
नेन्द्रियेण ग्राह्यश्चासौ सम्बद्धश्चेति स्वग्राह्यसम्बद्धस्त-
स्य विशेषणं तस्य भावस्तत्ता तस्याः संनिकर्षत्वानिय-
मात् तद्यथा चक्षुषा ग्राह्यं भूतलं सम्बद्धं तस्य विशेषणं
कुम्भाभावः तद्ग्राह्यविशेषणत्वप्रत्यासत्त्या कुम्भाभा-
वोऽनुभूयते, मनःसम्बद्ध आत्मा तस्य विशेषणं ज्ञाना-
भावादिस्तत्रापि स्वग्राह्यविशेषणतया प्रत्यासत्त्या
ज्ञानाभावादिर्मनसा गृह्यते एवं सर्वत्राप्युन्नेयम् ।

ननु नायं नियमोऽस्ति श्रोत्राग्राह्येऽऽप्याकाशे शब्दा-
भावस्य स्वाग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या ग्रहणा-

। १ । इदमवतरणं यद्वेति च नियमेनेत्यादिसमस्तपङ्केर्नतु नियमेने-
त्यंशस्य तस्याग्रेऽवतारयिष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ।

(२) स्वग्राह्यसम्बद्धेति सो. पु. पा. ।

दित्याशङ्काह *तदिति* शब्दाभावादिस्राहकं श्रोत्रादि
तदित्युच्यते तेनेन्द्रियेणाग्राह्यआकाशादिराश्रयो यस्य
शब्दादेः स तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयः स प्रतियोगी यस्य
शब्दाभावादेः स तथोक्तस्तस्मादितरः तस्य ग्रहण इति
यावत् । प्रत्यासत्तिमात्रस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति स्वग्रा-
ह्यसम्बद्धेत्यादिविशेषणं नोपादेयं गौरवादित्याशङ्का-
न्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वान्न गौरवमित्याह * निय-
मेनेति * यद्धानियमेनेति विशेषणाप्रक्षेपे रूपाश्रयस्य-
क्वचिच्चक्षुर्ग्राह्यत्वात्परमाणुनिष्ठश्यामत्वाभावादितदि-
न्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकाभावे(तरो भवति प-
रमाणोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावेऽपि रूपाश्रयत्वोपाधौ त-
द्ग्राह्यत्वात् तेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिका-
भावे)तरत्वात्परमाणुगतश्यामत्वाभावस्य तत्रापि
स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं प्रस-
ज्येत तद्व्यावृत्त्यर्थं नियमेनेति विशेषणं द्रष्टव्य-
म् । तद्ग्रहणयोग्यत्वेपि व्यवहितस्थले विशेषणं
प्रत्यक्षं न भवतीति सम्बद्धग्रहणम् । विपर्यये भ-
ङ्गं भणति * अन्यथेति * आप्यपरमाणवस्तावच्चक्षुः
सम्बद्धास्तद्विशेषणं पृथिवीत्वाभाव इति विशेषण-
त्वप्रत्यासत्त्याऽऽप्यपरमाणुषु पृथिवीत्वाभावश्चक्षुषा
गृह्येतेत्यर्थः । पार्थिवपरमाणवादावप्त्वादिजात्यभा-

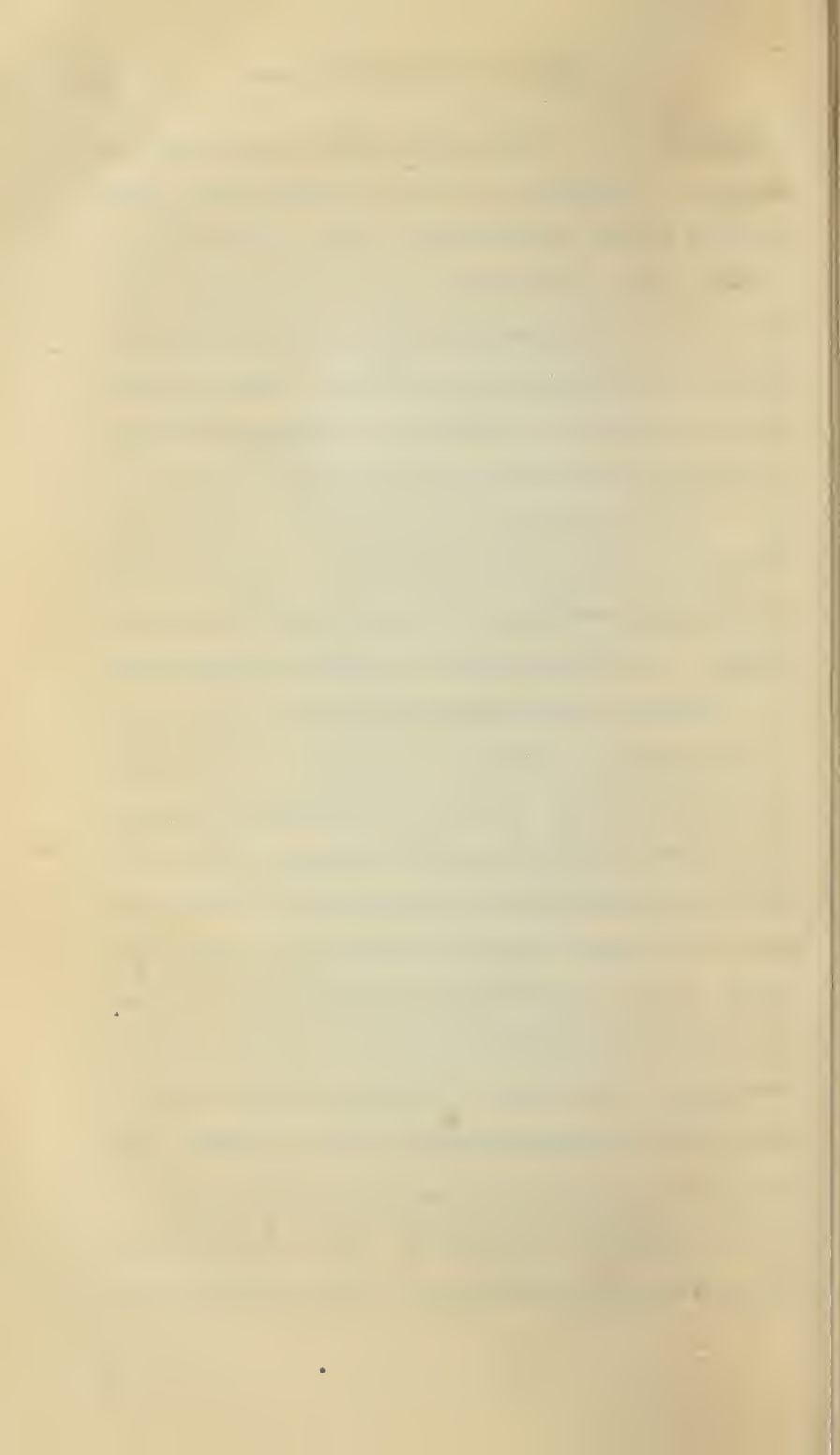
(१) अस्मिन्पक्षे नियमेनेत्यस्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वेने-
त्यर्थः नियमादित्यस्य च अन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावायाः स्व-
ग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तिस्त्वव्याप्तेरित्यर्थः ।

(२) रूपाश्रयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः

() एतन्मध्यगतो ग्रन्थः पु. नास्ति ।

वो दृगादिना गृह्येतेत्यादिशब्दार्थः । प्रतियोगि-
 नश्चाक्षुषत्वाभावादभावस्य न चाक्षुषत्वं न पुनरा-
 श्रयाग्रहणादित्यत आह *अन्यत्रेति* घटादौ पृथिवी-
 त्वस्य चाक्षुषत्वादयोग्यत्वं नास्तीत्यर्थः । परमाण्वादेरि-
 न्द्रियग्राह्यत्वाभाववदिन्द्रियसम्बद्धताऽपि नास्ति कथं
 तद्विशेषणतया पृथिवीत्वादेरभावश्चक्षुरादिना ग्राह्यः
 प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह *नहीति* परमाणूनां सर्व-
 त्राविरलतयाऽवस्थानमेष्टव्यं अन्यथा जायमानकार्यस्य
 देशविशेषे परमाणुकार्यत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । पूर्वं
 शब्दाभावस्य सम्बद्धविशेषणतया श्रोत्रग्राह्यत्वमुपे-
 त्य तत्र व्यभिचारनिवारणाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्र-
 तियोगिकाभावेतरेति विशेषणमुदीरितं इदानीं
 शब्दाभावस्य ग्राहकेन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमपि ना-
 स्तीत्याह *शब्देति* संयोगः संयुक्तसमवायः
 संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवाय इ-
 ति पञ्चविधः सम्बन्धः विशेषणविशेष्यभावश्चेति षो-
 ढा संनिकर्षः श्रोत्राकाशयोरेकत्वात्सर्वगतमिन्द्रियमा-
 काशमिति लक्षणादाकाशविशेषणं शब्दाभावः श्रो-
 त्रस्यापि विशेषणमिति स्वविशेषणता सप्तमः सन्नि-
 कर्षस्तेन तदिन्द्रियग्राह्यसम्बद्धविशेषणत्वप्रयोजकस्य
 न कापि व्यभिचारइत्यर्थः । शब्दाभावः षष्ठप्रमाणक
 इति भाट्टदृष्टिः ततो विशेषणं प्रत्यक्षतावादिनय इति ।

संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या प्रत्यभिज्ञायां तत्तावच्छि-
 न्नाभेदग्रहणं न घटते चेन्माघटिष्ट आत्मसंयुक्तमनःप्र-
 ति पूर्वानुभूतस्यार्थस्य प्रत्यासत्तिरेव संस्कारोऽस्तु घ-

टादेश्चक्षुःसन्निकर्षस्यातीन्द्रियस्योपगमात्संस्काराख्यस-
न्निकर्षस्यातीन्द्रियत्वं न दोषायेत्याशङ्क्याह ।

२०४ संस्कारस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वनिरासः ।

न चात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूतार्थाऽऽत्मप्रत्यास-
त्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेर-
तीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते
निस्तारः । तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्य-
भावात्प्रत्यभिज्ञाया अचक्षुषत्त्वापातात् । अयमित्यंशो
दृगादिना, तदंशस्तु मनसा गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु के-
नेत्युक्तमप्यावर्तत इति ।

* नचेति * पूर्वानुभूतावर्थात्मानौ तयोरात्मसं-
युक्तमनः प्रति प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः सोऽहमिति प्रत्य-
भिज्ञायामात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूताऽऽत्मप्रत्या-
सत्तिः संस्कारः सोऽयं घट इत्यत्र पूर्वानुभूतोऽर्थः प्रत्या-
सत्तिरिति विभागः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञासम्भवेपि
सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् चक्षुःसन्निकर्षा-
भावात्तत्ताविशिष्टस्येति हेतुमाह * तथेति * स इति
भागो मानसोऽयमिति भागश्चाक्षुषस्तेन चक्षुर्मनो-
भ्यां सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा घटिष्यत इत्यत आह
* अयमिति *

प्रत्यभिज्ञायां तत्तावैशिष्यमसन्निकृष्टं चक्षुषा गृ-
ह्यत इति मतान्तरमपि निरस्तमित्यतिदिशति ।

२०५ असन्निकृष्टस्यैव चक्षुषा ग्रहणमिति मतनिरासः ।

एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः, प्रत्यभिज्ञायां तदर्थं इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात् नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तम् । सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति ।

तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात् । मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानाया स्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव, मनसाऽऽत्मसंयोगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्यार्थस्याऽविशेषादिति ।

* एतेनेति * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तावैशिष्ट्यज्ञानस्य संस्कारकरणत्वेऽवसीयमाने कथं करणान्तरमित्याशङ्क्य सहकारितयाऽन्यथासिद्धौ तदन्वयव्यतिरेकावित्याह * संस्कार इति * केन द्वारेण सह करोतीत्यपेक्षायामतिप्रसङ्गनिवारणद्वारेत्याह * अतीति * अस्मदादीन्द्रियस्य देशकालादिसहकार्यपेक्षया स्थूलार्थग्राहकत्वनियमादसन्निकृष्टग्राहकत्वं कथमङ्गीक्रियत इत्यत आह * भ्रमेति * भ्रमार्थो रजतादिरसन्निकृष्टो दोषमहकृतेन्द्रियेण गृह्यते यथा, तथा सं-

स्कारसहकृतेन्द्रियेण तत्तावैशिष्ट्यमसन्निकृष्टमपि गृह्यत इत्यर्थः । चक्षुरादिकं सन्निकृष्टग्राहि बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवदित्याशङ्क्य सन्निकर्षमात्रोपगमात्सिद्धसाधनमित्याह *सन्निकृष्टेति* भ्रमार्थस्य ग्रहणं विप्रकृष्टस्यावश्योपेयं तेन प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य सम्प्रयोगसहकारित्वमात्रापेक्षमुपेयमिति भावः । प्रागवस्थावैशिष्ट्यस्याऽसम्प्रयुक्तत्वेऽपीदन्ताविशिष्टस्य सम्प्रयुक्तत्वात्सन्निकर्षमात्रसहकारित्वमुपपन्नमित्याह *तदिति* *अनेकन्यायस्य प्रकृतत्वात्परामृष्टन्यायः क इत्यपेक्षायां तं विशदयति* *सोऽयमिति* *संस्कारसहकृतेन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाकरणत्वान्न ततः संशयः स्यादित्यर्थः । संस्कारसम्बद्धाविशेषणताप्रत्यासत्त्या संस्काररूपप्रत्यासत्त्या वा तत्तावैशिष्ट्यस्यैन्द्रियकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वे स्मृतेरप्येवमनुभवत्वं स्यादिति पक्षद्वयेपि साधारणं दूषणान्तरमाह *तदिति* *स्मृतिरनुभव उक्तसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यभिज्ञानवदित्यपिशब्देनोक्तं तत्र हेतुं समर्थयते* *मनस इति* *मनःसंयुक्त आत्मा तस्मिन् समवेतः संस्कारस्तस्य च विशेषणं पूर्वानुभूतार्थ इतीन्द्रियसन्निकर्षजत्वमत्राऽप्यस्तीत्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानवदिदं द्रष्टव्यम् । अनुभवत्वमिति साक्षात्कारित्वं विवक्ष्यते चेत्प्रयोगे तत्र च बाह्येन्द्रियजत्वमुपाधिस्तदभावान्न स्मृतेः प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मतत्समवेतसुखादिप्रत्यक्षे साध्याव्याप्त्योपाधिं दूषयति *मनसेति* *आत्ममनःसंयोगादात्मप्रत्यक्षं संयुक्तसमवायात्सुखादिप्रत्यक्ष-

मङ्गीक्रियते तेनाव्याप्तिस्तत्रेत्यर्थः । इतिशब्दो विपक्षे बाधकं अन्यथा सुखादीनामपि प्रत्यक्षता न स्यादविशेषादिति सूचयति । स्मृतेरनुभववैलक्षण्यानुपपत्त्या संस्कारस्तद्वारकं सम्बद्धविशेषणत्वं वा प्रत्यासत्तिर्नेति भावः ।

तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावाभावोऽभेदः स चेदन्तावच्छिन्नस्य स्वरूपमेव, यद्वा स्वरूपमेव वाऽभेदो नान्यः कश्चिद्धर्म उभयथाऽपीन्द्रियसन्निकर्षादेव गृह्यते इति मतमतिदेशेन निराचष्टे ।

२०६ भेदाभावः स्वरूपाभेदो वा भासत इतिपक्षनिरासः ।

एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भातीत्यपि निरस्तम् । अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्मिलितमेकेन सुगूहम् । एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव ।

* एतेनेति * अन्योन्याभावविरहोऽभेद इति वदन् प्रष्टव्यः किमसावन्योन्यमुनान्य इति, नान्यः भावाभावयोरेकतरनिषेधस्यान्यतरविधिध्रौव्याभ्युपगमव्याघातात्, यद्यन्योन्यमेव तदाऽपि तन्मिलितं किं संस्कारेण गृह्यते किमिन्द्रियेण, नोभयथाप्येकैकेन मिलितग्रहणायोगादित्यभिप्रेत्याह * अन्योन्येति * अन्योन्याभावविरहपक्षोक्तदोषं स्वरूपपक्षेऽप्यतिदिशति * एवमिति *

एवं तावत्तत्तावैशिष्ट्यस्य विप्रकृष्टस्य नेन्द्रियग्रहणमित्युक्तं इदानीं तर्ककलापस्य विपर्ययापर्यवसायित्वपरिहाराय विमतः स इति भागो नानुभूतिः संस्कारजत्वात्स्मृतिवद्विपक्षे स्मृतेरपि तत्त्वप्रसङ्गो बाध इति प्रयोगं रचयति ।

२०७ स्मृतेः संस्कारजत्वेऽप्यनुभवत्वापत्तिः ।

संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः । अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थाक्षसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति न तु स्मृतिरिति चेन्न । संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति, प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसाहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात् । अन्यत न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेवाबाधकम् ।

संस्कारेति संस्कारजत्वं न स्मृतित्वप्रयोजकं किन्तु केवलसंस्कारजत्वमतोऽप्रयोजकोहेतुरिति शङ्कते *अथेति* प्रत्यभिज्ञानस्य पुनः संस्कारसम्प्रयोगजन्यतया न साधनव्यापकतोपाधेरित्याह *तत इति* अधिकश्चासावर्थाक्षसन्निकर्षश्चेति तदपेक्षमितियावत् । संस्कारस्यान्यत्र स्मृतिहेतोः सम्प्रयोगसचिवस्याऽपि

नानुभवहेतुत्वमित्याशङ्क्य दध्नः केवलस्य ज्वरहेतुत्वेऽपि
 गुडमिश्रितस्य पुष्टिहेतुत्ववदविरोधइत्याह *नेति* तु-
 शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । निर्विशेषणसंस्कारजत्वहेतौ
 केवलेति विशेषणेन नोपाधित्वं गौरवादप्यथा शरीरि-
 जन्यत्वस्येश्वरानुमानोपाधिता स्यादित्यभिप्रेत्य परिह-
 रति *नेति* किं च यत्र स्मृतित्वसम्प्रतिपत्तिस्तत्र केव-
 लसंस्कारजत्वदर्शनात्संस्कारजत्वमप्रयोजकं कल्प्यते
 चेदयं कुम्भ इत्यादौ सम्प्रयोगस्यैव दर्शनादस्य चा-
 नुभवत्वप्रयोजकस्य प्रत्यभिज्ञानेऽभावात्स्मृतित्वमिति
 विपरीतं किं न स्यादित्याह * संस्कारेति * सा मे-
 मातेत्यादौ स्मरणस्य संस्कारातिरिक्तकारणजन्यत्वा-
 दर्शनात्तदुपाधौ प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वेऽनुपलब्धि-
 विरोध इत्याशङ्क्याह *अन्यत्रेति* स्मृतिरन्यत्रानुभव-
 कारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मा नेतीत्यबाधकमन्यत्रानुभ-
 वोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियजन्मा न भवतीति सा-
 म्यादेवेत्यन्वयः ।

प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभूतित्वपक्षं निराकृतं नि-
 गमयति

२०८ प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभवत्वपक्षनिरासोपसंहारः ।

तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात् स्वयं कल्पित-
 व्यवस्थानवैपरीत्येनाऽपि कल्पनासम्भवात्प्रत्यभिज्ञानमु-
 भयकारणसम्प्लवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं त-
 थाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा
 निरवकाशा । नच त्रिपयांशे स्मृतित्वाऽनुभवत्वयोर्व्यव-

स्था कर्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते साऽस्तु ।

* तदिति * संस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरुत स-

१ यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं साक्षात्कार्यनुभवरूपतयाऽनुव्यवसायसिद्धं तस्य च विषयस्तत्तेदन्तावच्छिन्नान्योन्याभावात्यन्ताभावः सच स्वरूपमेव तयोस्तदूगतासाधारणधर्मो वा कश्चिद्व्यन्यदेव तदनुभवस्य वुरपह्वत्वात् तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वयोरपि कारणत्वावधारणात् अन्यथा कार्यस्याऽऽकस्मिकत्वेनाहेतुकत्वेन परप्रतिपादनार्थं तवाऽपि वागव्यवहारो न स्यात् प्रतिनियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः सम्भूयकारित्वं प्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्यैव, तत्रमोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं माच तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयोऽस्त्विति त्वयाऽपि वक्तुमशक्यमनुभवविरोधात्क्षणभङ्गापत्तेश्च । योऽहमद्राक्षं सोऽहंस्मरामीत्यभेदप्रतिसन्धानस्य सर्वतैर्यिकसिद्धत्वात् तत्ताऽभेदश्चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयैव भासते घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य ग्राह्यत्वेन स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताया एव सत्त्वात् । तत्तांशमात्रे संस्कारेणाऽपि तदवच्छिन्नाभेदांशोऽपि विशेषणतया कथं भासेतेति चेन्न । संस्कारानुपनीतस्यापि विशेषणताभ्युपगमात् । भूतले घटाभावस्यैव विशेषणतयैव तत्ताभा-ने किं संस्कारेणेति चेन्न । अननुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्शनात् अनुभवस्याऽपि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य व्यापारापेक्षायां संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीताऽपि तत्ता विशेषणमेव द्वे द्रव्य-इत्यत्र द्वित्वमिव तत्ता च पूर्वानुभववैशिष्ट्यं तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं नभ्रमः । कथमिति चेन्न । सोऽयमिति “तदभिन्नोऽय”मिति प्रतीयते ननु तदवच्छिन्न इदानीमिति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भ्रमः स्यात् संस्कारजन्यत्वेन च न स्मृतिस्त्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । नचोन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वे साध्ये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः । अनुभवत्वस्य प्र-

स्मयोगजत्वादनुभव इति निश्चायकाभावात्प्रत्यभिज्ञा
स्मृतिरनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । केवलसंस्का-
रजन्यत्वं स्मृतित्वप्रयोजकमतिरिक्तकारणजत्वमनुभ-
वत्व इति वादिकल्पनं नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिक-
ल्पनत्वान्मैवमित्याह * स्वेति * उभयात्मत्त्वविनि-
गमनायां प्रमाणाभावसाम्यात्तदपि नेष्टव्यमित्यत
आह * उभयेति * एवं सतीतोऽपि नानुभूतित्वं जा-
तिरिति यत्प्रत्यज्ञायि तत्सिद्धं प्रत्यभिज्ञायां स्मृति-
त्वानुभूतित्वसङ्करादिति फलितमाह * तथा चेति *
तत्तावच्छिन्ने स्मृतित्वस्येदन्तावच्छिन्ने ऽनुभूतित्वस्य
व्यवस्थितत्वान्न सङ्कर इत्याशङ्क्य धर्मिणमादायापी-
त्यत्र दत्तोत्तरत्वान्मैव मित्याह * न चेति * ।

“ प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन बाध्यत ”

इति न्यायादुभयाऽऽत्मत्त्वं प्रामाणिकं चेदस्तु का
नाम वस्तुक्षतिः सर्वविरोधपरिहारस्य प्रमाणमूलत्वा-
दित्यत आह * ततश्चेति * विषयद्वारा कारणद्वारा
वा न व्यवस्थितिर्यतस्तत इत्यर्थः । स्मृतित्वानुभूति-
त्त्वयोरप्रमात्त्वप्रमात्त्वाविनाभावात्तयोरत्रावस्थानं स्या-
त्तत्र साऽविरोधयुद्धिर्भविष्यतीति यावत् ।

पूर्वमनुभवामीति प्रत्ययो नानुभवत्वव्यवस्था-

त्यक्षसिद्धत्वेनोपाधिव्यातिरेकेण तद्व्यातिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वे-
नोपाधेर्वाधितविपर्ययत्वेनाऽऽभासत्वात् । अस्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृ-
तिजन्यं तथापि संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापादनामिन्द्रियजन्यत्वेन
चाऽनुभवत्वसाधने संस्काराजन्यत्वमुपाधिश्चाऽनवकाशः स्मृत्यु-
पनीतैव तत्ता भासते भ्रम इव रजतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानखण्डनमन-
वकाशं तथाऽपि हस्तसमावरणमात्रमेतत्सर्वमिति हृदयमिति शाङ्करी ।

एको भाविसुखादिज्ञानेऽनुभवत्वे सत्येवानुभवामी-
तिप्रत्ययाभावादित्युक्तं इदानीं स्मृतिव्यतिरेका-
देवानुगतव्यवहारोपपत्तौ साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसा-
धारणमनुभवत्वं नेष्टव्यं अङ्गीकारे प्रमात्वाप्रमा-
त्वयोरेकत्रावस्थानप्रसङ्गादिति प्रसङ्गमितिदिशति ।

२०९ सङ्करादनुभवत्वस्य न जातित्वमिति निरूपणम् ।

एतेन विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन
स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञा-
नानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थापनीयमि-
ति प्रतीतिकलहोऽपि निरस्तः ।

* एतेनेति * एतेन—बाधकेन स्मृतित्वानुभूतित्व-
सङ्कररूपेण प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाश्रयत्वविरोधापत्त्ये-
ति यावत् ।

विमतं ज्ञानं नानुभूतिरिति पूर्वोक्तानुमानेऽनु-
भवविरोधं शङ्कते ।

२१० अनुभवविरोधोद्भावनं तत्समाधानञ्च ।

ननु चानुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभव-
त्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षाधिकोपेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमना-
यामपीदमेव प्रमाणमन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्यया न
स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति ।

न, इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः स-

। १ । बाधबलेनेतिकचित्पाठः ।

त्वनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिहाश-
क्यत्वात् ।

ननु चेति प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवत्वमेव नानुभूयते
कुतस्तद्विरोध इत्यत आह *इह प्रत्यभिज्ञानेहीति* अ-
परोक्षत्वादिदमाकारप्रतीतित्वाच्चानुभवत्वमनुभूयत
इत्यर्थः । स इति स्मृतित्वानुभवात्स्मृतित्वमपीति, ने-
त्याह *न त्विति* स्मृतित्वेनानुभवे स इत्येतावन्मात्र-
पर्यवसानं स्यात् । न चानुभवेऽयमित्येव पर्यवसान-
मिति वाच्यम् । स्वोपजीव्याक्षजत्वविरोधे स्मृतित्व-
स्यैवायुक्तत्वादित्यर्थः । संस्कारजत्वात्स्मृतिजत्वं सम्प्र-
योगजत्वादनुभवत्वं चेति विनिगमने कारणं ना-
स्तीति यदुक्तं तदेवं सत्यसिद्धमनुभवस्यैव विनिगम-
कत्वादित्याह *तेनेति* विपक्षबाधकोपन्यासेनो-
क्तमर्थं द्रढयन्नुपसंहरति *अन्यथेति* अनुभ-
वैकल्यपत्तनिषेधे प्रत्यभिज्ञायां नानुभवविरोधः स्मृ-
तित्वस्याऽप्यनुभूयमानत्वादिति परिहरति *नेति*
अयमित्यनुभवत्वस्यानुभवादनुभूतित्वमेव प्रत्यभि-
ज्ञानस्य, किं वाऽनुभवत्वमपीति, नाद्यः स इति स्मृ-
तित्वानुभवेन वैपरीत्यप्रसङ्गात् । द्वितीये न सङ्करः
परिहृतः स्यादित्याशयः । असाधारणीकृत्येति प-
दच्छेदः ।

प्रकृतं प्रमालक्षणं परित्यज्य कस्मादकस्मात्प्रत्य-
भिज्ञानं खण्ड्यत इत्याशङ्क्य प्रमालक्षणखण्डनोपयो-
गित्वं दर्शयति ।

२११ प्रत्यभिज्ञाखण्डनस्योपयोगः ।

एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यम् ।

एतेनेति अनुभूतिपदेन स्मरणं व्यावर्त्य न तच्छ-
क्यमनुभवत्वे सत्येव प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वस्य दर्शि-
तत्वादतोऽनुभूतिपदं व्यर्थमित्यर्थः ।

प्रत्यभिज्ञाव्यतिरिक्तस्मृतिव्यवच्छेदार्थत्वादनुभू-
तिपदं न व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह

२१२ अनुभवपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वनिरासः ।

नचावाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत्, स्मृत्य-
न्तरन्तु भविष्यतीति । तस्याऽप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं
स्वीकर्तव्यत्वात् । तथा * हि-घटस्तत्तासीदित्यादिस्मृतौ पू-
र्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, न चासौ पूर्वमनुभूता भूतता
या संस्कारेणोपनीयेत प्रत्युत पूर्वं वर्तमानताया एवानु-
भूत्या गृहणं तस्मादिदानीं पूर्वताधीसामग्रीसम्भेदात्

१ पूर्वता सामग्रीति का० मु० पा० ।

† यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं न
वा तद्व्यवच्छेदः सिद्धान्त्यभिमतः शङ्क्यो वा तथाऽपि स्मृतीनामनुभ-
वत्त्वापादनाय प्रस्तावनामात्रपरमेतत् ।

* यद्यपि पूर्वानुभवकालीना विद्यमानतैव तत्ता, पूर्वकालवैशि-
ष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं वा, पूर्वदेशसम्बन्धो वा, यत्किञ्चित्काली-
नसम्बन्धो वा, सर्वत्र पूर्वानुभवविषयतायाः सत्त्वात् पूर्वानुभववि-
षयत्वस्य तत्तात्त्वे य एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषय एव स्मरणा-
भ्युपगमात् न तत्तांशेनानुभवप्रसङ्गः तथाऽपि स्मरणस्य मानसा-
नुभवत्वे किं बाधकमिति हृदयम् ।

सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमोऽप्यसौ स्मृत्य-
नुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः ।

नचेति सम्बद्धविशेषणतया तत्तावैशिष्यस्यानु-
भवविषयत्वमिच्छता स्मर्यमाणेऽप्यनुभूयमानत्वस्या-
वश्यमेष्टव्यत्वादित्याह * तस्येति * स्मर्यमाणे ऽज्ञा-
तांशाभावात् कथं स्मृतेरनुभवत्वमित्यत आह *त-
थाहीति* घटगतपूर्वकालसम्बन्धस्याप्यनुभूतत्वान्नांश-
तोऽपि स्मृतेरनुभूतिस्त्वमित्याशङ्क्याह *नचेति* भूतता-
या अनुभूतत्वे का हानि रननुभूतत्वे वा को ला-
भ इत्यत आह *येति* भूतता पूर्वमनुभूता अनुभूत-
कुम्भधर्मत्वात्तद्गतशौक्ल्यवदित्याशङ्क्याह * प्रत्युते-
ति * भूतताविरुद्धधर्मवर्तमानत्वग्रहणान्न तदनुभवः
शौक्लयादेर्विरुद्धधर्मान्तरानुभवाभावादनुभूतिस्त्वमि-
त्यर्थः । भूतता तावत्प्रतीयते न तत्प्रतीतिश्चक्षुरादि-
जन्या विप्रकृष्टविषयत्वान्नापि मानसी बहिरर्थप्र-
तीतित्वा, न्नापि लैङ्गिकी व्याप्तलिङ्गाभावा, न्नाप्याग-
मिकी तत्प्रतिपादकशब्दादर्शनात्, उपमानन्तु दूर-
निरस्ताशङ्क्यमेवमभावोऽपि, नाप्यनुपपत्तिजन्या त-
दन्तरेणानुपपद्यमानाभावादतः परिशेषात्संस्कारजे-
त्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति *तस्मादिति*
अवाधितानवगतप्रतीतित्वात्संस्कारजत्वस्याऽप्यनुपप-
त्तौ संस्कारः पदप्रमाणीव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं का-
र्यबलात्कल्पनीयमित्याशयः । इदानीमुत्पद्यमाना पूर्वता-
धीरिदानींपूर्वताधीस्तस्याः सामग्री तथा संस्कारस्य
(प्रमाणसामग्री)सम्भेदात्संस्कारप्रमाणसामग्रीसम्भेदा

जायमानप्रत्यभिज्ञानवत् घटस्तत्रासीदित्यादिस्मृते-
रपि स्मृत्यनुभवसङ्करत्वमेष्टव्यं एवं चानुभूत्यसङ्कीर्ण-
स्मृतेरभावादव्यावर्तकतयाऽनुभूतिपदं व्यर्थम् । ननु
यथा पूर्वमननुभूता भूतता तथा वर्तमानतापि नानुभू-
तैव वर्तमानकालस्य तदानीमसत्त्वादिति । मैवं कुम्भोऽ-
यमिति प्रत्ययस्य पूर्वानुभवत्वेनाभीष्टत्वादयमिति प्रत्य-
यस्य वर्तमानकालाद्युपाधित्वेन तस्य दुरपन्हवत्त्वादिति ।

यदवादि पूर्वं प्रत्यभिज्ञानस्य सम्प्रयोगसहित-
संस्कारजत्वादनुभवत्त्वमिति तत्पुरस्तान्निरस्तमपि
दूषणसाम्याद्बुद्धिस्थतयाऽतिदेशेन निराकरोति ।

२१३ प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवत्त्वखण्डनातिदेशः ।

एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारणमि-
ति पक्षे पूर्वं शङ्कित इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम् । तथा सति
स्मृत्युच्छेदापत्तेः । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रका-
शते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः ।

एतेनेति परास्मृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति *तथा सतीति*
पूर्वकालसम्बन्धज्ञानस्य कारणं यत्प्रमाणं तत्सहकृत-
संस्कारजत्वात्सकलस्मृतीनामनुभवत्त्वमेव स्यादित्य-
र्थः । यत्र भूतताविशिष्टः पदार्थः स्मर्यते तद्व्यवच्छेदाया-
नुभूतिपदं माभूद्यत्र पुनः केवलं पदार्थः स्मर्यते तद्व्य-
वच्छेदे सामर्थ्यमनुभूतिपदस्येत्याशङ्क्याह *नचेति*
ननु नेह भूतले घट इत्यत्र प्रतियोगी भूतताविधुर-
एव स्मर्यते, यद्वा पदात्पदार्थस्मृतिरपि तत्तांशवि-

धुरैव । नच प्रतियोग्यादिप्रतीतिरस्मृतिरिति वाच्यम् ।
यतआह—

“गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनं ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ।

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत”इति च,
तत् किमिदमवोचः नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशत
इति । अत्र ब्रूमः स्मृतिरनुभूतविषयाऽननुभूतविषया वा,
प्रथमेऽनुभूतताऽननुभूतैव प्रतिभासते इत्यंशतोऽनुभू-
तित्वमनुभूतता भूतैवेति न भूतत्वव्यभिचारः स्मृतेः
नापि द्वितीयः अनुभूतस्यैव स्मरणादनङ्गीकारादनि-
ष्टापाताच्च । किञ्च पदार्थज्ञानं न स्मृतिः पदान्वयव्य-
तिरेकित्वात् । पददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पदार्थस्मा-
रकत्वात्पदान्वयव्यतिरेकौ संस्कारोद्बोधहेतुतया-
ऽन्यथासिद्धाविति चेन्मैवं । पदार्थज्ञानस्याशाब्दत्वप्रस-
ङ्गात् । शब्ददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजत्वाच्छाब्दत्वमि-
ति चेन्न । शुक्तिसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजरजतस्मर-
णस्य प्रत्यक्षत्वापातादक्षावबुद्धलिङ्गजन्यानुमानज्ञान-
स्यापि तत्त्वापत्तेः । अथोच्येत तादृक्संस्कारसहकृतप-
दजन्यतया शाब्दत्वमिति हन्त तर्हि कारणद्वयज-
न्यतया स्मृत्यनुभवरूपत्वमेवं यद्यत्स्मरणं भूतताहीन-
मुदाह्रियेत तत्र यथासम्भवं दूषणमूहनीयमित्यलमिति-
प्रसङ्गेन । फलितमाह * ततश्चेति *

प्रमाणकारणादक्षादेर्विपरीतप्रत्ययानुपपत्तेर्दोषस्य
विवेकाग्रहणमात्रहेतुत्वात् उक्तं हि—

“दोषो ह्यग्रहणे हेतुरिन्द्रियाणामुदाहृत”

इति, तद्दोषवशात्प्रमुषिततत्तांशं रजतादिस्मरणं त-
द्व्यवच्छेदायानुभूतिपदमित्यख्यातिमतमुपन्यस्यति ।

२१४ प्रमुष्टतत्ताकस्मरणखण्डनम् ।

यदपि कैश्चिदुच्यते दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशस्मरणम्भ-
वतीति, तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् ।
नचानुभवसामग्न्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वं, इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्या ऽनुभवसामग्न्यभावात्पारिशेष्ये-
णानुमित्यादरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यसम्भ-
वादिति चेत् । कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसाम-
ग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारितं मायुष्मता । पञ्चप्रमाणी-
कारणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न । चतुष्प्रमाणीजनकसाम-
ग्न्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात् स्मरणं त्वया
व्यवास्थापि । कुत्र च प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्न्य-
भावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति, घटस्तत्रासीदित्या-
दिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् ।

* यदपीति * स्मृतित्वे स्मृत्यन्तरवद्भ्रान्तित्वमेव न
स्यादिति दूषयति * तदिति * अभ्युपगम्य स्मृतित्वं
दूषणमभाणि, इदानीं तदपि न सेत्स्यति प्रमाणाभा-
वादित्याह * तदीयेति * रजतादिज्ञानं स्मृतिः संस्का-
रमात्रजत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् तथात्वं चानुभवकारणा-

नामक्षादीनामसम्भवादतः सिद्धं स्मृतित्वमित्यत आ-
 ह * नचेति * अनुमित्यादिः स्मृतिः प्रत्यक्षानुभव-
 सामग्यतिरिक्तकारणजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदि-
 त्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्न विपश्चिचित्तमनुरञ्जय-
 तीत्याह * इन्द्रियेति * अनुभवसामग्रीत्वात्यन्ताभा-
 वाधिकरणजन्यज्ञानत्वं स्मृतित्वे प्रयोजकं न यत्किञ्चि-
 दनुभवसामग्यतिरिक्तकारणजत्वमनुमित्यादेः पु-
 नर्लिङ्गादेरनुभवसामग्र्या जायमानस्य नैतादृशत्व-
 मिति साम्यं परिहरन् शङ्कते * सर्वेति * तर्हि विशेष-
 णासिद्धोहेतुरनुभवसामग्रीमात्रस्य ज्ञानमात्रशब्देन
 व्यावर्तयितुमशक्यत्वादिति परिहरति * कथमिति *
 रजतज्ञानमनुभवसामग्रीजन्यमपरोक्षव्यवहारनिदान-
 त्वात् घटोऽयमिति ज्ञानवदित्यर्थः । रजतादिज्ञानं
 संस्कारमात्रजं पञ्चप्रमाणीकारणातिरिक्तजन्यज्ञान-
 त्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति हेत्वसिद्धिं परः परिहरति
 * पञ्चेति * पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी सप्त-
 पदार्थवत् । अर्थापत्तिज्ञानं स्मरणं चतुःप्रमाणीकार-
 णातिरिक्तजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमा-
 नयोगक्षेमत्वादेव मैवमित्याह * न चतुरिति * व्यवा-
 स्थापि किं न व्यवस्थापितमित्यर्थः । नच संस्कारमात्र
 जत्वमुपाधिरिति वचनीयं साधनव्यापकत्वादसि-
 द्धेश्चेति द्रष्टव्यम् । एवं तावदनुमानस्यातिप्रसङ्गरूपप्रति-
 कूलतर्कप्रतिहतत्वमुक्तं इदानीं पञ्चप्रमाणीसामग्य-
 जन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वेनाव्याप्त्या साध्यविकलो
 दृष्टान्त इत्याह * कुत्रेति * उक्तविधज्ञानस्य स्मृति-

त्वं घटस्तत्राऽऽसीदित्यादिज्ञाने दृष्टमित्यत आह * घ-
ट इति * ।

रजतप्रत्ययस्य परिगणितानुभवकारणजन्यत्वमु-
ताऽपूर्वानुभवकारणजन्यत्वमिति वाच्यं, न ताव-
दाद्यः इन्द्रियसम्प्रयोगाद्यभावादिति शङ्कते ।

२१५ परिशेषात्संस्कारमात्रस्य कारणत्वशङ्का ।

अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकारणसामान्यनुपपत्त्या रज-
तमात्रस्य च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्सं-
स्कारस्यैव हेतुताऽङ्गीक्रियते न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्य-
ते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमाना-
देरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्का-
रणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते ततः प्रमाणान्तरासहकृतसं-
स्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति ।

* अथेति * शुक्तिसंसृष्टरजतस्य पूर्वमननुभूतत्वा-
दनुपपत्तिः संस्कारेऽपि समेत्यत आह * रजतेति *
अदृष्टरजतस्य कलधौतविभ्रमानुपलम्भात्तत्संस्कारस्ता-
वद्वक्तव्यः यद्यपि संसृष्टं न दृष्टचरं तथाऽपि रजत-
मात्रं दृष्टचरमिति संस्काराद्रजतस्मृतिरूपपद्यते संस-
र्गख्यातेरिहाऽप्यभावादिति भावः । परिगणितानुभव-
सामग्रीतः सामान्यन्तरं रजतप्रत्ययस्य कल्पयाम इति
कल्पान्तरमाशङ्क्य निषेधति * नत्विति * कारणा-
न्तरकल्पनायां गौरवात्सम्प्रतिपन्नसंस्कारस्य कार-

१ तत्संस्कारेति सो० पु० पा० ।

णत्वकल्पने लाघवान्न कारणान्तरकल्पनेत्यर्थः । यच्चा-
वाच्यनुभवसामग्यसम्भवेन कलधौतबोधस्य सं-
स्कारजन्यत्वञ्चेत् प्रत्यक्षानुभवसामग्यसम्भेवनानु-
मित्यादेस्तथात्वं स्यादिति तद्वैषम्यप्रदर्शनेन प्रतिक्षि-
पति * इन्द्रियेति * तत्र लिङ्गादेः क्लृप्तत्वादननुभूत-
तथा संस्कारस्यासम्भवाच्च नोक्तप्रसङ्गावकाश इत्या-
शयः । अतोऽनुभवकारणासम्पृक्तः संस्कारः स्मृतिका-
रणमिति यत्प्राणीरितं नत्सिद्धमिति निगमयति * अ-
त इति * संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वमित्यौपाधिकप-
क्षोऽनुभूतित्ववत्स्मृतित्वं जातिरिति पक्षद्वयमपि प्रा-
भाकराणामेव मतभेदेनोपन्यस्तं द्रष्टव्यम् ।
परिगणितप्रमाणसामग्रीजन्यत्वेन परिशेषासिद्धेः न
संस्कारजन्यत्वं रजतप्रतीतेरिति परिहरति ।

२१६ परिशेषासिद्धिः ।

मैवम् । तत्र कारणत्वं किमिति नाक्षस्यैव, येन सं-
स्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । तेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य सन्नि-
कर्षाभावादमन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गा-
त् नैन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न । संस्कारस्यापि केवलस्य
तज्जननेऽतिप्रसङ्गनादवस्थान् । सहचरितधर्मदर्शना-
दिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्य-
तिप्रसङ्ग इति चेन्न । तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रिय-
स्यापि तज्जननेऽतिप्रसङ्गाभावात् । अननुभूतेऽपि त-

हिं प्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तद्धर्मतानधिगततद्धर्मव-
त्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिमा-
म्यात् । लुप्ततत्साहचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्याऽपि तथामति
सहचारितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रा-
पि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृति-
प्रसङ्गसाम्यात् ।

* मैवमिति * रजतज्ञानस्यैन्द्रियकत्ववादी व-
क्तव्यः किं तन्मानसमुत बहिरक्षजं, नाद्यः मनसो बहिर-
र्थेऽस्वातन्त्र्यादेतच्च तत्त्वविवेके सर्वज्ञदूषणप्रस्तावे मण्ड-
नमिश्रैरभिहितम्—

“हेत्वभावे फलाभावात्प्रमाणे सति न प्रमा ।

चक्षुराद्युक्तविषये परतन्त्रं बहिर्मन” इति ।

द्वितीयेऽपि सन्निकृष्टं गृह्यते ऽसन्निकृष्टं वा, नाद्यः तदभा-
वादित्यख्याति वाग्राह * तेनेति * द्वितीयमतिप्रस-
ङ्गेनापवदति * असन्निति * त्वन्मतेऽपि केवलसंस्कारस्य
तज्जनकत्वमुत सहकार्यन्तरसहितस्येति विकल्प्याद्यं
प्रतिबन्ध्याऽपवदति * नेति * असन्निकृष्टाक्षस्य तज्ज-
नकत्वे सर्वदा सर्वविषयज्ञानजनकत्ववत्केवलसं-
स्कारस्य तज्जनकत्वेऽपि सर्वदा तज्जनकत्वं सर्वविष-
यसंस्कारस्य सर्वस्मृतिजनकत्वं चेत्यतिप्रसङ्गस्तत्रापि
तुल्य इत्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादिसहकृतस्य सं-
स्कारस्य जनकत्वं न केवलस्य तेन नातिप्रसङ्ग इति
द्वितीयमाशङ्कते * सहेति * अदृष्टचिन्तादय आदि-

शब्देन गृह्यन्ते । तेन रजतेन सह साहचर्यं सादृश्यं वि-
द्यते यस्य तत्सहचरितम् । समः समाधिरित्याह * न तेने
ति * असन्निकृष्टत्वाविशेषेऽपि न सर्वमेवेन्द्रियं गृह्णाति
सादृश्यदर्शनादिसहकारिकारणेन नियमोपपत्तेः सं-
स्कारवदिति भावः । इन्द्रियस्य विप्रकृष्टग्रहणे किं सं-
स्कारापेक्षाऽस्ति किं वा सादृश्यदर्शनाद्यपेक्षैव, आ-
द्ये प्राप्ताप्राप्तविवेकेन लाघवाच्च स्मृतित्वमेवेति, द्वितीये
संस्कारद्वारोपयुक्तपूर्वानुभवापेक्षाभावादननुभूतरजत-
स्यापि तद्धर्मप्रसङ्ग इति शङ्कते * अनन्विति * त्व-
न्मतेऽपि रजतानुभवसंस्कारादेव स्मृतिरुत सदृशदर्शन-
संस्कारादपि, द्वितीये स्मृतेरजतसादृश्योभयगोच-
रत्वं स्यात्, आद्ये सादृश्यविशिष्टतया रजतानुभ-
वेऽपि स्मृतित्वं स्यादिति परिहरति * नेति * तस्य शुक्ति-
शकलादेर्धर्मस्सादृश्यं भूयोऽवयवसाम्यं तस्य रज-
तस्य तत्तद्धर्म तस्य भावस्तत्ता तयाऽनधिगतं तच्च त-
द्धर्मवच्च तथोक्तं तस्मिन्नधिगते शुक्त्यादिसादृश्यं
विहाय स्वरूपेण रजतादावनुभूत इति यावत् । तत्रा-
पि रजतानुभवसंस्कारात्तत्स्मृतिः स्यादिति प्रसङ्ग-
स्तवापि ततश्च साधारणधर्मवत्तया पूर्वानुभूते रजते
तद्वत्तया शुक्तिशकले चानुभूयमाने रजतसंस्कारात्त-
त्स्मृतिः स्यादिति त्वया परिहरणीयमेवमस्मन्मतेऽपि त-
द्धर्मवत्तयाऽनुभूतरजतस्यैव तद्धर्मवत्तया पुरोवर्तिनि च
गृह्यमाणे तद्धर्मः स्यादिति रजतज्ञानस्यासंस्कारजत्वे-
ऽपि पूर्वानुभवापेक्षा सादृश्यसंस्कारजत्वाभावेऽपि त-
दनुभववदिति भावः । इन्द्रियस्य संस्कारनिरपेक्षस्य

सादृश्यादिदोषोपेतस्य रजतज्ञानजनकत्वे सादृश्य-
संस्कारविलोपेऽपि रजतभ्रमप्रसङ्ग इति शङ्कते * लुप्ते-
ति * लुप्तः कालव्यवधानादिना तत्साहचर्यदर्शनसं-
स्कारो यस्येति विग्रहः । त्वन्मतेपि सादृश्यसन्दर्शनसमु-
द्बुद्धसंस्कारकारणं स्मरणमुपजायते तद्गोचरमि-
त्युररीक्रियते तेन सादृश्यानुभवसंस्कारस्यानुपयो-
गित्वात्तद्विलोपेऽपि रूप्यसंस्कारवतः सदृशसन्दर्शने
सति तत्स्मरणप्रसङ्ग इति प्रतिबन्ध्या दूषयति * नेति *
संस्कारस्याकारकत्वे कथं तदन्वयव्यतिरेकौ रजत-
प्रत्ययस्येत्याशङ्क्य तद्विनाशकहेत्वभावस्य हेतुत्ववि-
षयतयाऽन्यथासिद्धावित्याह ।

२१७ संस्कारनाशकस्यैवेन्द्रियसहकारित्वम् ।

तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपः तद-
नुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेऽनतिप्रसङ्गात् ।

तदेवं—

तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकम् ।

सहकारि तदेवास्तामक्षस्यातिप्रसक्तिनुत् ॥ २८ ॥

तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकमि-
त्येतदपि सममेव ।

तस्मादिति यतः कालव्यवधानादितः संस्कारवि-
लोपो विपरीतसंस्कारादिशब्दार्थः । तदनुपनिपातस्य

१ तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसदृशदर्शनमहकृतस्य चक्षुषो
युक्तम् इत्यधिकः पाठः कलिकातामुद्रितपुस्तके वर्तते ।

तदभावस्येति यावत् । हेतुत्वस्वीकारेनातिप्रसङ्गादलु-
क्समासोऽतिप्रसङ्गाभावात्कालादिव्यवधानाभावस-
दृशसन्दर्शनाभ्यां सहकृतस्य चक्षुषस्तथाभूतरजतप्रती-
तिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेन
श्लोकेनोपनिबध्नाति * तदिति * केवलसंस्कारस्य
स्मरणकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्तेनानुभूतरजतेन सदृशिद-
मिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं समुद्बोधकं स्वीक्रि-
यते तत्र च सादृश्यज्ञानमक्षस्य सहकार्यास्तामित्य-
न्वयः । आधारग्रहणपुरःसरत्वात्तद्बुद्धेः सादृश्यज्ञानमपि
रजतस्मरणमन्तरेण नोपपद्यते तेन तस्यैव भ्रमत्वोप-
पत्तौ नानुभवान्तरं रजतगोचरं कल्पनीयं गौरवादित्य-
त आह * तदिति * सदृशदर्शनं संस्कारोद्बोधकतया त्व-
यास्वीक्रियते तत्र या गतिः साऽत्रापि भविष्यतीत्यर्थः ।

विमतं नासन्निकृष्टज्ञानजनकं बहिरिन्द्रियत्वा-
च्छ्रोत्रवत्, यद्वा विमतं नैन्द्रियकं विप्रकृष्टत्वाद्देशा-
न्तरवर्तिवस्त्वन्तरवदिति शङ्कते ।

२१८ भ्रमस्थलेऽसन्निकृष्टस्यैवैन्द्रियकत्वोपपादनम् ।

तथाऽप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकर-
णत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये
मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वे-
नेष्टत्वात् । किञ्च संस्कारस्याऽपि प्रमाणान्तरासहकृत-
स्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्य-
ते । प्रत्यभिज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारि-

त्वं कल्पितं न त्विन्द्रियस्येति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात् सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

* तथेति * किं सर्वात्मनाऽसन्निकृष्टत्वं हेतुरुत केनचिदंशेन, आद्ये प्रत्यभिज्ञागोचरे व्यभिचारस्तत्ताया विप्रकर्षात् । द्वितीये त्वसिद्धिरिदमंशेन सम्प्रयोगादिति परिहरति * नेति * सर्वात्मनाऽसम्प्रयुक्तत्वमप्यसिद्धं प्रत्यभिज्ञाने संस्कारवद्भ्रमगोचरेणेन्द्रियस्य सन्निकर्षतया दोषस्वीकारादित्याह * सहेति * विप्रकृष्टे ज्ञानजनकत्वमन्यत्र न दृष्टमितीन्द्रियस्य त्यज्यते चेत्संस्कारस्यापि केवलस्य ज्ञानजनकत्वमनुपलब्धमिति तदपि त्यक्तव्यमिति दूषणान्तरं सञ्चिनोति * किं चेति * अन्यत्र-प्रत्यभिज्ञान इति यावत् । प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्य तदंशसदृशदर्शनादिसहकृतत्वान्निरपेक्षतयेदमंशग्राहकस्येन्द्रियस्य न तत्सहकृतत्वं तेन दृष्टानुसारिकल्पनायां सम्भवन्त्यां तद्विपरीतकल्पनाऽनुचितेति शङ्कते * प्रत्यभिज्ञानेति * तथाऽपि सदृशदर्शनादि संस्कारसहकारी,न्द्रियस्य वेति, सन्दिग्धत्वात्तद्दर्शनसहकृतः संस्कारो रजतस्मरणजनकस्तत्सहकृतमिन्द्रियं तदनुभवजनकं नेति न निर्णय इति परिहरति * नेति *

विमतं संस्कारजं सदृशदर्शनजत्वात् प्रत्यभिज्ञावत्, यद्वा सदृशदर्शनस्य सहकारित्वं यत्र दृष्टं तत्र संस्कारस्यापि सहकारित्वमस्तीति व्याप्तिबलाद्भ्रमस्थ-

लेऽपि तत्प्रसज्यत इति निर्णायकमाशङ्कते ।

२१९ सादृश्यज्ञानवत्संस्कारस्य सहकारित्वे तत्तोलेखापत्तिः ।

अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न । तथा सति तद्वदेव तत्तोलेखापत्तेः । सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्तांशप्रसङ्गने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ताप्रयोजिकाऽत्र त्यज्यतां न संस्कार इति युक्तम् । सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात् ।

अत्रेति प्रत्यभिज्ञावदेव तत्तोलेखापत्तेः संस्कारस्य सहकारित्वं कल्पयितुं न शक्यते इति परिहरति *नेति* भ्रमज्ञानं तत्तोलेखि सदृशदर्शनादिसहकारिजनितत्वात्स्मरणवदिति समानप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह *सदृशेति* *अत्र संस्कारजत्वमुपाधिरित्यर्थः । नचेतरेतरापाधिचोदनमयुक्तं अतिप्रसङ्गादिति वक्तव्यं, तल्लक्षणे सति तथात्वानङ्गीकारे तल्लक्षणस्य पूतिकूष्माण्डायमानतापातादिति । सदृशदर्शनसहकारितासंस्कारयोरन्यतमस्यावश्यस्याज्यत्वे न्यायत्वे संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धत्वादप्रयोजकं सदृशदर्शनाद्येवात्र रजतज्ञाने कारणतया त्यज्यतां न संस्कार इत्याशङ्क्या निषेधति *न चेति* *न सदृशदर्शनजत्वं तत्तोलेखप्रयोजकं तदभावे तद्दर्शनादित्याह* *सदृशेति* *अतथाऽबोधादित्यत्राबोधादिति पदच्छेदः । तदयमर्थः चिन्तादृष्टादिसमुद्बुद्धसंस्कारो यत्र सा मे मातेत्यादि-

स्मृतिमुत्पादयति तत्र सदृशदर्शनाभावेऽप्यतथात-
त्तोलेखाभावस्यादर्शनात् । यदि तदेव प्रयोजकं तर्हि त-
दभावे तत्तोलेखनमपि न स्यादिति । यद्वा सत्यपि सं-
स्कारे सदृशदर्शनं विना रजतबोधादर्शनाद्वतिरेकबला-
दवश्यं सदृशदर्शनादिसहकृतता भ्रान्तौ वाच्येत्यर्थः ।

यदुक्तं विमतं नैन्द्रियकमसम्प्रयुक्तत्वाद्वस्त्व-
न्तरवादित्यत्र प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे व्यभिचा-
र इति तत्परिहर्तुं विद्यमानत्वे सतीति हेतुं वि-
शिष्टम् इत्याह ।

२२० इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे प्रतिबन्धुद्भावनम् ।

तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं
शक्यमिति चेन्न । उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य
ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृत-
स्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति, सं-
स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः ।

तथापीति सदृशदर्शनसधीचीनेन्द्रियस्यान्वयव्य-
तिरेकित्वेऽप्यन्यत्र संयोगदर्शनादिहापि तदपेक्षायां
संस्कारस्यापि केवलस्य स्मारकत्वं न स्यात्प्रमाणसह-
कृतस्यैव प्रत्यभिज्ञाने तदर्शनादिति परिहरति*नेति*
प्रत्यासत्त्यभावमभ्युपगम्य दूषणमभाणि, सम्प्रति सो-
ऽप्यसिद्ध इत्याह * संस्कारेति *

एवं तावद्रजतज्ञानस्य संस्कारजत्वेऽक्षजत्वेन स-

१ अक्षजत्वं च समान इत्यापाद्येति सो० पु० पा० ।

मानः सर्व इत्यापाद्याऽधुना स्वसिद्धान्तसिद्ध्ये संस्कारजत्वेऽधिकं दूषणं दर्शयति ।

२२१ तत्तांशमोषनिरासः ।

तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव यावदधिकम् । कुतश्चायं तत्तांशमोष इति विचारमधिकरोति, पूर्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतदेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । दोषवशात्तत्तांशमोष इति चेन्न । विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात् । दोषात्स्मृतौ तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः । यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र, सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा, पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमितीह वा, सामान्यत एव रजतस्य तदाऽपि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा इदं रजतमित्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्तामियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

* तत्तेति * सदृशदर्शनसहकारित्वस्य पक्षद्वयेऽपि साम्यादन्यत्रादृष्टं तत्तांशमोषकल्पनं स्मरणस्य त्वया स्वीकार्यमित्यर्थः । स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव

तत्तांशमोषकल्पनं यावत्तावदधिकमित्यन्वयः । पूर्वं तत्तांशमोषमुररीकृत्य गौरवमभाणि, सम्प्रति सोऽपि न-
 सेत्स्यति विकल्पासहत्वादित्याह * कुतश्चेति *
 तत्तांशप्रकाशे कारणाभावात्तदभाव, उताहो दोषव-
 शादिति विकल्प्य न तावत्कारणाभावात्पूर्वकाल-
 वैशिष्ट्यस्य रजतस्य चैकानुभवगोचरतया तज्जनित-
 तसंस्कारस्याऽप्युभयस्मरणजनकत्वस्यौचित्यादित्याह
 * पूर्वमिति * विशिष्टगोचरसंस्कारस्यैकां-
 शोद्धोधादेकांशस्मृतिः किं न स्यादित्यत आह *
 प्रत्यभिज्ञायामिति * दोषप्रतिबन्धात्सत्यपि संस्का-
 रे तत्तांशाप्रकाश इति द्वितीयं शङ्कते * दोषे-
 ति * दोषः किं संस्कारस्य विषयसम्बन्धं प्रतिबन्धा-
 ति, किंवा संस्कारसामर्थ्यं, नुत सति दोषे तदभावा-
 रूपकारणाभावात्कार्याभाव, इति त्रिधा विकल्प्य प्र-
 धममपाकरोति * नेति * यथा ज्ञानस्य ज्ञेयसम्बन्धः स्व-
 भावः एवं तज्जनितसंस्कारस्यापि तत्सम्बन्धः स्व-
 भाव इति तस्मिंस्तत्प्रतिबन्धो न सम्भवतीत्यर्थः ।
 द्वितीयतृतीयावपर्यायेणानुवदति * दोषादिति *
 सदर्थज्ञापकस्य न दोषत्वं चक्षुरादिव, न्नापि तस्याग्र-
 हणहेतुत्वं तस्यानादित्वा, न च प्राप्तग्रहणनिरोधकत्वं
 निरोधस्य प्रागभावत्वेनानादित्वादेव, नच प्रध्वंस-
 हेतुत्वमुत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात्तस्य, तेन दोष एव
 निर्वक्तुमशक्य इति दूषयति * क इति * दोषनि-
 र्वचनं त्वया करणीयं भ्रान्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्स एव
 ममापि तत्तांशमोषहेतुरिति शङ्कते * यस्मादिति *

दोषस्य न तत्तांशमोषहेतुत्वं सत्यपि तस्मिंस्तत्तांश-
 प्रकाशदर्शनादिति परिहरति * नर्हीति * शुक्तावे-
 व तद्रजतसदृशमिदं रूप्यमिति भ्रान्त्युपपत्तौ तत्ताप्र-
 काशो न स्यादोषस्य विद्यमानत्वात्, एवं भ्रान्तिरेव
 नास्ति संसर्गख्यातेरेवं सति प्रसङ्गात्तस्याश्चानङ्गी-
 कारादित्यत आह * सैवेति * उदाहरणान्तरमाह
 * पुनरिति * तदाऽपि परामृष्टस्येति * तच्छब्देन प-
 रामृष्टस्यापीत्यर्थः । कालसम्बन्धभेदेन पूर्वानुभूत-
 रजतव्यक्त्यभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञाभ्रम इत्यर्थः । उदाह-
 रणभूयस्त्वमुक्तद्रहिम्ने व्यभिचारभूयस्त्वप्रकटनाये-
 ति द्रष्टव्यम् । बहुप्रकारा भ्रान्तयः प्रत्यभिज्ञारूपा
 अभिज्ञारूपाश्च, तत्र प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तौ सत्यपि दोषे
 तत्तांशप्रकाश इत्याशङ्काह * अन्यथेति * कार्यभेदेऽ-
 पि कचिदोषस्य तत्तांशमोषाहेतुत्वे ऽभिज्ञाभ्रमेऽ-
 पि तदहेतुत्वमन्यथाऽभिज्ञाभ्रमेऽपि विषयभेदेन स-
 म्प्रतिपन्नकारणस्याप्यकारणत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्र-
 मालक्षणखण्डने तत्तांशमोषखण्डनस्य का सङ्गतिरि-
 त्याशङ्का प्रासङ्गिकी सङ्गतिरिति दर्शयन्नुपसंहरति
 * इत्यास्तामिति * प्रकृतं प्रमालक्षणखण्डनं तत्प्रस-
 ङ्गेन प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञाखण्डनं तदनुप्रसक्तं तत्तांशमोष-
 खण्डनमिति प्रसक्तानुप्रसक्ति राह हि—

“ प्रसक्तानुप्रसक्तिस्तु प्रस्तुतादुपजायत ” इति ।

प्रत्यभिज्ञानं न स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं, नापि
 स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं, नच स्मृतिरेव, वाऽनुभव एव
 वा, येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः स्यात्किन्तु प्र-

कारान्तरमित्याशङ्काह ।

२२२ चित्ररूपवत्प्रत्यभिज्ञाया विलक्षणत्वनिर्गसः ।

नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव प्रकार इति वाच्यम् । अननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात् । नचैवमस्त्वित्यपि वाच्यम् । अक्षणिकत्वादिना स्थिरसिद्धौ प्रमाणत्वेनोपन्यस्तत्वात् । इदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति ।

* नचेति * कुत इत्यत आह * अननुभवत्वेनेति * स्वकृतप्रमालक्षणरक्षणाय प्रत्यभिज्ञानस्याप्रमात्वमप्यस्त्वित्यत आह * न चेति * स्थिरवादिभिः प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणत्वेनेष्टत्वात्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तनिग्रहापत्तिरित्याह * अक्षणिकेति * अभिज्ञाप्रमालक्षणमेतत्तेन प्रत्यभिज्ञायां तदभावेन दोष इत्यत आह * ईदृशेति * प्रमामात्रलक्षणमभिधाय तस्याव्याप्तावभिहितायां तत्परिहाराय प्रत्यभिज्ञा प्रमा प्रसिद्धाऽपि त्यज्यते चेत्तर्हि कथानियमो न स्यात् दुष्टसाधनं परित्यज्य साधनान्तरोपादानसम्भवादित्यर्थः ।

प्रथमविकल्पं निराकृतं निगमयति

२२३ उपसंहारः ।

तस्माज्जातिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानमिति सर्व्वथानुपपन्नमिति ।

* तस्मादिति *

अनुभवत्वस्य जातिविशेषत्वं न घटते चेन्मा घ-

टिष्ठ, स्मृत्यन्यज्ञानत्वं स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा-
ऽनुभवत्वमिति द्वितीयतृतीयकल्पौ घटिष्येते इत्य-
त आह ।

२२४ द्वितीयतृतीयकल्पानुपपत्तिः ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृतिलक्षणरहितत्व-
म्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यव-
च्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

* नापीति *

द्वितीयतृतीयविकल्पयोः साधारणं दूषणमभि-
धायाऽधुना द्वितीयविकल्पाऽसाधारणं दूषणं दर्शयति ।

२२५ स्मृत्यन्यत्वविकल्पोपन्यासः ।

इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः तथाहि—स्मृत्य-
न्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यत्वं वा ?—१ सर्वस्मृति-
व्यक्त्यन्यता वा ?—२ स्मृतिस्वरहितत्वं वा ?—३
अभिप्रेतम् ।

* इतोऽपीति * स्मृत्यन्यज्ञानमनुभव इत्युक्तेऽव्या-
प्यतिव्याप्योरभावात्कथमयुक्तत्वमित्याशङ्क्य विक-
ल्पेनैतदुपपादयति * तथा हीति * स्मृतित्वात्यन्ता-
भावाधिकरणत्वमिति तृतीयविकल्पार्थः ।

स्मृत्यन्यत्वमात्रमनुभवलक्षणं लाघवान्न सर्वस्मृ-
त्यन्यत्वं गौरवादित्याशङ्काह

२२६ प्रथमविकल्पनिरासः ।

प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात् स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः

स्यात् । न हि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् ।

प्रथम इति स्मृतेरपि स्मृत्यन्यत्वमस्ति स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणन्यायेन ज्ञातुमशक्यत्वादिति तु शब्दार्थः । पटप्रतियोगिनोऽपटत्ववत् स्मृतिप्रतियोगिनः स्मृतित्वमेव नास्तीति न स्मृतेः स्मृत्यन्यत्वमित्यत आह * नहीति * एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरव्यतिरेको नचे देका स्मृतिः स्यादनेन न्यायेन सतः स-
दन्तरप्रतियोगिकभेदासम्भवेन सदद्वैतं स्यादित्यर्थः ।

स्मृतेः स्वयमपि स्मृतित्वेन सकलस्मृत्यन्यत्वाभावात्प्रथमविकल्पोक्तदोषाभावात्सर्वस्मृत्यन्यत्वमिति द्वितीयोऽस्त्वित्यत आह ।

२२७ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः, तासां सर्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावत्परकीयज्ञाने परस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रावर्गादृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात्, उपमानाद्यसम्भवाऽपि स्फुट एव । ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यांतरेको निरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षण-

स्य । नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व-
कालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्य-
क्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्र-
त्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाल इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इ-
ति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात् । तथा सति ह्ये-
कं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या
विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात् । एव*मभ्युपगच्छतश्च श्रद्धधीम-

* प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा सर्वस्य हृदि स्थितं
परेण ज्ञायेत । नच तदपि प्रमेयत्वेन ज्ञायत एवेति वाच्यम् । घटत्वा-
दिनाऽपि ज्ञानप्रसङ्गात् । घटघटत्वतद्वैशिष्ट्यानां प्रमेयत्वलक्षणप्र-
त्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं महिमा
यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकमेव ज्ञानं तथा जन्यते इति
प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं नतु घटत्वेनेति चेत्तर्हि यदि घटत्वमि-
न्द्रियसन्निकृष्टं परस्याऽपि हृदि घट एव तदा घटं जानामीत्युत्तराप-
त्तेः । परमनोगतस्याऽपि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोग-
तत्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्यासत्ति-
त्वादिति चेन्न । नियामकाभावात् । नहि भासमानत्वे सत्यपि प्रका-
रं प्रति विशेषः कश्चिदस्ति । नचानागतपाकप्रवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतया
तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावादगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्या-
सत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतामन्तरेणाऽपि
समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः । नच व्यभिचारशङ्कार्थं सामान्यलक्ष-
णा नह्यनुपस्थितधूमे बन्धिर्वैय्यधिकरण्यं शङ्कितुं शक्यमित्यनाग-
तधूमज्ञाने सति व्यभिचारशङ्कायाः सम्भवादिति वाच्यम् । अयं धू-
मो बन्धिजन्यो नवेति बन्धिजन्यत्वसन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कात्वा-
त् तस्य चोपस्थितधूमे एव सम्भवात् नहि सामानाधिकरण्यमात्रं
कार्यकारणभाव इतिभावः (इति शां.)

हि ते सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तत इति ।

* नापीति * सकलस्मृत्याकलनव्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकोऽपि दुरधिगम इति लक्षणस्यासम्भवमाह * मदीयादीति * कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह * तासामिति * तदेवोपपादयति * तथाहीति * किं प्रत्यक्षेण तदधिगमः, किं वा ऽनुमानादिनेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अस्मादृश इति योगिप्रत्यक्षं व्यवच्छिनत्ति । अस्तु तर्ह्यनुमानार्थापत्तिभ्यां सर्वस्मृतिव्यतिरेकाधिगमः प्रमाया इत्यत आह * नेति * तत्प्रतिपादकवाक्यव्यतिरिक्तशब्दादर्शनान्नशब्दोऽपि तव बोध इत्याह * नेति * उपमानस्य सादृश्यगोचरस्याऽनुपलब्धेश्च प्रमेयाभावगोचरायास्तदुभयविलक्षणे स्मृतिव्यतिरेके विरहोऽतिरोहित इत्याह * उपमेति * प्रमाणाभावोपपादनेन सिद्धं प्रमेयाभावं निगमयति * तत इति * एवं विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिं फलत्वेन दर्शयति * इतीति * सकलस्मृतिव्यतिरेकः प्रमाया अध्यक्षेणैवाध्यवसीयते तथाहि-सर्वेषां स्वकीया स्मृतिस्तावत्संयुक्तसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षा तत्र च समवेतं स्मृतित्वं तद्विशेषणानि च स्मृतिव्यक्तय इति संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलस्मृतिव्यक्तयः सर्वेषां प्रत्येकं प्रत्यक्षा इति तद्व्यतिरेकोऽपि सुज्ञान इत्याशङ्काऽऽह * नचेति * उदीरितमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * व्या-

प्तीति * अयमभिसन्धिः किं व्याप्यसामान्यस्य व्यापक-
सामान्येन व्याप्तिर्गृह्यते, उत तद्विशेषस्य तद्विशेषे-
ण, किंवा तद्विशेषैस्तद्विशेषाणां, नायः अग्निमानित्यु-
क्ते तद्विशेषसम्बन्धे पर्वते साध्यमाने व्याप्त्यग्रहणा-
त्साध्यविकलता दृष्टान्तस्या, शित्वसामान्यसम्बन्धे सि-
षाधयिषिते बाधस्तस्याग्निसमवेतत्वात् । नापि द्वितीयः
अननुगमादेव, ततः संयुक्तसमवेतविशेषणसन्निकर्षेण
सामान्योपाधौ व्याप्यविशेषाणां व्यापकविशेषैः स-
म्बन्धो बोध्यत इति वक्तव्यमिति । सर्वत्र बुद्धिसामा-
न्यार्थं दृष्टान्त उपादीयत इह पुनर्दृष्टान्तस्यैव साध्य-
समत्वात् न तदवष्टम्भेनाभीष्टसिद्धिरिति हेतुं निगद-
ति * दृष्टान्तेति * आह च—

“नहि साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धा प्रयुज्यत”

इति । अत्र हि हेतुशब्देन दृष्टान्तोऽभिधीयते

यथा रसत्वे रूपाभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषण-
विशेष्यभावसम्बन्धेनाध्यवसीयते तथाऽत्रापि सक-
लस्मृतिव्याप्यादिव्याप्तिग्रहः किं न स्यादित्यत
आह * तथेति * प्रमेयत्वे सम्बन्धविशेषणत्वद्वारा
प्रत्यक्षताऽस्तु का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्का निष्प्रामा-
णिकं सार्वज्ञं प्रसज्येतत्याह * एवमिति *

अस्तु तर्हि स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं य-
स्मिन् ज्ञाने साऽनुभूतिरिति तार्तीयः पन्थास्तत्रोक्ता-
वद्यासत्त्वादित्यत आह ।

२२८ तृतीयविकल्पे विकल्पोपन्यासः ।

नापि तृतीयः, स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभावव-
त्त्वं वा स्यात् ?—१ स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्व-
रूपं वा ?—२ तज्ज्ञानं वा ?—३ ।

* नेति * घटरहितं भूतलमित्यादौ राहित्यश-
ब्दस्याभावपर्यायत्वात्तत्र च वादिनां धर्मत्वेन स्वरूपत्वे-
न च विप्रतिपत्तेर्विकल्पयति * स्मृतीति * आश्रयो
धर्मस्तत्स्वरूपमभाव इत्युक्ते सकुम्भेऽपि भूतले तद-
भावव्यवहारः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं स्मृतित्वप्रतियोगिकमि-
त्युक्तम् । दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रमभाव इति-
प्राभाकरैरङ्गीकाराद्धर्मिमात्रमित्यत्र मात्रचोऽनतिरेका-
र्थत्वे सघटेऽपि भूतले तदभावव्यवहारोऽतिरिक्तार्थत्वे
नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरे तैरेवोपात्तं त-
दुपन्यस्यति * तदिति *

भावमात्रत्वेऽभावस्य भावाभावशब्दयोः पर्या-
यत्वप्रसङ्गात्तदभाववत्वमिति प्रथममाशङ्क्य निषेधति ।

२२९ तृतीये प्रथमविकल्पनिरासः

न तावदाद्यः तथा हि—स्मृतित्वान्योन्याभावोऽपि स्मृ-
तित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति । (न हि
स्मृतित्वमेव स्मृतिः) ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्त्वापातः । तद-
व्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावति-
प्रसङ्गात् ।

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थः का. मु. पु. नास्ति ।

नेति स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्त्वं वा स्यात्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं वेति विकल्प्यान्त्यमत्यापत्त्याऽपवदति
 तथाहीति अन्योन्याभावस्याऽभावत्वं भावत्वं वाऽजिज्ञासितमकस्मात्कस्मादुच्यत इत्यत आह *तदिति* स्मृतौ स्मृतित्वाभावमुपपादयति *नहीति* स्मृतित्वाभाववत्त्वं स्मृतिव्यप्यस्तीति तत्राऽपि व्याप्तिरुक्ता सम्प्रति व्यर्थविशेष्यत्वमिति दूषणान्तरमाह *तदिति* स्मृतिव्यवच्छेदार्थमनुभूतिपदोपादानं तच्च न व्यवच्छेत्तुं शक्यं उक्तप्रकारेण स्मृतित्वाभावस्य स्मृतावपि भावादिति भावः । तर्ह्यनुभूतिपदं परित्यज्य तत्त्वविषया प्रमेति लक्षणमुच्यते इत्यत आह *विनेति* परमानन्दश्रद्धादीनामपि तत्त्वगोचरता विद्यते नच प्रमात्वमस्ति तेन तत्र प्रमालक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्यर्थः ।

स्मृतित्वाभावमात्रवज्ज्ञानमनुभूतिरिति नब्रूमः किन्तु तत्संसर्गाभावो यस्मिन् ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्षणमुच्यत इति शङ्कते ।

२३० स्मृतित्वसंसर्गाभावविचारः ।

स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित इति चेन्न । तथा हि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः, उत संसर्गाविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य, अथान्यदेव वा किञ्चिदनया वाचोयु-

१ स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति का० मु० पु० पा० ।

२ वाग्भट्टचेति का० मु० पु० पा० ।

कत्या विवक्षितम् । आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः
स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः न हि स्मृतित्वसंसर्गः
स्मृतिः । अतएव न द्वितीयोऽपि, न हि संसर्गविशिष्टं
यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृ-
तित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानि-
वृत्तिः । एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृ-
त्तिरेव । अनवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपर-
म्परायाः ।

* स्मृतीति * स्मृतित्वस्य स्मृतौ सम-
वायात्तत्र तत्संसर्गभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अ-
तिव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * अतिव्याप्तिमेव वि-
कल्पपूर्वकमुपपादयति * तथाहीति * स्मृतित्वविशि-
ष्टसंसर्गाभाव इति प्रथमविकल्पार्थः । स्मृतित्वोपलक्षि-
तसंसर्गस्याभाव इति तृतीयविकल्पार्थः । वाग्भट्टा-
वाक्प्रकारेण । स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं किं वा तस्या-
ऽपि संसर्गाभावो विवक्षित इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्या-
प्तिस्तदवस्थेत्याह * आद्य इति * स्मृतौ स्मृतित्वविशिष्टसं-
सर्गाभावात्कथं नदभाव इत्याशङ्क्य भूतले घटतदन्योन्या-
भाववत्स्मृतावपि संसर्गतदन्योन्याभावाद्युपपादयति-
* नहीति * उक्तामतिव्याप्तिं द्वितीयेऽप्यतिदिशति * अ-
त इति * स्मृतौ संसर्गविशिष्टस्मृतित्वान्योन्याभावमुप-
पादयति * नेति * स्मृतित्वसंसर्गाभावो यत्र साऽनुभू-
तिरित्युक्ते तदन्योन्याभावमादायस्मृतावतिव्याप्तिस्त-

दवस्थेति फलितमाह * ततश्चेति * संसर्गभावमा-
त्रं नविवक्ष्यते किन्तु स्मृतित्वसंसर्गभावो यत्र ज्ञाने
सानुभूतिरिति लक्षणवाक्यार्थ इति प्रथमविकल्पमा-
शङ्काह * एवमिति * तस्य संसर्गस्यान्योन्याभाव-
मादाय स्मृतावतिव्याप्तिर्वज्रलेपायत इत्यर्थः । तत्र
तत्र सर्वत्र संसर्गभावस्यैव विवक्षितत्वादन्योन्या-
भावमादाय कुतोऽतिव्याप्तिः स्मृतावित्याशङ्काह *
अनवस्थेति *

स्मृतित्वसंसर्गस्य स्वव्यतिरिक्तसंसर्गमङ्गीकृत्य त-
दभावविवक्षायां संसर्गानवस्था स्यात् नतु तदस्ति सं-
सर्गस्य स्वभावसंसर्गस्य स्वीकारात् तत्प्रतियोगिका
भावविवक्षायां कुतोऽनवस्थेत्यत आह ।

२३१ संसर्गस्य स्वरूपमेव संसर्ग इति शङ्कानिरासः ।

नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण स-
म्बन्धित्वं किन्तु स्वभावत एव तत् कुतः परम्परागवेषणं
कार्यमिति । स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृ-
तस्य प्रसङ्गस्य परिहर्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् सं-
सर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्यवसायित्वात् ।

* नचेति * जातिव्यक्तयोः समवा-
यः संसर्गः सच स्वपरनिर्वाहक इति पूर्वपक्षा-
भिप्रायः । स्मृतित्वसंसर्गस्य स्वभावसम्बन्धत्वमभ्यु-
पगम्यानवस्थापरिहारे सत्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादि-
त्याह * स्मृतीति * संसर्गस्य संसर्गान्तराभ्युपगमेऽनव

स्या परं स्यादिह पुनः संसर्गान्योन्याभावयोर्भेदोऽपि न स्यात् स्वरूपप्रतियोगित्वादुभयोरपीति तरवर्थः । संसर्गेतरेतराभावयोर्भेदामिद्धिः कुत, एकस्य संसर्गप्रतियोगित्वादपरस्य स्वरूपप्रतियोगित्वादिव्यत आह * संसर्गेति * स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसंसर्गाभावे संसर्गवचनस्य प्रथमसंसर्गानतिरिक्तार्थत्वात्संसर्गाभाव- एवोक्तः स्या ततश्च स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्तीति स एव प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गसंसर्गाभावमनुभूतावभ्युपगम्यातिव्याप्तिरवादि सम्प्रति सोऽपि नानुभूतौ सिध्यतीति लक्षणस्यासम्भवदोषमाह ।

२३२ लक्षणस्याऽसम्भवप्रस्तत्त्वम् ।

किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतित्वधर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति, उत स्मृतित्वसंसर्गस्य, ततः कस्य निषेधः । अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवताऽनभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवताऽभ्युपगमः ।

किञ्चेति स्मृतित्वसंसर्गस्मृतिव्यक्तयोः संसर्गस्य तदुभयस्वरूपातिरेकमन्यमानेन त्वया स्मृतित्वसंसर्ग- स्मृतिव्याक्तिस्वरूपयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमाने स्मृ-

तित्वसंसर्गानुभूतिस्वरूपानतिरिक्तसंसर्गनिषेधोऽनुभू-
तावपि न सिध्यतीति लक्षणस्यासम्भव इत्यर्थः । क-
थंशब्दसूचितामनुपपत्तिमेव स्फोरयति *किमिति* स्मृ-
तित्वसंसर्गस्य यः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते किमसा-
वनुभूतिस्वरूपमुत तस्मृतित्वसंसर्गस्य, ताभ्यामर्थान्तर-
प्रव वा, न तावत्प्रथमद्वितीयौ तयोः स्वरूपेण स-
त्वात्ततः कस्य निषेधो न कस्यापीत्यर्थः । तदुभयस्वरू-
पातिरिक्तः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यत इति तृतीयं वि-
कल्पमाशङ्काह *अर्थेति* स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसं-
सर्गनिषेधः स्मृतावप्यस्तीति तवातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वव्यतिरिक्तसंसर्गो ना-
ङ्गीक्रियते समवायस्यैकत्वात्संयोगादेरसम्भवादित्या-
ह *स्मृताविति* स्मृतित्वसंसर्गस्य स्मृत्या संसर्गो ना-
स्ति चे तस्मृतित्वसमवायवती स्मृतिरिति कथं व्यवहार-
इत्याशङ्क्य समवायस्य संसर्गान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाह-
कत्वात्तदुपपत्तिरित्याह *स्वेति* तत्रभवतः-पूज्य-
स्येति विपरीतलक्षणा ।

स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपमात्रसम्बन्धं न ब्रूमो
येनायमुपालम्भोऽपि किं तु परस्परसंसृष्टबुद्धिजनकं
स्वरूपं न च तादृक् स्वरूपमनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोरस्ति
तेन न स्मृतावतिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवोऽनुभूतिलक्षणस्ये-
ति शङ्कते ।

२३३ स्वरूपविशेषस्य सम्बन्धत्वशङ्कानिरासः ।

अथोच्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भ-

वेऽपि न परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वं तयो, स्तादृक्-
त्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्य-
त इति । मैवम् । विशेषोपसङ्ग्राहकासिद्धौ तस्याऽप्यनु-
पपत्तेः, उपसङ्ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेऽपि प्रसङ्गेना-
परापरोपसङ्ग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात् ।

अथेति सम्बद्धबुद्धिजनकत्वाभावो लोकप्रसिद्धि सि-
द्ध इति यावत् । माभूतयोर्मिथः सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वं
ततः कोलाभस्तत्राह *तादृगिति* स्मृतिव्यक्तीनामेव
तादृशबुद्धिजनकत्वं नान्येषामित्ययं विशेषः किं सकल-
स्मृत्यनुगतप्रयोजकान्तरेण सिध्यत्युत तदन्तरेणेति, वि-
कल्प्य द्वितीयं दूषयति *मैवमिति* बुद्धिजनकत्वं नाम
कारणत्वं तच्च सकलस्मृत्यनुगतरूपमन्तरेण न सिध्यति
सम्बन्धाभावस्याभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः । विशेषेति
व्यक्तिरुच्यते । उपसङ्ग्राहकेति अनुगततया साक-
ल्येन तद्ग्रहणहेतुरूपमुच्यते । अस्तु तर्ह्युपसङ्ग्राहकेण
तादृगबुद्धिजनकत्वसिद्धिरिति प्रथमविकल्पमाशङ्क्याऽऽह
उपेति तदुपसङ्ग्राहकं स्मृतित्वं, मुतान्यत्, न ता-
वत्स्मृतित्वं तस्याऽप्याप्यनिरूपणान्नान्यत्स्मृत्यसाधार-
णं रूपं सम्भवति, सम्भवेऽपि तत्सम्बन्धः स्मृतीनामेव
नान्यत्रेत्यत्रापि नियामकान्तरं वक्तव्यं ततश्च तत्राऽपि
तत्राऽपित्युपसङ्ग्राहकरूपानवस्थेत्यर्थः ।

सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयो-
र्न सिध्यति नियामकाभावादित्युक्तं इदानीं तदभ्युप-

गमेऽप्यनुभूतिलक्षणस्यासिद्धिरित्याह ।

२३४ संसर्गस्य संसृष्टबुद्धिजनकत्वेऽप्यासिद्धिः ।

तावताऽपि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात् ।
स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनक-
त्वस्येति चेन्न । भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य
वारयितुमशक्यत्वात् । यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धे-
र्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदाऽनुभूतौ स्मृतित्वप्रस-
ङ्गः, अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो निरू-
प्यः । अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वा-
भावावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, या-
वत्यस्तद्बुद्ध्यस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्य-
न्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् । स-
र्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्न त्वेवं स्मृतेरि-
ति चेन्न । सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात् । किञ्च सर्वामिति
कोऽर्थः? किमसतीं सर्वांम्, उत सतींम्, अथ सतीमसती-
ञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम् । आद्यं द्वितीये च स्मृ-
तावपि तदजनकत्वमस्त्येव, न हि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती
सम्बद्ध—इति यावत्यः स्मृतिव्याक्तिषु बुद्ध्यो भवन्ति ताः

१ एतावन्तीति क० मु० पु० पा० ।

२ कं प्रातनस्य इति सो० पु० पा० ।

३ बुद्ध उ अद्यन्त इति का० मु० पु० पा० ।

प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति । काश्चित् स-
त्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम् । तृती-
ये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावे-
नाभावेन वा सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति ।

* तावतेति * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरू-
पं न निषेध्यं सत्त्वा, न्नापि तत्संसर्गोऽनङ्गीकारादेव निषे-
धानर्हत्वादित्यर्थः । यद्यपि संसर्गान्तरस्यासतोऽप्राप्त-
त्वादेव न निषेध्यत्वं अथापि तयोः सम्बन्धत्वबुद्धिज-
नकत्वं स्मृतौ दृष्टमत्रारोप्य निषिध्यत इति शङ्क-
ते * स्मृतीति * तत्रैतदभिधानीयं किं भ्रान्तैवंरूप-
बुद्धिजनकत्वस्य निषेध, उत यथार्थैवंरूपबुद्धिजनक-
त्वस्येति, न तावदाद्य इत्याह * नेति * अनुभूताव-
पि यथा ऽख्यातिवादिनो रजतप्रत्यये स्मृतिरिय-
मिति भ्रान्तिस्तथा स्मृतिभ्रान्तिसम्भवान्न तज्जनकत्व-
निषेधसम्भव इत्यर्थः । यथार्थैवंरूपबुद्धिजनकत्व-
निषेध इति द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * स्मृतित्वसं-
सर्गानुभूती परस्परं सम्बद्ध-इति बुद्धेः सत्वमुतासत्व-
मिति विकल्प्याद्यं दूषयति * ईदृशेति * स्मृतावपीदृ-
शबुद्धेः सत्त्वे स्मृतित्वतत्संसर्गवदनुभूतावपि तत्सं-
सर्गः स्यात् अतश्चानुभूतौ तन्निषेधासिद्धेर्लक्षणासि-
द्धिरित्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते * अथेति * अन्यथाख्या-
तिवादिभिः क्वचित्प्रामाणिकस्यान्यत्रारोप्य निषेधा-

भ्युपगमात्स्मृतित्वसंसर्गानुभूतीसम्बन्धे इति बुद्धेरत्य-
 न्तासत्वे प्राप्त्ययोगात्तज्जनकत्वनिषेधोऽपि न सम्भवति
 प्रतियोग्यनिरूपणादिति परिहरति *किमिति* यत्र य-
 न्निषिध्यते तत्र तस्य सत्त्वं निषेधायांगादप्रमितप्रति-
 योगिको निषेधः स्वीक्रियत इति शङ्कते * अथोति *
 एवमासिद्धिं परिहरता लक्षणस्यातिव्याप्तिरापादिता
 स्यादित्याह सिद्धान्ती * तदेति * स्मृतेरेवम्भूतबु-
 द्धिजनकत्वे सति तादृशजनकत्वाभावः कथं, भावा-
 भावयोर्युगपदेकधर्मिसंसर्गविरोधादित्याशङ्क्याह *या-
 यत्य इति * तज्जन्यतयाऽभ्युपेतशतसहस्रादिबुद्धिव्य-
 तिरिक्ततादृशबुद्धेः कदाचिदपि तज्जन्यत्वाभावात्तज्ज-
 नकत्वाभावः स्मृतावप्यस्तीत्यर्थः । स्मृतित्वसंसर्गेत-
 ज्ञानस्वरूपे परस्परं संसृष्टे इत्येवंरूपासद्बुद्धिजनक-
 त्वाभावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरित्युक्ते स्मृतावुक्ता-
 तिव्याप्तिं परिहर्तुमनुभूतिलक्षणं विशिनष्टि * सर्वा-
 मिति* तादृशबुद्धिजनकत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वम-
 नुभूतेर्लक्षणं न त्वेतत् स्मृतावस्ति कतिपयतादृशबुद्धिज-
 नकत्वात्तस्या इत्यर्थः । सकलतादृशबुद्धिज्ञानव्यतिरेकेण
 तदजनकत्वबुद्धिरनुपपन्ना प्रतियोगिप्रमितिं विनाऽ-
 भावप्रमित्यसम्भवात्सर्वासां सम्यन्धत्वबुद्धिव्यक्ती-
 नामसर्वज्ञस्य प्रमित्यसम्भवादसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह *
 नेति * सर्वा प्रत्यजनकत्वमिति पक्षे लक्षणासिद्धिरुक्ता
 सम्प्रत्यतिव्याप्तिं समुच्चिनोति * किञ्चेति * शिष्टं स्पष्टम् ।
 प्रथमद्वितीययोः स्मृतेरप्यनुभूतित्वप्रसङ्ग इत्याह * आ-
 द्य इति * असत्यास्तादृशबुद्धेरजनकत्वं यद्यपि स्मृ-

तावस्ति तथापि सतीं तादृशीं बुद्धिं प्रत्यजनकत्वं नास्ति तेन द्वितीये न स्मृतावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * भूतभविष्यद्वर्तमानतादृशबुद्धिं सर्वा प्रति जनकत्वमेकैकस्मृतिव्यक्तेर्नास्ति तेन सर्वस्मृति-
ष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकैकतादृशबुद्ध्यजनकत्वं सति सर्वा तां प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्लक्षणं नैतत्स्मृतावस्ति सर्वाजनकत्वेप्येकैकजनकत्वादित्याशङ्क्याह * काश्चि-
दिति * सत्यां-यथार्थी, सतीं-विद्यमानामित्यर्थः । य-
थार्थतादृशबुद्धेरनुभूतौ सत्त्वासत्त्वयोर्दोषमवादिष्मे-
त्यर्थः । उभयीम्प्रत्यजनकत्वमिति तृतीयपक्षं दूषयति
* तृतीय * इति * कुत इत्यत आह * सत्या इति * स-
त्या-विद्यमानायाः सत्यतादृशबुद्धेः स्मृतित्वानुभूती
सम्बद्ध इति यथार्थाया भावेनाभावेन वा जनकत्वास-
म्भवादसत्यास्तु प्रतियोग्यनिरूपणादेवाजनकत्वास-
म्भवात्सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

स्मृतित्वाभावो यत्र साऽनुभूतिरिति लक्षणाभि-
धाने स्मृतित्वान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्तीति लक्ष-
णस्यातिव्यापकत्वमुक्तं तदयुक्तमेव सामान्यविशेष-

* यद्यपि स्मृतिस्त्वसंसर्गानुभूती न सम्बद्धे इत्येवंप्रतीयमाना-
भावप्रतियोगिनः सम्बन्धस्य निषेधोऽनुभूतौ नतु स्मृतावपीत्यनुभ-
वसिद्धमेतत् सच्च सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत्
किञ्च स्मृतिस्त्वं स्मृतौ, स्मृतिस्त्वसमवायः स्मृतौ, स्मृतिस्त्वसंसर्गः स्मृ-
तावित्यादिप्रतीतिविषयाक्रियमाणः स्मृतिस्त्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषि-
ध्यते, यद्वा स्मृतिस्मृतिस्त्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भव-
स्येव तथाऽपि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भाव इति
शाङ्करी ।

योः समवायसंसर्गवादिभिस्तस्य परिहर्तुमशक्यत्वे-
ऽपि तादात्म्यवादिभिः साऽतिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्य-
त इति भाट्टश्चोदयति ।

२३५ भाट्टशङ्कानिरासः ।

स्यादेतत्स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रस-
क्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभे-
दस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्राऽन्यो-
न्याभावानभ्युपगमात् । मैवम् । कथं ह्यवधार्यं स्मृतित्व-
स्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्येति । अनुभूत्या सह त-
द्विशिष्टप्रमाया अभावादिति चेन्न । किं सत्याः किमसत्या
इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । प्रागभावप्रतियोगिन्या इति
चेन्न । अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतस्तथात्वापा-
तात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्मा-
ऽनुभूतावपि तुल्यः न हि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूति-
रित्युक्तमावर्त्तते ।

* स्यादिति * अन्योन्याभावो नाम तादात्म्या-
भावस्तादात्म्यं च भेदे सत्यभेदः स्मृतिस्मृतित्वयो-
स्तस्मिन्विद्यमाने कथमन्योन्याभाव इत्यर्थः । आह च-

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।

१ तयोस्तैरन्योन्येति सो० पु० पा० ।

२ नेति का० मु० पु० पा० ।

नास्तिता पयसोदधिं प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाटिन्यवर्जिताः ॥

शशशृङ्गाद्यभावेन सोऽत्यन्ताभाव उच्यते इति ॥

स्मृतिः स्मृतित्वान्योन्याभाववती ततो

भिन्नत्वादनुभूतिवदित्याशङ्क्याऽत्यन्तभिन्नत्वमुपाधि-

रित्याह * ययोरिति * स्मृतित्वस्य स्मृ-

त्या सह तादात्म्यं नानुभूत्येति विशेषसिद्धौ लक्ष-

णातिव्याप्तिः परिहिजेत स एव तु नाद्यापि सिद्धो

नियामकाभावादिति परिहरति * नेति * स्मृतित्वस्य

स्मृत्या सह तादात्म्यं सामानाधिकरण्यसिद्धमनुभूत्या

तदभावो योग्याऽनुपलब्धिसिद्ध इति शङ्कते * अनुभू-

त्येति * स्मृतित्वविशिष्टप्रमाया असत्वादित्यर्थः ॥ स्मृति-

त्वानुभूत्योः सम्बन्धग्राहिका प्रमा सती नास्तीत्युच्यत,

उतासती, किं वा प्रागसती ति, विकल्प्य कल्पद्वयं प्रा-

गुक्तदोषानुपङ्गेन दूषयति * नेति * प्रागसत्याः प्र-

माया भावादिति तृतीयमाशङ्कते * प्रागिति * प्राग-

सतः कदाचिदुत्पत्तिनियमादनुभूतित्वस्मृतित्वसंसर्ग-

प्रमायाः प्रागसत्त्वे कदाचिद्भावानुमानादनुभूतेः स्मृ-

तित्वं पारमार्थिकं स्यादिति दूषयति * नेति * यदु-

क्तं स्मृतित्वान्योन्याभावः स्मृतौ नास्ति अनुभूतौ विद्यत

इति तत्राह * स्मृतीति * अभावस्याभावान्तराङ्गीका-

रे ऽनवस्थाप्रसङ्गादन्योन्याभावस्याभावोऽन्योन्याभा-

वस्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः स चानुभूतावपि तुल्य इति

अनुभूतेरपि स्मृतित्वं स्यादेवेत्यर्थः । यद्यपि स्मृतिस्मृ-

तित्वान्योन्याभावस्वभावत्वमनुभूतेर्नास्ति तथापि
स्मृतित्वानुभूत्योः स्वरूपभेदादन्योन्याभावो नास्तीत्या-
शङ्काह * न हीति * स्वरूपभेदस्य स्मृतावपि तुल्य-
त्वादन्योन्याभावस्तत्रापि न भवेदित्युक्तं भावर्तते-अ-
नुभूतेस्तथात्वापातादित्युक्तं स्मृतित्वं प्रसज्यत इत्यर्थः ।

स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावनुभू-
तित्वप्रसञ्जनमयुक्तमेवान्योन्याभावविलक्षणसंसर्गा-
भावस्य विवक्षितत्वात् । नच तयोर्भेदो नास्ति तस्या-
नुभवसिद्धत्वादिति द्वितीयमाशङ्कते ।

२३६ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिकैवलक्षण्यनिरासः ।

अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तन्न
भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावसंस-
र्गाभावयोर्भेद इति चेन्न । प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्याद-
भावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्य-
मनश्रुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात् ।

अथेति अभावयोर्भेदः किं प्रतियोग्युपाधिभेदा,
दुत जात्यादिनिमित्त इति विकल्प्य न तावदाद्यः प्रति-
योगिभेदाभावादित्याह * नेति * अभावत्वजातेस्त-
दपरप्रागभावत्वादिजातेश्चानङ्गीकारात् गुणसम्बन्ध-
स्य चानिष्टेर्गवाश्ववत्कृष्णगौरवच्च जात्यादिनिबन्ध-
नाऽपि भेदो न सिध्यतीत्याह * अभावति * भिदा
भेदः । कूटसाक्षिणी-मिथ्याबुद्धिरित्यर्थः ।

यद्यपि जात्यादिनिबन्धनो भेदो न सिध्यति तथा-
पि भिन्नलक्षणयोगित्वात्तयोर्भेद इत्याशङ्क्याऽऽह ।

३३७ लक्षणतोऽप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदनिरासः ।

न च स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभावो-

१ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामातिव्याप्तिवारणायऽऽह । समा-
नकालेति । अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणायोक्तं समानाधिकर-
ण्येति । आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणवि-
वक्षया । बदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना बदरेण कुण्डे सामानाधि-
करण्यमन उक्तमभावेति । प्रतियोगिपदस्य निरूपकपरत्वात् । स्वा-
भावविरहात्मतायान्वभावपदमतिरिच्यते । यत्किञ्चित्प्रतियोगिस-
मानकालसमानदेशत्वमित्यन्ताभावस्याऽपीत्यन उक्तं स्वेति । तद-
न्योन्याभाववानिति । नाद्भुत इत्यर्थः । यथा सम्भवमिति । अभावत्वं
हि भावभिन्नत्वं तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्यन्योन्याभावेनैवान्यो-
न्याभावनिरूपणादात्माश्रयः । अथाभावत्वं भावत्वात्यन्ताभावव-
त्त्वं तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वात् तस्य चान्योन्याभावा-
भाववत्त्वेन त्वयाऽभिधानादन्योन्याभावनिरूप्यः संसर्गाभावः तन्नि-
रूप्यश्च पुनरन्योन्याभाव इत्यन्योन्याश्रयः । अथाभावत्वं भावभि-
न्नत्वं तच्च भाववैधर्म्यं तच्च तदन्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं तदन्यत्वं
च तदन्योन्याभाववत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन चक्रकम् । अथाभा-
वत्त्वं भावविरोधित्वं विरोधिषत्वं च धर्मो धर्मिभिन्नः स च येन भे-
देन भिन्नः सोऽन्योन्याभावो वाच्यः स यदि स्ववृत्तिस्तदाऽऽत्माश्र-
योऽन्योन्यवृत्तिस्तदाऽन्योन्याश्रयोऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था, य-
द्वा अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽस्ति न वा आद्ये स यदि स्व-
रूपमेव तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः, अथापरस्तदा तस्याऽप्य-
न्योन्याभावो यदि पूर्वं एव तदाऽन्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयः । अ-
थ प्रथमान्योन्याभावादन्य एव द्वितीयान्योन्याभावस्तदा तस्या-
ऽपि यदि प्रथम एव तदा चक्रकं यदि प्रथमादन्यस्तदा पञ्चपष्ठा-

२ समानकाल इति सं० पु० नास्ति ।

ऽन्योन्याभावः, स्तदन्योन्याभाववौश्र तदभावः संगर्गाभावः,
यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभव—स्वभेदाऽननुगम—तत्त-
द्वगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

नचेति । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इ-
त्यन्योन्याभावस्य लक्षणं स्वप्रतियोगिना सह समान-
मधिकरणमाश्रयो यस्य स तथोक्तः, स्तम्भः कुम्भो न
भवतीत्यत्र हि तादात्म्यं प्रतियोगि तदुभयाधिकरणं
तदभावोऽप्युभयाधिकरण इति । अभाव इत्युक्ते संस-
र्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय प्रतियोगीति विशेषणम् ।
तथाऽप्यन्यप्रतियोगिसमानाधिकरणे संसर्गाभावेऽति-
व्याप्तिस्तन्नित्यर्थं स्वेति विशेषणम् । स्वप्रतियोगिसमा-
नाधिकरण इत्युक्ते गुणप्रतियोगिद्रव्यनिष्ठपृथक्कानि-
वारणायाभाव इति विशेषणम् । सम्प्रति संसर्गाभाव-

द्यभ्युपगमे यदि परावृत्तिस्तदा चक्रकं अपरावृत्तौ चाऽनवस्था त-
दुत्तगन्योन्याभावाननुभवश्च स्वप्रतियोगीत्यत्र स्वपदेन विशिष्य
तत्तदन्योन्याभावाऽभिधानेऽननुगमः तस्य तस्याऽन्योन्याभावस्या
ऽसर्वज्ञेताऽवगमो नाभ्युपगम्यते इत्यर्थः । यदा स्वशब्देनान्योन्या-
भावोऽभिधानं तदा तेनैव तद्विरूपेण आत्माश्रयः प्रतियोगिपदेन च
यद्यन्योन्याभावविरुद्धाभिविधीयते तदात्माश्रय इत्याद्युभेयम् । यद्यपि
प्रतीतिवैलक्षण्यं प्रत्येकव्यवैलक्षण्यावनाभूतं तदेव चात्रोद्देश्यं वि-
शिष्य वैलक्षण्यानभिधानेऽपि न किञ्चिद्वानष्टं न हीशुक्षीरगुडादिमा-
धुर्याणां विशिष्यानभिधानमात्रेण निवृत्तिः किञ्च प्रतीतिविशेष
एव लक्षणमुभयोः सम्भवति सम्भवति च तादात्म्यावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वं संसर्गवच्छिन्नत्वमुभयोः प्रत्येकं वैचित्र्ये प्रतीतिवैचित्र्या-
द्वयं तथाऽपि हस्तसमावरणमेतत् संविदेव हि भगवती वस्तुपगमे
नः शरणागमि यस्यऽपि मयाप्लावनीयत्वान् तथाच वक्ष्यते नात्याप-
स्या प्रमामात्रात्तेऽस्थाः स्वीक्रियोचिता इत्यादीति भावः । शा० ।

लक्षणमाह * तदिति * तस्य प्रतियोगिनोऽभाव इ-
त्युक्ते ऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय तदन्योन्या-
भाववानिति विशेषणं तेन प्रतियोगिना सहान्यो-
न्याभाववान् नचान्योन्याभावे अन्योन्याभावोऽस्त्यनव-
स्थानादित्यर्थः । प्रतियोग्यन्योन्याभाववानित्युक्तं धर्मि-
ण्यतिव्याप्तिस्तदर्थमभावग्रहणम् । नच घटसंसर्गाभाव-
स्यापि स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं, घटस्य स्वावय-
वनिष्ठत्वादभावस्य भूतलनिष्ठत्वादिति द्रष्टव्यम् । स्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इत्यत्र स्वशब्देन कि-
मभावमात्रमुच्यते, किंवा ऽन्योन्याभाव, उत वस्तुमात्र,
मन्योन्याभावपक्षे स एवान्योन्याभावोऽभावान्तरं वा
स एव चेत्स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयता अन्यश्चे-
त्तस्याप्येवंरूपत्वादन्योन्याश्रयता तत्राप्यन्योन्याभा-
वान्तरं चेदनवस्थेत्याह * आत्माश्रयादीति * स्वप्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वं च प्रतियोगिनि विद्यमाने, काला-
न्तरेवा, कालान्तरे चेदात्मनि ज्ञानभाषाभावयोः काल-
भेदेन समानाधिकरणत्वात्संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तदैव
चेदनुभवविरोधो नहि ययोस्तादात्म्यं तयोस्तदैव तद-
भाव इत्याह * अननुभव इति * स्वशब्देन स्वविशेषाः
कथ्यन्ते, स्वत्वमात्रं वा, आद्ये विशेषस्य विशेषान्तरेऽ-
भावादव्याप्तिरित्याह * स्वभेदाननुगमेति * यदि स्व-
त्वमात्रमुच्यतेऽनुगमसिद्ध्यर्थं तर्हि तस्यापि स्वशब्द-
वाच्यत्वाय स्वत्वान्तरमेष्टव्यं पुनश्च तत्रापि स्वत्वाङ्गी-
कारेऽनवस्थापरिहाराय तत्तदवगमा यत्कव्यास्ते नाङ्गी-
क्रियन्ते इत्याह * तत्तदिति * यद्यभावमात्रं वस्तुना-

अं वोच्यते तदाघटप्रतियोगिसमानाधिकरणसंसर्गा-
भावेऽतिव्याप्तिरिति यस्मिन्विकल्पे यो दोषः सम्भव-
ति स तत्र द्रष्टव्य इत्याह * यथासम्भवमिति * अन्यो-
न्याभावलक्षणखण्डनेन संसर्गाभावलक्षणमपि खण्डितं
भवति तद्व्यवच्छेदासिद्धेरिति द्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति संसर्गतेरेतराभावयोर्लक्षणान्तरद्वारा
भेदं चोदयाति ।

२३८ लक्षणान्तरद्वारा भेदनिरासः ।

ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः ता-
दात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न मि-
श्रता तयो र्यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध
एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् ।
द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं
संसर्गाभावाः स्युः । संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य
समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च तर्हि सं-
सर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति
घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः । संसर्गतादात्म्ययो-
श्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदः स्यात् ।
एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्या-

१ यद्यपि समवायनित्यत्वेऽपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य सम-
वायस्यानित्यत्वमेव विशिष्टस्याऽन्यत्वात् तथाच रूपसमवायो ध्वंसत
एव अतएव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो नास्तीति तथा-
ऽपि नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्नमेवेति भावः ।

त तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, संसर्गानव-
स्था, शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

* नन्वाति * निषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावे-
ऽतिप्रसक्तिस्तन्निरासाय संसर्गेति विशेषणम् । संसर्ग-
प्रतियोगीत्युक्ते पृथक्गुणेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय निषेध
इत्युक्तम् । इदानीमन्योन्याभावलक्षणमाह *तादात्म्ये-
ति* व्यावर्त्यमेवमत्राप्यूहनीयम् । इति कथिते सत्येव
तयोर्मिश्रता-सङ्कीर्णता नास्तीत्यर्थः । तादात्म्यप्रतियो-
गिनिषेधत्वमन्योन्याभावलक्षणं न भवति संसर्गतादा-
त्म्याभावस्य संसर्गप्रतियोगिकतयाऽव्यापकत्वं संसर्ग-
निषेधत्वं च संसर्गाभावलक्षणं तत्रैवातिव्याप्तमिति
लक्षणद्वारा न भेदमिद्धिरित्यत आह * यो हीति * अ-
व्याप्त्या संसर्गाभावलक्षणं दूषयति *मैवमिति* कार्य
द्रव्यानित्यगुणकर्मणां स्वोपादानकारणे ये प्रध्वंसाभा-
वाः संसर्गाभावरूपतयेष्टास्तेषामेवलक्षणमाचक्ष्णानां
संसर्गाभावता न भवेत्संसर्गप्रतियोगिकत्वाभावादित्य-
र्थः । नच प्रध्वंसाभावाः संसर्गाभावा न भवन्त्येवेति
वाच्यम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतां मृदवयवे
घटो नास्तीति प्रतीतेरवैलक्षण्यात् । ननु तेषां तादा-
त्म्याऽप्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्संसर्गप्रतियोगि-
ताऽनुमीयत इत्यत आह * संसर्गेति * किञ्च घटा-
दिरनादिरनन्तश्च प्रागभावप्रध्वंसाप्रतियोगिकत्वा-
त्कालादिवत्, नच हेत्वसिद्धिः प्रागसत्त्वप्रध्वंसयोः सं-
सर्गाभावतया संसर्गप्रतियोगिकत्वादित्याह * किञ्चे-

ति* संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेध, उत केनचि-
 द्विशिष्टयोरिति विकल्प्य प्रथममतिप्रसङ्गेन निराकरोति
 संसर्गेति यदि विशिष्टयो, स्तयोरपि स्वरूपेणैव नि-
 षेधप्रतियोगित्वमुत संसर्गतादात्म्ययोरिति विकल्प्य
 प्रथमकल्पं प्रागुक्तदोषेण दूषयति *एवमिति* संसर्गः
 संसर्गी च विशिष्टन्तस्य तथैव निषेधे द्वयमपि न स्यादि-
 त्यर्थः । यदि विशिष्टयोस्तादात्म्यसंसर्गयोस्तादात्म्या-
 न्तरं संसर्गान्तरं च निषेधप्रतियोगि तदा प्रथमयोरक्षति-
 निषेधाप्रतियोगित्वादित्याह *तस्येति* विशिष्टोपाधा-
 वेकीकृत्य तस्येत्येकवचनप्रयोगः *संसर्गमिति* तयोः
 सम्बन्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । तादात्म्यसंसर्गयो यौ तादा-
 त्म्यसंसर्गौ निषिध्येत तयोरपि स्वरूपेण निषेध्यत्वे उक्तो
 दोषः संसर्गान्तरेण चेत्तस्यापि तस्यापीति निर्मूला त-
 न्मालाऽऽपतेदित्याह *संसर्गेति* कासु चित्कक्षासु सं-
 सर्गविश्रान्त्याश्रयणान्नानवस्थेत्यत आह *शेषेति* य-
 स्य स्वरूपेण निषेध्यतयाऽत्यन्तामत्त्वं ततः पूर्वस्यापि
 स्वरूपेण निषेध्यतया तथात्वं स्यादेवमामूलं संसर्गा-
 ऽसत्त्वं स्यादित्यर्थः ।

यद्यत्प्रतियोगि तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यादित्य-
 स्थ परिहारं शङ्कते ।

२३९ सहानवस्थानरूपविरोधे स्वीकृतेऽप्यनिस्तारः ।

न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु स-
 हभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात् नतु तन्मात्रमेव
 न स्यादिति चेन्न । अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तथा

प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न । तथाप्रमाभावमूल-
कस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रति-
योग्यनुयोगिभावादप्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात् । तथा
न प्रमीयमाणत्वमव स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात् । निय-
मेनेति चेन्न । व्यक्तयोरविरोधापत्तेः ।

* न प्रतीति * निषेधप्रतियोगिनो वि-
रोधस्तथात्वं—निषेध्यस्वरूपत्वं निषेधस्वरूपत्वं न
भवतीत्यर्थः । तर्हि भावाभावयोः साक्षाद्विरो-
धस्तदनुषङ्गादन्यत्रोति न्यायविरोध इत्याशङ्काह
* किन्त्विति * सहभावः सहसत्त्वमेकदेशकालस्थि-
तत्वं तदभावो विरोध इत्यर्थः । तथापि विरोधापरिहा-
रादेकतरभावेऽन्यतराभावस्तदवस्थ इत्यत आह * तत
इति * तन्मात्रं—सहभावाभावमात्रं स्यात् । मात्रचो-
व्यावर्त्यमाह * न त्विति * तन्मात्रमेव—प्रतियोगिमात्र-
मेव नस्यादिति न किंत्वन्यत्र सता रूपेण प्रतियोगि-
त्वमन्यत्र चाऽसता रूपेणाभावज्ञानविषयत्वमिति, न प्र-
तियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्गो यदि हि प्रतियो-
गिनो निषेध्यत्वं स्वभावतः स्यात्तर्हि यद्यत्प्रतियोगि त-
त्तत्स्वरूपेणासत्त्वे प्रतियोगि तत्तत्स्वरूपेणैव स्यात् न त-
थाऽतोऽप्रयोजकं स्वरूपेण सत्त्वे प्रतियोगित्वमित्या-
शयः । अतिप्रसङ्गेनैतन्निराकरोति * नेति * सहावस्था-
नाभावः किमेकदेशं उभयोरप्यभावे, उतैकस्मिन् काले,
किम्वा एकस्मिन् देशे काले च द्वयो रसंसर्गः प्रथमद्विती-
यौ नाऽनवद्यौ देशकालभेदेन तदुपगमात् तृतीये प्रतियो-

गिनि प्रतियोगी न वर्तते स्ववृत्तिविरोधादनुयोगिनि
चानुयोगी न वर्तते ततश्च प्रतियोगिन्यनुयोगिनोऽनुयो-
गिनिच प्रतियोगिनोवृत्त्यापत्तिरेकदेशकालत्वाभावस-
म्भवादेकतराभावेऽन्यतरभावनियमाच्चातो घटाभावा-
रूढो घटो घटारूढश्च तदभाव इति विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः ।

किमयं परपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गरूपस्तर्कः, उत स्वपक्षानुमा-
नं, नागो व्याप्तिहीनतया प्रशिथिलमूलत्वान्न द्वितीयो
ऽनुपलब्धिविरुद्धकालात्प्रयापादिष्टत्वादिति शङ्कते ।

२४० स्वरूपायोग्यतैव विरोध इति निरासः ।

तथा न प्रमातुमनौपाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयग-
ता योग्यताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् ।
स्वरूपमेवेति चेन्न । मिथः सम्भेदाभ्युपगन्त्वाऽपि तयोः स्वरू-
पापगमात् । तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न । तस्यैव निर्वाच्य-
तापत्तेः ।

* तथेति * स्वाभावारूढतया घटप्रमाप्राप्तौ
तदभावे किं सहानवस्थानविरोधो मूल, मुत प्रतियोग्य-
नुयोगिभावः, नाय इत्याह * नेति * प्रमाभावादिदं-
विरुद्धमिति वदन्प्रष्टव्यः प्रमातदभावयोरयमेव विरोध
आहोस्विदन्योवाऽन्यश्चेत् किं क्षुण्णं मेयत्तदभावयोरा-
द्ये मानाभावे मानप्रवृत्तिः स्यात् पुरोदितरीत्या
ऽतश्च मानाभावेपि तदभावाच्चविरोधः । नापि प्र-
शिथिलमूलता भूतलादौ तदभावे तद्भावदर्शनादित्य-
र्थः । भावाभावयोः सहानवस्थानविरोधे तत्सिद्ध्यर्थमेव
स्वाभावारूढत्वं घटस्यैष्टव्यमित्युक्तम् । ननु सहानव-

स्थानं न तयोर्विरोधस्तावता न प्रतियोग्यनुयोगिभावः
स इति प्रसज्यते ताभ्यामन्यादृशस्य विरोधस्य सहा-
नवस्थानमानाभावरूपस्य सम्भवादिति शङ्कते * त-
था नेति * न तथा प्रमीयमाणत्वं— अप्रमीयमाण-
त्वमिति यावत् । सहाप्रतीयमानत्वं विरोधः, किंवा नि-
यमेनेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * वार्या रू-
पस्पर्शयोरसहावस्थानदर्शनादन्यत्रापि तयोः सहाव-
स्थानं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * नियमेनेति * रू-
पस्पर्शयोर्वायावसहभावेऽपि पृथिव्यादौ सह भावान्न त-
था प्रसङ्ग इत्यर्थः । नियमस्यानुगतरूपनिष्ठत्वाद्यत्त्यो व्या-
वृत्तत्वान्नियमेन तथात्वन्नास्तीति विरोधो न स्यादित्याह
* नेति * सहस्थितत्वेन प्रमाणाभावो न विरोधः किन्तु
सहाप्रमातुं योग्यतैव स इति शङ्कते * तथेति * स्वरूपव्य-
तिरिक्ता स्वरूपं वा, यदि प्रथमस्तत्राह * सेति * सहरू-
पातिरिक्तयोग्यतानङ्गीकारादित्यर्थः । अस्तु तर्हि स्वरू-
पमेव सेति द्वितीयमाशङ्कते * स्वेति * स्वरूपमात्रं स्वरू-
पविशेषो वेति, विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * भा-
षाभावयोः परस्परासूढत्वमङ्गीकुर्वता सदसद्वादिना
च स्वरूपाभ्युपगमान्न तद्विरोधोऽतिव्यापकत्वादित्य-
र्थः । यद्वा परस्परसम्भेदेऽपि स्वरूपमात्रविरोधस्य नि-
र्वाहाद्धटस्य स्वाभावारूढत्वं स्यादिति सहावस्थानाभा-
वविशिष्टं सहाप्रमातुं योग्यतानियतं वा स्वरूपमिति
द्वितीयमाशङ्कते * तथेति * सहानवस्थानस्य सहाप्रमातुं
योग्यत्वस्य च पराकृतत्वात्तद्विशिष्टं स्वरूपं न निर्वक्तुं
शक्यमिति परिहरति * नेति *

सहानवस्थानं सहाप्रतीयमानत्वं तद्योग्यत्वं वा विरोध इति पक्षत्रयम्प्रत्येकन्दूषयित्वाऽधुना साधारणं दूषणं दर्शयति ।

२४१ पक्षत्रयसाधारणदूषणोद्धावनम् ।

कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेनंविधविरोधे विशेषः स्यात्, सत्याश्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति ।

*कश्चेति*गोत्वङ्गव्येव नियतमश्वत्वश्चाश्वे नियतमिति तथाविरोधत्रयवतोरन्योन्यभावाभावत्वाभावादनयोरपि तथात्वं न भवेदिति भावः।एवमुक्तविरोधस्यातिव्याप्तिमभिधायधुनाऽव्याप्तिमाह *सत्यामिति* न भवति रथसंयोगभावाभावयोः प्रतीयमानयोर्विरोधपरिहाराय दिग्विभागावच्छिन्नतया व्यवस्थापनं तार्किकाः कल्पयाञ्चकुः सा न कार्येत्यर्थः । कुतो न कार्येत्यत आह*प्रमेति*प्रमादर्शनात्सहाऽप्रतीयमानत्वं, सहावस्थानाभावो वा, सहाप्रमातुं योग्यता वा, नास्तीति विरोधप्राप्तेरभावान्नव्यवस्था कार्या सति विरोधे तत्परिहाराय तस्याः कर्तव्यत्वादित्यर्थः ।

प्रागभावप्रध्वंसेतरेनराभावानां संसर्गतादात्म्यमात्रानियोगितया घटाद्यप्रतियोगिकत्वादनाद्यनन्तत्वं विश्वात्मत्वञ्च घटादेः स्यादिति यदुक्तं तदयुक्तं संसर्गादिविशेषणतया घटांदरपि निषेधप्रतियोगित्वादिति शङ्कते ।

२४२ पूर्वोक्तापत्तिशङ्कातन्निरासौ ।

अथ घटादिविशेषितयोः स्वेयोर्निषेधौ तौ, सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसङ्कस्य स्याता-
मिति ब्रूय, तदपि न, तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषण-
स्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः
स्यादेवेति पुनः स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । अन्योन्याप्रति-
योगिकः संसर्गप्रतिषेधस्तथा विवक्षितः एवमन्योन्य-
निषेधोऽपि संसर्गप्रतियोगित्वेन निर्वाच्य इति चेन्न । एवं
ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योभावश्चापरा कोटिः स्या-
त् । किञ्चैवं सति संसर्गभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति
स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथा च सं-
सर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गभावमर्थमाधिकमाकाङ्क्ष-
ता त्वयाऽन्वर्थः संसर्गभावशब्दोऽपि हारितः स्यात् । (य
तोऽन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गभाव इत्युक्तम्)
किंचाऽनयाऽपि वाचाऽन्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽ-
न्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते, न ह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो
भवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति
भवति यथा नीलमृत्पलमित्याद तत्र तदभावदेव न तथेत्य-

(१) विशेषितयोः समवेतादात्म्ययो रिति सो-उ-१०

(२) संसर्गभावो यो न भवति संसर्गप्रतियोगिकः स संस-
र्गाभाव इति सो-उ-१० ।

(३) एतदन्तर्गतोऽन्यः सो-उ-१० अस्ति ।

तिप्रसङ्गः । अन्यश्चान्योन्याभावेऽप्येव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयो
यद्वति तथा कथ्येत अभावमात्रे त्वति प्रसङ्गात् व्यक्तिवि-
शेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेऽप्यु संसर्गाभावत्वापत्तेः ।

* अथेति * निषेध्यविशेषणत्वमात्रेण कथं निषे-
धप्रतियोगित्वमित्यत आह * सेति * नागृहीतविशे-
षणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणं घटादिकम-
गोचरीकृत्य तद्विशिष्टनिषेधगोचरत्वं तद्वुद्धेरनुपपन्न-
मित्यर्थः । एवन्तर्हि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय
स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गः सुदृढीकृतः स्यादिति परिहर-
ति * तदिति * निषेध्यविशेषणत्वानुपपत्त्या घटादे-
र्निषेधविषयत्वं यदि तर्हि विशिष्टस्य निषेधः सर्वत्र शु-
क्लः पटोऽपि भवतीत्यादौ कथितन्यायेन विशेषणशौ-
ल्क्यादेरपि भवतीति कृत्वा स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिर्न
भवतीति स्मृतित्वसंसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि तत्संसर्गनि-
षेधो भवतीति तमादाय यः स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गो द-
र्शितः स तदवस्थ एवेत्यर्थः । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभा-
वमादाय स्मृतावनुभूतिप्रसङ्गनमनुपपन्नन्तद्विलक्ष-
णस्यैवाभावस्यानुभूतिलक्षणत्वेन विवक्षितत्वादिति
शङ्कते * अन्योन्येति * नच पुनरुक्तिः पूर्ववानुभवस्य श-
ङ्कामूलत्वात् इह तु लक्षणान्तरभेदस्य तन्मूलत्वादिति
द्रष्टव्यम् । प्रतिषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
रासाय संसर्गेति विशेषणम् । संसर्गान्योन्याभावव्युदा-
सार्थमन्योन्याप्रतियोगिक इति विशेषणम् * तथा
विवक्षित इति * संसर्गाभावत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ।

संसर्गान्योन्याभावलक्षणद्वयमप्यव्याप्त्या दूषयति *
 नेति * तादात्म्यमिह नास्तीति निषेधस्य तादात्म्य-
 संसर्गाभावत्वात्तस्य च प्रतिषेध्यविशेषणतया ता-
 दात्म्यप्रतियोगिकत्वमस्तीति संसर्गाभावादपरा को-
 टिः स्यात्तथा संसर्गो घटो न भवतीति
 संसर्गान्योन्याभावस्य निषेधे तादात्म्यविशेषणतया
 संसर्गप्रतियोगिकत्वमस्तीत्यन्योन्याभावात्सोऽप्यपरा
 कोटिः स्यात् एवं लक्षणद्वयमप्यव्यापकमित्यर्थः। ननु सा-
 क्षात्संसर्गप्रतियोगिकः संसर्गाभाव एवमन्योन्याभा-
 वोपि निर्वक्तव्य इति चेन्न । तादात्म्यं नाम स्वरूपं अतश्च
 संसर्गतादात्म्यनिषेधः साक्षात्संसर्गनिषेध एवमितर-
 प्राप्स्यूहमेवं संसर्गेतरेतराभावलक्षणयोरव्याप्तिमभिधा-
 याधुना व्यर्थविशेषणत्वं दूषणान्तरं समुच्चिनोति * किं-
 चेति * स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्ती-
 त्यतिव्याप्तावभिहितायां तन्निराचिकीर्षया यः संसर्गा-
 भावोऽन्योन्याभावो न भवति स संसर्गाभावतया वि-
 षक्षित इत्युक्तं स्यात् एवंच सति योऽन्योन्याभावो न
 भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युच्यमाने नास्त्यति-
 व्याप्तिरतः संसर्गेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । एवं तर्हि
 संसर्गपदं विहाय संसर्गाभावलक्षणमाचक्ष्मह इत्यत
 आह * इतीति * लोकेपि संसर्गाभाव इत्युक्ते संसर्गान्यो-
 न्याभावप्रतीतिः स्यात्तद्व्युदासार्थमन्योन्याभावो न
 भवतीति विशेषणं वक्तव्यमेवं च सति संसर्गेतिपदस्य
 प्रयोगः क्वापि न भवेत् । नच तदप्यस्त्विति वाच्यम् । संस-
 र्गाभावशब्दस्य तत्र यौगिकार्थस्य परित्यागप्रसङ्गादि-

ति भावः । पूर्वमन्योन्याभावो न भवति योऽभावः स सं-
 सर्गाभाव इति लक्षणे संसर्गेतिविशेषणं व्यर्थमित्युक्तं
 इदानीमन्योन्याभावे ऽतिव्यापकं च संसर्गाभावलक्ष-
 णमित्याह *किंचेति* अनया वाच्येन्योन्याप्रतियो-
 गिकृद्भेदोति विशेषणगिरेत्यर्थः । कथमन्योन्याभावनियेधो-
 ऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यत इत्याकाङ्क्षायामेतत्स्फुटयति
 नहीति अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावत्वस्य प्रमातु-
 मशक्यत्वात्तन्निषेधत्वं तस्यार्थात्सिध्यति भावाभाव-
 योरेकतरासम्भवेऽन्यतरप्रसक्तेरित्यर्थः । अन्योन्याभा-
 वोऽन्योन्याभावो भवतीति प्रमातुमशक्यत्वं कुत इत्य-
 त आह *सामानेति* भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामे-
 कस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं तदिह प्रथमान्यो-
 न्याभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताद्भिन्नस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य
 द्वितीयतच्छब्दे ऽसम्भवासेन तस्य सामानाधिकरण्यं
 न घटत इत्यर्थः । प्रकृष्टप्रकाशः सवितेत्यादावेकस्मिन्ने-
 वार्थे प्रकृष्टादिपदानां सामानाधिकरण्यं दृष्टं तद्वदिहा-
 पि किं न स्यादित्यत आह *यथेति* तत्राऽपि लक्ष्यैक्येऽपि
 व्यावर्त्यभेदोऽस्त्येवेत्यदृष्टान्त इत्यर्थः । फलितमाह *तत-
 इति* ततो रूपभेदाभावात् तदभावादन्योन्याभावश-
 ब्दद्वयस्य सामानाधिकरण्याभावादेव न तथाऽन्योन्या-
 भावो न भवतीति संसर्गाभावलक्षणं तत्रातिप्रसक्तमि-
 त्यर्थः । ननु तर्हि प्रथमान्योन्याभावशब्देन रूपान्तरवि-
 शिष्टमुद्दिश्य द्वितीयतच्छब्देन केवलमन्योन्याभावत्वं
 विधीयतामतः समञ्जसं सामानाधिकरण्यमित्यत आह
 अत्य इति अन्योन्याभावत्वादन्य इत्यर्थः । प्रथमाव-

धारणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं द्वितीयमयोगव्यवच्छेदार्थम् ।
तथा कथ्येतान्योन्याभावत्वं विधीयेतेत्यर्थः । तथा हि-
तद्रूपं किमन्योन्याभावत्वमेव किंवान्यत्, न तावदाद्यः
स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् अन्यथाऽन्यो-
न्याभावत्वविशिष्टे तस्मिन्विधीयमाने तस्मिन्नेव तदि-
त्यंशतः स्ववृत्त्यापात इति तात्पर्यार्थः । यदि द्वितीयस्त-
दा तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्ति, किंवा तद्विशेषवृत्ति,
नाद्यः संसर्गाभावस्यापि तादात्म्याभावत्वप्रसङ्गादि-
त्याह * अभावेति * यदि व्यक्तिविशेषवृत्ति तदा तद्वि-
शिष्टस्य तथात्वे विधीयमाने परिशिष्टान्योन्याभावव्य-
क्तीनां संसर्गाभावत्वं प्रसज्येतेत्याह * व्यक्तीति *

संसर्गाभावो न भवति योऽभाव इत्यन्योन्याभा-
लक्षणेऽपि संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येत्याह ।

३४३ दूषणस्य सार्वत्रिकत्वम् ।

एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यम् ।

तथा हि—

नानत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे ।

समानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥

रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।

ताद्रूप्येण तथाऽपि स्यात् सैव सव्यभिचरिता ॥

* एतच्चेति * उक्तानुक्तस्थलेषु सर्वत्रोक्तन्यायानुसन्धाना-
नार्थमुक्तन्यायं सङ्क्षिप्य श्लोकेन दर्शयति सङ्क्षेपविस्तरा-
भ्यामुच्यमानस्य मन्दबुद्धारोहचमत्वात् * त-

याहीति *अतत्-अन्योन्याभावत्वानाक्रान्तं संसर्गा-
 भावत्वाक्रान्तं च, तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं न मन्य-
 से तावदिति निश्चयार्थः तथा तदपि अन्योन्याभावत्वा-
 क्रान्तं, तदिति तदाक्रान्तं न मन्यसे तत्र हेतुमाह *सामाने-
 ति* यद्वा भिन्नार्थनिष्ठयोः सामानाधिकरण्यमुक्तैका-
 र्थनिष्ठयोरिति विकल्पातिप्रसङ्गसामानाधिकरण्यल-
 क्षणाभ्यां क्रमेण पराकरोतीति श्लोकार्थः । अतदस्तत्त्वं
 तदोऽपि तत्त्वं न मंस्यामहे किं तर्हि तदेव वस्तु देशाद्यव-
 छिन्नरूपान्तरेण निर्दिश्य तद्भवतीत्यभिधीयते ततो नि-
 मित्तभेदादर्थैक्याच्च सामानाधिकरण्यमित्यत आह *रू-
 पेति* तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं रूपान्तरेण-धर्मान्तरे
 ण विशिष्टं प्रथमान्योन्याभावशब्देन निर्दिश्या-ऽनूय
 द्वितीयतच्छब्देन तदन्योन्याभावरूपमभिधीयते चेदिति
 शङ्कानुवादः । किं तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्ति, किं वा तद्वि-
 शिष्टवृत्ति किं वा वस्तुमात्रवृत्ति प्रथमे संसर्गाभावस्य
 तादात्म्याभावप्रसङ्गो द्वितीयंन्योऽन्याभावविशेषस्य
 संसर्गाभावत्वप्रसङ्गः अन्तिमे घटादावन्योन्याभाव-
 त्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह *ताद्रूप्येणेति*

अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभा-
 व इति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायाधुनाऽव्याप्तिम-
 भिधत्ते ।

२४४ अद्याप्युद्भावनम् ।

अपिच अन्याोन्याभावस्य संसर्गाभावाऽप्येवं व्यच्छिन्नः
 स्यात् तस्याऽप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् । अथान्योन्याभाव-

स्य संसर्गाभावो नामाधिको नोपेयत एव यमादाय तथा स्या-
दिति चेन्न । एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽपि ना-
धिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यव-
च्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्, व्यव-
च्छेदस्य निषेधार्थत्वात् । अथ माभूदधिकोऽसौ, स्वरूपमेव
तु तथेष्ट इति तदादायैव व्यवहार एष निर्दोष इति
चेत् । तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत् ।

अपि चेति एवंलक्षणाङ्गीकारे वस्तुन्येकस्मिन्नन्यो-
न्याभावो नास्तीत्येवं संसर्गाभावोऽपि त्वदुक्तलक्षणवि-
शेषणेन व्यवच्छिन्नः स्यादन्योन्यविशिष्टस्याभावस्य प्र-
तियोगित्वेनान्योन्यप्रतियोगिकत्वादित्यर्थः । अभावस्या-
भावान्तरानङ्गीकारान्नायं प्रसङ्ग इति शङ्कते *अथेति*
अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावसदसत्त्वचिन्तायाः कः प्र-
सङ्ग इत्याह *यमिति* यथाऽन्योन्याभावस्य संसर्गाभा-
वः स्वातिरिक्तो नास्ति तथाऽन्योन्याभावोऽपि तदति-
रिक्तस्य न स्यादभावत्वाविशेषादेवं चान्योन्याप्रतियो-
गिक इति विशेषणेनान्योन्याभावाद्यवच्छेदोऽपि संस-
र्गाभावस्य न स्यादिति परिहरति *नेति* अन्योन्या-
भावव्यवच्छेदयोरन्यत्वात्कथमन्योन्याभावाभावेऽव्य-
वच्छेद इत्याह *व्यवच्छेदेति* अन्योन्याभावव्य-
वच्छेदयोरेकत्वादन्यत्वेऽपि तयोरविनाभावादकतरा-
भावेऽन्यतराभाव इति भावः । यद्वस्तु तत्स्वव्यवहारे स्वा-
वान्तरजातीयं नापेक्षत इति नियमादन्योन्याभावः स्वव्य-

वहारे ऽन्योन्याभावान्तरं नापेक्षत इति शङ्कते * अथे-
 ति * तर्हि घटादेरपि स्वातिरिक्तेतरंतराभावाभावेऽपि
 तद्व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह * स्वरूपमिति * घटादेः
 प्रदीपापेक्षव्यवहारत्वेऽपि न प्रदीपस्य तथात्वमेवमभा-
 वातिरिक्तस्य तदपेक्षव्यवहारत्वेऽपि न तस्य तथात्वमि-
 ति भावः । फलितमाह * इतीति * एष व्यवहार इतरे-
 तराभावेतरः संसर्गाभाव इति व्यवहार इत्यर्थः । अन्यो-
 न्याभावस्य यथा स्वरूपेणैवान्योन्याभावव्यवहारहेतु-
 त्वमेवं संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वमिति तस्मिन्नेव सं-
 सर्गाभावव्यवहारहेतुस्वरूपेऽव्याप्तितादवस्थामिति प-
 रिहरति * तर्हीति *

अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभा-
 वतया विवक्षित इति पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याप्तिमभिधाये-
 दानीमतिव्याप्तिमाह ।

२४१ अतिव्याप्त्युद्भावनम् ।

अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः
 संसर्गाभाव इति वदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे
 निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात्
 द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया ऽन्योन्यस्यैव स्थैर्य-
 पत्तेः, तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्र-
 विष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां
 सिद्ध्यन्त्यामन्योन्याभावात्मताऽपि स्यादिति व्यर्थो विशेष-

णप्रयासो हासायेति सविशेषणेऽप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति
महत् कौतुकम् ।

* अपि चेति * अन्योन्याप्रतियोगिकाभावत्व-
निषेधमात्रेण कथमन्योन्यत्वं संसर्गाभावस्येत्यत आह
* द्वयोरिति * सुन्दोपसुन्दतया परस्परविराधितयाऽ-
न्योन्यत्वमेव स्थिरीकृतं स्यात् । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादि-
दैत्यराजौ नर्मदातीरे तपश्चेरतुस्तदुपघातार्थं जगत्स्र-
ष्टा काचिद्वराङ्गना प्रस्थापिता तां दृष्ट्वा कामसन्तप्तौ ममे-
यं ममेयमिति परस्परञ्जव्रतुस्तद्वदित्यर्थः । द्वौ नजौ प्रकृत-
मर्थं गमयत इति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्यताऽस्तु
प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तथा च सतीति * अन्यो-
न्यविशेषप्रतियोगिकाभावत्वं निषिध्यते, किं वाऽन्यो-
न्यमात्रप्रतियोगिकाभावत्वं, आद्ये यस्यान्योन्यस्य प्र-
तियोगिकत्वमिष्टन्ततोऽन्योन्यान्तरप्रतियोगिकाभाव-
त्वस्यानिषेधादतिव्याप्तिर्लक्षणस्य, द्वितीये जगन्मात्र-
मन्योन्यत्वंनोक्तं स्यात् अतश्च जगदात्मतायां सिध्य-
न्त्यामन्योन्याभावस्याऽपि जगन्मध्यप्रवेशात्तदात्म-
ताऽपि सिध्येदित्यर्थः । अन्योन्याप्रतियोगिक इति वि-
शेषणं न हातुं शक्यमन्योन्यापत्तेः नचो पादातुम-
व्यावर्तकत्वादिति कष्टां वत दशामाविष्टं इत्युपहसति
* इति व्यर्थेति *

अन्योन्याभावो न भवति योऽभावः स संस-
र्गाभाव इति लक्षणे भावाभावयो रन्यतरनिषे-
धस्यान्यतरविधिपर्यवसायितयाऽन्योन्यत्वं संसर्गा-

भावस्य स्यादित्यर्थान्तरपत्तिरित्युक्तमयुक्तं स्व-
पक्षसाधनानुमानत्वे ऽपसिद्धान्तात्परपक्षेऽनिष्टप्रस-
ङ्गरूपतर्कत्व आपाद्यापादकयो व्याप्त्यभावात्प्रशि-
थिलमूलत्वादिति चोदयति ।

२४६ अर्थान्तरापत्तिनिराकरणाशङ्का ।

ननु घटाभावो न भवति स्तम्भ इत्युक्ते किं स्त-
म्भो घटात्मा विहितो भवति, तत् कस्य हेतोः तदा हि
तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्, यदा
तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादि-
त्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति ।

* नन्विति * स्तम्भस्य घटाभावत्वे निषिद्धेऽपि
न घटात्मत्वं यथा, तथाऽन्योन्याभावत्वे निषिध्यमाने
संसर्गाभावस्यान्योन्यत्वं न स्यादित्यर्थः । घटो घटाभा-
वो न भवतीति घटस्य स्वाभावत्वनिषेधे घटात्मत्वमि-
व स्तम्भस्याऽपि घटाभावात्मत्वनिषेधे घटत्वमेव त-
त्राऽपि मन्तुमुचितमिति पृच्छति * तदिति * घटस्य
तदभावत्वनिषेधेन घटात्मत्वबोधने मानान्तरावि-
रोधादुपपन्नन्तत्र तथात्वं, इह पुनर्घटाभावत्वनिषेधेन
तदात्मत्वविधौ प्रत्यक्षादिविरोधान्न घटात्मत्वं स्तम्भ-
स्येति परिहरति पूर्ववादी * तदा हीति * प्रत्यक्षा-
दिविरोध एव कस्मादित्याशङ्क्य घटतदभावव्यतिरेकेण
स्तम्भादिकोट्यन्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याह * य-
देति * सा च भेदप्रतीतिरबाधितानुभवत्वेन प्रमै-

वेत्यर्थः । * कथं तथा स्यादिति * स्तम्भो घटात्मा विहितः कथं स्यात् न कथं चिदित्यर्थः ।

असम्भवत्प्रकारान्तरयोः परस्परविरुद्धयो रन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वे व्याप्तेरसम्पन्नत्वान्न संसर्गाभावस्यान्योन्यत्वापादनतर्कस्य प्रशिथिलमूलत्वमिति परिहरति ।

२४७ तर्कस्य न प्रशिथिलमूलत्वमिति समाधानम् ।

मैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यतदभावाभ्यां नान्या कोटिः सम्भवति निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात् तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्, न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात्, यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चादध्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यान्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभाव इति ।

* मैवमिति * घटादिविशेषितान्योन्यप्रतियोगिकाभावव्यतिरिक्तोऽभावः संसर्गाभाव इत्युक्ते पटाद्यन्योन्याभावप्रसङ्गवारणायान्योन्यमात्रप्रतियोगिकाभावनिषेधो वाच्यः एवं च निर्विशेषणान्योन्यस्मिन् जगत्प्रवेशाज्जगत्तदभावव्यतिरेकेण कोट्यन्तरभूतानात्मपदार्थो न सम्भवतीति हेतुमाह * नि-

विशेषणेति * अन्योन्याभावान्योन्याभ्यामन्या कोटिर्न
 सम्भवतीत्युपपाद्य सम्प्रति संसर्गाभावस्यान्योन्या-
 भावत्वनिषेधेऽन्योन्यत्वमेव परिशिष्यत इत्याह * त-
 दिति * तज्जगदात्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य तत्तदा-
 त्मा तस्यापि निषिध्यमानत्वेऽन्योन्याभावपदेना-
 न्योन्याभावे बोध्यमाने पुनरन्योन्याभावो न भवती-
 त्यत्र तस्यान्योन्यनिषेधस्यापि निषेध आत्मा स्वरूपं य-
 स्यान्योन्यस्य तत्तन्निषेधात्मकं तस्मिंस्तन्निषेधात्मके
 तदात्मन्यन्योन्यस्वरूपे जगत्प्रवेशाज्जगदात्मत्वं संसर्गा-
 भावस्य स्यादित्यर्थः । यद्वा तदात्मनोऽप्यन्योन्यात्मनो
 जगतो निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तस्यान्योन्या-
 त्मकजगतो निषेधरूपान्योन्याभावनिषेधात्मके तदा-
 त्मनि संसर्गाभावस्वरूपे जगत्प्रवेशात्संसर्गाभावस्य
 जगदात्मत्वमित्यर्थः । अन्योन्यस्य न जगत्स्वरूपत्वम-
 पितु तद्धर्मत्वं तेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वे निषि-
 द्यमानेऽपि जगद्धर्मतैव स्यान्न जगदात्मतेत्याशङ्काह
 * न हीति * घटः पृथिव्यात्मक इत्यत्र घटस्वरूपाद-
 न्यन्न तादात्म्यमवबोध्यत आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचक-
 त्वादेवं जगत्तादात्म्यमपि जगत्स्वरूपमिति तन्निषेध-
 निषेधात्मनः संसर्गाभावस्य जगद्रूपत्वमित्यर्थः । नेह
 भूतले घट इति घटस्य भूतलाधिकरणत्वनिषेधवदन-
 यो घटपटयोस्तादात्म्यं नास्तीति घटाद्यधिकरणतया
 ऽभेदापरपर्यायस्तादात्म्यधर्मा निषिध्यन्ते ततस्तन्नि-
 षेधनिषेधात्मनः संसर्गनिषेधस्य तादात्म्यस्वरूपत्वे
 सिद्ध्यत्यपि न विश्वात्मतेति शङ्कते * यदि त्विति *

तादात्म्यं यदि स्वरूपमेव स्यात्तदा घटपटयो स्तादात्म्य-
मिति पट्टीनिर्देशो न स्यादिति तु शब्दार्थः । संसर्ग-
प्रतियोगिकनिषेधत्वसंसर्गाभावलक्षणवत्तया संस-
र्गाभावत्वमेव स्यान्नान्योन्याभावत्वमिति दूषयति-
* तदेति * अन्योन्याप्रतियोगिकनिषेधत्वादित्यर्थः । अ-
न्योन्यान्योन्याभावाभ्यामन्या कोटिर्न सम्भवतीति
यदुक्तं तदुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति *

घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्युक्ते स्तम्भस्य न
घटात्मत्वं कोट्यन्तरभावादित्युक्तमङ्गीकृत्यान्योन्या-
भावनिषेधे वैलक्षण्यमभाषि, सम्प्रति नेह घट इति
घटनिषेधे तदभावत्वमिह घटो नास्तीति तन्निषेधनि-
षेधे घटभावश्चाऽभ्युपगच्छता स्तम्भस्य कुम्भाभावत्व-
निषेधे कुम्भात्मत्वमभ्युपेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

२४८ वाद्युक्तदूषणस्य तत्पक्ष एव प्रसङ्गः ।

अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधी-
यते, घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृ-
तीयस्य विद्यमानत्वात् भवन्वा घटाभावः स्तम्भो न भ-
वतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च
घटः स्तम्भात्मत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्ग स्त्वयि नि-
पतेत् । संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्यः
स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते ।

अपि चेति घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते
घटाभावे निषिध्यमाने घटो विधीयत इत्यपि न स्या-

त्कोट्यन्तरभावादेवेति विपक्षेऽनिष्टप्रसङ्ग इति द्रष्टव्य-
म् । भूतले घटतदभावयो रन्यतरनिषेधे ऽन्यतरस्याध्य-
क्षसिद्धत्वात् घटादिनिषेधे घटाभावादि किं न सि-
द्ध्योदित्यत आह * भवन्वेति * घटादिनिषेधः घटाभा-
वादिर्भवन्वा घटाभावःस्तंभो न भवतीत्यत्रापि घटा-
भावनिषेधे घट एव भवेदिति योजना । हेतुमाह * घटा-
भावेति * विमतो घटो भवितुमर्हति घटाभावनिषे-
धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदितिप्रयोगः स्तम्भस्य घटाभावत्व-
निषेधेन घटत्वविधि भूतले घटाभावनिषेधे घटविधिरि-
ति व्यवस्थादर्शनात्तद्धेतुविशेष उन्नीयत इत्याशङ्क्याऽऽह
* विशेषे इति * तद्विशेषान्तरमन्यगतं न व्यवस्थापकम-
सत्त्वादेव भावरूपं चेति भावाधिकरणत्वेन भावत्वम-
भावयो भवेदिति न्यायानलविप्लावितत्वादभावत्वा-
तिरिक्तं विशेषान्तरं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । फलितमा-
ह * घट इति * अन्योन्याभावनिषेधेऽन्योन्यात्मविधौ स्त-
म्भस्य घटाभावत्वनिषेधे घटात्मत्वं स्यादिति न स्वयाऽऽपा-
दितः प्रसङ्गस्तवैवान्तर्याय स्यादित्यर्थः । भूतले घटाभावो
नास्तीति घटाभावस्य संसर्गो निषिध्यते तेन तत्र घ-
टविधिः स्यात्स्तम्भः कुम्भाभावो न भवतीति स्तम्भ-
स्य कुम्भाभावतादात्म्यनिषेधोऽतो न तत्र कुम्भात्मत्व-
विधिरित्याशङ्क्याह * संसर्गेति * स प्रसङ्गः परिहर-
णीय इति यावत् । भवतु को दोष इत्यत आह * स
इति * अयमेव हि तयो र्भेदपरीक्षाकालस्तेन कथम-
सिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्यर्थः ।

संसर्गान्योन्याभावौ विधर्मणौ विलक्षणप्रतीति-

गोचरत्वाद्दृष्टपटवादि यनुमानात्पूर्वनिरस्तविशेषाद्विशेषान्तरमनयोराश्रयणीयमित्याशङ्काऽऽह ।

२४९ प्रतीतिबलाद्धैधर्म्यशङ्का निरासः ।

अतएव प्रतीतिबलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरांघ्रे हि प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेरविशेषेणैकनिषेधेऽन्यविधिध्रौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविधये स्यात् ।

* अत इति * भेदासिद्धेरेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वासिद्धेरित्यर्थः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति” रिति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वनिषेधेऽन्योन्यत्वमेव स्यादिति निगमयति * प्रतिषेधेति * प्रतिषेधोऽभावः प्रतिषेध्यं प्रतियोगि तयोर्विरोधे प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादविशेषेणान्योन्याभावनिषेधे एकतरनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यं ध्रुवभावो नियतत्वं भवदन्योन्यविधये स्यादित्यर्थः ।

नायमयं नेहायमिति संसर्गान्योन्याभावप्रतीतिव्यवहारौ विलक्षणौ प्रत्यक्षौ तयो र्गतिस्त्वयापि वक्तव्या तत्राऽप्युदीरितदोषपरम्परापत्तिरित्याशङ्काह ।

२५० सिद्धान्तं दोषाद्धारः ।

मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते । मम त्वत्वं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तामहिलक्षणम्भवदपि जगत्तथा सत्तोपगमंऽपि बाध्यमानत्वादनिर्वचनीर्यामिति ।

ममेति देहात्मव्यवहारवदाबोधमविचारितरम-
णीययाः प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तिरिति न स्वव्याघा-
तकत्वाशङ्केति तात्पर्यम् । प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था क-
थमिति चोच्यते-प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगः स एव
बाणस्तद्वारणाय वज्रोपममभेद्यं वारवाणं कवचस्तद्व-
दाचरतीति वारवाणायमानाऽनिर्वचनीयतैव विजयत
इति योजना । किमिदमनिर्वचनीयत्वं न तावन्निर्वचना-
नर्हत्वं मूलीभावप्रसङ्गात्, नाऽपि सद्वैलक्षण्यं असतो-
ऽपि तथात्वापातात्, नचासद्वैलक्षण्यं सतोऽनिर्वचनी-
यत्वापातात्, नापि सदसद्वैलक्षण्यं सदसतोः प्रत्येकम-
निर्वचनीयत्वापातात्, नच सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्वि-
लक्षणत्वं तस्य तथाभूतस्य काव्यदर्शनात्प्रमाणाभावा-
च्चेत्याशङ्क्याह *मम हीति* ख्यातिविशेषविषयत्वे स-
ति बाध्यत्वानुपपत्तिस्तथात्वसाधिका तथाहि खपुष्प-
समत्वेऽपरोक्षत्वानुपपत्तिरात्मसमत्वे बाधानुपपत्तिः
न चान्यत्र दृष्टमेवान्यत्राऽऽश्रयणीयं दर्शनाऽनवस्था-
पातादिति । उक्तं च—

“सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सहभ्रमा” इति ।

प्रपञ्चानिर्वचनवादिना तन्मध्यपतितसंसर्गेतरे-
तराभावयोर्वैलक्षण्यं प्रतीताकारमूरीकृत्य तत्त्वांश-
खण्डने नाऽनुभवनिरोधोऽपीत्याह ।

२५१ आनिर्वचनीयमनेऽनुभवाविरोधाभावः ।

अतएव प्रतीयमानत्वाद्द्वैचित्र्यमनयोर्धुष्यमाणमतिदू-

रनिरस्तम् । उक्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रती-
यमानस्यैव बाध्यताया एव कथनात् ।

तस्मात्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ ।

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३१ ॥

* अत इति * अनयोरभावयोः प्रतीयमानत्वा-
द्वैचित्र्यं घुष्यमाणं दूरनिरस्तमुक्तमित्यन्वयः । तत्र हे-
तुमाह * प्रतियोगीति * आदिपदेन लक्षणादिवैचि-
त्र्यसङ्ग्रहः * प्रतीयमानस्यैवेति * उपाधिविशेषे प्रति-
पत्तिमात्रं निषेधे प्रयोजकं न प्रमितिरीत्युक्तम् । बाध्य-
ताया एवेति प्रातीतिकरूपाङ्गीकारेण विरोधपरि-
हार ईरितः । यस्मात्संसर्गतरतराभावयोरसङ्कीर्ण-
लक्षणासिद्धिः तस्मादित्युपसंहरति * तस्मादिति *
संसर्गतरतराभाववैलक्षण्यं प्रतियोगिवैलक्षण्यादुत
संसर्गाभावान्योन्याभावरूपवैलक्षण्यादिति विक-
ल्प्यक्रमेण दूषयति । अन्योन्याभावश्च संसर्गाभावश्चा-
न्योन्याभावसंसर्गाभावौ तयोर्भेदस्तस्य व्यवस्थि-
तिः सिद्धिस्तस्यां सत्यां तद्व्यवस्थां स्यात्तयोः संस-
र्गान्योन्यरूपप्रतियोगिनोर्भेदः स्यात् अन्योन्याभाव-
रूपत्वाद्भेदस्य अतश्चान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेद-
सिद्धावन्योन्याभावरूपभेदः प्रतियोगिनोः सिध्यत्
सिद्धे च प्रतियोगिभेदे संसर्गान्योन्याभावभेदसिद्धि-

१ उक्तमिति सो० पु० पा० ।

२ एवं कथनादिति सो० पु० पा० ।

रिति परस्पराश्रयः, आत्माश्रयत्वं तु प्रतियोगिभेद-
न्यान्योन्याभावरूपत्वात्स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरिति द-
र्शितम् । द्वितीयविकल्पपरिहारतयाऽयमेव श्लोको
योज्यः तथाहि अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदव्य-
वस्थितौ सिद्धायामन्योन्याभावो यो न भवति निषे-
धः संसर्गाभाव इति भेदव्यवस्था सिध्यतीत्यात्माश्रय-
त्वं कः प्रतिविदधात्वित्यर्थः । यथासम्भवमात्माश्रया-
दीतिपुरेरितदोषविशेषपरतयाऽप्ययं ग्रन्थो योजनीयः ।
इदानीं प्रकारान्तरेणोक्तदोषपरिहारं शङ्कते ।

२५२ एवकारार्थानिरुक्तिः ।

अभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमिति
चेन्न । एवकारेण किमधिकमभिधीयते । भावो निषि-
ध्यत इति चेन्न । तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्, भावनिषे-
धोऽभाव इत्यनर्थान्तरमिदम् । भावसामानाधिकरण्यनि-
षेध एवकारार्थ इति चेन्न । उक्तं नैव गतार्थत्वात् । अ-
न्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि सम्भवात् न हि भा-
वसामानाधिकरण्यं स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र
मन्यमानेन तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्परप्रतिक्षेप-
रूपत्वात् न हि रूपरसयोरेकत्राभावेन तत्सामानाधि-
करण्याभावः स्यात् ।

* अभाव इति * स्मृतित्त्वाभावो यस्मिन् ज्ञाने

१ ननु स्मृतित्वस्याभाव इति पु ० पा ० ।

साऽनुभूतिरित्युक्ते स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय स्मृ-
तावतिव्याप्तिरुच्यते स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणं
ज्ञानमनुभूतिरिति तु लक्षणं स्मृतावतिव्याप्तिस्त-
स्यास्मृतित्वसमवायित्वेन तदत्यन्ताभावानधिकरण-
त्वादिति शङ्कार्थः । अत्यर्थवाचकैवकारार्थानिरूपणान्मै-
वमिति परिहरति * नेति * । भावनिषेधोऽभिधीयते
स्वाभावस्य स्वभावेन सहासामानाधिकरण्यमुतार्था-
न्तरमिति विकल्पाभिप्रायः । भावनिषेध एवकारार्थ
इति प्रथमकल्पमवलम्ब्यते * भाव इति * भावनिषे-
धवाचकैवकारः किमभावशब्दानतिरिक्तार्थः किम्वाऽ-
तिरिक्तार्थः, आद्ये सहप्रयोगानुपपत्तिरेवकारार्थस्या-
भावपदेनोक्तत्वाद्धस्तशब्देनैव विवक्षितार्थलाभे कर-
शब्दाप्रयोगवदिति मन्वानः परिहरति * नेति * ए-
वकाराप्रयोगे स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं स्मृतावप्य-
स्तीति पूर्वोक्तप्रसङ्गः सुस्थ इति भावः । अस्तु तर्ह्यन-
योः शब्दयोरतिरिक्तार्थत्वमित्यत आह * अभावे-
ति * अनर्थान्तरमर्थान्तरं न भवति भूतले घटो नेति
घटनिषेधस्य तत्र घटाभाव इतिशब्दस्य च लोके पर्या-
यत्वावगमादेकार्थत्वानुभवाच्च नातिरिक्तार्थत्वं तेनै-
वकारो व्यर्थ इत्यर्थः । स्मृतित्वस्याभाव एवेत्यस्याय-
मर्थः स्मृतित्वेनासमानाश्रयस्तदभावो यत्र ज्ञाने साऽ-
नुभूतिरिति । नच स्मृतावतिव्याप्तिः स्मृतित्वान्योन्या-
भावस्य स्मृतित्वेन समानाधिकृतत्वात्तत्रेति द्वितीयं
कल्पं शङ्कते * भावेति * स्मृतित्वाभावस्य स्मृतित्व-
भावेन सामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थ इत्यर्थः ।

सामानाधिकरण्यं नामैकधर्मिनिष्ठत्वं भावाभावयोस्ते-
न स्मृतित्वाभावो यत्रेत्युक्त्यैव स्मृतित्वस्यानुभूतिधर्मि-
निष्ठत्वस्यार्थान्निषेधात्तदसामानाधिकरण्यमभावपदेनै-
व लब्धमित्येवकारो व्यर्थ इत्युक्तन्यायेन परिहृतमेतच्चो-
द्यमित्याह *नेति* नन्वभावपदं स्मृतित्वाभावं मुखतो
वक्ति सामानाधिकरण्याभावं त्वर्थतो द्योतयति, नच अ-
र्थद्योतितस्य मुखतो वाचकं पदान्तरं तेन न पुनरुक्तं
अन्यथाऽद्वितीयपदेनार्थसिद्धस्य जगन्मिथ्यात्वस्य
मुखतो वाचकं वाचारम्भणमित्यादि पुनरुक्तत-
या व्यर्थं स्यादित्याशङ्काह * अन्योन्येति * स्मृतौ
स्मृतित्वान्योन्याभावस्य तस्य च भावसामानाधि-
करण्यनिषेधस्य भावादित्यर्थः । भावसामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावो न स्मृतिनिष्ठः स्मृतित्वसामाना-
धिकरण्याभावत्वात् संसर्गाभाववदित्याशङ्काह *
न हीति * अन्योन्याभावाभावे स्मृतेः सामानाधिक-
रण्यैक्यं स्यात्तेन स्मृतिः स्मृतित्वसामानाधिकरण्यान्योन्या-
भाववती ततो भिन्नत्वादनुभूतिवदित्यर्थः । स्मृतौ स्मृ-
तित्वतदन्योन्याभावयोः सामानाधिकरण्ये सति कथं
सामानाधिकरण्याभावस्तयोर्विरुद्धयोरेकधर्मिनिष्ठत्वा-
योगादित्याशङ्काह * स्मृतौ चेति * स्मृतौ स्मृतित्वं
तदभावं च मन्यमानेन त्वया तस्य सामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावस्य सामानाधिकरण्यस्य चैकत्र स्मृ-
तावेष्टव्यत्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र भूतले घ-
टं तदन्योन्याभावं च मन्यमानेन त्वया स्मृतौ च
सामानाधिकरण्ये सत्यपि तदन्योन्याभावस्यैष्टव्य-

त्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र स्मृतौ स्मृतित्व-
भावं तदभावं च मन्यमानेन सामानाधिकरण्याभा-
वस्य चैष्टव्यत्वात् तथा हि सामानाधिकरण्याभावो
नाम यत्र स्मृतित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्ति यत्र
स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति ततश्च यत्र स्मृ-
तित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्तीति स्मृतित्वमस्ती-
त्युक्तं स्यात् अभावनिषेधस्य भावविधानत्वात् तथा
यत्र स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति स्मृतित्वा-
भावोऽस्तीति कथितं स्याद्भावनिषेधस्याभावविधिप-
र्यवसायित्वादित्यर्थः । भावाभावयोरेकतरनिषेधेऽन्य-
तरविध्यावश्यकत्वे हेतुमाह *तयोरिति* तयोर्भावा-
भावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादन्योन्यानिषेधरूपत्वा-
दितियावत् । यद्वा स्मृतौ स्मृतित्वभावमभावश्चाभ्यु-
पगच्छता भावाभावसामानाधिकरण्यतदभावौ कि-
मित्येष्टव्यावित्याशङ्काह *तयोरिति* तयोः सामा-
नाधिकरण्यतदभावयोः परस्परप्रतिस्पर्धिरूपत्वात्स्मृ-
तित्वं तदभाववत्ताप्येष्टव्यावित्यर्थः । सामानाधिकर-
ण्यतदभावयोः सामानाधिकरण्ये तदभावे वा सह-
भावानुपलम्भात् स्मृतावपि न सहभावसम्भव इ-
त्याशङ्काह *न हीति* रूपरसयोरेकत्र रूपे रसे वा
सहभावानुपलम्भमात्रेण घटादिद्रव्ये सामानाधि-
करण्यतदभावयोरसहभावेऽपि स्मृतौ सहभावः
स्यादित्यर्थः । अथवाऽनुभूतौ स्मृतित्वतदभावयोः सा-
मानाधिकरण्यदर्शनात्स्मृतावपि तयोरसामानाधिक-
रण्यं न स्यादित्याशङ्काह *न हीति* यद्वा स्मृति-

व्यतिरिक्तं स्मृतित्वे स्मृतित्वतदभावयोः सामाना-
धिकरण्यादर्शनादनुभूतावपि न तत्सामानाधिकरण्य-
मित्याशङ्क्य वायौ रूपरसयोः सामानाधिकरण्याभा-
वेऽपि पृथिव्यां तदभाववदन्यत्र भावाभावसामा-
नाधिकरण्याभावेऽप्यनुभूतौ भवेदतश्च लक्षणासिद्धि-
रित्याह * न हीति *

भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्तावेकत्राऽ-
भ्युपगच्छता सामानाधिकरण्याभावोऽभ्युपगन्तव्य
इत्युक्तमयुक्तमन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिनि-
ष्ठतया रूपरसवदपरस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति शङ्कते ।

२५३ अस्परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वशङ्कानिर्वासः ।

समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव
न सिद्धेति चेत्तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं
न रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणम् । रूपरसयोः परस्पर-
प्रातिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभा-
व आस्ताम्, अत्र तु नैवमिति चेन्न । तथात्त्वस्याऽसामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्र-
योजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः
भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।

समेति यद्वा न परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वे भावा-
भावत्वं प्रयोजकं किं तु संसर्गाभावतत्प्रतियोगित्वं
इत्यभ्यावस्यान्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिस-
मावेशासिद्धमनः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति प्रा-

गुको हेतुरसिद्ध इति शङ्कते *समेति* विमतौ न भा-
वाभावशब्दवाच्यां परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वाद्वृत्तपरस-
वदतो भावाभावशब्दवाच्यत्वमिच्छताऽन्योन्याभाव-
तत्प्रतियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यमिति परि-
हरति * तर्हीति * तथाविधयोरन्योन्याभाधतत्प्र-
तियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मनोर्भावाभावपदस-
ङ्केतनं रूपरसयोस्तथाविधयोस्तन्नास्तीत्यत्र ते रुचिः-
स्वपक्षराग एव प्रमाणं नान्यदस्तीत्यर्थः ।

भावाभावपदवाच्यत्वात्स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोर-
न्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यं चेत्तर्हि तयोरसामानाधि-
करण्यं न स्यादन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वलक्षणासामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकाभावादिति शङ्कते * रूपरसयोरि-
ति * तदभावे-रूपरसयोरेकत्र वायवादावभावे त-
योः सामानाधिकरण्याभावो भवतु परस्परप्रतिक्षे-
पानात्मकत्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य सत्त्वादित्य-
र्थः । व्यापकाभावाद्याप्यासामानाधिकरण्याभावः
प्रकृते निश्चीयत इत्याह * अत्रेति * अत्र-स्मृतौ स्मृति-
त्वतदन्योन्याभावयोरसामानाधिकरण्यं न सम्भव-
ति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेनासामानाधिकरण्यप्रयो-
जकस्याभावादिति नानुभूतित्वसम्भव इति प्रसङ्ग-
स्थात् स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोरनुभूतावसामा-
नाधिकरण्यमास्तामन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्स्मृतौ
तु स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः परस्परप्रतिक्षेपाना-
त्मकत्वं नास्ति तेन परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वेन
सामानाधिकरण्यमत्र भविष्यतीति भावः । अकृत-

कत्वस्य नित्यत्वप्रयोजकत्ववत्परस्परप्रतिक्षेपानात्मक-
 त्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे परस्परप्रतिक्षे-
 पात्मकत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकं स्यादिति त-
 द्विरहिणां रूपादीनां घटादावैकाधिकरण्यं न स्या-
 दिति परिहरति * नेति * तथात्वस्य-परस्परप्रति-
 क्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । तद्व्यतिरेकस्तदभावः-परस्पर-
 प्रतिक्षेपात्मकत्वमित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्व-
 लक्षणसामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य रूपादावव्याप्ति-
 मभिधायेदानीमतिव्याप्तिमाह * भावाभावयोरिति *

न भावनिषेध एवकारार्थो, नाप्यसामानाधि-
 करण्यमपि तु सामानाधिकरण्यासहकृतं तदभाव
 इति शङ्कते ।

२५४ सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थत्वाभावः ।

असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति त्रिवक्षितमिति चेन्न । ए-
 वकारार्थदौस्थ्यतादवस्थ्यात् । एतेन विलक्षण एवाय-
 मभावो भावसहासनानुपवेशी य एवकारसमभिव्याहारे-
 णोच्यत इति निरस्तम् । तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्या-
 श्रयनिषेधतासाम्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं त-
 च तुल्यमभावान्तरं । सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये-
 नेति चेन्न । प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् ।
 अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तौ च
 स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदाऽऽस्तां विस्तरः ।

* असामानाधिकरण्यमिति * उदीरितरीत्या
 स्मृतौ सामानाधिकरण्याभावे सामानाधिकरण्यम-
 प्यस्ति अनुभूतौ पुनरसामानाधिकरण्यमेवेति ना*-
 व्याप्त्यसम्भवावित्यर्थः । अत्राप्येवकारेण कि-
 मुच्यते सामानाधिकरण्यनिषेधश्चेत्तस्यासामानाधि-
 करण्यपदेनैव लब्धत्वादेवकारो व्यर्थः अन्यश्चार्थो
 निरूपायितुमशक्य इति परिहरति * नेति *
 उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति * एतेनेति * विलक्षण एवा-
 न्योन्याभावव्यतिरिक्त एवायमभावो भावसहासनानु-
 पवेशी-भावसामानाधिकरण्यविरोधी य एवकारसम-
 भिव्याहारेण समास्नायते-कथ्यत इतीदमपि मतं नि-
 रस्तमित्यर्थः । तथा हि-तस्याभावस्यान्योन्याभा-
 वाद्वैलक्षण्यं धर्मिवैलक्षण्या, दुत प्रतियोगिवैलक्षण्या,
 दाहो स्वित्स्वरूपवैलक्षण्या, दुत सामानाधिकरण्याभा-
 वा, दुत तत्प्रत्यया, दिति विकल्प्य विकल्पत्रयं पराक-
 रोति * तस्यापीति * प्रतियोगी चाश्रयो धर्मी च नि-
 षेधश्च प्रतियोग्याश्रयधर्मिनिषेधाः तदभावस्तत्ता त-
 स्या अभावस्यान्योन्याभावेन समत्वेऽपि तस्य ततो
 वैलक्षण्यं सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयमिति चतुर्थः
 कल्पः परिशिष्यत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि को दोष इत्य-
 त आह * तच्चेति * अन्योन्याभावेऽपि परस्परप्रति-
 क्षेपात्मकतया सामानाधिकरण्याभावो दर्शित इत्य-
 भावान्तरस्यान्योन्याभावेन सह तुल्यं तदित्यर्थः ।
 सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययादभावान्तरस्यान्योन्या-

भावाद्वैलक्षण्यमुन्नेयमिति चरमपक्षमुत्थापयति * स-
मेति * सामानाधिकरण्याभावस्य कर्मतया प्र-
त्ययव्यावर्तकस्यान्योन्याभावेऽपि भावात्तत्प्रत्ययस्य
तत्रापि प्रसङ्गेन न तेनापि वैलक्षण्यं सम्भवतीति परि-
हरति * नेति * अन्योन्याभावव्यतिरिक्तस्मृतित्वा-
भावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्ष्यतेऽतो नाति-
व्याप्त्यादयो दोषा इत्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * य-
त्किञ्चिदन्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्त्वं, किंवा स-
र्वान्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्त्वं, आद्ये अन्यो-
न्याभावविशेषवत्यां स्मृतावतिव्याप्तिः अन्त्ये ल-
क्षणासिद्धिः असर्वज्ञस्य सकलस्मृतित्वान्योन्याभाव-
ज्ञानासम्भवेन तद्व्यतिरेकासिद्धेरिति स्मृतिव्यतिरेकप-
क्षोक्तदोष इत्यर्थः । उपसंहरति * तदिति *

स्मृतित्वव्यतिरेको हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा,
स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं, तज्ज्ञानं वेति,
त्रिधा विकल्प्य प्रथमकल्पमपाकृत्य द्वितीयतृतीया-
वपि प्राभाकराभीष्टौ पराकरोति ।

२५५ द्वितीय तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धीर्वे-
ति पक्षः, अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्ता-
दृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् ।

* नापीति * हेत्वाकाङ्क्षायामाह * अन्योन्येति *
दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रमभाव इति प्राभाकरै-

रङ्गीकृत्य संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वं धर्मिस्वरूपस्य यथेष्ट्यते तथा तादात्म्यप्रतियोगिकाभावव्यवहारहेतुत्वमपि धर्मिस्वरूपस्यैष्टव्यमभावत्वाविशेषादतश्चान्योन्याभावमादाय स्मृतेरनुभूतित्वप्रसङ्गतादवस्थमित्यर्थः ।

यद्यपि संसर्गेतरेतराभावयोर्धर्मिस्वरूपानतिरेकान्न स्वाभाविकवैचित्र्यं तथाऽपि प्रतियोगिनोः संसर्गित्वतदात्मत्वयोर्वैचित्र्यात्तद्धारकं वैचित्र्यमनयोरपि तेन संसर्गाभावविवक्षायां नान्योन्याभावमादाय स्मृतावतिव्याप्तिरिति प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते ।

२५६ प्रकारान्तरेण संसर्गाभावनिर्वचननिरासः ।

अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते तथा हि—स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता, किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव, स च इह न विवक्षितः पूर्वकएव तु संसर्गाभावो विवक्षित इति । नैतद्विचारसहम् । संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा ? सहयोगे वा ? कारकभेदे वा करणादौ ? । नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । ततीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वात् । तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् ।

अथेति अनाश्रयत्वे सति व्यावर्तकः प्रतियोगी हेतुस्मृतित्वेनाभावयोर्निरूपणात् प्रतियोगिवैचित्र्यमेव कुत इत्यत आह *तथाहीति* स्मृतित्वस्य यत्र निषेधस्तत्रतदभावस्य संसर्गाभावत्वमित्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय संसर्गितयेत्याह । अन्योन्याभावमविज्ञाय संसर्गाभावस्य ततो व्यावृत्तिरेव दुर्घटेत्यतस्तल्लक्षणमाह *यत्रेति* यत्र-यस्मिन् धर्मिणि स्मृतित्वस्य तादात्म्यतया धर्मिस्वरूपत्वेन निषेध इत्यनुषङ्गः । अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावत्वनिषेधेन सुन्दोपसुन्दतया संसृष्टमेव किं विधित्सितमित्यत आह *किं त्विति* संसर्गेतरेतराभावयोः प्रतियोगिद्वारकवैचित्र्यमस्तु प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह *स इति* कस्तर्हि अभावोऽनुभूतितया विवक्षित इति तत्राह *पूर्वेति* कप्रत्ययोऽन्यार्थः । स्मृतित्वस्य संसर्गितया निषेधपूर्वकः संसर्गाभाव एव नान्योन्याभावः स इह-लक्षणवाक्येऽभिधित्सितोऽनुभूतिः स्मृतित्वसंसर्गवती ज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवादित्याशङ्क्य गृहीतग्रहणत्वमुपाधिरिति तु शब्दार्थः । गृहीतग्रहणत्वं धारावाहिकविज्ञानेऽतिव्यापकमिति परिहरति *नेति* विचारासहत्वं विकल्पपुरःसरमप्युपपादयति *संसर्गेति* लक्षण इति इत्थं भावलक्षणे । छात्रेणोपाध्यायं पश्यतीति वत् । सहयोग इति सहोपलम्भनियमे नीलताद्वयोरितिवत् *कारणभेदे करणादाविति* कारणविशेषयोः कर्तृकरणयोरिति यावत् । देवदत्तेन पद्मानगरं गतमिति वचृतीयाया लक्षणार्थत्वं

दूषयति * नेति * संसर्गितया लक्षणेन लक्षितं स्मृतित्वं स्मृतिर्न भवतीति योऽन्योन्याभावस्तमादाय स्मृतावतिव्याप्तितावदवस्थादित्यर्थः । सहयोगार्थं तृतीयेति द्वितीयं दूषयति * नापीति * संसर्गित्वसहितं स्मृतित्वं स्मृते व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगच्छताऽन्योन्याभावस्य स्मृतौ प्रत्याख्यातुमशक्यतया सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । स्मृति-
त्वस्य यत्र ज्ञाने संसर्गितया निषेधः साऽनुभूतिरिति लक्षणे तृतीयाया लक्षणार्थत्वे सहयोगार्थत्वे च स्मृ-
तावतिव्याप्तिमभिधाय करणाद्यर्थत्वे लक्षणस्यासम्भ-
वमाह * तृतीय इति * संसर्गितयेति तृतीयायाः करणार्थत्वे कर्त्रर्थत्वे वा निषेधस्य तत्कार्यत्वं व-
क्तव्यं तत्र स्मृतित्वप्रागभावः, प्रध्वंसो, अत्यन्ता-
भावो वा, निषेधशब्दार्थ इति वक्तव्यं न ताव-
त्प्रागभावात्यन्ताभावयोः संसर्गितया जन्यत्वं त-
योरनादित्वादित्याह * अत्यन्तेति * ध्वंसस्य कार्य-
त्वात्स्मृतित्वप्रतियोगिकः संसर्गितया यत्र ज्ञाने
जन्यते साऽनुभूतिरिति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह *
तस्येति * स्थितस्य प्रध्वंसादनुभूतौ कदा चित्स्मृ-
तित्वसंसर्गप्रसङ्गादत्यन्ताभावः प्रकृतोदाहरणं अतश्च
लक्षणासम्भव इत्यर्थः । उदाह्रियते इत्युदाहरणं लक्ष-
णमनुभूतिरिति यावत् ।

शिष्यं पुत्रेण पश्यतीतिवत्संसर्गितयेति तृ-
तीयेत्यम्भुतलक्षणा तेन स्मृतित्वस्य संसर्गितया प्रका-
रेण यत्र निषेधः साऽनुभूतिरिति प्रकारान्तरेण लक्ष-
णमाशङ्कते ।

२५७ तृतीयाया इत्यम्भावाधेयकत्वेऽपि दोषः ।

प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न । प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न । अविदितलक्षणस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । को घट इत्यादिपृष्ठे घट एव घट इत्यद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । प्रकार एवेति पक्षो नोपपन्नः । सदाषत्वादिति वक्ता को दोष इत्यनुयुक्तो दोष एव दोष इत्यभिधायैव च निर्वृत्तो भवेदिति ।

* प्रकारेति * संसर्गितयेति प्रातिपदिकोपरि येयं तृतीया तस्याः प्रातिपदिकार्थानतिरिक्तार्थत्वे पौनरुक्त्यमतिरिक्तार्थत्वेऽयं स इति निदर्शनीयः स्यादिति परिहरति * नेति * द्विविधं त्रिविधमित्यादिलोकव्यवहारे प्रकारपदार्थः प्रसिद्ध एव तेन प्रकारपदस्य प्रकार एवेति निर्वचनं स्यादिति शङ्कते * प्रकार इति * सन्दिग्धः पदार्थो लक्षणतः सिध्यतीत्यभ्युपगमात्सन्दिग्धप्रकारपदार्थमविदितप्रकारपदार्थं च प्रति तत्तल्लक्षणमभिधानीयं अन्यथा सजातीयविजातीयपदार्थव्यावृत्ततया नासौ दर्शयितुं शक्य इति परिहरति

१ यद्यपि प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं सदापत्त्वादित्युक्ते को दोष इति पृच्छतां दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं नह्यत्राऽपि लक्षणप्रश्ना येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात् यद्यत्र विशिष्यदोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा सदापत्त्वादिति हेतुरेव नोपपादितः स्यात् तथाऽपि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ।

* नेति * अविदितं लक्ष्यं येन सोऽविदितलक्ष्यस्तस्येति यावत् । लक्ष्यपदेनैव लक्ष्यज्ञानसिद्धौ लक्षणाभिधानं व्यर्थमित्याशङ्काह * अन्यथेति * सर्वत्र लक्षणाभिधानमापादयितुमुन्नीतरीतिमन्यत्र प्रसारयति * क- इति * को घट इति प्रश्नस्य घट एवोत्तरं अन्यथाऽऽ- भ्रान्पृष्ठः कोविदारानाचष्टे इतिवत् प्रश्नाननुगुण्यप्र- सङ्गादित्याशङ्काह * प्रकार उति * निर्वृत्ती भवेदिति पाठान्तरम् । निर्वृत्तीभवेत् चरितार्थः स्यादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणरहितमनुभूतिरिति तृतीयकल्पे स्मृ- तित्वव्यतिरिक्तज्ञानपक्षात्कं दूषणमतिदिशति ।

२५८ तृतीयकल्पे दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च ।

स्मृतित्ववत् स्मृतैर्लक्षणान्तरं राहितत्वमनुभूतित्व- मिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । गृहीतस्य हि ज्ञानं स्मृति- रिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः । सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे स- मानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाया * भागस्य स्मृतित्वापत्तेः । एवमस्त्विति चेन्न । तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागाभिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्येतंति^१ । संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न, सा- मग्रीतः सर्वमम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात् । असाधारण- तद्वेतुकधीत्वमिति चेन्न । आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः

१ पुनर्दाप आवर्तते इत्याधिकं का० मु० पु० ।

* स्तत्ताभागस्येति सो० पु० पा० ।

आत्ममनोयोगस्यासाधारण्यात् । कार्यैक्यानवधारणे
 च कारणत्वानवधारणात् । तदैक्यं च तदेव लक्षणं स्या-
 त् । येन ज्ञाननार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते तदनुभवो, येन
 तु ज्ञानमवै तथा तत्स्मरणमिति चेन्न । ज्ञातो ज्ञास्यते
 चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः ।

* स्मृतित्वेति * स्मृतित्वसमवायः स्मृतिलक्षण-
 मेकं तावत्, तदपेक्षया लक्षणान्तरं गृहीतग्रहण-
 मित्यादि, तद्रहितज्ञानमनुभूतिरिति लक्षणे रहित-
 शब्देनाभावमात्रविवक्षाया मन्योन्याभावमादाय, सं-
 सर्गाभावविवक्षायां तदन्योन्याभावमादाय स्मृतावु-
 क्तातिव्याप्तेः परिहर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणान्तरमभ्युपगम्य तद्रहितत्वं नानुभूतिल-
 क्षणं यत्किञ्चित्स्मृतिलक्षणरहितत्वस्य स्मृत्यन्तरे भावा-
 त्संकलस्मृतिलक्षणरहितत्वस्यास्मादृशो दुरवगम्यतया
 लक्षणसिद्धिरित्युक्तं इदानीं स्मृतिलक्षणानिरूपणाच्च
 तद्रहितत्वं नानुभूतित्वमित्याह * गृहीतेति * ज्ञानं स्मृ-
 तिरित्युक्ते प्रमाणज्ञानेऽतिप्रसक्तिस्तन्निवारणायाऽऽह
 * गृहीतेति * तावत्युक्ते स्मर्यमाणेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
 वृत्त्यर्थमुक्तं ज्ञानमिति । तत् दूषयति * नेति * धा-
 रावाहितयुद्धीनां गृहीतग्रहणरूपत्वात्स्मृतित्वप्रस-
 क्तिरिति स्मृतिलक्षणस्य तत्राऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । गृही-
 तग्रहणत्वं यद्यापि न स्मृतिलक्षणं तथाऽपि सापेक्ष-
 ज्ञानत्वं स्मृतित्वमिति लक्षणान्तरमनुवदति * से-

ति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्तं प्रमाणज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
वृत्त्यर्थं सापेक्षेति विशेषणम् । तथोक्तं कारणसापेक्षव-
टादावातिव्याप्तिपरिहागर्थं ज्ञानेति विशेषणम् । कुम्भा-
ऽयमिति ज्ञानं चक्षुःसन्निकर्षापेक्षं भवतीति तत्राति-
व्याप्तिं परिहरति * सापेक्षतेति * ज्ञानापेक्ष-
तेत्युक्ते शब्दज्ञानापेक्षं शाब्दज्ञानं स्मृतिः स्यात् त-
दर्थमुक्तं समानविषयेति । तावत्पुक्ते प्रमाणान्त-
रसापेक्षपौरुषेयवाक्यजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिरिति तद-
र्थमुक्तं विषयनियम इति । अन्यविषयनियमे तथात्वं
नास्तीत्यत आह * स्वेति * अत्रैकश्चकारः समुच्चया-
र्थो द्वितीयस्तु स्मृतेः पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया
पूर्वानुभूतविषयत्वं पौरुषेयवाक्यजन्यस्य स्वप्रमात्वे
ज्ञानान्तरापेक्षा न विषयनियमे तस्य शब्द-
सामर्थ्यनिबन्धनत्वादित्यव्याप्तिरिति व्याप्तिर्वा नास्ती-
त्येतदर्थः । सापेक्षज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणे स्वविषय-
नियमे समानविषयज्ञानापेक्षता च सापेक्षतेति स-
म्बन्धः । सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाने स इत्यंशस्य पू-
र्वानुभूतविषयत्वं पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया भ-
वतीति तस्य स्मृतित्वप्रसङ्ग इति लक्षणमतिव्याप्या
दूषयति * नेति * प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवज्ञान-
द्वयात्मकत्वान्न तत्रातिप्रसक्तिरिति शङ्कते * एवमिति *
प्रत्यभिज्ञानभागयोरन्योन्याघातविषयत्वं, व्यवस्थित-
विषयत्वं, वा आद्ये स इत्यंशस्यानुभवत्वमयमित्यंशस्य
च स्मृतित्वं द्वितीये तत्तदन्तावाच्छिन्नाभेदस्ताभ्यां न सि-
द्ध्यदन्योन्यानाघातविषयत्वान्न च साधकान्तरमस्तीति

परिहरति * नेति *

शालिकनाथोक्तं स्मृतिलक्षणमाह * संस्कारे-
ति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणेऽतिव्याप्तिनिरा-
साय संस्कारजमिति । तावत्युक्ते प्रत्यभिज्ञायां प्रस-
क्तिवारणाय मात्रग्रहणम् । तावति च भ्रमसंस्कार-
जनितभयकम्पादिनिरासाय ज्ञानमित्युक्तम् । दूषयति
* इत्यपि नेति * संस्कारमात्रजमिति मात्रग्रहणेन सं-
स्कारातिरिक्तकारणमात्रनिषेध, उतासाधारणकारण-
निषेध, इति विकल्प्याद्ये ऽसम्भवो लक्षणस्येत्याह
* सामग्रीति इति *

“न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भव”
इति न्यायादित्यर्थः । द्वितीयकल्पमाशङ्कते * असा-
धारणेति * स चासौ हेतुश्चेति तद्धेतुरसाधारणश्चा
सौ तद्धेतुश्चेति तथोक्तः स यस्या धियः साऽसाधार-
णतद्धेतुधीस्तद्भावस्तत्त्वं ततस्तत्स्मृतित्वमित्यर्थः । एत-
च्चातिव्यापकमिति दूषयति * नेति * सोऽहमित्या-
त्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकारणं
नास्तीति स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्त्येव संस्कारव्य-
तिरिक्त आत्ममनःसंयोगः कारणमित्याशङ्क्याऽऽह *
आत्मेति * आत्ममनःसंयोगस्य सकलज्ञानसाधा-
रणत्वमिति यावत् । अङ्कुरत्वाक्रान्तानां बीजकार्य-
त्वमिति वदेतद्धर्मवतां संस्कारकार्यत्वमिति स्मृतिगता-
नुगतरूपमवाधारि त्वया न वा, यदि न तत्राह *
कार्येति * स्मृतिव्यक्तिसङ्गाहकानुस्यूतरूपपरिज्ञाने
संस्कारकारणत्वमधिगन्तुमशक्यमिति लक्षणासिद्धि-

रित्यर्थः । यदि निरधारि तत्राह *तदिति* अव्यवहि-
तप्रतिपत्तिकत्वात् तदेव लक्षणमस्तु व्यर्थमिदमित्यर्थः ।

एवं प्राभाकरीयस्मृतिलक्षणं खण्डयित्वा भट्टपा-
दीयं लक्षणमुत्थापयति * येनेति * आत्मपरिणामरूपं
ज्ञानमर्थनिष्ठां ज्ञाततां प्राकट्यापरपर्यायां करोतीति
कौमारिलं दर्शनं तत्र च धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादर्था
ज्ञाततात्मकः क्रियते इत्युक्तम् । येन अर्थनिष्ठज्ञातता क्रि-
यते तदनुभव इति यावत् । स्मरणव्यावृत्त्यर्थमर्थेति विशे-
षणम् । ज्ञानस्य स्मृत्यनुभवद्वैराश्यादनुभवलक्षणमुत्का-
सम्प्रति स्मृतिलक्षणमाह * येनेति * अनुभवभिन्न-
विषयं स्मरणमित्यङ्गीकारात् ज्ञाननिष्ठा ज्ञातता येन
क्रियते तत्स्मरणमित्यर्थः । एवं सत्यनुमानार्थापत्त्योरपि
स्मृतित्वप्रसङ्ग इति दूषयति * न ज्ञात इति * विमतो ज्ञा-
तो व्यवहियमाणत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् ज्ञास्यते व्यवहरि-
ष्यमाणत्वादित्यनुमाने व्यवहारानुपपत्तिरूपार्थापत्तौ
च ज्ञाननिष्ठज्ञातताजनकत्वं स्मृतिलक्षणमस्ति न च
स्मृतिस्त्वमिति लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः ।

यदि कश्चिदुक्तदोषजातपरिहाराय लक्षणान्तरं
कुर्यात्तत्रापि विषयद्वारा स्मृतिर्लक्ष्यते, कारणभेदाद्वा,
किं वा विलक्षणकार्यजनकतयोत्, तद्विभिन्नजातिस-
मवायितया, सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरिति निगमनच्छलेन
दर्शयति ।

२५९ स्मृतिलक्षणानुपपत्त्युपसंहारः ।

ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततो वाक्येनाप्य-
नुभाव्यत्वात् कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्राग-

सिद्धेर्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति ।

ततश्चेति प्रागुक्तहेतुवातपरामर्शस्तत इति । प्रमाणाभिमतधारावाहिकप्रत्यये गृहीतगोचरतया स्मृतिविषयसाम्यं यतस्ततोऽनुभवात्स्मृतेर्विवेचनं विषयतोऽशक्यमिति परस्तात्सङ्गतिः । किंचैतद्गोचरज्ञानं स्मृतिरिति यत्तल्लक्षणप्रतिपादकं वाक्यं तत्स्मर्यमाणमगोचरीकृत्य लक्षणं न प्रतिपादयितुमीष्टे तेन तज्जन्यज्ञानस्यास्मृतित्वेऽपि तल्लक्षणवत्त्वादतिव्याप्तिरित्याह *वाक्येति* ननु वाक्यजन्यज्ञानं लक्षणं गोचरयति न स्मार्तमर्थमित्यत आह *अन्तत इति* लक्षणविशेषणतयाऽपि तद्गोचर एव इत्यभिप्रायः । नापि द्वितीयतृतीयावित्याह *कार्येति* कार्यकारणाभ्यां च स्मृतिविवेचनमशक्यं, कुत इत्यत आह *अनुगतेति* बीजत्वाक्रान्तमङ्कुरत्वाक्रान्तं प्रति कारणमिति वदेतदालिङ्गितमेतदालिङ्गितज्ञानं प्रति कारणमिति कार्यकारणभावांऽनुगतरूपोपाधावनुगन्तव्यः ततश्च लक्षणात्प्रागनुगतरूपमिद्धौ तदेव व्यावर्तकतया लक्षणमस्त्वव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वात्तदसिद्धौ लक्षणस्यासिद्धिरित्यर्थः । स्मृतित्वजातियोगं स्मरणमिति चरमोऽपि न घटत इत्याह *जातीति* पश्यमिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोः साङ्कर्यप्रसङ्गात्तदभाव इत्यर्थः ।

एवं स्मृतिलक्षणाभिरूपणात्तद्वहितज्ञानत्वमनुभूतिव्यभिचि तार्तीयः पन्था असाधीयानिति संसाध्याधुना यद्विदूरप्राकालनियतोत्पत्त्यसाधारणबुद्धिस्व-

मिति चरमोऽपि न चातुरीं प्राश्नतीत्याह ।

२६० चतुर्थविकल्पनिरासः ।

नापि चतुर्थः यतः कार्यगत्वैलक्षणानवगमे क
कारणता कामाधारण्यं वा ज्ञेयमिति ।

* नापीति * अनुभवाख्यकार्यानुगतरूपं कारणा-
वगमात्प्रागवगतं मनवगतं वा, यदिन, तदा कारणत्व-
मेव दुरवधारणमिति लक्षणासिद्धिरवगमे तस्य न्यून
वृत्तित्वे तदधीनज्ञानलक्षणाव्याप्तिरधिकवृत्तित्वे ऽति-
व्याप्तिः समवृत्तित्वे तदेव लक्षणमस्तु व्यर्थमितरदि-
त्याह * यत इति * यद्वा तदनुगतरूपमुपसङ्-
ग्राहकरूपान्तरोपाधौ ज्ञेयं चेदनवस्था, कथितलक्षणो
पाधाववसेयत्वे लक्षणसिद्धावनुगतरूपसिद्धिस्तत्सि-
द्धौ च लक्षणसिद्धिरिति परस्पराश्रयान्नैकमपि सि-
द्ध्यतीत्याह * यत इति *

तत्त्वपदार्थमनुभूतिपदार्थं तयोश्चालक्ष्यव्यवच्छेद-
कत्वं निरस्येदानीं मिलितमप्येतल्लक्षणमसमर्थं विजा-
तीयव्यवच्छेदकत्वेऽपि सजातीयाऽप्रमाख्यानुभवा-
ऽव्यवच्छेदकत्वादिति दर्शयति ।

२६१ मिलितलक्षणे प्रतिभज्ञाने दूषणोपन्यासः ।

न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानु-
पपत्तिर्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते, तथा हि—त-
त्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकनालीयमपि यथार्थं ज्ञानं
व्याप्यते । तद्यथा—पाणौ पञ्च वराटकान् पित्राय कश्चित्

पृच्छति “कति वराटका” इति, पृष्टश्चाजाकृपाणीयन्या-
येन ब्रवीति ‘पञ्चेति’ ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रो-
तुश्च, दृश्यन्ते तावदेवम्विधान्युदाहरणानि । तच्च ज्ञानं
न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम् । वस्तुतस्तस्य पञ्च-
सङ्ख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवश-
ब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् ।
नच वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावादेकतरकोटिव्य-
वहारस्तु कृष्यादिप्रवृत्तिवदिति युक्तं, तत्राप्याहाररूपैक-
कोटिनिश्चयास्थानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयस-
मुच्चयतापत्तेः । नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं, मध्येऽध्य-
क्षादि दुरन्तर्भावत्वात् ।

* न केवलमिति * तत्त्वानुभूतिरूपसंशयादेर-
दर्शनात्कथं लक्षणमव्यवच्छेदकामत्यत आह * तथा
हीति* परिणततालफलपतनकाले काकोऽपि तद्वन्तं-
वृत्तमाश्रयते तत्र काकयोगस्य तालफलपतनेऽन्वयव्य-
तिरेकविरहाद्यादृच्छिकः काकयोग इति तथा दैवादाग-
तविज्ञानं यादृच्छिकं काकतालीयसमं ज्ञानं काकता-
लीयज्ञानमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । यादृच्छिकं यथार्थज्ञा-
नमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति * तदि-
ति* वराटकाः कपर्दकाः । यत्र कण्डूयनार्थं स्तम्भादौ-
शिथिलबन्धग्वङ्गं छागी ग्रीवां प्रसारयति यदृच्छया
च ग्रीवा छिद्यते तथाभूतो ऽजाकृपाणीयन्यायः का-

कतालीयन्यायसमः । किं सङ्ख्यावच्छिन्ना अमी कपर्दी-
का इति पृष्ठे पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्ना इति प्रतिवाक्यं यद्य-
प्यास्ति तथाऽपि तत्तादृगर्थज्ञानजनकमेव न भवती-
त्यत आह *तत इति* यद्यपि वक्तारं प्रति तदबोध-
कं तथाऽपि वाक्यप्रयोगमूलतया तथात्वज्ञानमस्ती-
त्यर्थः । श्रोतारं प्रति बोधकमेवैतदित्याह *श्रोतुश्चेति*
न चैवंविधोदाहरणसङ्गावेऽपि प्रतिवक्तव्यं बहुलमुप-
लम्भादित्याह *दृश्यन्त इति* धूमत्वपरिगृहीतधूलीपट-
लादिस्थितवन्ह्यनुमापकमित्यर्थः ।

तथादृच्छिकज्ञानं प्रमा स्याद्प्रमा वा, य-
द्यप्रमा तदा तत्त्वपदेन व्यवच्छिद्यतेऽनुभपदेन वा,
न तावदाद्य इत्याह *तच्चेति* कुत इत्यत आह
वस्तुत इति ज्ञानविषयस्य वस्तुतस्तथात्वेन तद्गो-
चराविज्ञानस्य न तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वमित्यर्थः । अनु-
भवपदव्यवच्छेद्यत्वमिति द्वितीयोऽपि नानवद्य इत्याह
नापीति स्मरणमात्रमनुभवपदव्यवच्छेद्यं न चैतत्स्म-
रणमविदितवेदनत्वादित्यर्थः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वज्ञानं
यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुत श्रोतृज्ञाने, न तावत्
श्रोतृज्ञाने, तस्यानाप्तवाक्यजन्यत्वेनातत्त्वविषयत्वात्ता-
पि वक्तृज्ञाने, तस्य चक्षुःसम्प्रयोगादिप्रमाणाजन्यत्वे-
न संशयरूपतया तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वादित्याशङ्क्याह
न चेति पञ्चैवेति निश्चयाभावे वक्तुः कथं तथात्वे-
नाभिवदनव्यवहार इत्याह *एकतरेति* यथा दृष्टफ-
ले कृष्यादौ फलावश्यकत्वानिश्चयेऽपि सम्भावनामा-
त्रात्प्रवृत्तिस्तथा पञ्चत्वनिश्चयाभावेऽपि तत्सम्भावन-
या पञ्चेति व्यवहागे वक्तुरित्यर्थः । कुत इत्यत आ-

ह * तत्रेति * आहरणमाहार उत्प्रेक्षा आहार-
 श्चामावेकतरकोटिनिश्चयश्चेति विग्रहः । प्रवृत्तेः स्ववि-
 षयनिश्चयजन्यत्वनियमात्तस्य निष्पत्तिफलावश्यकत्व-
 सन्देहेऽप्याहार्यफलावश्यम्भावनिर्णयजन्यैव तत्राऽपि
 प्रवृत्तिरित्यसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनैतदुप-
 पादयति * अन्यथेति * वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्व-
 विज्ञानं कोटिद्वयावलम्बित्वेन संशयश्चेत्तदा प्रवृत्तेः स्व-
 विषयनिश्चयगुरःसरत्वव्याप्तेरस्वलनात्तदभावे व्यव-
 हार एव नोपपद्येन अतश्च तद्व्यवहारसूलतया पञ्चसङ्-
 ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ निश्चय एव स्यात् एवं चान्यकोटा-
 वपि अविशेषात्तेन पञ्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयसमुच्च-
 योऽविरुद्ध आपद्यते तथा कृप्यादावपीत्यर्थः । न या-
 दृच्छिकविज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि प्रमारूपतया लक्ष्यै-
 कदेशत्वादिति प्रथमकल्पमाशङ्क्याह * न चेति * प्रमा-
 णकारणाजन्यत्वादिति हेतुमाह * मध्य इति * अध्यक्षा-
 देर्मध्यं मध्येऽध्यक्षादि, "पारं मध्ये पृष्ठयावे"तिस्मरणात् ।
 अङ्गुलिपिहितत्वादिनिन्द्रियसत्प्रयुक्तत्वान्नाध्यक्षं, तद-
 विनाभूतलिङ्गाग्रहणान्नानुमानं, पञ्च वराटका इति श-
 ब्दादर्शानान्नागमः, असादृश्यविषयत्वान्नोपमानं, कर-
 तले कपर्दीरूपश्च तद्व्यतिरेकेणानुपपत्तिव्यतिरेकान्नार्था-
 पात्त, भीतिविषयत्वा न्नाभावो मानमपीत्यर्थः ।

अव्यभिचारिकारणजन्यत्वं सति तत्त्वानुभूतिः
 प्रमेति लक्षणं विशेषणीयं अनेवरूपत्वाद्यादृच्छिक-
 विज्ञाने नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

२६२ विशेषणदानं तत्त्वपदवैयर्थ्यापात्तः ।

अव्यभिचारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न । तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् । काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारिसाधारणकारणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे व्यभिचारिणोऽपि कारणाविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात् । न-
ह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गा-
पातात् । अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नि-
यतमेव कारणं वक्तव्यम् । किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र
प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता, येन नियतं प्रमाराशिषु^२ च-
दं ज्ञानमन्तर्भाव्यं, प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यव-
च्छेत्तव्यम् ।

* अव्यभिचारीति * प्रतिक्षिपति * नेति * अ-
व्यभिचारिलिङ्गेन्द्रियादिकरणकानुभवस्यातत्त्वविवय-
स्याभावात्तत्त्वपदं व्यर्थं स्यात् । न च दोषोपेतेन्द्रियादि-
जन्यकलूषकारणजं, प्रमाकरणस्यैव तथात्वेन विवाक्षि-
तत्वादिति भावः ।

काकतालीयविज्ञानस्याव्यभिचारिकारणत्वा-
भावमभ्युपगम्य विशेषणान्तरवेयर्थ्यमुक्तं इदानीम-
व्यभिचारिकारणजन्यत्वमप्यस्तीत्यसमर्थविशेषणमि-
दं लक्षणमिति परिशेषत उपपादयति * काकता-
लीयेति * पञ्चेतिज्ञानं किं व्यभिचारिकारणज-
न्य, मुताकारणजन्य, माहोस्विदव्यभिचारिकारणजन्य-

१ व्यभिचारिकारणंति का० मु० पु० पा० ।

२ राशिष्वेवेदमिति का० मु० पा० ।

मिति वक्तव्यं गत्यन्तराभावात्तत्र न प्रथमो व्य-
भिचारिभिः- शुक्तिरजतप्रत्ययादिभिः सह साधार-
णी या कारणसामग्री-तज्जन्यमास्थातुं नोशिषे-न श-
क्तो भवसीत्यर्थः । हेतुमाह * व्यभिचारिणोऽपीति *
व्यभिचारिकारणजमपि यादृच्छिकज्ञानं काकतालीयस-
म्बादं काकतालीये यादृच्छिकेऽर्थे भानान्तरसंवादो यस्य
तत्तादृग्यथार्थं चेद्व्यभिचारिणो रजतादिप्रत्ययस्याऽपि
यथार्थत्वं स्यात्कारणाविशेषादित्यर्थः । अहेतुकमेव का-
कतालीयज्ञानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * नही-
ति * ज्ञानस्वरूपं नाहेतुकं भावकार्यस्य सहेतुकत्वानि-
यमात्, नापि यथार्थत्वं अस्य निर्हेतुकं तथासति निया-
मकाभावेन भ्रान्त्यादावपि यथार्थत्वापातात्प्रमा-
यामपि कारणसम्बन्धनिरपेक्षत्वेनायथार्थत्वप्रसङ्गाच्चे-
त्याशयः । तस्मादव्यभिचारिकारणजन्यमिति तृतीयः
कल्पः परिशिष्यत इत्याह * अवश्यमिति * विमत-
मव्यभिचारिकारणजन्यं व्यभिचारिसाधारणकारणा-
जन्यानीश्वरज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । अव्यभि-
चारीत्यस्य व्याख्या नियतमेवेति । एवमव्यभिचारि-
कारणे सामान्यावगते विशेषपरिज्ञानाय पृच्छति * कि-
मिति * सामान्यं विशेषमपेक्षते विशेषश्च न सम्भ-
वाति मध्येऽध्यक्षादि दुरन्तर्भावस्योक्तत्वादित्यर्थः । न
ममात्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति अनिर्वक्तव्यवादिद्वान्नैया-
यकम्मन्येन त्वयैवोत्तरं देयमित्याह * स्थेति * स्वपक्षसि-
द्धिं परपक्षप्रतिक्षेपं वा ऽभिलषता त्वयाऽपि निरूप-
णीयमेव प्रमाणं सर्वविधिनिषेधयोः प्रमाणाधी-

नत्वात्किमिदमवोचः स्वात्मनैवोत्तरं दीयतामीति
तत्राह * येनेति * पराभिमतप्रमाणबलेन परपक्षप्र-
तिक्षेपोपपत्तेः न मया किञ्चिन्निरूपणीयं भवतैव प्र-
माणसामान्यं लक्षयता प्रमात्त्वमभ्युपगतं चेत्परिग-
णितप्रमाणराशिष्वन्तर्भावनीयं अन्यथा प्रमातिरेका-
पातादप्रमात्त्वं चेत्प्रमाणलक्षणेन व्यावर्तनीयमन्य-
थाऽतिव्याप्तेरिति भावः ।

एवंविधानि बहून्युदाहरणानि सन्तीति यदुक्तं
तदिदानीमुदाहरति ।

२६३ उदाहरणप्रदर्शनम् ।

एवं लिङ्गाभासादिभ्योऽपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवग-
त्या स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत्स्यात्तद्यद्य-
पि लिङ्गभासे न प्रमा, न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, त-
थाऽपि विशिष्टं तथाविधं गांचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेलि-
ङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि बह्व्यादावप्यंशे विषये
प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति । आभासक-
रणजत्वात्तद्विषयस्य वस्तुभूतालिङ्ग्यादेरन्यत्त्वमेवेति चे-
न्न । विशेषस्यान्यत्त्वेऽपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे
दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात्
विशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष-
इति चेन्न । विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ता-
प्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तसम्बन्धि-

तासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितानि श्रयवत्सम्बन्धिविशेषस्य
 निर्लुठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्र-
 सङ्गात् । सामान्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषा-
 न्यतावत्ताकल्पनानवकाशात् । सामान्यसमवाययो-
 रप्यन्ययंरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहायासत्-
 ख्यातिप्रवेशापातात् । तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या ता-
 दात्म्यारोपस्तत्रेति चेन्न । तथाऽपि धर्मिणि जातौ च
 प्रमात्त्वतादवस्थ्यात् संसर्गारोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारो-
 पानुपपत्तेः परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसं-
 सर्गारोपकारणसम्भवात्तथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने
 च तथाभ्रमानियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् ।

* एवमिति * दैवगत्याऽनलवति शैले घाष्पधूमेन
 सम्यक्धूमपरिगृह्णतिनात्र कृशानुरस्तीति यत्र मति-
 रूत्पद्यते सा तावन्न स्मृतिरननुभूतगोचरत्वात्, न्नापि प्र-
 माऽऽभासकरणजन्यत्वात्, न च तत्त्वपदव्यवच्छेद्य-
 ता स्थितवस्तुगोचरत्वात्तेन तत्त्वानुभूतिरिति लक्ष-
 णमतिव्याप्तमित्यर्थः । लिङ्गाभासादीत्यादिशब्देनार्था-
 पत्त्याभासादयो गृह्यन्ते । धूमवत्त्वादग्निमानिति धूमवि-
 शिष्टवान्हिमद्विरिगोचरं तद्भवति न च तस्य तत्त्व-
 विषयत्वं तत्र धूमाभावादेव तद्विशिष्टवह्न्यभावा-
 दित्याशङ्काह * स्थितेति * स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी य-
 स्मिंस्तत्स्थितलिङ्गलिङ्गि तस्मिन् गिर्यादाविति यावत् ।

सति धूमे वाष्पं दृष्ट्वा धूमवानिति यत् ज्ञानं जायते
 तत्राऽप्यतिव्याप्तिरित्याह * लिङ्गमिति * लिङ्गलिङ्गि-
 नोरप्रतिभासमानयोरनुमानाविषयत्वात् न लिङ्गे तद्वि-
 शिष्टलिङ्गिस्वरूपे वा तत्र ज्ञानं न प्रमाणमित्याशङ्क्याह *
 तदिति * तर्ह्यप्रमाणमेव तदित्यत आह * तथाऽपीति *
 विशिष्टं तथाविधमिति * लिङ्गाविशिष्टं बन्धिप्रकारं गो-
 चरयन्त्या युद्धेर्देवगत्या स्थितलिङ्गलिङ्गिविषयत्वात्पर-
 मार्थलिङ्गाविशिष्टं केवले वा व्यापकं प्रामाण्यस्वीकारात्त-
 त्वानुभूतित्वस्वीकारेणातिव्याप्तेरपरिहारादिति यावत्
 आभासलिङ्गजन्यज्ञानं परमार्थस्थितवस्तुनोऽन्यविष-
 यमाभासकारणजन्यत्वात्, क्लृप्तकारणाजन्यत्वाद्वा
 प्रत्यक्षादिभ्रमव, यद्वा ऽऽभासजन्यज्ञानविषयः परमा-
 र्थतन्निष्ठबन्धेरन्यः आभासज्ञानविषयत्वात्प्रत्यक्षभ्रा-
 न्तिगोचरबन्धिवादित्यतत्त्वानुभूतित्वसिद्धेर्नातिव्याप्ति-
 रिति शङ्कते * आभासंति * परिहरति * नेति *
 बन्धौ बन्धिमानित्याकारप्रतीतेरन्याविषयत्वे सम्य-
 क्धूमजन्यज्ञानस्यापि तथात्वं स्यात्, भवतु तथाऽ-
 पि सा बन्धिव्यक्तिरन्येत्युच्यते, किं वा बन्धित्वजा-
 तिरपि, न चरमः तस्या एकत्वेनान्यत्वासम्भवाद्य-
 क्तेरन्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्रांशे तत्त्वानुभूतित्वेनाति-
 व्याप्तेरित्यर्थः ।

“निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणव”दिति

न्यायेन सामान्यस्य विशेषपरतन्त्रतया प्र-
 त्येतव्यत्वात्तस्य च सामान्यसंसर्गिणो विशे-
 षस्य तत्रासत्त्वान्न तत्त्वानुभूतित्वमिति नातिव्याप्ति-

रिति शङ्कते * सामान्येति * सामान्यसंसर्गितया विशेषस्फुरणे कुतो ऽतत्त्वानुभूतिरित्यत आह * तस्येति * तत्रानवस्थितस्य-गिरावसत इति यावत् । सम्बन्धस्य द्वे कोट्यौ तत्रैककोटौ सामान्यं निविष्टं द्वितीयकोटौ विशेष इत्यर्थः । आभासलिङ्गदर्शने विशेषप्रतिभासोऽस्ति न वा, न चेदाभासजन्यज्ञानाविषयस्य स्थितालिङ्गादेरन्यत्त्वमिति स्ववचनविरोधो, ऽस्ति चेत् द्रव्यविषयस्य सामान्यविशेषवत्तया प्रतिभासनियमाद्विशेषाभावेनातत्त्वानुभूतिरित्ये सामान्यभावेन तत्त्वानुभूतिरित्यादिति व्याप्तिः किं न स्यादिति दूषयति *नेति* सामान्यत इति * परमार्थत्वापरमार्थत्वविशेषमपहायेति यावत् * तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्येति * अग्निजातिसंसर्गितया प्रतिभासस्येत्यर्थः । विशेषाऽप्रतिभासे तत्परतन्त्रसामान्यप्रतिभासः कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनैतत्सम्भावयति * देवदत्तेति * पथि शालिसम्पन्नक्षेत्रं पश्यतस्तस्य देवदत्तयज्ञदत्तादिपुरुषाविशेषसंसर्गित्वानिश्चयेऽपि पुरुषमात्रसम्बन्धित्वनिश्चयो यथा तत्त्वानुभूतिस्तथा व्यापकविशेषाऽप्रतिभासेऽपि तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्तत्त्वानुभूतिरित्यर्थः । किं च व्याप्यसामान्यस्य व्यापकसामान्येन व्याप्तिर्गृहीता, किं वा तद्विशेषस्य तद्विशेषेण, आद्ये धूमत्वपरिगृहीतधूलीपटलादाग्निमात्रप्रतिभासः स्यादिति तन्मात्रे तत्त्वानुभूतिरिति प्रथमविकल्पदूषणं च शब्देनाभिधाय द्वितीयविकल्पं प्रत्याह * सम्बन्धीति * व्याप्यव्यापकौ सम्बन्धिनौ तद्विशेषस्येत्यर्थः * निर्लु-

ठितविशेषरूपतयेति * विमर्दिनसामान्यामाधारण-
रूपतयेति यावत् । महानसन्निष्ठव्याप्तस्य तन्निष्ठव्याप-
केन व्याप्तिग्रहणाविषयतया प्रवेशे पर्वतादावभाव-
स्तन्निष्ठयोर्व्याप्त्याधारतया प्रवेशे दृष्टान्ताननुगम इ-
त्यर्थः । तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य लिङ्गाभासज्ञाने ऽ
तिव्याप्तिमुदाहरणान्तरेणोपपादयति * सामान्येति *
यदा गोव्यक्तिमेव पक्षीकृत्यायं गौर्विषाणित्वात् ग-
वान्तरवादिति गोव्यक्तौ गोत्वं व्यभिचारिलिङ्गेभानु-
मीयते तदा तदज्ञानविषयस्य गोत्वसमवायस्य तत्रस्थ-
गोत्वसमवायादन्यत्त्वकल्पना न युक्ता गोत्वस्य तत्स-
मवायस्य चैकत्वादतश्च तत्त्वानुभूतिस्त्वमस्ति, नास्ति च
प्रमात्वं व्यभिचारिकारणजन्यत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

आभासजन्यत्वेन प्रामाण्ये स्थिते सामान्या-
नुमानस्य परमार्थतन्निष्ठसामान्यसमवायाभ्यामन्य एव
विषयः सामान्याभासः समवायाभासो वेत्याश-
ङ्काऽऽह * सामान्येति * सामान्यसमवाययोरैकत्वे-
नान्ययोरन्यत्रासम्भवात्तयोरिह प्रतीतिश्चेदन्यत्र सतो
ऽन्यत्र ख्यातिरन्यथा ख्यातिः स्वाभ्युपगमभङ्गः परा-
भ्युपगतानिष्ठाभ्युपगम इति दोषद्वयमापद्यत इत्यर्थः ।

व्यभिचारिलिङ्गजन्यगोत्वविषयानुमानस्य न
गोत्वमात्रं तत्समवायो विषयोऽपि तु गोत्वस्य व्य-
ञ्जकाकारतादात्म्यं विषयस्तेन न तत्त्वविषयत्वं तस्य
सम्भवति असत् एव तादात्म्यस्य तत्र भासनात्,
नाप्यसत्ख्यातिवेशस्तस्यान्यत्र सत्त्वादिति शङ्क-
ते * तत्रेति * गोव्यक्तौ गोत्वं द्रव्यत्वं स-

त्वमित्याद्या जातयः सन्ति तत्र सास्नादिमदाकारो
गोत्वव्यञ्जको गुणवदाकारो द्रव्यत्वस्येत्याकारभेदाः
सन्ति त एव तत्रत्या धर्मास्तज्जातीनां धारणात्तथा
च स्वव्यञ्जकाकारगोत्वस्य तादात्म्यं प्रतीयते न च
तदस्ति जातिव्यञ्जकयोः समवायवत्तथा भिन्नत्वा-
भ्युपगमादित्यर्थः । तत्र- गवीति यावत् । तादात्म्या-
रोपमङ्गीकृत्यापि दूषयति * नेति * यत्र तादात्म्या-
रोपो गिरिशिखरविपरिवर्तितर्वोस्तत्र तादात्म्यमा-
त्रमस्य, त्सन्तौ च तरू तद्वदिहापि तादात्म्यारोपे गो-
त्वव्यञ्जकधर्मिणो गोत्वस्य च सत्त्वं स्वीकरणीयमतश्च
तस्मिन्नंशे ज्ञानं तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणमतिव्या-
पकमित्यर्थः । अपिशब्दद्योतितामरुचिमाह * संस-
र्गेति * नायमारोपस्तादात्म्यगोचरः संसर्गारोपनि-
मित्तजन्यत्वात्प्रतिवादिप्रयुक्तप्रयोगाभासजन्यभ्रमव-
दित्यर्थः । संसर्गारोपनिमित्तजन्यत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य
परिहरति * परेति * पदानां परस्परसंसर्गयोग्यत्वायो-
ग्यत्वयोरभावात्संसर्गयोग्यतद्योग्यपदार्थप्रतिपाद-
नद्वारकत्वात्तयोस्तथा च परार्थानुमाने पञ्चावयव-
यवाक्ये संसर्गयोग्यपदार्थप्रतिपादकतया संसर्गा-
योग्यपदेषु संसर्गाभावस्याऽऽरोपिततया तस्मिन्नि-
मित्तधर्मिसाध्यादिसंसर्गज्ञानाभासस्योत्पत्तेरित्यर्थः ।
स्वार्थानुमाने वाक्यप्रयोगाभावात्तादात्म्यारोपस्त-
दाभासे सम्भवत्यपीति परार्थेति विशेषणम् । संसर्गा-
रोपनिमित्तादेव कदा चित्तादात्म्यारोपः किं न स्या-
दित्यत आह * तत्रेति * यत्र संसर्गारोपनिमित्तं

तत्र तादात्म्यारोपश्चेच्छुक्तिरजतादौ संसर्गभ्रम एव,
तत्कारणाभावाद्दूरस्थगिर्यादौ तादात्म्यारोपस्तत्का-
रणाभावादिति याऽयं भ्रमनियमः स न स्थान्निया-
मकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

संसर्गारोपनिमित्तात्तादात्म्यारोपं कदा चिद-
भ्युपगम्याप्याऽऽह ।

२६४ अभ्युपगम्याऽपि दोषप्रदर्शनम् ।

कस्य चित्तवजातसम्वादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ
का गतिः, ? का वा गतिः सिद्धसाधने, ? तत्राऽप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात् । तत्त्वं च हेत्वाभास-
स्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणाप्यन्यत्रा-
भासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात् । सिद्धे-
साधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात् ।

* कस्य चिदिति * भवतु तादात्म्यारोपोऽपि

१ तथात्वेच्छंति का० मु० ख० पाठः ।

२ यद्यपि सिद्धसाधनेऽनुमितेरेव नादिति कुत्र याथावर्थापत्तिः ?
धारावहने सिद्धः सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेऽपि न प्रतिब-
न्धकत्वमिति चेन्न । तत्र प्रत्यक्षसामान्या अप्रतिहतत्वाद्दह पक्षधर्म-
ताविघटनेन न तत्प्रतिघातात् । याधोऽपि तर्हि स्वरूपसन्नेव प्रतिबन्ध-
कः स्यादिति चेन्न । ४ प्रत्त्वात् । हेत्वाभासस्य तस्य भज्येन ज्ञायमानं
सद्यः अनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इति तल्लक्षणात् इति चेन्न ।
सदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वात् । तर्हि धृतस्याऽऽत्म-
नो मननं न स्यादिति चेन्न । श्रुतार्तारिक्तप्रकारेणामिद्धेन तत्र मन-
नात् तथाऽपि यन्मने सिद्ध्यन्तरं न सिद्ध्यन्तरविरोधि तन्मतमाश्रित्य
खण्डनावतारः (इति शा०)

तथाऽपि संसर्गारोपो भवत्येव तस्य च तत्त्वानुभू-
 तित्वं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । जातः सम्वादो यस्य
 जातिसंसर्गभ्रमस्य स तथोक्तः स यस्य पुंसः स जात-
 सम्वादजातिसंसर्गभ्रमस्तस्येति विग्रहः । सम्वादज्ञा-
 नस्याप्यतदुगोचरत्वाच्च संसर्गभ्रमस्य तत्त्वानुभूति-
 त्वमित्यत आह * मिताविति * तस्यैव भ्रान्तस्य
 पुनः प्रमाणोत्पत्तौ का गतिः, संसर्गभ्रमस्य न ता-
 दप्रमात्त्वमाभासजत्वाच्चाप्रमात्वमतिव्याप्तेर्लक्षणस्ये-
 ति यावत् । किं च सिद्धसाधनानुमानज्ञानस्य तत्त्ववि-
 षयत्वे सत्यपि न प्रमात्वं तेन तस्य लक्षणस्यातिव्या-
 प्तिरित्याह * केति * सिद्धसाधनहेतोराभासत्वात्तज्जनि-
 तज्ञानविषयस्य परमार्थतन्निष्ठसाध्यादन्यविषयत्वं, मु-
 त परमार्थसाध्यविषयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमपवदति
 * तत्रेति * प्रमाणान्तरेण पक्षधर्मतया सिद्धस्य सा-
 ध्यस्य साधनं सिद्धसाधनमित्युच्यते ऽतो ऽपरमार्थ-
 गोचरत्वे सिद्धसाधनत्वमेव व्याहन्येतेत्यर्थः । अस्तु तर्हि
 परमार्थतन्निष्ठसाध्यविषयत्वमिति द्वितीयमाशङ्क्याह
 * तत्त्व इति * सिद्धसाधनज्ञानविषयस्य परमार्थत्वेऽन्य-
 प्राभासे-ऽप्यनैकान्तिकाद्याभासजनितज्ञानाभासेऽपि
 परमार्थतन्निष्ठविषयादन्यत्र विषयान्तरे प्रतिभासक-
 ल्पनाया निर्बीजत्वाद्धेत्वाभासान्तरजन्यज्ञानस्य त-
 त्वानुभूतित्वेन प्रमात्वं स्यादतत्त्वानुभवकारणादा-
 भासादुत्पन्नवंदनस्य तत्त्वानुभूतित्वमिति स्ववचन-
 विरोध इत्याह * हेत्विंति * हेत्वन्तराभासः सि-

सिद्धसाधनं तस्यापि यथार्थज्ञानजनकतया कथितमिति-
 तस्याऽऽभासजन्यत्वं स्यात्तत्त्वानुभवत्वं व्यभिचारान-
 न्न विरोध इति शेषः । यद्वा अनाभासजन्यत्वं तत्त्वान-
 नुभूतित्वाप्रयोजकं तदभावाद्धेत्वाभासान्तरजन्यज्ञा-
 नस्य कथं तत्त्वानुभूतित्वमित्यत आह * हेत्विति *
 सिद्धसाधनस्य ज्ञानस्य व्याप्तहेतुजन्यत्वाद्यथार्थत्वं
 सम्भवत्यपि न ज्ञानान्तरस्य तथात्वं व्याप्तकरणजन्य-
 त्वाभावादित्याशङ्क्य तथाऽपि सिद्धसाधनानुमानेऽति-
 व्याप्तिर्दुष्परिहरेत्याह * सिद्धेति * चशब्दादितरत्रा-
 पि दुष्परिहरेति द्योतयति ।

लक्षणान्तरमुपन्यस्य दूषयति ।

२६५ लक्षणान्तरदूषणम् ।

यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणमायथार्थत्वं हि तत्त्ववि-
 षयत्वं वा अर्थसादृशत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्व निरस्त-
 त्वात् । नापि द्वितीयः व्यभिचारिणोऽपि प्रमेयत्वादिना-
 र्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञानविषयीकृतेन रू-
 पेण सादृश्यमिदं विवक्षितम् । नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्य-
 भिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाऽप्यतिप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तर पे-
 क्षया व्यभिचारिणोऽपि प्रमात्वाभ्युपगमादिति । नैतद्युक्तम् ।
 प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसा-
 दृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति ।

यथेति अनुभवः प्रमेत्युक्ते भ्रमादावतिव्याप्तिस्त-

अथुदासार्थमुक्तं यथार्थेति । तावत्युक्ते स्मृतौ प्रस-
 क्तिं वारयति * अनुभव इति * इत्येतदपि प्रमाल-
 चणन्न भवतीति यावत् । यथार्थशब्दस्य तत्त्वानुभव-
 त्वे ऽर्थसदृशानुभवत्वे च साधारण्याद्विकल्पयति *
 यथेति * यथार्थत्वस्य तत्त्वाविषयत्वे तत्त्वानुभूतिरि-
 त्येवोक्तं स्यात् तच्च निरस्तमिति नाद्यः कल्पश्चतुरस्र
 इत्याह * नेति * यथार्थसदृशत्वं किं तत्सर्वात्मनो, त-
 येन केन चिद्रूपेण, यद्याद्यस्तर्हि कस्यापि ज्ञानस्य स-
 र्वात्मना ऽर्थसादृश्याभावादसम्भव इत्याह * नापीति *
 येन केन चिद्रूपेण सादृश्ये सत्यर्थव्यभिचारिरजता-
 दिज्ञानस्यापि प्रमात्वं स्यात्प्रमेयतासत्त्ववाच्यत्वादिना
 सादृश्यादित्यातिव्याप्तिरित्याह * व्यभिचारिण इति *
 येन ज्ञानेन यद्रूपमर्थस्य प्रतीयते तेन रूपेणार्थसदृशं
 ज्ञानं प्रमेति विशेषणे नातिव्याप्तिस्तदभावाद् व्यभिचा-
 रिज्ञान इति चोदयति * नन्विति * व्यभिचारिज्ञानेऽपि
 प्रकाशमानरूपेण सादृश्यमस्ति रजतमिदं प्रमेयं सच्चे-
 त्यादिरूपेणापि प्रकाशनसम्भवादतोऽतिव्याप्तिरित्या-
 शङ्क्य पूर्ववाद्येव निराकरोति * न चेति * न तावदतिप्र-
 सङ्गः लक्ष्यैकदेशत्वादित्याह * प्रमेयेति * प्रकाशमाने प्र-
 मेयत्वाद्यंशे प्रमात्वाभ्युपगमादिति सम्बन्धः । प्रका-
 शमानरूपे प्रमात्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञानस्य कथं तर्हि
 व्यभिचारित्वमित्यत आह * विषयीकृतशुक्तिरजतसं-
 सर्गादिधर्मान्तरापेक्षयति * एवं विशेषणेऽपि यद्यप्यति-
 व्याप्तिः परिहिजेत तथाऽप्यव्याप्तिरिति दूषयति * नैतदि-
 ति * द्वौ घटौ शुक्लावित्यत्र रूपसङ्ख्यादिसमवायित्वं

न ज्ञानस्य गुणत्वादतः प्रकाशमानरूपेणाऽर्थसादृश्यं ज्ञानस्य नास्ति, अस्ति च तस्य ज्ञानस्य तत्र घटयोः प्रमात्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्ताव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते ।

२६६ परिहाराशङ्कानभिप्राकरण ।

प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितं अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न । एवं हि पुरोवर्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्तिनीं शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । नच वाच्यमिष्यत एव सा प्रमाऽपीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति, यथार्थताविशेषणत्रैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नास्त्युतिप्रसङ्गः सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्मिण्यमि प्रमात्वसम्भवेन प्रमायामवानुभवत्वस्य स्थैर्यात् । यदि त्वंशतोऽपि व्यभिचारिण्यां मालक्षणं गर्भेदिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात् ।

* प्रकाशेति * प्रकाशमानं रूपं विशेषणं यत्र ज्ञानार्थयोस्तत्र तद्विशेष्यत्वं नामार्थेन सादृश्यं ज्ञानस्य,

रूपवान्घट इत्यत्र रूपं घटस्य विशेषणं ज्ञानस्यापीति ना-
व्याप्तिर्नाप्यतिव्याप्तिर्विभ्रमस्य शुक्तिरजतादिसंसर्गो
विशेषणं भवन्नपि न पुरोवर्तिद्रव्यस्य, तत्रासत्वादित्य-
र्थः । विशेष्यसम्बद्धं विशेषणं भवति रूपस्य घटसम-
वेतत्वेऽपि न ज्ञाने समवायोऽतद्गुणत्वादतो ज्ञानविशेष-
णत्वाभावादव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह *अर्थेति* विशेष-
णं विशेष्यसम्बन्धमात्रमपेक्षते न समवायादिविशेषं व्य-
भिचारादस्ति च ज्ञानेन सम्बन्धो रूपादेर्विषयविषयि-
भावलक्षणस्तेन नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानरूपेण केन चिद्विशेषणभावादर्थसा-
दृश्यं, मुत सर्वात्मना, यद्याद्यस्तत्रातिव्याप्तिरपरि-
हार्येति परिहरति * नेति * एवं सति पुरोव-
र्तिनीं शुक्तिं रजतरूपेणावगाहमानं विषयीकुर्वत्
भ्रान्तिज्ञानमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । कुत इत्य-
त आह * पुरोवर्तित्वादिना तथाभावस्य-तथात्व-
स्य प्रकाशमानरूपेण विशेषणतयाऽर्थसदृशत्वस्य स-
म्भवादिति* शुक्तिरजतज्ञानस्य पुरोवर्तित्वाद्यंशे प्र-
मात्वाङ्गीकारान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चे-
ति * इदं रजतमिति यज्ञानं साऽपि प्रमेयते । विधे-
यालङ्घाभिप्रायेण सेति प्रयोगः इति कृत्वा इयं व्य-
भिचारचोदना-तत्रातिव्याप्तिकथना न युक्तिमतीति न
च वाच्यमित्यर्थः । तथासति लक्षणस्य व्यर्थविशेषण-
तापातादिति हेतुमाह * यथेति * विशेषणवैयर्थ्यमु-
पपादयितुं व्यावर्त्यस्य व्याभिचारस्याभावमाह * अ-
न्येति *

“सम्भवे व्याभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थव”दिति
न्यायादिह व्याभिचाराभावाद्वैयर्थ्यामित्यर्थः । अनुभूतिः
प्रमेति लक्षणस्य यद्यप्यख्यातिनये नास्त्यतिव्या-
प्तिस्तथाप्यन्यथाख्यातिनयेऽस्ति, रजतादिप्रत्ययस्य
पुरोवर्तित्वादिधर्म्यं प्रमात्वेऽपि रजतादिधर्म्यं-
ऽप्रमात्वादित्याशङ्क्याह * सर्वेति * अन्यथाख्या-
तिमते सर्वस्य रजतादिव्याभिचार्यनुभवस्य धर्मिण्य-
पि रजतादौ प्रमात्त्वसम्भवेनानुभवत्त्वस्य प्रमात्व एव
स्थैर्यात्प्रमात्त्वेनाव्याभिचारादिति यावत् । अत्रा-
सति रजतादावपरोक्षप्रत्ययस्य कथं प्रमात्त्वमित्य-
त आह * अन्तत इति * इदं रजतमिति त्रयः
प्रतिभान्ति अधिष्ठानं समवायो रजतत्वमिति, त-
त्रैकस्याप्यसतोऽभानात्प्रमात्त्वमित्यन्तत इत्युक्तम् ।
रजतादिधर्म्यं व्याभिचारित्वं ज्ञानस्याभ्युपगम्याऽऽ-
प्याह * यदीति * यद्रूपमसत्तद्रूपप्रतिभासासम्भवा-
द्यभिचारानुपपत्तिरिति तु शब्दार्थः । अंशतो व्याभि-
चारिण्यां भ्रान्तौ लक्षणं मागमन्न गच्छेदिति यावत् ।
तदा प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति परिहरति * तदेति * इदं
रजतमिति ज्ञानं तावदेकमन्यथाख्यातिपक्षे तच्चेदप्र-
मा नयथार्थविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः प्रकाशमानपुरोवर्ति-
त्वादिरूपेण विशेषणभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानविश्वरूपेण विशेषणभावादर्थसादृ-
श्यं ज्ञानस्येति द्वितीयकल्पमाशङ्कते ।

२६७ द्वितीयकल्पनिराकरणम् ।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वेण विशेषणभा-

वाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा, नच तावता धर्मिणो धर्म्यविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति । तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमान स्यात् सर्वात्मना सादृश्याभावात् । अव्यभिचारिणं चांशमननुरुद्ध तदीयाप्रमतिकोटिनिक्षेपसाहसिक्यादविभ्यता किमव्यभिचार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्तुम् ।

* अथेति * नैवमतिव्याप्तिः रजतादिविभ्रमस्य पुरोवर्तिच्चादिनाऽर्थसादृश्येऽपि तद्विशेषणीभूतस्य रजतसंसर्गस्य तत्रासत्त्वेनेदमंशविशेषणत्वाभावादिति भावः । यस्यानुभवस्य येनार्थेन सह सादृश्यं सा तत्र प्रमेति शेषः । रूपवान्घट इत्यत्र घटो ज्ञानस्य विषयतया विशेषणं भवन्नपि न स्वस्य स्वयं विशेषणं आत्माश्रयादतो धर्म्यशज्ञाने प्रमालक्षणस्याव्याप्तिदोष इत्याशङ्क्याऽऽह * नचेति * तावतेति * प्रतीयमानकृत्स्नरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यं विवक्षितमिति यावत् । हेतुमाह * तस्येति * येन ज्ञानेन यावानर्थः प्रतीयते तावताऽर्थस्य तज्ज्ञानविशेषणत्वे सति तद्विषयविशेषणत्वं विवक्षितं घटस्य घटविशेषणत्वाभावेऽपि रूपविशेषणत्वमस्ति घटस्य रूपमिति घटेन रूपस्य पटादिरूपाद्यावृत्ते रूपस्य घटविशे-

षणत्त्वमिति ज्ञानविषयविशेषणत्वमस्तीति मासम्भवो ऽव्याप्तिर्वेत्यर्थः ।

“सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय”

इति लीलावतीकारवचनाद्रजतादिज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्वमिष्टं न चैतल्लक्षणं तत्रेत्यव्याप्तिरिति परिहरति * तर्हीति * कुतो न स्यादित्यत आह * सर्वेति * पुरोवर्तिस्वादिविशेषणतया सादृश्येऽपि न रजतत्वादिसंसर्गस्यार्थविशेषणत्वमस्ति । न च तज्ज्ञानं यावत्त्यंशे प्रमा तावत्त्यंशेनोक्तसादृश्यमस्तीति वाच्यम् । अन्यथाख्यातिनयं ज्ञानस्यैकत्वादित्यर्थः । लक्ष्यैकदेशे लक्षणाप्रवृत्तिरव्याप्तिर्व्यभिचारिज्ञानं धर्म्यंशेपि न प्रमा रजतत्वाद्यंशे व्यभिचारितया प्रमात्वायोगादेकत्वाच्च ज्ञानव्यक्तेः प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधापातादित्याशङ्काह * अव्यभीति * अव्यभिचार्यशसम्बन्धी—तदीयश्चासावप्रमितिकोटौ निक्षेपश्चेति तथोक्तं तदेव साहसिक्यं—साहसिकस्य भावः साहसिक्यं सहसा बलेन यः करोति स साहसिकः—तस्मादिति । अत्रायमन्वयः अव्यभिचारिणमंशमननुरूढ्याऽकिञ्चित्करीकृत्य तदीयाप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक्यादभिभ्यंता भवताऽव्यचार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव किं नाध्यवसीयत इत्यव्यभिचार्यशस्य च प्रमात्वेनानुगतं प्रमालक्षणं न शक्यं वक्तुं न चालक्षणं वस्त्वास्ति शशशृङ्गादिवदित्याशङ्काऽऽह * शक्य-

न्त इति * अनुभूतिरिति लक्षणमपि नानुगतमस्मिन्पक्षे
स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत आह * ज्ञानत्वेति * परोक्ष-
त्वापरोक्षत्वयोरन्यतरयोगित्वमादिशब्दार्थः ।

उक्तमर्थं विपक्षबाधकोपन्यासेनोपपादयति ।

२६८ विपक्षबाधकोपन्यासः ।

यदि च बाध्यार्थांशा धीरबाध्यार्थोऽप्यप्रमैव तदा सौ-
धाग्रकुम्भादिवदूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रह-
णादवयविनञ्च तावत्परिमाणाग्रहणादल्पपरिमाणमुल्लि-
खत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमां स्यात् । क च
लभ्यं देशकालालोकदिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य
समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं येन तत्प्रामाण्यं
मन्यसे ।

यदीति चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः अरुचि-
द्योतनार्थोऽपि । एवकारोऽशतोऽपि प्रमात्वाभावार्थः ।
एवं विपक्षमनूय सम्प्रति तत्र बाधकमतिप्रसङ्गं दर्श-
यति * तदेति * तुहिनद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्प-
परिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । अ-
ल्पपरिमाणग्रहे हेतुस्तावदिति । तत्र हेतुः * परेति * तत्रापि
हेतुः * दूरत्वादिति * तत्र दृष्टान्तमाह * सौधेति * यथा दूर-
त्वदोषेण धवलप्रासादशिखरस्थः कुम्भोऽल्पतया प्र-
तीयते, तथा दूरत्वाच्चन्द्रमण्डलादि सङ्कुचितावयवमव-
विवनं चाल्पतया गृह्यत् प्रत्यक्षमप्रमा स्यादल्पपरिमा-

णत्वस्य ज्ञानविशेषणस्यार्थविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ।
 न च तदप्रमेति वाच्यं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धत्वादित्याह
 प्रमेति अप्रमी स्यादप्रमा स्यादिति । एवं प्रकाशमान-
 सर्वरूपेण यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमेति लक्षण-
 स्यासिद्धिः कस्मिंश्चिदपि ज्ञाने तादृशसादृश्याप्रकाशा-
 दित्याह *कचेति* देशश्च कालश्चाऽऽलोकश्च देशकाला-
 लोकास्त आदयो ययोर्देशकालयोस्तौ देशकाललोकादी-
 इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तयोर्व्यक्ती ताभ्यां
 सहितं जलादि चेति तथोक्तं तज्ज्ञानस्य *समस्ततावदर्थ-
 प्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं कलभ्यमिति सम्बन्धः । समस्त-
 आसौ तावानर्थश्चेति तथोक्तस्तद्गोचरा प्रवृत्तिस्तस्यां
 सामर्थ्यं तस्योदाहरणमिति । एतदुक्तं भवति उक्तज्ञा-
 नस्य समस्तप्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसादृ-
 श्यं किं स्वेनावसेय, सुत तद्गोचरप्रवृत्तिजननसमर्थज्ञान-
 संवादात्, नाद्यः स्वतः प्रामाण्यानभ्युपगमाद्रजता-
 दिज्ञाने प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयस्तस्यापि ज्ञानस्य त-
 थाविधसंवादान्तरादेव विषयसादृश्यमवसेयमित्यन-
 वस्था स्यादिति । न च प्रवृत्तिजननसमर्थज्ञानस्य
 प्रामाण्यानिश्चयेऽपि प्रथमज्ञानप्रामाण्यव्यवहारहेतु-
 त्वान्नानवस्थेति वाच्यम् । तथासत्याऽऽद्यज्ञानस्यापि
 तथैव स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन प्रवृत्तिजननसाम-
 र्थ्यात् ज्ञानानपेक्षत्वप्रसङ्गादिति । यद्वा बाध्यांशा धीः
 प्रमा न भवतीति वदता सर्वथैवाबाध्यत्वेन प्रमात्वं
 वाच्यं तथोदाहर्तुमशक्यमित्याह *क्व चेति* देशका-

लयोरप्रत्यक्षत्वाच्च संयोगग्रहणे प्रत्यक्षस्यासामर्थ्य-
मालोकादिव्यक्तिश्च व्यावृत्ता कथ्यते व्यावृत्तिग्राहकं
च न प्रत्यक्षं सम्भवतीत्युक्तं ततः परस्मिन् लोके सा-
लोकादि जलं विद्यते इत्यादि ज्ञानस्य समस्ततावत्यर्थे
प्रवृत्तिसामर्थ्यस्योदाहरणं क्व लभ्यं न कापि देशे
काले वा सम्भावयितुं शक्यमित्यर्थः । यद्वा विद्युत्प्र-
दीपसलिलाद्यवयविनां यद्देशकालसंनिवेशविशिष्टा-
नां प्रथमक्षणे ग्रहणं तद्देशकालसंनिवेशानामर्थविशेष-
णत्वं तद्विषयज्ञानस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यादवसेयं तच्च न
सम्भवति कालादेः क्षणिकतया तत्प्रामितेरर्थप्रमाकत्वा-
सम्भवेनार्थविशेषणत्वस्य दुर्ज्ञानित्वादसम्भवीदं ल-
क्षणमित्यर्थः ।

उदाहृतज्ञानानामप्रमात्वं तदर्थस्यैकदेशबाधा-
दित्याशङ्क्याऽऽह

२६९ लोकविरोधप्रदर्शनम् ।

यदि च बाध्यार्थांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तद्बोध-
मिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थजा-
तीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्याद-
न्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

यदीति अर्थैकदेशस्याल्पपरिमाणत्वादेर्बाधाद-
बाध्यांशेऽपि प्रमात्वं न चेत्तर्हि यद्रूप्यजातीयं बाध्यं
तद्रूप्यजातीयं यत्परमार्थत्वेन संमतं तस्मिन्नपि
ज्ञानं मिथ्येति वदतः किमुत्तरं देयं प्रमादृष्टान्तत्वेन

प्रसिद्धरजतादिज्ञानत्यागादन्यन्न किञ्चिदातुं शक्य-
मित्यर्थः ।

प्रकाशमानकृत्स्नरूपेण केन चिद्रूपेण वा विशेष-
णभावादर्थसादृश्यामिति न विशिष्टमः किं नाम? प्र-
काशमानरूपेण यस्य ज्ञानस्य येनार्थेन विशेषणतया
सादृश्यं सा तत्र प्रमेति, न चातिव्याप्तिः रजतादिज्ञा-
नस्य रजतादिनोक्तसादृश्याभावाद्येन पुनः पुरोवर्ति-
त्वादिना विशेषणतया सादृश्यं तत्र धर्मिणि प्रमा-
त्त्वस्वीकाराच्चेति शङ्कते ।

२७० विषयविशेषनियमेन प्रमात्त्वलक्षणनिरासः ।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यद-
र्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनिय-
मेनैव प्रमात्त्वं लक्षणयमित्येतदर्थमव यथार्थविशेषणो-
पादानमिति । मैवम् । विशेष्यांशे ऽप्यनुभूतिरेवं प्रमा न
स्यादिति । व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्यपि
च स्वसम्बन्धाद्धर्मं विशिनष्टीति नोक्त दोष इत्युक्तमे-
वेति चेन्न । विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं
तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिन्नत्येव शुक्तिकां या रज-
ततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति । ननु सा-
क्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्ति-
विशेषणमिति नातिप्रसङ्गः । मैवं । तर्हि दीर्घदण्डः पु-
रुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षण्ये विशेष्यस्या-

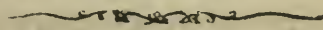
नुभूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्त्वं स्यात् । दीर्घत्वादेर्दण्डादि-
द्वारा विशेषकत्वादिति । ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशे-
षणत्वमिष्टमिति चेन्न । साक्षात्कृत इत्याद्यवगमानाम-
प्रमात्त्वापातात् । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्व-
मिष्टमिति तु दूरन्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानावि-
शेषकत्वात् । अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रका-
शितेन रूपेणेति न तु ज्ञानेऽपीति चेन्न । तज्ज्ञानव्य-
क्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

* अथेति * अव्याप्त्या दूषयति * मैवमिति * रू-
पवान्घट इत्यत्र विशेष्यज्ञानं प्रमा न स्याद्विशेष्यांश-
स्य विषयतया स्वज्ञानविशेषणत्वेऽपि नतद्विषयविशे-
षणत्वं स्वाविशेषणत्वायोगादुपलक्षणमेतद्विशेषणां-
शस्यापि, स्वज्ञानं विशेषणत्वेऽपि तद्विषयविशेषण-
त्वाभावादव्याप्तिस्तज्ज्ञान इति ज्ञानव्यावर्तकत्वे सति
तद्विषयव्यावर्तको योऽर्थस्तज्ज्ञानं तत्र प्रमेति नियमोऽ-
स्तिच विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारिता धर्मिणो-
धर्मं प्रति धर्मस्य च धर्मिणं प्रति विशेषणत्वं घटस्य शौ-
क्ल्यं शुक्लो घट इति दर्शनादतो नोभयत्राप्यव्याप्तिरि-
ति प्रागुक्तं स्मारयति पूर्ववादी *व्यवच्छेदेति* तस्यापि
तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादित्यत्रोक्तमित्यर्थः । अव्या-
प्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति *नेति* रूपवान्घट इत्यत्र य-
द्विशिष्टं प्रतीयते तस्य विशेष्यांशं विशेषणांशं च प्रति न
विशेष्यत्वं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां विशिष्टतयां-

शतः स्ववृत्त्यापाता, ज्ञापि विशिष्टं प्रति विशेषणत्वं स्वं
 प्रति तदयोगात्तेन ज्ञानविशेषणत्वेऽपि तद्विषयविशेषण-
 त्वाभावादव्याप्तिर्विशिष्टज्ञान इत्यर्थः । प्रकाशमानरूपेण
 विशेषणतया यदर्थसादृश्यमनुभवस्य तज्ज्ञानं तत्र प्रमे-
 त्येवं लक्षणं यदि तर्हि इदं रजतमिति प्रतीयमानर-
 जतत्वं तत्तादात्म्यं वा शुक्तिकामपि व्यवच्छिन्नत्वे-
 वेति लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । रजतत्वस्यासं-
 सृष्टस्य कथं शुक्तिव्यवच्छेदकत्वमित्याशङ्क्य प्रतीति
 सिद्धं तदित्याह * रजतेति * या पुरा रजततया प्रका-
 शिता सेयं शुक्तिरिति प्रकाशितं रजतत्वं पुरोवर्तिनीं
 शुक्तिं व्यवच्छिन्नतीत्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहारा-
 याभिप्रायविशेषं शङ्कते * नन्विति * प्रकाशमान-
 रूपेणाव्यवधानेन विशेषणभावादर्थसाम्यं विवक्षि-
 तमित्यर्थः । विशिष्टलक्षणं न रजतादिज्ञानेऽस्ति त-
 द्विषयस्याव्यवधानेन पुरोवर्तिव्यावर्तकत्वाभावादिति
 विशेषणार्थवत्तामाह * रजतंति * रजतत्वं ज्ञानस्य
 विशेषणीभवच्छुक्तिकां व्यवच्छिन्नान्ति यद्रजतमिति
 प्रतिभातं सेयमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एक
 इतिः शङ्कार्थः परस्तु शङ्कासमाप्तौ । व्यवधानानिरुक्तेर-
 व्यवधानमपि न निर्वक्तुं शक्यमिति प्रतिषेधति *
 मैवमिति * किं च व्यवधानाभावमात्रं विवक्षित, मुत
 ज्ञानव्यवधानाभावो, यथाशस्तत्राह * तर्हीति *
 दीर्घदण्डः पुरुषो, रक्तपटो मस्करी, कृष्णाजिनां ब्रह्म-
 चारीत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यः पुरुषादिभ्यो दीर्घदण्डा-
 देर्वैलक्षण्यमनुभूयते तत्र च दीर्घत्वादिकं दण्डादेर्विशेष-

णीभवत्तद्वद्वारा पुरुषादिविशेषणं अतश्च व्यवधाना-
 त्तज्ज्ञानं लक्ष्यगस्याव्याप्तिरित्यर्थः । ज्ञानव्यवधानाभावो
 विवक्षित इति द्वितीयमाशङ्कते *ज्ञानेति* या रजत-
 मित्यभात् संयं शुक्तिरित्यत्र रजतत्वं ज्ञानस्य विशे-
 षणं भूत्वा शुक्तिविशेषणं भवतीति नातिव्याप्तिः ना-
 व्याप्तिर्दीर्घत्वादेर्ज्ञानव्यवधानापेक्षया पुरुषादिव्यावर्त-
 कत्वादित्याशयः । अव्याप्यन्तरप्रदर्शनेन दूषयति *ने-
 ति* साक्षात्कृतोऽयं कृश इत्यत्र साक्षात्त्वं ज्ञानस्य विशे-
 षणं भवदेव तद्वद्वाराऽर्थं परोक्षज्ञानविषयाद्विशिनष्टी-
 ति कथितलक्षणं प्रमात्वेनाभिमतं तद्विषयज्ञाने नास्ती-
 त्यव्यापकतत्पर्यर्थः । आदिशब्देन परोक्षाकृतः स्मृत इ-
 त्यादयो गृह्यन्ते । यस्मिन् ज्ञाने योऽर्थः प्रकाशते यथा, तेन
 रूपेण विशेषणत्वमव्यवधानार्थो न ज्ञानाद्यनन्तरित-
 त्वं रजतत्वादः पुनः पुरोवर्तिसमवायित्वं प्रतीयते न
 च तेन रूपेणार्थविशेषणत्वमतो नोक्तदुष्टिरित्याश-
 ङ्काद् *तदिति* *दुरन्तुच्छमत्यल्पतरमिति* यावत् ।
 ज्ञानप्रकाशितप्रकारेण विशेषणत्वं ज्ञानं प्रत्युतोभ-
 यं प्रति किं वार्थं प्रत्येव, यदि प्रथमद्वितीयौ तत्राह-
 रूपेति *पदानयमेको घट इत्यत्र रूपादेर्घटसमवायि-
 त्वेन रूपेण प्रकाशमानस्य ज्ञानं प्रति समवायसंस-
 र्गिनया विशेषकत्वं नास्ति घटगुणतयाऽन्यत्राऽसमवा-
 यादिति तद्विषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः । ज्ञाने प्रकाशि-
 तरूपेण विशेषणत्वमर्थं प्रत्येव विवक्षितमिति चरम-
 कल्पमवलम्ब्यते *अर्थेति* कोऽसौ नियम इत्यत आह
 यदिति *तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेण विशेषणत्वमि-

ति यदयमिति यावत् । विशेषणत्वाविशेषाज्ज्ञानं
प्रत्यपि तेनैव रूपेण किं न स्यादत्यत आह *न त्विति*
अन्यथा रूपादिसमवायितया ज्ञानस्य द्रव्यत्वापा-
तान्मैवमिति शङ्कानिवृत्तये तु शब्दः । तच्छब्देन ज्ञा-
नव्यक्तिरुच्यते किं वा ज्ञानमात्रं, आद्ये ऽव्याप्ति-
रिति दूषयति *नेति* तच्छब्दो यदि ज्ञानव्यक्ति-
वचनस्तदा घटज्ञानप्रकाशितरूपेणार्थविशेषणत्वं प-
टज्ञानार्थस्य नास्ति तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्र पटादावस-
म्भवात्तेन लक्षणस्यासाधारण्याद्व्यावृत्तत्वादव्याप्तिरि-
त्यर्थः । यद्वा ऽसाधारण्यादिति ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भ-
वे हेतुः । यदि ज्ञानमात्रवचनस्तच्छब्दस्तदा ऽतिव्या-
प्तिः रजतत्वस्य ज्ञानप्रकाशितरूपेण शुक्तिविशेषण-
त्वादित्युपसंहरति *इत्यलमिति *

सम्यक् परिच्छेद इति लक्षणान्तरमेवास्तु प्रमाया
इत्याशङ्क्य निषेधति ।

२७१ उदयनाचार्यलक्षणखण्डनम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तम् । न खलु सम्य-
क्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युपदेष्टात् ।

सम्यगिति परिच्छेदोऽनुभवः प्रमेत्युक्तेरजतादि-
ज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *सम्यगिति* तावत्युक्ते
तत्त्वगोचरेच्छादावतिव्याप्तिनिवारणायानुभव इति ।
किमिदं सम्यक्त्वं तत्त्वविषयत्वं, नुत यथार्थत्वं, किं वा
सामस्त्यमिति विकल्प्य प्रथमद्वितीयावुक्तदोषाऽति-
देशेन पराकरोति *न खल्विति* यथार्थस्य भावो या-

थार्थं सम्यक्परिच्छेदत्वम् ।

सम्यक्परिच्छेदत्वं साकल्येनार्थविशेषानुभवस्त्व-
मिति तृतीयं कल्पमुत्थापयति ।

२७२ तृतीयकल्पोत्थापनम् ।

ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टं अभिधीयते हि लो-
के न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति
तादिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्य-
गर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः—परिच्छेदसमानाधिकरण
एवायमिति ।

नन्विति समस्तस्य भावः सामस्त्यं । सम्यक्शब्द-
स्य सामस्त्यार्थत्वं स्वसमयानुसारेणाऽवसित, मुत वृ-
द्धव्यवहारानुरोधेन, नाद्योऽतिप्रसञ्जकत्वात् । नापि द्वि-
तीयः तथा प्रयोगादर्शनादित्याशङ्क्याह *अभिधीति*
न मया दृष्टमिति वचनं व्याहृतं वचनव्यक्तेरर्थप्रका-
शकत्वादित्याशङ्क्याह *सामान्येति* सामान्यतो ज्ञा-
नाद्वाक्प्रवृत्तिः सर्वात्मना ऽदृष्टत्वात्सम्यक् न दृष्टमि-
ति प्रयोग इति यावत् । तुशब्दः शङ्कानिवृत्तिप्रयोजनः ।
संजातीयविजातीयेभ्यो व्यावर्तको लक्ष्यनिष्ठो धर्मो
लक्षणं सामस्त्यमर्थधर्मः कथं प्रमां लक्ष्येदित्याशङ्क्या-
ह *तदिति* तत्तत्र सम्यक्पदस्य सामस्त्यमर्थ इ-
ति स्थित इति यावत् । इह लक्षणवाक्य इत्यर्थः । स-
मस्तस्यार्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेद इति षष्ठीसमा-
सां विवक्षित इति शेषः । सम्यक् चासौ परिच्छेदश्चेति

कर्मधारयो वा तस्य स्वरूपपरतया पृथीसमासाद-
भ्यार्हितत्वादिति पक्षान्तरमाह *सम्यगिति* सम्यगर्थ-
विषयत्वात्परिच्छेदस्य सम्यक्कोपचारः ।

लक्ष्यनिष्ठतया ऽज्ञातस्य च गमकत्वायोगान्मैवमि-
ति प्रतिषेधति प्रकारान्तरेणापासितुं विकल्पति ।

२७३ सामस्त्यानिर्वचनम् ।

मैवम् । सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वमथ-
वा सर्वधर्मसहितत्वम् । नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छे-
दस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषय-
स्याप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः असर्ववित्परिच्छि-
त्तीनां स सामप्रमात्वापत्तेः ।

* सामेति * अवयवानामवयविनं प्रत्यान्तर-
त्वान्तर्वावयवसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यमिति प्रथम-
दल्पमाशङ्क्य पराचष्टे * नेति * अव्याप्त्यतिव्याप्ति-
परिहारेण सर्वत्र लक्षणस्य वक्तव्यत्वादिह चाव्या-
पकत्वादिति हेतुमाह *अनवयवेति* पृथिव्यप्तेजोवा-
यवः कार्यरूपाः सावयवास्तदतिरिक्ताः सर्वे निरवयवा-
स्तदूगोचरानुभूतीनामप्रमात्वं स्यात्सर्वावयवसहितप-
रिच्छेदत्वाभावादिति भावः । एवमव्याप्तिमभिधाया-
धुना सावयवपरिच्छेदेऽपि कथितलक्षणस्यासिद्धिरि-
त्याह * सावयवेति * न हि किञ्चिज्ज्ञानं सर्वात्म-
ना ऽर्थग्राहकं बाह्यावयवप्रतिबन्धतया मध्यमावयव-
ग्रहणायोगादतश्च लक्षणमसम्भवीत्यर्थः । उक्तं हि

“सर्वात्मनाऽर्थो ज्ञानेन केन चिन्न हि गृह्यत” इति । सर्व-
धर्मसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यमनवयवानामपि सर्व-
धर्मत्वसम्भवादिति द्वितीयं निषेधति * नापीति *
धर्माणां सधर्मत्वाभावात्तदुगोचरप्रमायामव्याप्तिरि-
त्यर्थः । दूषणान्तरमाह * असर्वेति * घटे यावन्तो
धर्मा रूपरसादयः सन्ति तावतां सर्वेषां ग्राहकमेकं
ज्ञानमस्मदादेर्नास्ति विभिन्नसामग्राजन्यत्वाददृष्टज-
त्वादीनामयोग्यत्वादेवेत्यर्थः ।

सर्वं वस्तु सामान्यविशेषात्मकं तेन विशेषस-
हितत्वं सम्यक्त्वमर्थस्य तेन सविशेषार्थपरिच्छित्तिः
प्रमेति लक्षणे नोक्तदोष इति शङ्कते ।

२७४ सम्यक्शब्दस्य सविशेषार्थत्वकशङ्का ।

अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोके-
ऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तस्यापि न मया विशे-
षतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः प्र-
मेत्युक्तम्भवति । विभ्रमादयो हि विशेषमपश्यतो जाय-
न्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्वेषां
विशेषान्तरानभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति ।

अथेति न च सामान्यादेः सामान्याद्यभावात्त-
ज्ज्ञानेऽव्याप्तिः सामान्यशब्देनानुगतसाधारणरूपाभि-
धानादस्ति तेन प्रमेयत्वादिविशेषस्य च व्यावृत्तमात्र-

१ तत्प्रमेयेति पु० पा० ।

२ चाव्यावृत्तेति पु० पा० ।

रूपत्वादिति द्रष्टव्यं । सम्यक्शब्दस्य सामस्त्यार्थं लो-
कावगतसङ्गतिकस्य कथं सविशेषवचनत्वमित्यत आह
* यदिति * न मया सम्यक् दृष्टमिति यदभिधीयते
लोकेनेति एकैतिशब्दाव्याहारं ग्रन्थयोजना । स-
म्यक्शब्दः सामस्त्यार्थं च साधारण इति यथारुचि स
पूर्ववादिना लोकप्रयोगः प्रमाणीक्रियत इति न ग्र-
न्थकारस्य शब्दार्थपरिज्ञातता शङ्कनीया । एवं सम्य-
क्शब्दस्य सविशेषार्थत्वं प्रसाध्य सम्यक्परिच्छेदः
प्रमेति लक्षणवाक्यस्य विवक्षितमर्थं कथति * तस्मा-
दिति * सम्यक्शब्दः सविशेषवचन इति यस्मात्त-
स्मादित्यर्थः । इदं रजतमित्यादिज्ञानानामपि सविशे-
षज्ञानत्वमिदमिति साधारणाकारस्य, रजतमिति वि-
शेषाकारस्य च भासनादतो ऽतिव्याप्तिरित्याशङ्काह
* विभ्रमेति * शुक्तित्वादिविशेषाग्रहस्येदमिति सा-
धारणग्रहस्य च विभ्रमादिं प्रति हेतुत्वमन्वयव्य-
तिरेकावसितं तत्कथं विशेषार्थत्वं तेषामित्यर्थः । सं-
शयादिसङ्ग्रहार्थमादिपदं । तद्व्यावृत्तिफलतया विशेषणं
साधित्याह * इतीति * यद्वा परिच्छित्तिः प्रमेत्युक्त एव
लक्षणं सिद्धयदतो व्यावर्त्याभावात्सम्यगिति विशे-
षणं व्यर्थं यथाहुः प्रमाणमनुभूतिरित्याशङ्काह * वि-
भ्रमेति * सविशेषार्थपरिच्छित्तिरिति लक्षणस्यातिव्या-
प्त्यभावे ऽप्यव्याप्तिर्विशेषाणां निर्विशेषतया तद्वि-
षयज्ञानानां सविशेषार्थपरिच्छित्तिच्चाभावादित्यत
आह * विशेषेति * यद्वा विशेषाः सविशेषा निर्वि-
शेषा वा, चरमे तदज्ञानेऽव्याप्तिः । आद्ये यैर्विशेषैः स-

विशेषता तेषामपि सविशेषत्वे ऽनवस्था, क्वचित् वि-
शेषविश्रामे तत्रैवाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * विशेषेति *
सर्वेषामिति विशेषणात्केऽपि विशेषाः सविशेषा, ना-
प्यनवस्था केषां चिदन्त्यविशेषाणां निर्विशेषत्वात् ।
नाप्यव्याप्तिः तत्स्वरूपस्य विशेषशब्दार्थतया तत्स्व-
रूपविशेषज्ञानानां सविशेषज्ञानत्वादित्यर्थः ।

निर्विकल्पकज्ञानस्याप्रमात्वापातान्मैवमिति प-
रिरिति ।

२७५ निर्विकल्पकज्ञानेऽव्याप्तिकथनम् ।

नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वा-
दिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादर्धमेणावगाहनात्
तस्यापि प्रमात्वं स्यात् । प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च
विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्र-
सङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः । विशेषस्य च भवतु
स्वरूपमेव विशेषस्तथाऽप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं
नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् ।

*नेति*विशेषशब्देन तत्र सत्त्वासत्त्वोदासीनं विशेषमा-
त्रमुच्यते, किं वा तत्र सन्निति विकल्प्याऽऽद्यमीतव्याप्त्या
दूषयति *विशेषेति* तत्र सन्निति विकल्पस्योपरिष्ठा-
ह्वापो भाष्यते । किं च विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारः
कथ्यते किं सिद्धिशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रमिति प्रथमक-
ल्पमेव द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति *तामिति* प्रत्यर्थं व्या-
वृत्ताकारस्य विशेषत्वे घटगतविशेषस्य च विवाक्षितत्वे त-

द्विशिष्टं विषयत्वं पटादिप्रतीतेर्नोति लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं विशेषपदार्थ इति द्वितीयोऽस्तु निरवयवत्वादित्यत आह *सामान्येति* प्रत्यर्थं व्यावृत्तत्वादिविशेषमुपेक्ष्य विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिविशेषेण सहैव शुक्त्यादेर्भानाद्रजतादिज्ञानेऽतिप्रसक्तिरित्यर्थः । कतरः पक्षोऽत्रोपादेय इति चेन्नैकतरोऽपीत्याह *उभयेति* लक्षणस्य हेतुविशेषस्य पक्षद्वयेऽपि क्रमेण भागासिद्धिविरुद्धत्वाभ्यामपक्षधर्मत्वापत्तेरित्यर्थः । यद्यन्त्यविशेषाणां स्वरूपमेव विशेष इति विशेषान्तराभावेऽपि न तज्ज्ञानस्याप्रमात्वापात इति तत्राह *विशेषेति* विशेषस्वरूपं विशेष इति वचनं पुनरुक्तमिति दोषसमुच्चयार्थश्च । विशेषस्य स्वरूपस्य चाभेदाद्विशेषसाहितज्ञानत्वं विशेषस्य नास्ति साहित्यस्य भेदगर्भत्वादित्यव्याप्तिरित्यर्थः विशेषपरिच्छित्तिः प्रमेति च न शङ्कनीयं विशिष्टधर्मिज्ञानस्याप्रमात्वापातादित्यर्थोऽपि ।

विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारो विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं वा नोच्यते किं तु यदज्ञानात् भ्रमसंशयजन्म यज्ज्ञानाच्च तदुपशमस्ते विशेषाभिलष्या इति मतान्तरमुत्थापयति ।

२७६ मतान्तरात्थापनम् ।

यत्तु कश्चिदवाचत् विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शनं भ्रमसंशयावकाशो यददर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च

तेनान्यथा व्याघातादिति ।

* याचिविति * येषां शुक्तिस्त्ववक्रकोटरत्वादीनामज्ञाने सति रजतमित्यादिभ्रमस्य, स्थाणुर्वा पुमान्वेत्यादिमंशयस्या, वक्राशो-जन्मेति यावत् येषां पुनर्ज्ञाने भ्रमस्य बाधः संशयव्यवस्थैकतरनिश्चयो भवति स्थाणुरेवेति त इत्यर्थः । ग्रहणस्मरणाद्यविवेकव्यतिरेकेण भ्रमसंशयौ न स्तः कुतस्तरामुक्तरूपविशेषा इत्यत आह * तदिति * भ्रमादिगोचरोऽतत्त्वं, तदितरस्तत्त्वमिति स्थितिः सैव न स्यादविवेकस्याभावस्यासाधारणकारणत्वायोगाद्धमाभ्युपगम इति यावत् । यद्वा तथाभूतविशेषाभ्युपगमे किं प्रमाणमित्यत आह * तदिति * प्रमाविषयत्वाप्रमाविषयत्वयोरेव तत्त्वात् त्वपदार्थत्वादुक्तविशेषानभ्युपगमे तद्व्यवस्था न सिद्ध्यदित्यर्थः । अथवा भ्रमबाधौ न स्तः कुतस्तद्व्यवस्थापकतया विशेषसिद्धिरित्यत आह * तदिति * बाध्यमतत्त्वं तत्त्वमबाध्यमिति विभागो न सिद्ध्येत् भ्रमबाधानभ्युपगम इत्यर्थः । माभूदयं विभाग इत्यत आह * भवितव्यमिति * तत्त्वातत्त्वविभागोऽस्तीति मदीयज्ञानस्य तत्त्वविषयत्वे विभागसिद्धिरतत्त्वविषयत्वे मदीयज्ञानविषयोऽतत्त्वाविभागो नास्तीति तावकीनज्ञानविषयस्तत्त्वांमिति तत्सिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुक्त्वा दृढीकुरुते * अन्यथेति * तत्त्वातत्त्वविभागमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः ज्ञानं सर्वं तत्त्वमेव, किमतत्त्वमिति, किं वा किञ्चित्तत्त्वं किं चिदतत्त्वमिति, आद्ये परपक्षानुवादेन तत्खण्डनासिद्धिर्द्वितीये त्वद्वचनस्या-

तत्त्वविषयतयाऽनवधेयवचनस्य प्रसङ्गः, तृतीये तच्चात-
त्त्वविभागमभ्युपगम्य स नास्तीति वचनं माता मे
बन्ध्येति बद्धिरुद्धमित्यर्थः ।

अनिर्वचनीयतैव सर्वानुपपत्तिबाणवारणाय व-
ज्रवारवाणायमाना विजयते इत्यादिना व्याघातस्य
पुरस्तान्निरस्तत्वान्मैवमिति परिहरति ।

२७७ मतान्तरखण्डनम् ।

तदयुक्तम् । न तावदेवम्विधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो
यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः सर्वविशे-
षोपलम्भात् । नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपा-
दयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्यइति युक्तम् । तदुपदर्शना-
शक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुम-
शक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? न हि परिदृ-
श्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्न
वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारू-
ढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमान-
स्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा । बहुशश्च व्याघा-
तोद्भावनविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः ।

तदिति एवंविधो विशेषः प्रतीयमानत्वादभ्यु-
पगम्यते, किं वाऽनभ्युपगमे व्याघातात्, नाद्य इत्याह
नेति अभिधातुमशक्यः कुतः प्रमातुमिति शेषः । स्व-
प्नदृशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शनेऽपि भ्रमदर्शनादि-

ति हेतुमाह *स्वप्नेति* विशेषानभ्युपगमे प्रागुक्तव्या-
घातादसावभ्युपगम्य इति द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य नि-
षेधति *न चेति* यद्यनग्निस्तर्ह्यधूमः स्यादित्यादिव्या-
घातदण्डभयादग्निमत्वाद्यभ्युपगम्यतेऽतोऽयुक्तं कुत
इत्यत आह *तदिति* तस्य विशेषस्य दर्शयितु-
मशक्यत्वेनेति यावत् । उक्तन्यायेन तद्विशेषस्य नि-
र्वक्तुमशक्यत्वादयमसाविति निर्वक्तुमशक्योऽपि
कश्चिदस्तीति सामान्याकारेण व्याघातपरिहारं परिक-
ल्प्य व्याघाताभाव एव किं नावसीयत इत्यर्थः । एवका-
रावयोगान्ययोगव्यवच्छेदप्रयोजनौ । विशेषस्योपदर्श-
यितुमशक्यत्वमसिद्धं यन्न स्वप्नेऽनुभूयते ज्ञातत्वाज्ञात-
त्वाभ्यां भ्रमबाधप्रयोजकः स विशेष इति तन्निरुक्तेरि-
त्यत आह *न हीति* असौ विशेषः परिदृश्यमानप-
दार्थमध्यवर्ती, किं सिद्धाह्यः, चरमे ब्रह्मैव त, दाद्ये कदा
चिदनुभूयते न वा, न चेत्तुरगशृङ्गसमः अनुभवाभा-
वात् भ्रमाद्यपनोदाप्रयोजकता च । न च प्रथमस्तथाऽनु-
पलम्भादिति भावः । नन्वस्त्यसौ विशेषः यदर्शना-
ज्जाग्रत्प्रत्ययस्तस्याऽज्ञायमानतया स्वप्नभ्रमप्रयोजक-
त्वादिति । नैतत् । यावन्तः पदार्था जाग्रति प्रतीयन्ते ता-
वतां स्वप्नेऽप्यनुभूयमानत्वादिति । किं च नदीतीरे फ-
लानि सन्तीत्याप्तवाक्यसदृशानाप्तवाक्याभासे वि-
शिष्टोर्थः प्रतीयतेऽतो वाक्यजनितभ्रमे सर्वो विशेषः
प्रतिपत्तुं शक्य इत्यर्थः । अप्रतीयमानव्याघातपरिहारः
कल्प्यते चेत्तथाभूतो विशेषः किं न कल्प्यत इत्यत
आह *प्रतीति* प्रतीयमानविशेषाणां कल्पना

प्रतिपत्त्याऽऽरूढत्वेन ततो वरं व्याघातपरिहारस्य कल्प-
नेति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति कल्प्यमाना विशे-
षा अनुपलभ्यमाना अपि बुद्ध्यारूढतयैव कल्पनी-
या अन्यथा तदनुभवाभावाद्भ्रान्त्यादिबाधानुपपत्ते-
रतश्चानुपलभ्यमाना बुद्ध्यारूढतया कल्प्यन्त इति व्या-
घातः । नचैवं व्याघातपरिहारकल्पने कश्चिदोष इति,
अस्य परिहारस्य सत्वे द्वैतापत्तिरसत्वे व्याघातनि-
ष्प्रत्यूहतेत्यत आह * भद्रेति * भद्रा विचारमन्तरेण
रमणीयेति । व्याघातमभ्युपगम्यैतदवोचाम न चासौ,
तुरीयपरिच्छेदे पराकरिष्यमाणत्वादित्याह * बन्धिति *

विशेषपदेन सत्त्वासत्त्वोदासीनं विशेषमात्रमु-
च्यते किं स्वित्तत्र सन्निति विकल्प्य प्रथमकल्पो निरा-
कारि, सम्प्रति द्वितीयकल्पमुत्थापयति ।

२७८ सान्विशेषः कथ्यते विशेषपदेनेति शङ्क ।

ननु न ब्रूमो विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ
इति, किन्नाम ? विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा
च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि
तत्प्रसङ्ग इति ।

* नन्विति * विशेषेण सहोपलम्भो विशेषस-
हितोपलम्भ इति न ब्रूमः इतीति शब्दोऽध्याहार्यः ।
कस्तर्ह्यसाविति चेद्रस्तुतो विशेषसहितस्योपलम्भः
स इत्याह * किमिति * शुक्तेरपि शुक्तित्वविशेषव-
त्या रजतमित्युपलम्भात् । तर्हि प्रमालक्षणमतिव्याप-

कमित्यत आह * तथाचेति * प्रतीयमानविशेषेण सहितत्वं विवक्षितं न च तद्रजतत्वं तत्रास्तीत्यर्थः । एवं चातिव्याप्त्यादेरभावान्निरवयं लक्षणमित्याह * तदिति *

प्रथमकल्पनिराकरणेन द्वितीयोऽपि निरस्त इत्याह ।

२७९ शङ्कापरिहारः ।

मैवम् । उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्तित्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गनिवारणम् । विशेषेण तदभिधाने त्वननुगम इति ।

* मैवमिति * किमन्यदीयो दोषोऽन्यत्रानुषङ्गे दित्यत आह * यदीति * विशेषपदेन विशेषत्वाक्रान्तं स्वरूपमात्रमभिधाय तत्सहितोपलम्भोऽभिधीयते किंवा विशेषव्यक्तिमभिधायेति विकल्प्याद्यमपवदति * यदीति * पुरोवर्तित्वसत्त्वादितत्रत्यविशेषसहितस्य शुक्तिशकलस्य रजतात्मनाऽवभासान्न तत्रातिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येत्यर्थः । विशेषपदेन विशेषव्यक्त्यभिधानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * विशेषेणेति *

तत्त्वातत्त्वविभागानुपपत्त्या बाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इत्याशङ्क्य निर्वचनानर्हतया निरस्तः सम्प्रति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयितुं निरस्तमप्यनुभाषते ।

२८० पूर्वोक्तार्थस्यैव कथनेन परिहारः ।

बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु

जडतरो न जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे
पञ्च फलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थि-
तं किं विशेषमेकत्र पश्यासि यमपरत्र न पश्यसीति पृ-
ष्ट्वा प्रतिबोधनीयः । तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः
कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः । ये ते विशेषान्तरप्र-
वाहस्वीकारेऽनन्तविशेषावप्तिभयात् त्वया स्वत एव वि-
शेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत् परस्परव्या-
वृत्तमतोऽनुगैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । बाध-
व्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न । काचित्कबाधव्य-
वस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न । व्यावृ-
त्तेः । बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थानुगमात्
प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति ।

* बाधेति * बहुशश्चेत्येतदनन्तरं यद्यप्ययं ग्र-
न्थो युक्तस्तथाऽपि लेखरुदोषादत्र पतित इति द्रष्टव्य-
म् । एकरूपगोचरज्ञानयोरेकतरस्य प्रमारूपतया तत्त्व-
गोचरत्त्वमपरस्याऽप्रमारूपतयाऽतत्त्वगोचरत्त्वमिति वि-
भागदर्शनान्न विशेषभावभावनिबन्धनस्तत्त्वातत्त्ववि-
भाग इति दूषयति * स इति * सरित्परिसरे फलानि
सन्तीत्याप्तवाक्यप्रतिपत्तेऽर्थे को विशेषो लक्ष्यते यो
ऽनाप्तवाक्यप्रतिपत्तैवंरूपे नेति वक्तव्यं, न चासौ क-
श्चिदस्तीत्यभिधाय विशेषदर्शनादर्शनाभ्यां न भ्रम-
बाधाविति बाध्यत इत्यर्थः । प्रमाणमूलरचितवाक्यज-

न्यज्ञानविषयत्वमाप्तवाक्यार्थे विशेषो नेतरस्मिन्नित्य-
 स्ति विशेष इत्याशङ्क्याह * तथेति * अनुभवविरोधस्तो-
 रर्थः । जडतमत्वमत्यागहेतुः । अपिररुचिद्योतनार्थः ।
 जडतमत्वेनासौ नोपेक्ष्यः प्रकारान्तरेणापि बोधनीय
 एवेत्याह * स इति * विशेषसहितोपलम्भः प्रमेति
 वदन् प्रष्टव्यः किं ते विशेषा अपि सविशेषा, उत
 निर्विशेषाः केचिदन्त्या इति, प्रथमे व्यक्ता ऽन-
 वस्थेति बहिरेव दूषयित्वा द्वितीयमनुभाषते * य-
 इति * अस्मिन्प्रक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति दर्शयितुं तेषां
 स्वरूपं नानुगतं मन्तव्यमैक्यापत्तेरतः परस्परतो व्या-
 वृत्तमित्याह * तेषामिति * तावच्छब्दो निश्चयार्थः ।
 फलितं दर्शयति * अत इति * विशेषेष्वनुगतध-
 र्माभावोऽसिद्धो बाधव्यवस्थाहेतुत्वस्यैव तत्रानुग-
 तत्वादिति शङ्कते * बाधेति * सार्वत्रिकबाधव्यव-
 स्थाहेतुत्वं विशेषत्व, मुत काचित्कबाधव्यवस्थाहेतुत्व,
 माहोस्विद्यत्र यो बाधस्तत्र विषये तस्य बाधस्य व्य-
 वस्थाहेतुत्वमिति, विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति *
 सार्वत्रिकबाधव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषः कचिदपि न
 प्रकाशत इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * काचित्केति *
 चरमकल्पमाशङ्कते * तत्रेति * तर्हि विशेषस्य प-
 रस्परव्यावृत्तेरनुगतं लक्षणं न सिद्ध्येदिति परिहरति
 * नेति * बाधस्वरूपमभ्युपगम्य तद्व्यवस्थाहेतुत्वं विशेष-
 त्वं नानुगतमस्तीत्युक्तम् । इदानीं बाध एव निरूपण-
 सरणिमधिरोढुं नार्हतीत्याह * बाधेति * बाधस्या-
 ननुगमेन च तद्व्यवस्थाहेतुत्वाऽननुगतिरिति शेषः । तं-

च्छब्देन भ्रान्तिः परामृश्यते । तद्विपरीतार्थप्रमात्त्वमा-
 घ्रेण कथमननुगमो बाधस्येत्यत आह *तदिति* तच्छ-
 ब्देन रजतभ्रमपरामर्शं सर्पभ्रमबाधो न स्यादिति
 बाधस्याननुगमेन तद्व्यवस्थाहेतुविशेषस्याननुगमात्त-
 त्सहितोपलम्भप्रमालक्षणस्याव्यापकता । न च तत्त्व-
 मनुगतमस्ति स्ववृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्यर्थः । प्र-
 मासिद्धौ तद्विपरीतार्थप्रमालक्षणबाधसिद्धिस्तत्सि-
 द्धौ च तद्व्यवस्थाहेतुविशेषसहितोपलम्भप्रमासिद्धि-
 रितीतरेतराश्रयादसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह * प्रमेति *

सम्यक्त्वमबाधिताध्यवसायित्वं ज्ञेयसादृश्यं वा
 ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह ।

२८१ शङ्कान्तरनिराकरणम् ।

शङ्कान्तराणि चात्रातः पराणि याथार्थ्यविशेषबदूष-
 णदृषितान्येवोपनिपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि ।

* शङ्केति * चशब्दादबाधितत्वादिविषयानि
 वक्ष्यमाणानि गृह्यन्ते । शङ्कान्तरं याथार्थ्यविशेषमा-
 श्रितं पौनरुक्त्यभयान्नोक्तमित्यर्थः ।

सविशेषार्थानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य विशेषा-
 ननुगमेनाव्याप्तिरुक्ता साम्प्रतमतिव्याप्तिमाह ।

१८२ सविशेषार्थानुभव इति लक्षणेऽतिव्याप्त्युद्भावनाम् ।

किञ्च तर्कज्ञानमाहार्यौ च संशयविपर्ययौ परिदृ-
 श्यमान एव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् । नचा-

हार्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम् । विप्रलम्भकस्य
वाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गु-
रोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्तयतश्चाहार्यसंशयानां
भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् ।

* किं चेति * व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रामितिबलाद-
ग्निमान्पर्वत इति विशेषावगमेऽपि यद्यग्निमान्न
स्यात्तर्हि निष्कारणको धूमः प्रसज्येतातो ग्निमानेवा-
यमिति तर्कज्ञानं विशेषोपलम्भे सत्येव जायमानं
सविशेषार्थानुभूतिर्भवति न च तत्प्रमेति तत्र
लक्षणातिव्याप्तिस्तथा रजतादिभ्रमस्य समानधर्मा-
दिजनितसंशयस्य च विशेषाग्रहणजन्यत्वेऽप्यौत्प्रेक्षि-
कसंशय औत्प्रेक्षिकविपर्ययश्च विशेषदर्शने सत्येव
जायत इति ताभ्यां चातिव्याप्तिरित्यर्थः । आहार्यसं-
शयविपर्ययावन्न स्तः कुतस्ताभ्यामतिव्याप्तिरित्यत
आह * न चेति * कुत इत्यत आह * विप्रलम्भकेति *
नदीतीरे फलासम्बन्धे दृश्यमानं एव नद्यास्तीरे फला-
नि सन्तीति विप्रलम्भकवाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्य-
भ्रमस्यानुमतत्वादन्यथा प्रामाण्यप्रसङ्गाद्विमृश्य प-
क्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय” इति न्यायेन वि-
दिततत्त्वस्य गुरोः शिष्यप्रबोधनार्थं शब्दो नित्यः अ-
नित्यो वत्याहार्यसंशयस्य तथाविधपूर्वपक्षभ्रमस्य
विचारं प्रवर्तयत इष्टत्वात्तत्त्वज्ञानविरोधाद्विशेषाज्ञा-
नमूलसंशयविपर्ययासम्भवादन्यथा निर्णयफलशास्त्रा-
नारम्भप्रसङ्गादिति भावः ।

सम्यक् परिच्छेद इत्युदयनोदीरितलक्षणे सम्य-
ग्विशेषणं निरास्थादिदानीं परिच्छेदविशेषणमति-
देशेन निरस्यति ।

२८३ पूर्वोक्तदोषोपसंहारः ।

परिच्छेदशब्दश्चनुभूतिपर्यायोऽनुभूतिदूषणं ना-
तिक्रामतीत्यलम् ।

* परिच्छेदेति *

भाट्टदेशीयाभिमतप्रमालक्षणमुद्भाव्य भङ्गं भणति ।

२८४ भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम् ।

नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेति युक्तम् । अव्यभिचा-
रिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यर्थत्वं तदा दूषणान्युक्ता-
न्येवानुवर्तन्ते ।

* नापीति * ज्ञानं प्रमेत्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्त-
दर्थमनुभवग्रहणम् । भ्रमादिव्यावृत्त्यर्थमव्यभिचारीति ।
तत्त्वगोचरेच्छादिव्यावृत्त्यर्थमनुभवग्रहणम् । किमिद-
मव्यभिचारित्वं तत्त्वविषयत्वं, याथार्थ्यं वा, त सम्य-
क्, माहोस्विदर्थाविनाभूतत्वमिति विकल्प्य प्रथम-
कल्पत्रयं प्रागुदीरितन्यायानलविप्लुष्टतया नोजी-
वितुमलमित्याह * अव्यचारीति *

अव्यभिचारित्वमनुभवस्यार्थाविनाभूतत्वमिति
चतुर्थमुत्थापयति ।

२८५ चतुर्थविकल्पे विकल्पोपन्यासः ।

अथैवमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं, तदा

प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थं स्तदैव ज्ञानम्? उत यत्तार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम्? अथ यादृगर्थस्तादृगेवज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति? ।

* अथेति * दूषणविभागप्रज्ञप्तये विकल्पयति
 * तदेति * अस्याविनाभावपदस्य कोऽर्थ इत्यर्थः । स-
 मुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियमोऽविनाभाव इत्येकं
 शृङ्गमाह * किमिति * धूमाग्न्योरिवैकदेशसम्बन्धोऽ-
 विनाभाव इत्यपरं शृङ्गमाह * उतेति * शिंशपा-
 न्वस्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणस्तत्तादात्म्यं द्रष्टव्यमित्य-
 वष्टम्भेन कल्पान्तरमाह * अथेति *

तत्राऽऽद्यमपवदति ।

२८६ आद्यविकल्पनिरासः ।

नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात् । न द्विती-
 यः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् । ज्ञानसमान-
 देशमर्थमन्यत्वारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि
 तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः ।
 अभेदवादे तु भ्रमस्याऽपि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन वि-
 शेषणत्रैयर्थ्यापातात् । तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षि-
 तत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्तन्त इति ।

* नेति * कुत इत्यत आह * अतीतेति * वि-
 शिष्टनदीपूरणलिङ्गेनाभूद्दृष्टिरित्यनुमीयते मेघोदय-
 दर्शनाद्भविष्यति दृष्टिरिति । न चानुमानकाले सोऽर्थो

स्तीति तत्राऽव्याप्तिरित्यर्थः । आदिपदेन कालान्तरभा-
विनियोगादिबोधकागमाद्युपादीयते । एकदेशसम्बन्धो
ज्ञानज्ञेययोरविनाभाव इति द्वितीयोऽपि न ह्य इत्याह
नचेति घटादिप्रमितीनामनेवरूपतया लक्षणस्याव्या-
पकत्वादित्याह *ज्ञानेति* ज्ञानेन सह विभिन्नदेशा ये
घटाद्यर्थास्तज्ज्ञानानां प्रमात्वं न स्यात् तज्ज्ञानस्या-
त्मैकगुणस्य तन्निष्ठत्वादूघटादीनां धराद्यधिकरण-
त्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञा-
नानामप्यात्मसमवेततया समानदेशत्वात्प्रमात्वं स-
म्भवतीत्यत उक्तं *ज्ञानासमानदेशेति* अर्थेन सहैक-
देशनिष्ठोऽनुभवः प्रमेति लक्षणस्याव्याप्तिमभिधाये-
दानीमतिव्याप्तिं दर्शयति *ज्ञानेति* *ज्ञानेन सह
समान एको देशो यस्यार्थस्य स तथोक्तः । आत्मत्वा-
दिधर्मस्यान्यत्रारोपज्ञानानामारोप्यनाणधर्मस्य चा-
त्मदेशत्वेन देशाव्यभिचारादेहादावात्मत्वादिभ्रमे-
ऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । यादृगर्थस्तादृगाकारज्ञानं प्रमेति
परिशिष्टपक्षं प्रतिषेधति *नापीति* ज्ञानज्ञेययोः
सर्वात्मना सादृश्यं विवक्षित, मुत येन केन चिद्रूपेण,
किं स्विदर्थविशेषणीभूतरूपेण ज्ञानस्यापि विशेष-
णतया सादृश्यं विवक्षित, मिति त्रिधा विकल्प्य प्र-
थमकल्पेऽपि तयोर्भेद उताभेद इति विकल्प्याऽऽद्यम-
पवदति *ज्ञानेति* *घटत्त्वज्ञानत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वादि-
महद्वैलक्षण्यान्न सर्वसाम्यमित्यर्थः । ज्ञानज्ञेययोरभेदे
सर्वसाम्योपपत्तिरिति प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं कल्प-
माशङ्क्याह *अभेदेति* यदन्तर्ज्ञेयतत्वं तद्वहिर्व-

दवभासत इति रजतादिज्ञानानामप्यर्थाभेदेन सर्व-
सामान्यस्याभ्युपगन्तव्यतया कथितलक्षणं तत्राग-
तमिति यथार्थेति विशेषणमसमर्थमित्यर्थः । प्रकाशमा-
नरूपैर्विशेषणतया ऽर्थसाम्यमनुभवस्येति तृतीयक-
ल्पमाशङ्क्य पराकरोति * तैस्तैरिति * प्रकाशमान-
तया प्रसिद्धैरिति यावत् । विशेषमात्राभिधाने भ्र-
मादावतिव्याप्तिर्विशेषव्यक्त्यभिधानेऽननुगम इत्यादि
यार्थाध्यखण्डनानि प्रसज्यन्त इत्यर्थः । चकारात्
द्वितीयं कल्पं येन केन चित्सत्त्वप्रमेयत्वादिना सा-
म्यादतिव्याप्तिर्भ्रमादाविति निरास्थत् ।

बौद्धानां प्रमालक्षणमुपस्थापयति ।

२८७ बौद्धलक्षणखण्डनम् ॥

अविसम्बाधनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् । अविसंवाद-
त्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवाल्लिख्यमानार्थत्वं वा ? ज्ञानान्त-
रेण विपरीततया प्रतीयमानार्थत्वं वा ? अप्रतीयमान
व्याप्याविषयत्वं वा ? अन्यदेव वा किञ्चित् ? ।

* अवीति * विसम्बादराहित्यमविसम्बादि-
त्वमिति यावत् । पदकृत्यं तु पूर्ववदिति । अभावेऽ
पोध्यमाने हि भाव एवावशिष्यत इति विसम्बादरा-
हित्यं ज्ञानान्तरसंवाद इति कल्पमाह * अवीति * वि
संवादो बाधस्तद्धनित्वं ज्ञानान्तरेणान्यथा बोध्यमानार्थत्व-

मिति कल्पान्तरमाह । ज्ञानेति । विपरीततया पूर्वप्रकाशितरूपाद्रूपान्तरेणाप्रकाशमानत्वमिति यावत् । नांतरीयकार्थदर्शनं अन्यज्ञानस्य संवाद इति केषां चिन्मतमनुरुध्य प्रकारान्तरेण विकल्पयति * प्रतीति * प्रतीयमानो व्याप्यो यस्य व्यापकस्य तद्विषयत्वमित्यर्थः । यद्वा प्रतीयमानश्चासौ व्याप्यश्च तद्विषयत्वमिति । अर्थाक्रियाकारिवस्तुविषयत्वमविसंवादित्वमिति पक्षान्तरमाह * अन्यदिति *

२८८ प्रथमकल्पेऽतिव्याप्तिः ।

तत्र प्रथमकल्प मतिव्याप्त्या दूषयति ।

न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम् । प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् ।

* नेति * ज्ञानमात्रेण तथोल्लिख्यमानविषयत्वमविसंवादित्वमुत प्रमयेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * धारेति * मनुष्योऽहमिति देहात्मभ्रमस्य सततमुत्पद्यमानतया कथितलक्षणमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रमाभूतज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्क्याह * न चेति * प्रमासिद्धौ तया तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वविशेषणसिद्ध्या विशिष्टलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमासिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः ।

ज्ञानान्तरेण विपरीततया ऽप्रतीयमानत्वमविसंवादित्वमिति द्वितीयं निषेधति ।

२८९ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् स्वस्थदशो-
त्पन्नस्य शुक्लशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिमज्ञाना-
द्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च । प्रमित्यानु-
ल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमा-
णत्वादित्युक्तमनुषज्जति । अदुष्टकरणकज्ञानेनाबाधितत्वं
विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । किञ्च दुष्ट-
त्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । ननु किमे-
तावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धतुगतो विशेष
इति सुवचमेवेति । न विपरीतपदव्यवच्छेद्याप्रमि-
तौ तदुपादानवैयर्थ्यात् । तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्व-
मात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् वि-
परीतपदव्यवच्छेद्या प्रमेवेति चेन्न । तस्या एव लक्ष्यमा-
णत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतः कुतो
व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण
व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अ-
नवस्था वा ।

एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लक्ष्यते ।

तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

* नापीति * ज्ञानमात्रेण विपरीततयाऽनु-

१ तदुपादा इति सो० पु० पा० ।

ल्लिख्यमानार्थत्व, मुत प्रमाभूतेन, किं स्वददुष्टकर-
णजेने,ति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * अ-
जातेति * यस्मिन् भ्रमे बाधो न जायते तत्रोक्तलक्ष-
णमतिव्यापकमित्यर्थः । न चैवं भूतो भ्रम एव नेति
वाच्यम् । परपक्षभ्रमस्य तथात्वादप्यथैकदर्शनपरि-
शेषापातात् । अतश्च सम्प्रति तन्निरासप्रयासानुपपत्ते-
रिति । ज्ञानान्तरेणान्यथाऽनुल्लिख्यमानार्थानुभवः प्र-
मेति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायाव्याप्तिमिदानीं द-
र्शयति * स्वेति * निर्दोषदशायामुत्पन्नस्य शुक्लशङ्खा-
दिज्ञानस्य दुष्टदशोत्पन्नशङ्खपीतिमादिज्ञानेनोल्लिखि-
तं संसृष्टविषयीकृतं विषयवैपरीत्यं यस्य तस्योक्तल-
क्षणाभावादप्रमात्वं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन स्थाणौ
स्थाणुरिति बुद्धेर्दुष्टदशोत्पन्नपुरुषविपरीततया बोधि-
तार्थत्वेनाप्रमात्वं सङ्गृह्यते । प्रमया अनुल्लिख्यमा-
नविपरीतार्थत्वमनुभवस्याविसम्बादित्वं तेन नाव्या-
प्तिरिति द्वितीयकल्पमाशङ्क्याह * प्रमित्येति * प्रमि-
त्याऽनुल्लिखितमप्रकाशितमर्थस्य विपरीतत्वं यस्य स
तथोक्तस्तस्य विवक्षायामिति यावत् । प्रमाया एव-
लक्ष्यमाणत्वादित्यत्रोक्तोऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ।
लक्षणं लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं अतश्च प्रमयाऽनुल्लि-
खितविपरीतार्थोऽनुभव इति लक्षणस्य प्रमानिष्ठ-
त्वे प्रमायाश्च लक्षणविशेषणतया लक्षणान्तर्गतायाः
स्ववृत्त्यापात इतितोरर्थः । अदुष्टकरणजज्ञानेनानुल्लि-
ख्यमानार्थविपरीतत्वमविसम्बादित्वमिति चरमक-

रूपमवलम्बते * अदुष्टेति * अदुष्टकरणजज्ञानं प्रमेत्यु-
क्तं व्यभिचाराभावादतरङ्गार्थमतश्च व्यर्थविशेषणा-
मिदं लक्षणमिति दूषयति * तदिति * न च स्मृता-
वतिव्याप्तिर्ज्ञानपदेऽनुभवाभिपेक्षेन सौस्थ्यादिति
भावः ।

अदुष्टकरणजन्यज्ञानानुल्लिख्यमानार्थविपरीतत्व-
विशेषणवैयर्थ्यं कथितं । सम्प्रति तदेव न निरूप-
णसरणिं सहन इत्याह * किं चेति * असिद्धिः लक्ष-
णस्येति शेषः । अदुष्टेति नञोऽभावविरुद्धान्यत्वाना-
मन्यतमार्थत्वेऽपि प्रतियोगिभूतदुष्टत्वनिरूपणमन्तरे-
णादुष्टत्वमसिद्धं तद्विशिष्टं लक्षणमप्यमिद्धमिति दुष्टत्वं
च प्रमाथीननिरूपणं सा चादुष्टत्वसिद्ध्येति चक्रकापा-
त इति भावः । यत्रान्यतमस्यापि नान्यतः सिद्धिस्तत्र
चक्रकादय उपसर्पन्ति इह तु दुष्टत्वं स्वलक्षणादन्यत
एव सिद्ध्यति तेन न चक्रकक्रकचविदारणमिति चोदयति
* नन्विनि * दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वं दुर्निरूपमित्ये-
तावता किमिति यावत् । दुष्टत्वसिद्धावदुष्टत्वसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च दुष्टत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति नेत्याह
* दुष्टत्वमिति * दुष्टत्वमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरलक्षणम् ।
विशेष इत्युक्तं कारणसमवेतत्वरूपकार्यगतविशेषेऽति-
व्याप्तिस्तन्मा भूदित्याह * हेत्विति * तावत्युक्ते कार-
णगतकार्यजननशक्तावतिव्याप्तिस्तन्माप्रसङ्गीदित्याह
* तदिति * तत्पदेन विपरीतप्रत्ययपरामर्शः । तावत्युक्ते
चक्षुष्वादावतिप्रसक्तिस्तन्निरसनायाह * ज्ञानेति *
चक्षुष्वादि न ज्ञानप्रयोजकं व्यभिचारात् । एवमपि गुणे-

ऽतिप्रसक्तिस्तत्पराकरणं *विपरीतेति* विपरीतज्ञान-
प्रयोजकमितीन्द्रियस्वरूपे प्रसक्तिनिवारणाय तद्दे-
तुगत इति विशेषणम् । तावन्ति कथित एकदेशालाव-
स्थानरूपमेलकेऽतिप्रसक्तिस्तद्वारणं विशेष इति । न च
तद्विशेषः सकलकारणसाधारणत्वादिति ।

विपरीतज्ञानेत्यत्र विपरीतपदव्यावर्त्यमस्ति न वा,
अस्ति चेत् प्रमितं न वा । न चेतु विशेषणमुपादीयते न वा ।
यद्याद्यस्तत्राह *नेति* अप्रमितस्य सप्तमरसादिवद्यव-
च्छेदानर्हत्वाद्विपरीतेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । तर्हि
विपरीतपदं परित्यज्य ज्ञानजनकेत्यादिलक्षणमाचक्ष्मह
इति द्वितीयमाशङ्काह *तदिति* प्रमाप्रयोजकगु-
णेऽतिव्याप्तिरिति भावः । प्रमितैव प्रमा विपरीतपदेन
व्यवच्छिद्यत इति द्वितीयमाशङ्कते *विपरीतेति*
लक्षणप्रतीतेः प्राक् प्रमाया अप्रतीतेस्तत्प्रतियोगिकस्त-
द्धर्मिको वा व्यवच्छेदः प्रमातुमशक्य इति परिहरति
नेति स्वरूपसत्याः प्रमाया व्यवच्छेदः किं न
स्यादित्यत आह *तदिति* प्रमास्वरूपस्याप्रमाव्या-
वृत्तस्याद्याप्यसिद्धत्वादप्रमायां कुतः प्रतियोगिनो
व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यो-ज्ञेयो न तु कुतश्चिदात्मनो ऽपि
तत्प्रसङ्गादिति सम्बन्धः । न च भेदः सत्ताभावेण प्र-
तियोगित्वापयोगी, दूरतरगिरिशिखरपरिवर्तिनोस्त-
र्वीर्व्यावृत्त्यप्रतीता प्रतियोगित्वाप्रतीतिरित्याशयः । फ-
लितमाह *इतीति* व्यावृत्तप्रमाज्ञानाभावे बुद्धजन्येत्या-
दिलक्षणाधीनव्यावृत्तप्रमाज्ञानासिद्धिरिति स्वसिद्धौ
स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयः । प्रमासिद्ध्यालक्षणसिद्धिरतां ना-

त्माश्रय इत्यत आह *अन्योन्येति* प्रमासिद्ध्या लक्षणं सिध्यति लक्षणसिद्ध्या प्रमा सिध्यतीति । ततो लक्षणान्तरेणैव प्रमासिद्धिस्तस्य च प्रमान्तरसिद्ध्यैवेति चेत्तत्राह *अनवस्थेति* न चैतत्खण्डनमेतल्लक्षणस्यासाधारणं किं तु सार्वत्रिकमिति दर्शयन् श्लोकेन सङ्गृह्णात्येक इति । यत्रानेकविशेषेऽर्थे एको विशेषो लक्ष्यते तत्रैव आत्माश्रयादिदोषो धावतीत्वन्वयः । हेतुं व्याचष्टे *तदिति* स चासौ विशेषान्तरेभ्योऽन्यश्चेति तथोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । एतदुक्तं भवति यत्रावादिभेदसहिते पृथिवीलक्षण एको विशेषो लक्ष्यते गन्धवतीति तत्रगुणवतीत्युक्ते ऽवादिप्रसक्तिं निरसितुं गन्धेति विशेषणं वाच्यं ततश्च व्यवच्छेद्याप्रतीतौ विशेषणवैयर्थ्यं, प्रतीतौ च स्वरूपेण प्रतीतिरप्रयोजिकेति व्यवच्छिन्नप्रतीतिर्वाच्या एवं च व्यवच्छिन्नपृथिवीत्वसिद्धौ व्यवच्छिन्नावादिव्यवच्छेदे पृथिवीसिद्धिरित्यात्माश्रय एवमन्योन्याश्रयाद्यपि सुसंपादमिति ।

प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वमविसम्बादित्वमिति तृतीयं पराचष्टे ।

२९० तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं ? ताद्विशेषोवा ? कश्चिदभिप्रेतः स्यात् । आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्रज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् । नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा, ? सामग्री वा, ? उभयत्नापि

पूर्वदोषानिवृत्तेः । एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्र-
माश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्तत्सामग्रीपरम्परावगमनियमा-
भ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रस-
ङ्गात् । विच्छेदाभ्युपगमे त्वान्तिमावगमस्याप्रामाण्या-
दा प्रथममप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च
दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् । तथाप्रतीतिमात्रस्या-
प्रमासाधारण्यात् ।

* नापीति * व्याप्यशब्दस्य व्याप्तिविषयसा-
मान्ये तद्विशेषे च साधारण्याद्विकल्पयति * व्या-
प्येति * प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयोऽनुभवः प्रमेति
प्रथमकल्पे लक्षणार्थः स चानुपपन्नोऽतिप्रसक्तेरित्याह
* आग्न इति * अग्निव्याप्यो धूमः स्वप्ने च प्रतीयमा-
नधूमवद्वन्द्वाविषयप्रत्ययो जायते न चासौ प्रमा,
अस्ति च प्रतीयमानव्याप्यविषयानुभवत्वं लक्षण-
मित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्वप्नप्रत्ययेन प्रतीयमानव्या-
प्यविषयत्वमविसम्वादित्वमतो नातिव्याप्तिरित्यत
आह * अनाप्तेति * सधूमो बान्हिरचले ज्वलतीति वाक्या-
भासजनितप्रत्ययस्य कथितलक्षणादप्रमात्वं न स्या-
दित्यतिव्याप्तिरित्याशयः । प्रतीयमानव्याप्यविशेषावि-
षयत्वमविसम्वादित्वमिति द्वितीयं प्रसज्य प्रतिषेध-
ति * नापीति * दूषणं स्फुटयितुं विकल्पयति * स ही-
ति * अर्थक्रिया दाहपाकादिरूपा । सामग्री तृणपर्णादि
रूपा । उभयोरन्यतरोऽस्तु नैकतरपक्षनिर्बन्धस्ततः कि-

मिस्यत आह * उभयोति * अर्थक्रियासामग्रीविशिष्टकृ-
 शानुविषयस्वप्रप्रत्ययस्यानाप्तवाक्यजन्यज्ञानस्य वा
 तादृग्विषयस्याप्रमात्वं न स्यादित्यर्थः । व्यापकविष-
 यप्रत्ययस्यैव व्याप्यविषयत्वमविसम्बादित्वं, उत
 व्याप्यविषयप्रत्ययस्तदनन्तरभाविनो व्यापकप्रत्यय-
 स्याविसम्बाद इति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * एकेति *
 “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग”मिति वचनादेक-
 दैव व्याप्यव्यापकविषयप्रत्ययद्वयं न चातुरीं धत्ते । ना-
 प्येको व्याप्यव्यापकद्वयगोचरः, प्रतीयमानव्याप्य-
 विषयत्वोक्तेः अन्यथा आत्माश्रयादिति प्रथमप-
 क्षासम्भवेन द्वितीय आश्रयणीय इत्यर्थः । आश्रयतां
 तर्हि द्वितीयकल्पस्तत्राह * क्रमेति * अर्थक्रिया व्याप्य-
 शब्दार्थश्चेत्प्रथमतस्तां गृहीत्वा द्वितीयलक्षणे व्यापको
 ग्राह्यस्ततश्चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रमात्त्वसिद्ध्यर्थमेव तद्व्या-
 प्यार्थक्रियान्तरमवसेयमेवं तत्र तत्रापीत्येकस्मिन्नेव विष-
 ये पुरुषायुषोपक्षयाद्विषयान्तरसंचारो मुक्तिस्तुष्टी च न
 स्यातामेवं सामग्रीव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः । व्याप्यप्रत्ययस्य
 त्रिचतुरकक्षासु विश्रामाश्रयणान्नैकोऽपि दोष इत्यत
 आह * विच्छेद इति * यस्मिन्विच्छेदस्तस्यैवाप्रमात्त्वमतः
 पूर्वतनस्येत्येवं प्रथमपर्यन्तमप्रमात्त्वमापेतेदित्यर्थः । किं
 च प्रतीयमानवास्तवार्थक्रियालक्षणव्याप्यविषयत्वम-
 विसम्बादित्वं, सुत वास्तवत्वादिविशेषविधुरप्रतीय-
 मानार्थक्रियाविषयत्वमिति विकल्प्याद्येऽसम्भवमाह
 * वास्तवेति * प्रमितत्त्वव्यतिरेकेण वास्तवत्वासि-
 ङ्गेरद्यापि प्रमितेरसिद्धेर्वास्तवत्वासिद्धिरतश्च प्रतीय-

मानव्याप्यविषयत्वानुभवात्ममेति व्यवहार्यो न भ-
वतीत्यर्थः । गत्यन्तराभावाद्द्वितीयकल्पाश्रयणेऽति-
प्रसक्तेरनिरास इत्याह * तथेति * स्वप्नप्रत्यया-
दावपि प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

कल्पत्रयनिराकणमपि महदिन्द्रजालमेव मदभि-
संहितार्थास्पर्शनादिति चतुर्थं कल्पं चोदयति ।

२९१ चतुर्थकल्पनिरासः ।

नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथा हि—अर्थक्रियाकारि-
विषयत्वं वाऽविसंवादित्वमिति, यथाह “प्रमाणमविसम्वा-
दि ज्ञान, मर्थक्रियास्थितिश्चाविसम्वाद इति । न । सामान्य-
तो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थ-
क्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न । दुरवधारणत्वा-
त् । तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न । विनाऽप्यर्थक्रि-
यां तद्दर्शनमम्भवात् । अर्थक्रियाप्रमितिर्भिधित्सिते-
ति तु दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । अभिप्रा-
याविसम्वादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यत इति चेन्न । तदा अभि-
प्रायाविसम्वादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेऽपि सम्भवात् । का-
लान्तराविसम्वादस्य च दुरवधारणत्वात् ।

नन्विनि तत्र सन्नोनिर्वचनतापातान्मैवमित्यत आ-
ह *तथाहीति* उक्तमर्थमाप्तवा स्येन द्रढयति * यथेति *

१ संवादित्वमिति सो.पु.पा. ।

प्रमाणमिति धर्मकीर्तेर्लक्ष्यनिर्द्देश इतरल्लक्षणम् । रजता-
दिज्ञानव्यावृत्त्यर्थमविसम्बादीति विशेषणं । न च स्मृ-
तावतिव्याप्तिः स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तन्मते विसम्बादा-
त् । कस्तर्ह्यविसम्बादो यद्वतो ज्ञानस्य प्रमाणत्वमि-
त्यत आह *अर्थेति * स्थितिः सत्वमित्येव । तृतीय-
कल्पान्तर्गतोऽयं चतुर्थः कल्पो न पृथगुद्भावनीय इति
चेन्न । तत्र व्याप्यपुरस्कारेणार्थक्रियोद्भावनादिह च स्वत-
न्त्रतया तदुपन्यासादनुक्तदोषान्तराभिधित्सया पृ-
थग्विकल्पोपपत्तेरिति ।

येन केन चिदाकारेणार्थक्रिया विवक्षिता, किं
वा प्रतीयमानाकारेणेति, विकल्प्याद्यमपवदति * ने-
ति * रजतज्ञानविषयस्यापि येन केन चित्पुरो-
वर्त्तिस्त्वशुक्तिस्त्वाद्याकारेणार्थक्रियाकारित्वमस्तीत्य-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमुद्भावयति * प्रती-
यमानेति * यथाकथञ्चिदर्थक्रियाकारित्वं न विव-
क्षितं किं तु प्रतीयमानाकारेण, प्रकृते च प्रतीयमान-
रजताकारेणार्थक्रियाकारित्वं नास्ति तेन नातिव्या-
प्तिरित्यर्थः । अर्थक्रियाशक्तत्वं विवक्षितमुतार्थक्रिया-
जनकत्वमेवेति द्विधा ऽपि लक्षणासिद्धिरित्यभिप्रेत्य
दूषयति * नेति * शक्तेरतीन्द्रियत्वात्प्रथमतः प्रमाणभू-
मा ज्ञातुमशक्यतया तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति । द्वि-
तीयं ऽपि भ्रान्तिज्ञानस्यार्थक्रियाजनकत्वाद्विषयस्य वा-
स्तवार्थक्रियाकारित्वं दुरवधारणमित्यसिद्धिरिति भा-
वः । प्रतीयमानाकारस्यार्थक्रियाशक्तत्वमर्थक्रियाद-
र्शनादनुमीयत इति शङ्कते * तदिति * यद्वा घटस्य तत्त्व-

व्यवस्थापकोऽनुभव एव यथा तथा, प्रतीयमानाका-
रार्थक्रियादर्शनात्तथात्वं निश्चेतव्यमित्यनुभवेन व्यव-
स्थाप्यत इति शङ्कते * तदिति * अर्थक्रियादर्शनमात्रेण
तथात्वाधिगतिरुत तत्प्रमित्येति विकल्प्य प्रथमं प्र-
त्याह * नेति * यथा रजतं विनाऽपीदं रजतामिति प्रती-
तिस्तथाऽर्थक्रियाव्यतिरेकेणापि तद्दर्शनसम्भवान्न तन्मा-
त्रेण तथात्वावगतिरित्याशयः । द्वितीयमाशङ्क्य प्रतिषेध-
ति * अर्थेति * प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वादित्यात्मा-
श्रयादिना दूषितामित्यर्थः । अर्थक्रियाकारिविषयत्वं
ज्ञानस्य नाविसम्बादित्वमपि तु ज्ञानविषयत्वे योऽभि-
भिप्रायो घटेनोदकमाहरिष्यामीति तस्याविसम्बा-
दित्वमेकाविषयतया ज्ञानस्योच्यत इति शङ्कते * अभि-
प्रायेति * तत्कालीनाऽविसम्बाद उत कालान्तरीय इति
विकल्प्याऽऽद्यमतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * द्वितीयेऽ
सम्भवमाह * कालेति * अविसम्बादो नाम बाधाभावः
स च केषां चित्प्रत्यक्षो, ऽनुमेयो वा, परेषां योग्यानुप-
लब्धिलिङ्गो वा, सर्वथाऽपि दुरवधारण एव, प्राकृत-
प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रगोचरत्वात्कालान्तराविस-
म्बादेन व्याप्तलिङ्गाभावादयोग्यत्वाच्च तस्येदानीं पष्ठ-
प्रमाणानवसरादित्यर्थः ।

प्राप्तियोग्यत्वमर्थस्याविसम्बादित्वन्तद्गोचरानु-
भूतिः प्रमेत्याशङ्काह ।

२९२ प्राप्तियोग्यत्वमविसम्बादित्वमित्यस्य निरासः ।

एतेन प्राप्त्यादियोग्यताऽविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तम् ।

दुराबाध इव चायं धर्मकीर्तिः पन्था इत्यवहितेन भा-
व्यमिहेति ।

* एतेनेति * वास्तवप्राप्तियोग्यताया दुरवधारण-
त्वात्प्रातिभासिक्या रजतादावपि सम्भवाद्यथाकथं
चित्प्राप्तियोग्यता प्रतीयमानाकारेणेत्यादिविकल्पा-
संहत्वाच्चेत्यर्थः । आदिपदेन प्रवृत्तियोग्यताग्रहः ।
मन्दबुद्धिमोहमात्रप्रयोजनतया प्रणीतमिदं लक्षणं
धर्मकीर्तिनेति साक्षेपमुप संहरति * दुराबाध इति *
दुःखेन बाधो यस्य स तथोक्तः । इव ग्रहणान्मन्दबुद्धी-
नामबाध्य इव भातीति तस्मिन् मार्गे समाहितेन
भवितव्यं विश्रब्धेन परिहर्तव्य एवायं मार्ग इत्यर्थः ।

बौद्धाभिमतं लक्षणान्तरं आशङ्क्य निरस्यति ।

२९३ बौद्धाभिमतलक्षणान्तरनिरासः ।

अबाधितानुमूतिः प्रमेत्यपि निरस्तम् । तदानीं बाधा-
विरहस्यातिप्रसज्जकत्वात् । कालान्तरेऽपि च बाधाविरह-
स्य दुर्निरूपत्वात् । स्वतो बाधाविरहस्याऽतिप्रसज्जकत्वात् ।
सर्वजनबाधाविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति ।

* अबाधितेति * व्यवच्छेद्यं पूर्ववत् अनुभूतित्व-
विराप्तेन निरस्तमित्यर्थः । किं च तत्कालबाधाराहि-
त्यमुत कालान्तरेऽपि तद्रहितत्वमिति विकल्प्य प्रथमं
पराचष्टे * तदानीमिति * प्रतीतिकाले बाधाराहित्यं क-
लत्रौतयोधेऽपि विद्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वि-
तीयमसम्भवेन दूषयति * कालेति * किं च स्वस्य

१ विकल्पाग्रहत्वाच्चेति सो० पु० पा० ।

बाधहीनत्वं विवक्षित, मुत सर्वजनानामिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * स्वत इति * स्वस्य द्रष्टुरिति यावत् । भ्रान्तिरपि भ्रान्तपुरुषस्याबाधितेति लक्षणमातव्यापकमित्यर्थः । न च भ्रान्तिर्भ्रान्तपुरुषस्याबाधिता नास्ति तस्यैव कालान्तरे बाधात् भ्रान्तः सम्पृक्त न वेति स इति न्यायादिति साधु, सञ्जातभ्रमाणामनुपजातबाधानां निधनोपलम्भादिति । प्राकृतः सर्वजनबाधवैधुर्यस्य बोद्धुमशक्यतया लक्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * सर्वेति * लक्षणखण्डनसमाप्ताविति शब्दः ।

प्रमालक्षणान्तरमाशङ्क्य निरस्यति ।

२९४ प्रमाया लक्षणान्तरनिरासः ।

तर्कसंशयाविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न, स्मृतिव्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति ।

* तर्केति * प्रतीतिः प्रमेत्युक्तं तर्कादिप्रतीतेस्तथात्त्वप्रसक्तिं निरस्यति तर्कस्यादिविशेषणैः । यत्किञ्चित्तर्कादिव्यतिरिक्तत्वं तथात्त्व, मुत सर्वतर्काद्यतिरिक्तत्वमाद्ये तर्कादिविशेषेऽतिव्याप्तिरितरस्मिन्नसम्भवो ऽसर्वज्ञानां तादृशज्ञानायोगादिति स्मृतिव्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायः ।

आत्मत्वजातिमानात्मेतिवत्प्रमात्वजातिमती प्रमेति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह ।

२९५ प्रमात्वजातिमत्त्वं प्रमालक्षणमिति पक्षनिरासः ।

जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धा-
त् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् । अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजन-
कत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम् । दोषाभावसह-
कृतस्य तथात्वे चाजायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञा-
नमात्रावगमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः ।

* जातीति * जातिमतीत्युक्ते भ्रान्तावतिव्या-
प्तिस्तन्निरसनं प्रमात्वेति । जातिसङ्करं बाधकमिच्छतो
जातेः प्रमात्वस्याभावादलक्षणमेतत्साङ्कर्यं च, प्रमा-
त्वस्य परोक्षत्वेन परापरभावानिरूपणादित्यर्थः । सं-
स्कारमात्रातिरिक्तादुष्टकरणजन्यप्रतीतित्वं प्रमात्व-
व्यञ्जकं, इन्द्रियाजन्यप्रतीतित्वं परोक्षत्वव्यञ्जकमिति
व्यञ्जकोपाधिभेदान्नास्ति साङ्कर्यमित्यत आह * अ-
स्येति * प्रमात्वजातियोगित्वलक्षणमज्ञातं सत्तामा-
त्रेण यदि प्रमात्वव्यवहारजनकं तर्हि सुरसरित्परि-
सरवासिनामार्द्रमरिचादावुत्पन्नायां प्रमायां प्रमा वाऽ-
प्रमा वेति संशयानुपपत्तेः, सुगतसमयानुसारिणां नि-
गमोद्गतावगमेऽप्रमात्वभ्रम एव न स्यात्प्रमेवेति वि-
शेषज्ञानेन लक्षणाधीनेन विरोधादिति भावः । अ-
ज्ञातमेव लक्षणं यद्यपि प्रमात्वव्यवहारकारणं तथा-
ऽपि न स्वयमेव, किं तु दोषाभावसहकृतमतो यत्र
दोषस्तत्र भ्रमादिव्यवहारस्तदभावे प्रमात्वव्यवहार
इत्याशङ्क्याह * दोषेति * तथात्वे प्रमात्वव्यवहारज-

न कत्वे इति यावत् । अज्ञायमानो भ्रमसंशयादिव्यवहारो यस्मिन् ज्ञाने तत्तथोक्तं आदिपदेन प्रमात्त्वग्रहः । यत्र भ्रमादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमित्येव गम्यते तत्र दोषाभावस्य वस्तुवृत्त्या विद्यमानतया तत्सहकृतं लक्षणं प्रमात्त्वमेव ज्ञापयेत् । न च तादृशज्ञानानवगम एवेति वाच्यम् । प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि परतो ज्ञप्तिपक्षे ज्ञानव्यक्तेर्ज्ञप्तेः पृथगुदाहर्तव्यत्वादिति भावः ।

अज्ञातं लक्षणं यदि प्रमात्त्वज्ञापकं तर्हि भवेद-
यमुपालम्भो न चैतत्, ज्ञातस्यैव गमकत्वाङ्गीकाराद्धे-
तुविशेषत्वाल्लक्षणस्येत्यत आह

२९६ ज्ञातस्य लक्षणत्वेऽपि दोषः ।

ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्य-
मिति वक्तव्यं न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति कचि-
ज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविपर्ययसंशयानवकाशादि स्यात् ।
धर्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् । चिह्नान्तरसापेक्षेणैव मन-
सा सम्बेदनचिन्हैव वा तेनैव लक्षणीभूय ज्ञापनमि-
त्यपि प्रत्याशामात्रम् । तच्चिन्हेनैव प्रमात्त्वजातिकल्पनाप्र-
तिक्षेपापत्तेः । तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं
स्यात् । तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् ।
प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूष-
यिष्यामः ।

ज्ञातेनेति कथमिति केन प्रमाणेन, प्रत्यक्षेण किं

१ कचिज्ज्ञातायां इति का.मु.पु. ।

लिङ्गेनेति विकल्पाभिप्रायः । यदि प्रत्यक्षेण तदाऽपि किं बाह्येनो, तमानसेन, न तावद्बाह्येन ज्ञातृतद्गुणयोरबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् । यदि मानसेन तत्राह *न तावदिति* मनः संयुक्त आत्मा तस्मिन् समवेता प्रमा तत्र समवेतं प्रमात्त्वमिति संयुक्तसमवेतसमवायलक्षणात्संसर्गान्मनसैव प्रमात्त्वज्ञानं किं न स्यादित्यत आह *तथेति* कचिद्रूपकपरीक्षादौ प्रमायां जातायामप्रमाभ्रमादिव्यवहारो न स्याद्वस्तुतस्तस्याः प्रमात्वादादिपदेन प्रमात्त्वव्यवहाराभावश्च न स्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादित्यत आह *धर्मीति* कथितसंसर्गसहकृतं मन एव प्रमात्त्वज्ञप्तौ पुष्कलं कारणं, किं वा लिङ्गसापेक्षं, प्रथमे ज्ञानस्वरूपवत् तत्समवेतप्रमात्त्वज्ञानप्रसङ्गात् तद्विपरीतभ्रमाद्यनवकाश इत्यर्थः । लिङ्गान्तरसहकृतं मनः प्रमात्त्वज्ञप्तौ पुष्कलं कारणमिति द्वितीयमनूयापवदति *चिन्हेति* चिन्हं च तत्त्वानुभूतित्वादिसंवेदनं प्रमात्त्वस्येति शेषः । निराकरणन्यायसाम्यात्किमनुमानेनेत्युक्तकल्पान्तरं सहोपादत्ते *चिन्हेनेति* इतरेभ्यो व्यावर्तको धर्माश्चिन्हं लक्षणीभूतव्यतिरेकानुमानं भूत्वा प्रत्याशामात्रं-प्रतिपक्षश्रद्धामावभित्यर्थः । तच्चिन्हमेकमनेकं वा, यद्येकं तत्राह *तदिति* सर्वप्रमाव्यक्तिष्वनुगतचिन्हेनैवेयं प्रमेत्यनुगतशब्दबुद्ध्योरुपपत्त्या प्रयोजनाभावात्प्रमाणाभावाच्च प्रमात्त्वजातिः परास्ता तदननुगमे चिन्हत्वमेव न स्यादित्यर्थः । नानात्वं लिङ्गानामिति द्वितीयमनुभाषते *तेषामिति* नानेति*गौरवं चार्थः । तानि चिन्हानि तत्त्वानुभूतित्वं

यथार्थानुभवस्त्वमित्यादीनि किं वा ऽन्यानीति विकल्पा-
भिप्रायेण कानीत्युक्तम् । यद्युक्तान्येव तत्त्वानुभूतित्वादी-
नीति प्रथमस्तत्राह *तदिति* यथापन्यासमिति क्रिया-
विशेषणमुपन्यासक्रमेणेत्यर्थः । अन्यान्येव कारणगुणा-
दीनि तच्चिह्नानीति यदि द्वितीयस्तत्राह *प्रामाण्येति*
प्रमात्वं ज्ञानज्ञापकमात्रात् ज्ञायते दोषाजन्यधर्मत्वे
स्मृतीतरत्वे च सति ज्ञानत्वावान्तरजातित्वात्प्रत्य-
क्षत्ववन्न च साध्यविकलता प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वेन
स्वीकार्यत्वादन्यथा सुखादेरपि ज्ञानत्वप्रसङ्गात् किं
च प्रमा स्वतो ज्ञायते परानिरपेक्षोत्पत्तित्वात् ज्ञानव्य-
क्तिवन्न चासिद्धो हेतुः प्रमाप्रमयोरुभयोः परतस्त्वे प्रमा-
प्रमाविभागहीनज्ञानव्यक्तः शून्यत्वादाह च—

“स्वतस्त्वावदयं नास्ति विरोधात्परतोऽपि न ।

निः स्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यत” इति ।

यदपि कुसुमाञ्जलावुत्पत्तिपरतस्त्वेऽनुमानमु-
क्तं प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे स-
ति तद्विशेषत्वादप्रमावत् । यदि तु तावन्मात्रा-
धीना भवेदामाऽपि प्रमैव भवेदस्ति च तत्र ज्ञानहे-
तुरन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति तदसत् । प्रत्यक्षा-
दिव्यक्त्या व्याभिचारात् । न च तत्र ज्ञानहेत्वतिरिक्त-
मिन्द्रियादिकमस्तीति वाच्यम् । तस्यापि ज्ञानप्रयोजक-
कत्वादात्ममनोयोगमात्रस्य ज्ञानप्रयोजकत्वे सुखादे-
रपि ज्ञानत्वप्रसङ्गादप्रमायाश्च केवलाविद्याविवर्तत्वे-
न ज्ञानहेतुजन्यत्वाभावात् । तदभावे कथं ज्ञानत्वमिति
चेत् न कथं चित् । हेत्याभासस्याहेतुत्ववत् ज्ञानाभा-

सस्य ज्ञानत्वाभावादिति साध्यविकलता। विपक्षबाध-
काभावादप्रयोजकत्वाच्चेति । तथा गुणशब्दार्थानिर्वच-
नाशक्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गेन प्रामाण्यपरतस्वनिरास-
समये पराकरिष्याम इत्यर्थः ।

प्रमात्त्वं जातिरिति तार्किकसमयो निरस्तः सम्प्रत्य-
र्थावबोधसामर्थ्यं प्रमात्त्वं तद्योगश्च प्रमालक्षणमिति
भाट्टसिद्धान्तः उक्तं हि—

“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत”
इति तमतिदेशेन निराकरोति ।

२९७ भाट्टसिद्धान्तनिरासः ।

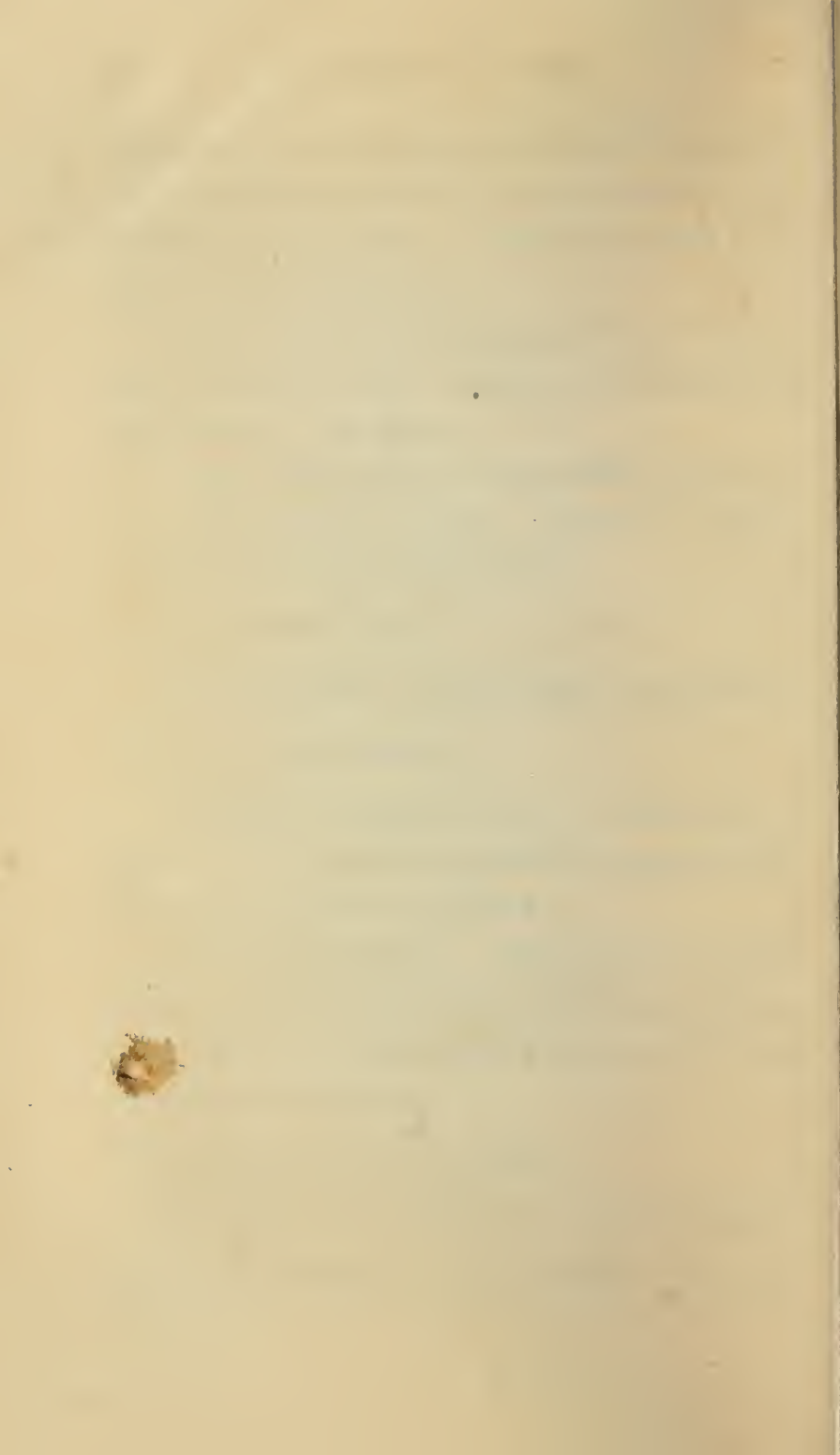
एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्त्वं तद्योगः प्रमालक्षणमि-
त्यपास्तम् । दुरवधारणत्वात् ।

* एतेनेति * प्रत्यक्षेण लिङ्गेन वा तज्ज्ञानायोगा-
दज्ञातस्य च लक्षणस्य लक्ष्यव्यवहाराजनकत्वादिति
परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * दुरिति *

अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमेत्यादिलक्षणान्तरमि-
त्याशङ्क्य लक्षणानामानन्त्येन प्रत्येकनिराकरणानुपप-
त्तेः कानि चित् प्रमालक्षणानि निराकृत्यान्यत्र सा-
धारणं दूषणं सङ्गृह्याह ।

२९८ सर्वलक्षणेषु साधारणदूषणातिदेशः ।

यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं
वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा अत्यापत्तिः प्रमितश्चे-

त्प्रमानवधारणे तद्दुरवधारणता । माऽवधारि वस्तुतस्तु
तथेति चेन्न । वस्तुतो न तथैव किञ्चेति वादिन्यनुत्त-
रापत्तः प्रमात्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च । वस्तुतस्तु प्र-
मयैव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां वा-
स्तरैः ।

यच्चेति तदज्ञातं व्यवहारनिदानमुत ज्ञातं, ज्ञात-
मपि ज्ञातमात्रं प्रमितं वेति विकल्प्य कल्पद्वयं यत्नलाघ-
वाद्युपपदुपादत्ते * तदिति * तत्त्वव्यवहारकं-प्रमात्त्व-
व्यवहारनिदानमिति यावत् । अतिप्रसङ्गेन निराकरोति
* तदेति * अज्ञातलक्षणस्य ज्ञातमात्रस्य वा प्रमा-
प्रमयोः साधारण्यादबुद्धादिवाक्यजन्यज्ञानेऽपि प्रमा-
त्त्वारोपदर्शनात्केषां चिदतो ऽप्रमायामपि प्रमात्त्वव्य-
हारः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थापत्तिरिति ये प्र-
ठन्ति तेषामर्थस्य प्रमात्त्वव्यवहारस्यापत्तिरप्रमाया-
मित्येवार्थः । प्रमितं व्यवहारकारणमिति तृतीयं शङ्कते
* प्रमीति * प्रमितमपि प्रमितमिदमिति ज्ञातं व्यव-
हारकारकमुत वस्तुतस्तथाभूतमिति विकल्प्य प्रथमम-
सम्भवेन दूषयति * प्रमेति * प्रमाया निरूप्यमाण-
तया प्रमितविशेषणासिद्धिरित्यर्थः । प्रमितत्वेनानव-
धृतमपि वस्तुतः प्रमितं लक्षणं प्रमाव्यवहारनिदा-
नमिति द्वितीयं शङ्कते * प्रमीति * मावधारीति * माभू-
दवधृतमिति यावत् । वस्तुतो यत्र प्रमितत्वं तत्र प्रमा-

व्यवहारः यत्र पुनर्न तथा न तत्र प्रमाव्यवहार इति
 नियमास्मात्प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रमितत्वं अजडं चेदामैव,
 जडं चेत्स्वगोचरप्रमामन्तरेण न सिद्ध्येदतोऽत्र प्रमि-
 तत्वमत्र नेति विभागज्ञानापेक्षायां प्रमाणान्तरं गृ-
 ह्यते तेनानवस्थेति परिहरति * नेति * प्रमितत्वस्यान-
 वगतां तन्नास्त्येवेति शक्यविपरीतप्रसङ्गतया तद-
 सिद्धिश्चेत्यर्थः । प्रमा प्रमात्वेनानवगता सत्तामात्रेण स्व-
 विषयव्यवहारनिदानं तन्निदानत्वात्प्रमालक्षणवद्-
 तश्च लक्षणतः प्रमावधारणं च व्यर्थं तदन्तरेणापि
 व्यवहारोपपत्तेरिति दोषान्तरमाह * प्रमेति * न
 कापि व्याभिचारशङ्कावकाशः उक्तसाधनेन सर्वत्र सा-
 ध्यप्रतिपत्तेः सुकरत्वात् । उक्तसाध्याभावे कथितसा-
 धनाङ्गीकारे को बाधस्ततश्च विपक्षदण्डासत्वेनाप्र-
 योजकतत्पत्त आह * वस्तुत इति * यदि वस्तुतः
 प्रमितलक्षणस्तद्गोचरव्यवहारस्तर्हि प्रमयाऽपि घ-
 टादिगोचरया सत्तामात्रेण तद्व्यवहारोऽस्तु न चे-
 दप्रमितप्रमितत्वलक्षणेनापि तद्गोचरव्यवहारो न
 स्यादविशेषादित्यर्थः । लक्षणं व्यतिरोकिरूपलिङ्गं च
 व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रामनत्वेनावगतं साध्यगमक-
 मन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्याद्याभासतो विवेकाभावा-
 पातादतश्च प्रमितत्वानावगतं व्यवहारनिदानमिति
 कल्पोऽसम्भवीत्यादि बहुवक्तुं शक्यं तथापि ग्रन्थगौ-
 रवमयान्न विस्तराय प्रयत्यत इत्युपसंहरति * इत्या-
 स्तामिति *

एवं लक्षणभूतां प्रमां खण्डयित्वाऽधुना तल्लक्ष्यप्रमाणखण्डनायोपक्रमते ।

२९९ लक्ष्यप्रमाणखण्डनम् ।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्युक्तम् । करणार्थानिरुक्तेश्च ।

* एवमिति * प्रमाद्वारा प्रमाणस्य लक्षणीयत्वाल्लक्षणभूतप्रमाखण्डनानन्तरं लक्ष्यभूतप्रमाणखण्डनं प्राप्तमिति सङ्गतिः । करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारादौ मा प्रसञ्जीत्याह * प्रमेति * तावति फले लक्षणं माभूत् माभुच्चासम्भव इत्यत आह * करणमिति * दूषणानां सम्भावनायामित्यपीति । प्रमाकरणं प्रमाणमिति वदता प्रमापदार्थोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिः स च निर्वक्तुं न शक्य उक्तप्रकारेण तल्लक्षणानिरूपणादित्यर्थः । करणार्थमभ्युपगम्य प्रमाऽनिरूपणात्तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरुक्तेदानीं सोऽपि न निरूपणं सहित इत्याह * करणेति *

करणार्थोऽसन्ननिरूपितलक्षणकत्वाच्छशशृङ्गवदिति । न च कचिद्व्यभिचारो न्यायविद्भिरलक्षणपदार्थानङ्गीकारात्तदवलम्बनप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं तत्रासिद्धो हेतुः करणलक्षणस्य सुवचत्वादिति महता सम्भ्रमेण बोधयति ।

३०० करणत्वनिर्वचनपूर्वपक्षः ।

ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं, कर्तुर्हि

करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतो-
ऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् । तादृशस्य
च तस्य करणत्वात् । एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरि-
तार्थं, करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे वि-
षयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्नि-
र्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति । एवमधिकरणस्यापि कर-
णव्यापारनिर्वाहकत्वम् । सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रि-
कत्वम् । करणन्तु सार्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरिता-
र्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमिति ।

* नन्विति * हेतुत्वं करणत्वमित्युक्ते कर्त्रादा-
वतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अचरितार्थेति * अच-
रितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वमित्युक्तेऽसिद्धिः करणस्या-
पि क्रियासिद्धौ चरितार्थत्वादत उक्तं * कारकेति *
कारकेऽचरितार्थस्य हेतुत्वमित्युक्ते कर्त्रादिकारके क-
र्त्रादेरचरितार्थत्वमस्ति तत उक्तं * कारकान्तरेति *
कर्त्रादेर्हि करणकारकं निष्पाद्य स्वातिरिक्ते तस्मि-
श्चरितार्थत्वं साधनत्वात्, नैवं करणस्य क्रियासिद्धिमन्त-
रेण चरितार्थत्वं साधकतमत्वात् । एतत्करणसाध्यक्रि-
याजनकस्यापि तथात्वमस्तीत्यत उक्तं * हेतुत्वमिति *
कर्त्रादि करणं निष्पाद्य क्रियां साधयति, करणं सा-
क्षादित्यर्थः । कथमचरितार्थपदेन कर्तुरपोहस्तस्याऽप्य-
धिकरणादावचरितार्थत्वादित्याशङ्क्य तदपोहप्रकारं
दर्शयन्नुक्तं व्याचष्टे * कर्तुरिति * चरितार्थत्वं कृतका-

यत्त्वं । निष्पादिते करणे क्रियाया अवश्यं भावादिति यावत् । प्रयत्नरूपकर्तृव्यापारगत्पागेव कुठारादिकरणस्य निष्पन्नत्वात्कथं करणोत्पादनेन कारकान्तरे करणे चरितार्थत्वमित्यत आह * स्वरूपत इति * स्वरूपतो निष्पन्नत्वेऽपि व्यापाराविष्टरूपेणानिष्पन्नत्वात्ताद्रूपेण तदुत्पाद्य तत्र चरितार्थ इत्यर्थः । अस्तु व्यापाराविष्टतया तन्निष्पादनमेतावता कथं करणे चरितार्थत्वमित्यत आह * तादृशेति * कर्तुरिव कर्मणोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्वं दर्शयति * एवमिति * कर्तुरिव करणप्रेरणव्यापारः कर्मणो न दृश्यते तत्कथं करणनिष्पादकत्वं कर्मण इत्यत आह * करणेति * करणस्य कुठारस्य उद्यमननिपतनरूपो व्यापारश्छिद्यमानवृक्षाविषयो भवति । कर्म विषयो यस्य स तथोक्तः । एवमन्वयमभिधाय व्यतिरेकद्वारा कर्मणः करणनिष्पादकत्वं साधयति * कर्मेति * सर्वत्र करणव्यापारस्य विषयजन्यत्वनियमदर्शनादित्यर्थः । तत्सिद्धं कर्मणोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्वमित्याह * इतीति * करणानिष्पादकस्य कारकान्तरेऽचरितार्थत्वमधिकरणस्यास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह * एवमिति * करणव्यापारनिर्वाहकयोः कर्तृकर्मणोराधेययोः स्थितिद्वारेणाधिकरणमपि चरितार्थं कारकान्तर इत्यर्थः । सम्प्रदानापादानयोः करणप्रेरकतया तद्व्यापारविषयतया वा स्थितिहेतुत्वेन वा करणानिष्पादकयोः कथं व्यवच्छेद इत्यत आह * सम्प्रदानेति * सम्यक्प्रदीयते यस्मिन् सम्प्रदानं दानपात्रमिति यावत् । विश्लेषावधिर-

पादानमतश्च दानक्रियायाः सम्प्रदानापेक्षा, विश्लेष-
क्रियाया अपादानापेक्षा, करणं तु सर्वक्रियायामपेक्ष्य-
ते तेन सार्वत्रिकत्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । कथं
तर्हि विशिष्टं लक्षणं स्यात्तत्राह * इतीति *

पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति ।

३०१ पूर्वपक्षनिरासः ।

मैवम् । अस्तु तावद्विचारितरमणीयमिदं व्याख्या-
नम् । अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छे-
दकः न हि विशेषमभास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते
यद्व्यवच्छिद्येत । नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनः तथा-
सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समाभि-
व्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ, त-
था सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्या-
त् । तच्च न । करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्या-
प्तेश्च । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपराऽयमन्तरश-
ब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्त्यापत्तेः । नापि कर्तृकर्मणी अ-
पेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् । कारकेऽचरितार्थ-
त्वमेवोच्यताम् । नाप्यनधिकार्थ एवायमिति न प्रयोक्त-
व्योऽन्तरशब्दः, तथा सति करणजनकं हस्तादि न कर-
णं स्यात् । व्यापारवद्धि कारणं करणमुच्यते, अस्ति च
स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽग्न्यादेस्तथात्वम् । अस्ति च

हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं, व्या-
पारवतः कारणत्वेन तत् कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।
कर्त्तादिषु दुरन्तभावित्वात् । सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः ।
नचव्यवधानात्तत्ताहेतुत्वमव तेषां, किं नाम हेतुहेतुत्वमि-
ति । कर्त्तुरप्येवमप्रसङ्गात् । पुंव्यापाराद्देहस्पन्दादि स्तेन
कुठारक्रियादि स्ततश्छिन्देति परम्पराव्यवधानात् । सर्वे-
यं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत्
तुल्यं । तस्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्याप-
कत्वादलक्षणमिदम् ।

नेति कर्त्तादेः क्रियां प्रति हेतुत्वमस्ति न वा, न
चेद्देवदत्तः पलाशं छिनत्तीत्यनुभवविरोधोऽस्ति चेत्क्रि-
यानिष्पत्तेः पूर्वक्षणे व्यापारितयाऽवस्थितिरेष्टव्या तल्ल-
क्षणत्वाद्धेतुत्वस्य, तेन कर्त्तादिव्यापारस्य फलपर्यन्तत्वा-
न्न तदपोह इति अलक्षण, मङ्गीकृत्यापि दोषमभिदध्म-
इत्याह *अस्त्विति* तावदिति निर्धारणे । अन्तरशब्दः
किं विशेषमात्रपर, उतान्यत्त्ववचनः, किं स्वित्कर्तृकर्मस्व-
रूपपर, आहो तदपेक्षयाऽन्यपर, इति विकल्प्याऽऽद्यमनु-
वदाति *अन्तरेति* अनयोरन्तरं महदित्यादौ तस्य वि-
शेषवचनत्वं प्राप्तव्यमित्याह *यदीति* विशेषणवैय-
र्थ्येन दूषयति *तदेत* व्यवच्छेदको व्यावर्तक इति या-
वत् । विशेषवचनत्वे अन्तरशब्दस्य कथमव्यवच्छेदक-
त्वमित्यत आह *न हीति* कारकेऽचरितार्थ इत्युक्त एव

हि कारकविशेषे चरितार्थत्वं निषिद्धं भवति निषेध-
 स्य प्राप्तिपुरःसरत्वात् नहि करणत्वादिविशेषमपास्य
 कारकसामान्यं केन चिज्जन्यते यन्निषिध्यते तेन विशे-
 षवचनं अव्यावर्त्तकमित्यर्थः । कारणान्तरमित्यादा-
 वन्तरशब्दस्य भेदवचनत्वप्रसिद्धेरन्यत्ववचनोऽयमन्त-
 रशब्द इत्याशङ्क्य निषेधति *नापीति* अन्यत्वस्य भे-
 दापरपर्यायस्य प्रतियोगिसापेक्षप्रतीतित्वात्तत्प्रतियो-
 गिविशेषानिर्देशात्कस्मादन्यइति करणमेव प्रतियोगि-
 त्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे बुद्धिसाम्यार्थमुदाहरण-
 माह *यथेति* अन्य आत्मेत्युक्ते कस्मादिति वीक्षायां
 शरीरादिति लभ्यते शरीरमन्यदित्युक्ते आत्मन इ-
 त्यर्थात्सिद्ध्यति सन्निधानाद्यथा तथेत्यर्थः । आदिपदेने-
 न्द्रियमतिरिक्तमित्युक्ते गोलकादि लभ्यत इत्यादि द्र-
 ष्टव्यं सन्निधानादेव । एवमन्तरशब्दस्य करणप्रतियो-
 गिकान्यत्वमर्थ इत्युक्त्वेदानीं विशिष्टलक्षणवाक्यस्यै-
 वार्थं कथयति *तथा सतीति* करणव्यतिरिक्तकारकेऽ
 चरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमित्युक्तं स्यादित्यर्थः ।
 अस्तु तथाऽपि को दोष इत्यत आह *तदिति* हेतुमाह
 करणेति सिद्धे करणे ततोऽतिरिक्तकारकान्तरसिद्धि-
 स्नत्सिद्धौ च तत्राचरितार्थहेतुरूपकरणसिद्धिरिति पर-
 स्पराश्रयः एकस्याप्यन्यतो ऽसिद्धत्वात् करणस्याद्यैव
 निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । असिद्धिमभिधायाधुनाऽति-
 व्याप्तिमभिधत्ते *अतीति* कर्त्तादिकारकाणामपि कर-
 णमुत्पाद्य तत्रैव चरितार्थानां तदतिरिक्तकर्त्तादिका-
 रकं चरितार्थत्वं नास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । कर्तृ-

कर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽन्तरशब्द इति तृतीयं परा-
चष्टे*नापीति* कुत इत्यत आह *ताभ्यामेवेति* तथा
च सति कर्तरि कर्मणि वा चरितार्थं करणमित्युक्तं
स्यादेवं च कर्तुः कर्मणो वा तत्राऽचरितार्थत्वं नास्त्य-
स्ति च सार्वत्रिकहेतुत्वमिति प्रत्येकं तयोरतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । कर्तृकर्मप्रतियोगिकान्यत्त्वमन्तरशब्दार्थ इति
चतुर्थं प्रतिषेधति *नापीति* अधिकरणादेः कारकपदे-
नैवोपादानात्करणस्य कर्तृकर्मणोरप्यचरितार्थत्वात्त-
दन्तरेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । कर्तृकर्मव्यतिरिक्त-
कारकेऽचरितार्थत्वं विवर्चितं तत्सिद्धिः प्रयोजनमन्त-
रशब्दस्येत्यत आह *कारक इति* नात्र गौरस्तीति गो-
मात्रनिषेधे गोविशेषोऽपि निषिद्धो भवति तद्वत्का-
रकमात्रे चरितार्थत्वनिषेधेन करणादौ चरितार्थत्वं
निषिद्धं भवतीत्यर्थः । कारकेऽचरितार्थ इत्युक्ते यावान-
र्थस्तावानेवान्तरपदोपादानेऽपि लभ्यते नाधिक इति
वैयर्थ्यात्त्यज्यत एवान्तरपदमित्याशङ्काह *नापीति*
यदुपादानेनाधिकार्थलाभस्तन्न त्याज्यमिति निद्रातु-
रचेतसा प्रलपितमिवेत्यत आह * तथेति * अन्तरप-
दपरित्यागे कारके ऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करण-
मित्युक्तं स्यात्तदा देवदत्तो हस्तेनाग्निना पचतीत्या-
दौ हस्तादि यत्करणमग्न्यादिकारकान्तरजननद्वारा
पचिक्रियादौ, तत्रैतल्लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । आ-
दिपदेन पद्मयामुपानद्भ्यां गच्छतीत्यादि गृह्यते । अग्नेः
कारकत्वं यदि स्यात्तर्हि तज्जनको हस्तो न करणं स्या-
त्तदेव नास्ति मानाभावादित्याशङ्का तदुपपादयितुं

कारकलक्षणमाह * व्यापारेति * कारणं कारकमित्युक्ते
 व्यापारेऽतिव्याप्तिसात्मा भूदित्याह * व्यापारवदिति *
 एतावत्युक्ते व्यापारवतः कुठारस्य पच्यादौ कारक-
 त्वप्रसङ्गनिवारणाय कारणमित्याह * कारणमिति * त-
 त्रेति शेषः । एतदपि पराभ्युपगमसिद्धं न यौक्तिकमिति
 दर्शयति * हीति * अग्निः कारकं तल्लक्षणयोगित्वात्पा-
 वत्वदित्यनुमानं तल्लक्षणयोगमाह * अस्ति चेति * यथा
 चक्षुरादेरर्थयोगो व्यापारस्तथाऽग्नेरपि स्थालीसंयो-
 गादिव्यापार इत्यर्थः । आदिपदेनोर्ध्वज्वलनं सङ्गृह्यते ।
 तथात्वं कारकत्वमिति यावत् । हस्तादेरग्न्यादिजन-
 कत्वमेव नास्ति मानाभावादित्यत आह * अस्तीति *
 व्यापारवदग्निरूपोत्पत्तेर्हस्तेनान्वयव्यतिरेकित्वात्त-
 त्कार्यमेष्टव्यमन्यथा ताभ्यां कार्यकारणभावनिश्र-
 यः कापि न स्यादित्यर्थः । हस्तादि न करणं का-
 रकजनकत्वात्कर्त्तादिवदतश्चाऽस्याऽलक्ष्यत्वात्तत्र ल-
 क्षणाभावो न दोषायैवत आह * न चेति * हस्ता-
 देः करणत्वं परिशेषयितुं करणत्वं तावत्साधयति
 * व्यापारेति * हस्तादि करणं व्यापारित्वाद्दण्डा-
 दिवन्न च क चिद्व्यभिचारो व्यापारवतः संयोगादि-
 किञ्चित्कार्यं प्रति कारणत्वादित्यर्थः । तत्कारणत्वस्य
 हस्तादेः कारणत्वस्येति यावत् । “प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्य-
 त्रापसङ्गाच्छिव्यप्राणे समात्ययः परिशेष” इह प्रसक्त-
 प्रतिषेधाभावान्न परिशेष इत्याशङ्क्य प्रसक्तं प्रतिषे-
 धति * कर्त्तादीति * प्रयत्नानाधारत्वान्न कर्त्तृत्वं, प-
 राश्रयाक्रियाफलानाश्रयत्वान्न कर्मत्वं, सम्प्रदानापा-

दानत्वे नाशङ्कनीये, ददात्यादिक्रियाविशेषस्येहाभा-
वात् । अनाधारत्वात्ताधिकरणत्वात्मात यावत् । एवं
प्रसक्तं प्रतिषिध्याऽन्यत्राप्रसङ्गं दर्शयति * सप्तमि * यदि
कर्त्ताद्यनन्तर्भूतस्य कारणत्वमपि न, तर्हि सप्तमं कार-
कमेष्टव्यं तदयुक्तमपमिद्धान्तादतः करणत्वं परिशिष्ट-
मित्यर्थः । कारकविशेषः कारणं तद्विशेषः करणं अतः
कारकत्वाभावात्तद्व्याप्यव्याप्यकरणत्वमपि नास्तीत्या-
शङ्काह * न चेति * नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं न च
तद्वस्तादीनां तत्र पच्यादावस्ति काष्ठादिभिव्यव-
धानादतः कारकत्वव्यावृत्तौ तद्व्याप्यकरणत्वव्या-
वृत्तिस्ततश्च करणत्वस्य व्यावृत्तिः द्रव्यत्वव्यावृत्त्या
पृथिवीत्वादिव्यावृत्तौ तद्व्याप्यघटत्वादिव्यावृत्तिरिवे-
त्यर्थः । हस्ताद्यन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ न तत्र तेषां
कारणत्वं दर्शयितुमीशाते इत्याह * किं नामेति *
अग्न्यादेस्तत्र हेतुत्वं हस्तादीनामिति हेतुहेतुविष-
यावन्वयव्यतिरेकौ यथा परेषामिन्द्रियसम्प्रयोगा-
न्वयव्यतिरेकावधिष्ठानग्रहणोपयुक्ताविन्द्रियजत्वं भ्रम-
स्य न कल्प्यत इत्यर्थः । न च वाच्यमिति शेषः । कुतो
न वाच्यमित्यत आह * कर्तुरिति * कर्तुरपि काष्ठा-
दिव्यवधानात्प्रधानक्रियां प्रति हेतुत्वाभावप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । पुरुषस्य प्रधानक्रियां प्रति व्यवधानं दर्शय-
ति * पुमिति * पुंसो व्यापारः प्रयत्नस्तस्माद्देहं स्पन्द-
श्चेष्टा आदिपदेन देहावयवहस्तचलनं ततो हस्तकु-
ठारसंयोगो गृह्यते । ततो-देहस्पन्दात् कुठारव्यापार-
उत्पन्नमननिपतरूपः आदिपदेन करणस्य कर्मणो योगात्

छिदा छिदिक्रिया । पचिं प्रकृत्य छिदामुदाजहार स-
मानन्यायत्वादव्यापकत्वस्य सार्वत्रिकत्वदर्शनाय च ।
कर्तुरहेतुत्वप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते * सर्वेति * देहस्प-
न्दादिरूपा कर्तृव्यापारपरम्परैव तेन न तथा व्यवधानं,
व्यापारम्पराया व्यापारिव्यवधायकत्वाभावादित्यर्थः ।
समः समाधिरन्यत्राभिनिवेशादिति समाधत्ते * तु-
ल्यमिति * काष्ठव्यापारादि सर्वे हेतव्यापारप-
रम्परेति न तथा हेतुत्वव्याघात इत्यर्थः ।

हस्तादेरैकरणत्वे प्रकृतलक्षणस्य किं छिन्नमित्या-
काङ्क्षायां तद्दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति *

कर्तृकर्मव्यतिरिक्तकारकेऽचरितार्थः सार्वत्रिको
हेतुः करणमिति पक्षे प्राग्व्यर्थत्वमुक्तमिदानीं अव्या-
पकत्वं दूषणं प्रसङ्गादतिदिशति ।

३०२ अव्याप्त्युद्भावनम् ।

एतेनाऽपि कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवच-
न इति पक्षो व्युदास्यः ।

* एतेनेति * अग्न्यादिः कर्ता न भवत्यग्रेरकत्वा-
न्न कर्म तण्डुलादेरेव कर्मत्वादतः कर्तृकर्मव्यतिरिक्ता-
ग्न्यादिजनकहस्तादावव्यापकत्वमित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कर्तृव्यापारविषयः करणमिति लक्षणं
कथितदोषाभावादित्याशङ्काह ।

१ तत्र व्यापारेति सो० पु० पा० ।

२ हस्तादेः करणस्य किं छिन्नमिति सो० पु० पा० ।

३०३ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न । शरीरचालनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात् । नचैतत् शक्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वानुपपत्तेः । नच साक्षात्कर्तृव्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः, साक्षाद्व्यापार्यमनःप्रभृति क्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । अव्यापकत्वाच्च ।

* कर्त्रिति * विषयः करणमित्युक्ते ज्ञानविषये घटादावतिप्रसक्ति स्तन्निरासायाह * व्यापारेति * तावत्युक्ते करणव्यापारविषये कर्मण्यतिव्याप्तिस्तन्निरासाय * कर्त्रिति * कर्ता तद्व्यापारो वेत्युक्तेऽसम्भवो माभूदित्याह * व्यापारविषय इति * कुतो न लक्षणमित्यत आह * शरीरेति * शरीरचालनाय— बाह्यचेष्टार्थं प्रयतमानस्य पुंसः प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारस्य शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं शरीरं वा विषयो भवतीति कृत्वा तत्क्रिया अस्यां शरीरचेष्टाक्रियायामेव करणं स्यादित्यतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः । शरीरस्य तत्क्रियाया वा कथं प्रयत्नविषयत्वमित्यत आह * निष्पाद्येति * प्रयत्नसाध्यत्वात्प्रयत्नविषयत्वं प्रयत्नस्य कस्य कुत्रेति साध्यविषयतयैव प्रतीतेरिति यावत् । क्रियायाः प्रयत्नविषयत्वं नास्ति शरीरस्यैव तद्विषयत्वेन नान्तरीयकतया क्रियायास्तद्विषयत्वमित्यत आह * तद्विशिष्टेति * ए-

तदुक्तं भवति वृक्षच्छेदाय प्रयतमानस्य कर्तृव्यापारस्य
 कुठारः क्रियाविशिष्टस्तद्व्यापारो बोध्यमननिपतनरूपो
 विषयीभवतीति तस्य यथा छिदायां करणत्वं तथे-
 हापि कर्तृव्यापारविषयतया करणत्वं तच्च क्रियान्त-
 राभावादस्यामेव क्रियायामिति । शरीरादि करणं कर्तृ-
 व्यापारविषयत्वात् कुठारादिवदिति करणत्वानुमाना-
 न्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * शक्योद्गीका-
 रो यस्य तत्तादृक् । शरीरादेः करणत्वं शक्योद्गीकारं न
 भवतीत्युक्तं कुतो नेत्यपेक्षायामाह * भविष्यत इति *
 भविष्यतः शरीरादेः पूर्वं कारणत्वानुपपत्तेर्निय-
 तपूर्वसत्त्वं कारणत्वं न च भविष्यतस्तदस्तीति कार-
 कत्वानुपपत्तौ तद्विशेषकरणत्वानुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह *
 स्वामिति * यदा क्रिया तद्विशिष्टं शरीरं वा तामेव
 क्रियां प्रति करणं स्यात्तदा स्वयमेव स्वसिद्धौ करण-
 मित्यात्माश्रयस्तन्न युक्तं करणत्वतन्निष्पाद्यत्वे च
 विमतिपदेनाऽभिन्नाधिष्ठाने कार्यकारणभावत्वा-
 न्मृत्वद्योः कार्यकारणभाववदिति प्रयोगविरोधात् ।
 नच हेतोरेकत्राऽप्यभाव इति वाच्यम् । उत्कर्षनिकर्षव-
 त्वादिति परैर्विशिष्टहेतुप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अव्यव-
 धानेन कर्तृव्यापारविषयत्वं न चैतच्छरीरादावस्ति म-
 नोव्यापारव्यवधानेनैव कर्तृव्यापारविषयत्वाच्छरीरा-
 देरिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * अस्या-
 तिव्याप्तिदोषस्येति यावत् । साक्षात्त्वविशेषणस्य शरी-
 रादावभावात्कुतो न परिहार इत्यत आह * साक्षा-
 दिति * यदा साक्षादेव मनो व्यापार्यते तद्व्यापा-

रश्च सङ्कल्पो हितसाधनत्वाद्यनुसंधानं वा त-
त्प्रभृत्येतदादेस्तस्य तद्व्यापारस्य च तस्यां क्रिया-
यां करणत्वासङ्गत्वादवस्थ्यात् । यद्वा मनोव्यापारः सङ्क-
ल्पादिबुद्धेरध्यवसायः ततश्च बुद्धेर्मनसो वा साक्षा-
द्व्यापारविषयत्वात्तामेव क्रियां प्रति करणत्वं प्रसज्ये-
तेति स्वसमयासिद्धं मनोबुद्धिभेदमाश्रित्यातिव्या-
प्तिमाह * साक्षादिति * तर्हि तदन्यत्वे साक्षात्कर्तृ-
व्यापारविषयः करणमिति लक्ष्यत इत्यत आह *
अव्यापकेति * कर्तृव्यापारस्य प्रगत्नरूपस्य मनोव्यापा-
रादिव्यवधानेन विषयत्वात्कुठारादेस्तत्राव्याप्तिरित्य-
र्थः । न च कार्यकरणसङ्घातस्य कर्तृत्वात्साक्षात्तद्व्यापा-
रविषयत्वं कुठारादिरिति वाच्यम् । तस्याचेतनत्वेनाक-
र्तृत्वात् घटादिवत् । चेतनविशिष्टतया कर्तृत्वे लाघवा-
त्तस्यैव कर्तृत्वमस्त्विति द्रष्टव्यम् ।

उक्तातिव्याप्तिं परिहरन्नुक्तलक्षणं विधान्तरेणो-
पस्थापयति ।

३०४ प्रकारान्तरेण करणलक्षणं तत्खण्डनं च ।

अथ तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्त-
त्क्रियाकरणमिति मन्यंस । मैवम् । अनीश्वरवादे अङ्कुरादी-
नामकरणकर्तृत्वप्रसङ्गात् । सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः
परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातेषु प्रमाराशिषु बाहिर्भा-
वप्रसङ्गात् । अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चानिप्रसङ्गात् । से-
श्वरवादेऽत्वीश्वरव्यापारविषयः सर्व कारणमिति नाकर-

णं कारणं स्यात् । ओमित्यभिधाने चाऽकारणमात्रं व्यव-
च्छेयमिति कारणं करणमित्येवोच्यतां वृथा विशेषण-
पूरणप्रयासः ।

अथेति तदिति सर्वत्र क्रियामात्रमुच्यते । तत्क्रि-
याहेतुः करणमित्युक्ते कर्त्त्रादावतिप्रसक्तिस्तां निवार-
यति * व्यापार इति * तत्क्रियाहेतुर्व्यापारविषयः
करणमित्युक्ते करणव्यापारविषये कर्मण्यतिव्याप्ति-
स्तन्निरासाय * कर्तृव्यापार इति * तत्क्रियाहेतुः कर्तृव्यापा-
रविषयः करणमित्युक्तेऽधिकरणस्यापि करणत्वप्रसङ्ग-
स्तत्क्रियाहेतुत्वात्सर्वकर्त्रीश्वरव्यापारविषयत्वाच्च, त
द्व्यासंधति * तत्क्रियाकर्त्तृति * असाधारणकर्तृव्यापारवि-
षयत्वं विवक्षितमिति यावत् । तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाक-
र्तृव्यापारविषयः करणमित्युक्ते तच्छिदिक्रियाकर्तृव्या-
पारविषयस्य तत्क्रियाहेतोः कुठारस्य गमनादौ करणता-
प्रसक्तिं निरस्यति * तत्क्रियाया इति * तत्क्रियाकर्तृव्यापा-
रविषयस्तत्क्रियायाः करणमित्युक्ते मनःशरीरादिव्या-
पारस्य तद्विशिष्टमनआदेश्च बाह्यचेष्टां प्रति करणत्वं
प्रसक्तं प्रतिषेधति * तत् क्रियाहेतुरिति * मनःशरीरादि-
व्यापारस्य तद्विशिष्टस्य मनआदेः तत्क्रियां प्रति हे-
तुत्वाभावात्तातिव्याप्तिरित्यर्थः । केनेत्थं लक्ष्यते किं
मीमांसकेनोत कणादादना, न तावन्मीमांसक ए-
वं लक्षयितुमीष्ट इति दूषयति * मैवमिति *
कुतो न शक्नुयादित्यत आह * अनीश्वरेति *
अङ्कुरादीनां करणपूर्वकत्वमस्ति वा न वा, न चेत्कार्यं

करणपूर्वकमिति व्याप्यभावाद्व्याप्यज्ञानलिङ्गेन च-
 क्षुरादिकरणानुमानं न स्यादस्ति चेत्सकारणत्वं तर्हि
 तत्कर्तृत्वं किमस्मदादेरुतेश्वरस्य, नास्मदादेस्तद्वि-
 षयज्ञानाभावात्क्रियमाणज्ञानवत् एव कर्तृत्वात्त्रापी-
 श्वरस्य तस्यानङ्गीकारादतश्च कर्तृव्यापारविषयत्वमङ्-
 कुरादिकरणस्य नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । अव्या-
 प्यन्तरमाह * सुषुप्त्येति * सुषुप्त्यनन्तरं प्रथमतो या
 प्रमा जायते तस्या अकरणकत्वप्रसङ्गः सुषुप्तस्यात्मन-
 श्चननाहीनस्य कर्तृत्वानुपपत्त्या तद्व्यापारविषयस्य
 पूर्वकालसतः करणस्यासम्भवाच्च सा करणशून्या,
 एवं सति परिगणितानि यानि करणानीन्द्रियादीनि
 तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परिसङ्ख्याताः पञ्चधा
 षोढेति वा ये प्रमाराशयस्तेषु बहिर्भावः प्रसज्येत
 तत्कलसकारणाजन्यत्वादतश्च तस्याः करणमस्ति न च
 तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः । अनी-
 श्वरवादे सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितक-
 रणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्र-
 सङ्गात् । किमिव अङ्कुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवादिति ग्र-
 न्थसम्बन्धः । तत्क्षणे ज्ञानाभावेऽपि पूर्वन्तदुपादानज्ञानं
 सुषुप्तस्यासीदिति चास्मदादिभोक्तृशरीरमचेतनं वा
 कर्तृ स्यादतो नाव्याप्तिरित्यत आह * अचेतनेति * सु-
 षुप्त्यादावपि कर्तृत्वमङ्कुरादीनामकर्तृत्वं न स्यादि-
 त्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । काणादादेरिदं तर्हि लक्षणमस्तु
 तत्रेश्वरस्य कर्तुः सर्वत्र भावादुदितावद्याभावादिति
 द्वितीयमाशङ्क्याह * सेश्वरेति * सेश्वरवादे कारण-

मकरणन्नस्यात् । हेतुमाह * ईश्वरोति * सर्वकारणमीश्वर-
व्यापारविषय इति कृत्वा त शेषः । तत्क्रियाहेतुस्तत्-
क्रियाकर्तृव्यापारविषयतक्रियायाः करणमिति ल-
क्षणयोगित्वात्कारणमात्रं करणं स्यादित्युक्तम् । नन्वी-
श्वरव्यापारविषयतया कारणमात्रस्य करणत्वमिष्यत
एव को दोष इत्यत आह * ओर्मिति * अमित्यभिधाने
ऽस्त्वित्याभिधाने इति यावत् । अकारणमात्रं व्यवच्छेद्यं
स्यात्तद्व्यवच्छेदय कारणग्रहणं नैव सिद्धेः कारणं करण-
मित्येव लक्षणमुच्यतां तत्क्रियाहेतुरित्यादिविशेषण-
प्रक्षेपो व्यर्थस्तस्या व्यावर्तकत्वादित्यर्थः ।

तस्य अव्यावर्तकत्वे ऽपि न वैयर्थ्यं स्वरूपकथनार्थ-
त्वादिति शङ्कते ।

१०० विशेषणस्य सार्थकत्वशङ्का तन्निराकरणंच ।

अथ मन्यसे न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि कि-
न्त्वेकस्यापि धर्मिणा रूपमंदन करणपदाभिधेयतोपदर्श-
नायेति । एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य करणत्वाल्लक्षणाक्ति-
प्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यभात्रमुक्तं भवेत् । नच लक्ष्यपदप्र-
वृत्तानामेव लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यल-
क्षणत्वावनेः । अपि च त्वं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव
किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि । स्यादेवं यदि
सत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्व-

दुक्तलक्षणमपि भवेत् । यदि सर्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य, न हि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्य चित्करणव्यवहारः ।

अथेति कारणमात्रस्य करणत्वे ऽपि न कारणमात्रं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं किन्त्वेकस्यापि तद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्वरूपभेदमादाय करणपदाभिधेयत्वमित्यर्थः । पदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणयोर्मिथो भेदोऽभेदो वेति विकल्प्य भेदपक्षमपवदति *एवमिति* करणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्षणत्वाभावात्तल्लक्षणे पृष्टं तत्कथनमर्थान्तरमापद्यत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तयोरभेदपक्षस्तत्रार्थान्तराभावादिति द्वितीयं प्रतिषेधति *न चेति* पदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणमुच्यते, किं वा कचित्तदपीति, नाद्यः एवं सति गंधवत्त्वादीनां पृथिव्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं नास्ति तत्तत्सामान्यानां निमित्तत्वात् अतो गंधवत्त्वादीनामलक्षणत्वं स्यात् । यदि द्वितीयस्तर्हि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव तल्लक्षणमिति प्रमाणाभावादर्थान्तरत्वं दुष्परिहरमित्यर्थः । पूर्वं कारणमात्रस्य रूपभेदालिङ्गितस्य करणपदवाच्यत्वमूरीकृत्यादूषि, इदानीं तदपि न प्रमाणाभावादन्यथावस्तुमात्रस्य तथात्वापातादित्याह *अपिचेति* करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय तस्य करणत्वाभिधानमिष्टं चेत्तर्हि वस्तुमात्रं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रदर्श्य तस्य करणत्वमुच्यतामित्यर्थः । गोशब्दस्य प्रवृत्तौ गोत्वस्य निमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षयाऽखण्डा-

दौ सर्वत्र तच्छब्दप्रवृत्तिवद्वस्तुत्वमात्रस्य करणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षया करणव्यवहारेण भवितव्यं न च तथा व्यवहरन्ति वृद्धाः घटादौ सति तस्मिन् घटेन छिनत्तीति तददर्शनादतो न तन्निमित्तमिति शङ्कते * स्यादिति * वस्तुत्वमात्राक्रान्ते यदि करणमित्यभिवदनव्यवहारस्तृतीयाप्रयोगो वा यदि भवेत्तर्ह्येवं स्यादिति सम्बन्धः । न्यायाभिमानि चेत्स्वपक्षपातं हित्वाऽनुसरन्यायं तदनुसरणे च कारणमात्रं करणमित्यपि न संतस्यतीत्यभिसन्धाय सिद्धान्तयति * तर्हीति * सति वस्तुत्वे तदव्यवहारान्न तत्करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं चेत्कारणत्वमात्रेणापि न कारणलक्षणं स्याद्व्याभिचारसाम्याल्लक्षणस्यापि व्यवहारनिमित्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । सति कारणत्वे कुठारादौ करणव्यवहारो दृश्यत एवेत्यत आह * न हीति * कुठारादौ करणत्वव्यवहारे किं कारणत्वं प्रयोजकमुत वस्तुत्वमिति विशये कारणत्वमिति निर्णयः स्याद्यदि कारणत्वाक्रान्ते कर्त्तादौ तद्व्यवहारः स्याद्वस्तुत्वाक्रान्तमात्रे चान्यत्र न स्यान्न चैवमस्तीत्याशयः ।

कर्त्तादौ करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति वदतः किं माकूतं कर्त्तरि करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति किं स्वच्छास्त्रीयो नेति, न तावदाद्यो ह्य इत्याह ।

३०६ कर्त्तरि करणव्यवहारस्यगौणत्वप्रदर्शनम् ।

कर्त्तरि तावदस्ति लोके “प्रमाणमिह देवदत्त” इति,

शास्त्रेऽपि “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामा-
ण्या”दिति चेन्न । किमयं माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौ-
णो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमि-
त्तान्मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्ता-
दिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्था-
पनाया युक्तत्वात् ।

कर्तरीति तावच्छब्दः कर्मापेक्षया कर्तरि करणव्य-
वहारे सिद्धे कर्मणोऽपि कारणत्वलिङ्गेन करणत्वव्यव-
हारः सिद्ध्यतीति भावः । तदेवोदाहरणेन परबुद्ध्याऽऽरूढं
करोति * प्रमाणमिति * विवदमानो लौकिका वदति
मदुक्तेऽर्थे देवदत्तः प्रमाणमिति तत्र प्रमाकर्तरि देवदत्ते प्र-
माणमिति प्रमाण निर्देशात्कर्तरि करणव्यवहारः सिद्ध-
इत्यर्थः । नापि द्वितीय इत्याह *शास्त्रेऽपीति* उक्तसमु-
च्चयार्थोऽपिः । आप्तप्रामाण्यान्मन्त्रस्याम्नायस्यायुर्वेदस्य
च नरकश्रुत्यादेर्यथा सामाण्यं व्यवहियते तथा कर्तृप्रामा-
ण्यमपि व्यवहियत इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रेऽपि कर्तरि करण-
व्यवहारोऽस्तीत्यनुषङ्गः तत्र परकीयमेव वचनं प्रमाणय-
ति *मन्त्रेति* मन्त्रायुर्वेदयोर्यथा प्रामाण्यमाप्तवाक्य-
त्वात्तथाऽऽप्तप्रामाण्यादेव तत्प्रमाणं तत्प्रणीतशास्त्रप्रामा-
ण्यं वाऽस्तीति वदताऽऽप्ते प्रमाकर्तरि प्रमाकरणत्वक-
थनादित्यर्थः । अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं
तु व्यवहारो गौणतया ऽप्युपपन्नो न कर्तरि करणव्य-
वहारं गमयितु मीष्ट इति परिहरति *नेति* अयं कर्तरि

करणव्यवहारोऽग्निरधीतेऽनुवाकमिति भाणवकेऽग्निव्यवहारवन्मुख्यार्थगुणयोगात्प्रमाहेतुसम्बन्धाद्गौणः किं वाऽग्नावग्निरव्यवहारवन्मुख्य एवेति व्यवहारस्योभयसाधारण्यात्संशये सति गौणतयैव तद्व्यवहारस्थापनायाः कर्तरि करणव्यवहारस्थापनस्य युक्तत्वादिति सम्बन्धः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह *पारीति* मुख्यत्वेन तदुपपत्तौ प्रसक्तप्रतिषेधासिद्धेः पारिशेष्यासिद्धिरित्यत आह * यदीति * त्वत्परिकल्पितात्करणत्वनिमित्ताद्यदि मुख्यः स्यात्तर्हि तत एव निमित्तात्कर्मण्यपि स्यान्मुख्यार्थबाधके सति तद्गुणयोगादर्थान्तरे वृत्तित्वं दर्शयति * इतीति *

मुख्यार्थे बाधकं प्रमाणं तर्को वा वक्तव्यः न चायं तर्कः कर्मणि करणव्यवहारप्रसङ्गस्येष्टापादनरूपतयाऽऽभासत्वादिति शङ्कते ।

३०७ कर्मणिकतृव्यवहारस्येष्टत्वशङ्कं ता तन्निराकरणम् ।

अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः । क दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति । यदितु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे । प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामबुद्ध्यर्जनसि विपरिवर्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति । घटेन पश्यतित्याद्यनभिधानवशान्न प्रयोगो न हि सर्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् न । मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति

तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स स्यात् न चासौ श-
क्यदर्शन इति ।

* अस्तीति * तेन रूपेण व्यवहारः शास्त्रे का-
रणस्वरूपेणेति यावत् । कर्मणि करणव्यव-
हारः शास्त्रे लोके वा करणार्थविभक्तिप्रयोगादुच्य-
ते किं वा त्वदनुभवादिति विकल्प्य प्रथममनुप-
लम्भेनापनयति * नेति * यत्र कर्मणि करणव्यवहा-
रो दर्शयितुं शक्यते तादृशमुदाहरणं लोकशास्त्रयोर्ना-
स्तीत्यर्थः । अनुपलम्भमेवोपपादयति * केति * यदि
कर्मणापि करणं स्यात्तर्हि कर्मविवक्षायां तृतीयाप्रयोगः
स्यान्नासौ कापि दृश्यत इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति
* यदीति * मध्येतासि कर्म न करणमिति भावान्न
तस्य करणत्वमिति युक्तिबाधादनुभवस्याभासत्वं
त्वर्थः । प्रतिविधत्ते * तत्रेति * कर्मणः करणत्वे कर्मापि
करणमिति पौनरुक्त्यं चार्थः । त्वदङ्गीकारमात्रान्नातिप्र-
सक्तिपरिहार इति तात्पर्यम् । विपक्षदण्डेनैतदुपपादय-
ति * प्रमेयेति * त्वदनुभवमात्रेण कर्मणः करणत्व-
मभ्युपगम्यं चेत्कश्चिद्रामबुद्धिर्वस्तुमात्रं करणतया
मयाऽनुभूयत इति यदि वक्ति तर्हि तदनुभवानुरो-
धेन वस्तुमात्रे करणस्य व्यवहारास्तित्वमुपेयं स्या-
दित्यतिसङ्गान्न कारणमात्रं करणमित्यर्थः । वामबु-
द्धिश्चतुरबुद्धिः कोमलबुद्धिर्वा उभयोरपि विजिगी-
षया भ्रान्त्या च तदभिधानसम्भवात् । कर्मणि करण-
विभक्तिप्रयोगानुपलम्भान्न तस्य करणत्वमिति यदु-

क्तं तदयुक्तं करणत्वे सत्यपि तदप्रयोगोपपत्तेरिति
 शङ्कते * घटेनेति * घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यती-
 ति वृद्धप्रयोगाभाववशादिदानीन्तनानां तथा प्रयो-
 गाभावो न तु कर्मणः करणत्वाभावाद्बृद्धव्यवहार-
 मूलत्वादिदानीन्तनव्यवहारस्येत्यर्थः । कर्मणि करण-
 त्वं वस्तुवृत्त्याऽस्ति चेत्कर्तृकरणकरणयोस्तृतीयेति ल-
 च्छणसिद्धत्वात्तदप्रयोगो वृद्धानां वा कथमित्यत आह
 * न हीति * वृद्धैर्यत्प्रयुज्यते तल्लक्षणसिद्धमिति नि-
 यमो न तु यल्लक्षणसिद्धं तत्प्रयुज्यत एवेति लोपः
 शाकल्यस्ये”त्यादि लक्षणसिद्धस्याऽपि यथागता इ-
 त्यादेरप्रयुज्यमानतया व्यभिचारादित्यर्थः । कर्मणि
 करणत्वे सत्यपि तदर्थविभक्तंरप्रयोगोपपत्तिमुपपादि-
 तामङ्गीकरोति * मास्त्विति * करणत्वाभावसाधकतद-
 प्रयोगस्यान्यथोपपत्तिरूरीकृता चेत्सिद्धं तर्हि करणत्वं
 कर्मण इत्यत आह * तदिति * तेऽस्त्विति व्यक्तिबहु-
 त्वाभिप्रायं बहुवचनं । यत्करणं तत्तदुचितव्यवहारा-
 णामन्यतमगोचर इति व्याप्तमतश्च व्यापकनिवृत्त्या
 तन्नाप्यकरणत्वनिवृत्तिर्न हि, तदयं प्रयोगः कर्म न
 करणं तदुचितव्यवहारमात्रागोचरत्वाच्छाविषाणव-
 न्न चाश्रयहीनमुदाहरणं निषेधसाध्यस्य निषेधकहेतो-
 र्ना निरुपाख्यस्याप्याश्रयतोपपत्तेरन्यथा कुत इत्यु-
 क्तं हेतूपादानानुपादानयोर्व्याघातादिति न च हेतोर-
 सिद्धिः कर्मसु करणव्यवहारस्य कस्य चिदपि वक्तु-
 मशक्यत्वादित्याह * न चेति * न हि करणार्थी क-
 र्त्तृत्वमोपादत्ते तेन तद्व्यवहारमात्रं नास्तीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि क्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि कर-
णमिति लक्षणान्तरमनवद्यत्वात्तत्राह ।

३०७ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि
न । तथा हि—अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्यवस्येदिति
सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम् । यदा
सम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धिताऽभिधीयते
ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन
विवक्षितेति चेन्न । सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता
सम्बन्धिताऽभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताऽभि-
धानाय पदान्तरमुपादीयेत । अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्य
सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्धमादा-
यापि पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्ब-
न्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्रापि करणं प्रसज्येत तद्व्यव-
च्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति ।
मैवम् । तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिता-
ऽभिधीयेत तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धिपदन्यायेन सा-
मान्याभिधायिनो भवेदिति ततोऽपि कालान्तरेऽसम्बन्ध-
व्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् ।

१ त्यनेन सम्बन्धवत्तयाऽभिधीयते सो० पु० पा० ।

त्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाऽभिधीयते इति पु. पा. ।

क्रिययेति सम्बन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धि-
 निगुणेऽतिव्याप्तिस्तद्व्युदासायाऽऽह *क्रिययेति* क्रिय-
 या सम्बन्धि करणमित्युक्ते कर्त्तृदावतिव्याप्तिस्तन्निरासा-
 याह *अयोगव्यवच्छेदेनेति* कर्त्तादेः क्रियाया अयोग-
 व्यवच्छेदो नास्तीति क्रियोत्पत्तेः प्रागेवोपरमान्न हि क-
 र्त्तादौ व्याप्रियमाणेऽपि क्रिया जायते यावद्व्यापाराविष्टं
 करणं न व्याप्रियते, करणे तु व्याप्रियमाणे व्यवच्छिद्यत ए-
 वा योगः क्रियायास्तन्निष्पत्तिपर्यन्तं करणव्यापारात् क्रि-
 याजन्मानयमोऽस्ति करणे व्याप्रियमाण इत्यर्थः । अ-
 व्याप्त्यादिदोषादर्शनात्कथमलक्षणत्वमित्यत आह *
 तथा हीति * पौनरुक्त्यादिदोषं दर्शयितुमयोगव्यवच्छे-
 दपदार्थं दर्शयति * अयोगेति * भावाभावयोरन्यतर-
 निषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यादित्यर्थः । अस्तु तथाऽपि
 प्रस्तुते हि स्यादित्यत आह *इतीति* सम्बन्धस्याभेदा-
 त् पौनरुक्त्यं, तृतीयार्थाऽपि कारकभेदादिर्न सङ्गच्छत-
 इत्यर्थः । सम्बन्धस्यैकत्वेऽपि कालोपाधिभेदेन भेदान्न
 पौनरुक्त्यं नापि तृतीयार्थस्य कारकभेदादेरनुपपत्ति-
 रिति शङ्कते * यदेति * सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्धी यदा
 कालविशेषनियतसम्बन्धितयाऽभिधीयते ततोऽन्य-
 स्मिन् काले सम्बन्धिताऽयंगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता
 इति सम्बन्धः । सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धी "अत इ-
 नि ट्ना" वितिस्मरणादस्येति प्रत्ययस्य वर्तमानसम्बन्धा-
 र्थत्वात्सम्बन्धीत्यनेनाभिधानात्तत्क्षणेन सम्बन्धिताऽभि-
 धीयते ततः कालान्तरसम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदप-
 देनाच्यते परप्रयुक्तभेदमुपजीव्य विप्रपरिव्राजकन्या-

येनेत्यर्थः । परिहरति * नेति * सम्बन्धीत्यनेन काल-
विशेषनियतसम्बन्धित्वमुच्यते इति शब्दसामर्थ्यादु-
च्यते किं वा न्यायसामर्थ्यादिति, न तावदाद्य इत्यहम्
सम्बन्धीति * सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियतसं-
बन्धितोच्यते किं तु सम्बन्धितामात्रमतो न काल-
विशेषसम्बन्धितासिद्धये पदान्तरमुपादेयमित्यर्थः ।
सम्बन्धिपदस्य सामान्यवचनत्वेऽपि किं चिद्विशेष-
मादायापि पर्यवसानात्कालविशेषानयतसम्बन्धित्वं
तेनोच्यते इति न्यायबलात् ब्रूम इति द्वितीयमाशङ्क-
ते *अथेति* सम्बन्धीत्येतत्पदं सम्बन्धितामात्रमाचष्टे
तत्सामान्याभिधायिनो विशेषमात्राकाङ्क्षिणो यस्मि-
न्कस्मिंश्चित्कालविशेषे नियतसम्बन्धमभिधाय पर्यव-
साने सार्थकत्वं भवतीत्यर्थः । सम्बन्धीति पदं यदा-
कदाचित्तत्सम्बन्धे पर्यवस्यति सामान्याभिधानहा-
रेति स्थिते कथितलक्षणं कर्त्तृदावपि प्रसज्येत तन्मा-
भूदित्ययोगपदोपादानं नाकलमित्याह * इतीति *
कालेति सम्बन्धिपदस्य सम्बन्धविशेषपर्यवसाने क्रि-
यया यदा-कदा-चित्सम्बन्धिकरणमिति लक्षणं स्या-
तच्च कर्त्तृदावस्तीति तन्निवारणायायोगव्यच्छेदपदं
ततश्च क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं व्यापारितया कारणत्वेन
क्रियासम्बन्धिकरणमिति लक्षणं कर्त्तृदेव्यावर्त्तकमि-
त्यर्थः । सामान्येन सम्बन्धवाचिनः क्षणमात्रसम्बन्धं
पर्यवसितश्चेत्तर्हि स्यादिति प्रसङ्ग इति परिहरति * मै-
वमिति * यथा सम्बन्धिपदस्य सामान्याभिधानहा-
रा क्षणमात्रसम्बन्धे चरितार्थत्वं तथाऽयोगव्यवच्छेद-

पदस्यापि सामान्याभिधायिनः क्षणमात्रसम्बन्धे च-
रितार्थत्वं स्यात्सामान्यस्य विशेषमात्रनिष्ठत्वेन नि-
राकाङ्क्षोपपत्तेरित्यर्थः । ततः किमनिष्टं निरटङ्गीत्यत
आह * इति ततोऽपीति * सम्बन्धयोगव्यवच्छेदप-
दाभ्यां क्षणद्वयसम्बन्धि करणमित्युक्तं स्यादेतच्च क-
र्त्तादावतिव्यापकमतो विशेषणान्तरमपि कालान्तरी-
यासम्बन्धव्यवच्छेदायोपादेयं स्यादतश्च हेत्वन्तरं ना-
म निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः ।

अयोगव्यवच्छेदपदस्य सम्बन्धिपदन्यायेन क्षण-
मात्रसम्बन्धपर्यवसितत्वेऽपि सार्वकालिकायोगव्यव-
च्छेदविवक्षया प्रयोगान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

३०८ अतिव्याप्तिशङ्कपरिहरौ ।

अथ यदा कदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्य-
वच्छेदो विवक्षितइति, तर्हि सम्बन्धिपद एवैषा विवक्षाऽ-
स्तु कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया । निषेधव्यवच्छेदेन
सार्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न । निषेधव्यवच्छेदस्य वि-
ध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात् ।

* अथेति * विवक्षया लक्ष्यया लक्षणनिर्वाहा-
द्यथा तृतीयं पदमुपादेयं न तथा द्वितीयमपि स-
म्बन्धिपदं प्रथम एव सार्वकालिकसम्बन्धस्य विवक्षितुं
शक्यत्वादिति परिहरति * तर्हीति * असौ विव-
क्षासम्बन्धसार्वत्रिकत्वविवक्षेति यावत् । कृतमल-
मित्येवमेतत् । ननु योगस्य सार्वत्रिकत्वं न विवक्षितं

किं त्वयोगव्यवच्छेदपदाभिधेयमतो नोक्तदोष इति शङ्कते * निषेधेति * योगस्य निषेधो ऽयोगः तद्व्यवच्छेदेनेति यावत् । सार्वत्रिकत्वलाभः सम्बन्धस्येति शेषः । अयोगव्यवच्छेदपदं योगं ब्रूया “हौ नशौ प्रकृतमर्थं गमयत” इति न्यायान्न पुनर्योगस्य सार्वत्रिकत्वमतो भवितव्यमेव विवक्षयेति परिहरति * नेति * अविशेषात् सम्बन्धिपदादयोगव्यवच्छेदपदस्येति शेषः । शङ्कते ।

३०९ शङ्कनपरिहारौ ।

तद्धर्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धासामानाधिकरण्यमयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न । तस्यापि सत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात् । सर्व्वदेति चेन्न । यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः । यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं, यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु, सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव ।

* तदिति * अर्थाभेदे शब्दाभ्यासः पुनरुक्तिः न चेह तदस्ति असम्बन्धासमानाधिकृतसम्बन्ध्ययोगव्यवच्छेदपदेनोच्यते सम्बन्धितामात्रं तु सम्बन्धिपदेन, तेन न पौनरुक्त्यं कर्त्तव्यं स्वाभावसमानाधिकृतक्रियाप्रतियोगिकसम्बन्धस्य सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । यदा क्रियया सम्बन्धस्तत्कालीनसम्बन्धाभावसामानाधिकरण्यनिषेधो ऽयोगव्यवच्छेदार्थः किं-

वा सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेध इति वि-
 कल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या पराकरोति * नेति * अत्र
 कर्त्तादावपि तस्य सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धकाले
 सम्बन्धाभावस्याभावादेवासम्बन्धीकारादतिव्याप्तिरि-
 त्यर्थः । सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेधोऽयोगव्यव-
 च्छेदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते * सर्वदेति * कर्त्तादेः क्रि-
 यया कदा चिदसम्बन्धाभ्युपगमात्तादृशनिषेधो नास्ति
 कालभेदेन भावाभावयोरेकाश्रयत्वात्तन्निषेधस्य लक्षण-
 त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । किं कालमात्रे सामानाधिक-
 रण्यनिषेधो लक्षणमुत स्वसत्तावच्छिन्नकालीननिषेध
 इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यदिति * सर्वदा
 सामानाधिकरण्यनिषेधो विवक्षित इत्येवं यदि, त-
 र्हि क्रियया करणासत्त्वकालेऽपि करणेन सम्बन्ध एव
 किमित्याक्षेपः । एतदुक्तं भवति यस्य सर्वदा क्रियया
 सम्बन्ध एव तस्य सामानाधिकरण्यनिषेधवत्त्वान्न पुनः
 कदा चिदपि सम्बन्धवतः सर्वदा सम्बन्धरहितस्य वा,
 कर्त्तादौ शशविषाणादौ चातिव्याप्तेः ततश्च करणासत्त्व-
 काले तेन क्रियासम्बन्धाभावादेतल्लक्षणं न सम्भवती-
 त्यर्थः । असम्भवं परिहरन् द्वितीयमाशङ्कते * याव-
 दिति * यत्कारकं यावत्सत्त्वं क्रियासम्बन्धि तत्करणं
 न च कर्त्तादि तथेति नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवः करणस्य
 तथात्वादित्यर्थः । प्रागीरितपौनरुत्थं स्मारयन्परिहरति
 * तर्हीति * सम्बन्धीति विशेषणवैयर्थ्यमुपपादयति
 * यावदिति * भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः स-
 म्बन्ध इति पक्षमुपादाय विशिष्टमित्युक्तम् । संयोगादि-

मूलसम्बन्धानिरूपणाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्ते-
रूपलक्षणत्वमिति पक्षान्तरमाश्रित्याह *उपलक्षितमि-
ति* इत्येवास्तु-लक्षणांमिति शेषः । योगाधीननिरूप-
णोऽयोगस्तदधीननिरूपणश्च तन्निषेध इति गौरवं सम्ब-
न्धीत्युच्यमाने लाघवात्सम्बन्धीत्येव वक्तव्यं न पु-
नरयोगव्यवच्छेदो विशेषणमित्याह *सम्बन्धीति* तथा
विवक्ष्यतां यावत्सत्त्वं क्रियासम्बन्धित्वमित्यर्थः ।

ननु न पौनरुक्त्यं सम्बन्धिपदेन सम्बन्धित्वमात्रस्य
विवक्षितत्वादयोगव्यवच्छेदेनेति तस्य यावत् कार-
कसत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न च विवक्षाऽप्येकस्मिन्प-
द एवास्तीतिवाच्यम् । वक्तुर्विवक्षाधीनत्वाच्छब्दप्रवृ-
त्तेर्ग्रन्थलाघवाद्बुद्धिलाघवस्य प्रयोजनत्वादिति शङ्कते ।

३१० पौनरुक्त्यपरिहारशङ्का दूषणं च ।

अयमेवार्थः कयाऽपि कुसृष्ट्यासम्बन्धिपदसार्थक-
तामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिकोदय-
क्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तरभा-
विनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पुर्व्वभाविचतुर्दश-
सङ्ख्यनक्षत्रास्तमयस्य च करणत्वं स्यात् । नचैवमेव
युक्तं यौगपद्येन कारणत्वानुपपत्तया कारकत्वस्य
दूरानिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनानारोहात् ।

अयमिति किं दूषणमुच्यत इत्यत आह *कृ-
त्तिकेति* *रोहिण्यासत्तेः* कृत्तिकोदयक्रियायाऽयोग-
व्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वात्तां प्रति करणत्वं स्यान्न हि

कृतिकोदये सति रोहिण्यासत्तिः कदा चिद्व्यभिचरति घटिकानन्तरं तस्या अप्युदयादित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह * अनन्तरेति * पूर्वभाविनश्चतुर्दशनक्षत्रस्यास्तमयानंतरभाविनश्चतुर्दशनक्षत्रस्योदयं प्रति करणत्वं स्यादिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति अष्टाविंशतिनक्षत्राणि अभिजिन्नक्षत्रेण सह, तत्र सपादं नक्षत्रद्वयमेकैकस्मिन् राशौ गच्छति उदयराशिमारभ्य षष्ठराश्यन्तोऽस्तमय एवं च षट्सु राशिषु चतुर्दशनक्षत्राण्यस्तं यान्ति अनन्तरराशौ पञ्चदशसङ्ख्यावच्छिन्ननक्षत्रोदयस्तथा चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितनक्षत्रास्तमयस्य चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितानन्तरभाविनक्षत्रोदयं प्रति करणत्वं स्यात् अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धात् अतश्च यत्किञ्चिन्नक्षत्रमारभ्य परिगणने यत्किञ्चिन्नक्षत्रस्य चतुर्दशसङ्ख्यावच्छिन्नत्वमस्तीति विभागं कृत्वा चतुर्दशनक्षत्रस्येत्युक्तमिति । रोहिण्यासत्त्यादेः कृतिकोदयादौ करणत्वं स्यादतोऽतिव्याप्तिः नातिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वादित्यत आह * न चेति * कुतो न युक्तमित्यत आह * योगेति * कारकविशेषः करणं कारकत्वं च नियतपूर्वभावित्वं न च तदस्ति यौगपत्यादतो व्यापककारकत्वव्यावृत्त्या व्याप्यकरणत्वव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

तत्र सम्बन्ध एव नास्ति कुतो ऽयोगव्यवच्छेदविशिष्टसम्बन्धित्वमित्यत आह ।

३११ सम्बन्धासत्त्वशङ्कापरिहारः ।

नच तत्र सम्बन्ध एव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धा

रिमिकाया दुरपह्वत्वात् । अथ कार्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः । न, सामग्याः करणत्वापत्तेः । ओमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तोभवान् ? आकलितं किलास्माभिः सामग्यपि करणमित्यत्र न श्रद्धा-
तः प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयि-
ष्यति भवानस्मानिति ।

* न चेति * हेतुमाह * व्याप्तेरिति * वृक्षत्व-
शिशपात्वयोरिव स्वभावसम्बन्धो ऽत्राप्यस्तीत्यर्थः ।
रोहिण्यासत्त्यादेः कृत्तिकोदयादिना स्वभावसम्बन्धे
सत्यपि न तत्र करणत्वप्रसङ्गो विवक्षितसम्बन्धाभा-
वादिति शङ्कते * अथेति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियया
जन्यजनकभावलक्षणसम्बन्धवत्करणमिति लक्षणं
विवक्षितं न च रोहिण्यासत्त्यादौ जन्यजनकभा-
वो ऽस्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । क्रिययाऽयो-
गव्यवच्छेदेन जन्यजनकसम्बन्धित्वं सामग्यामस्ति
न च करणमिति अतिप्रसक्त्या दूषयति * नेति *
सामग्याः करणत्वमुक्तमङ्गीकरोति * एवमास्त्विति
चेदिति * सामग्यपि करणमेवेति लक्ष्यैकदेशत्वात्
तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः । सामग्याः करणत्वे प्रमाणा-
भावादप्रामाणिकत्वाङ्गीकारमात्रेणातिव्याप्तिः परिहृ-
रणीया तथाऽपि किं परिह्रियते उत मौनमेवेति, यदि
मौनं तदा न वादिनः प्रतिस्पर्धी तस्मादाद्यः परिशिष्ट
इति परिहरति * तदिति * तत्रातिप्रसङ्गे ओमित्य-

भिधायैव निर्वृत्तश्चरितार्थो ऽतिव्याप्तिं परिहृतवान्कि-
मित्यर्थः । ततश्च न्यायाभिमानं हित्वा श्राद्धत्वमेवा-
त्मनः सम्पादितं स्यादित्यत आह * आकलितमि-
ति * अस्माभिरेतल्लक्षणवादिभिः सामग्यपि करण-
माकलितमित्यत्र न श्रद्धधतोऽस्मानपि प्रणवपूर्विकां
कां चित् श्रुतिमेव पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवा-
न् किलेति सम्बन्धः । किलेत्यप्रामाणिकतया हासप्र-
कटनार्थः । सभामध्ये स्वात्मन्यश्रद्धधतोऽपि प्रणवपूर्-
विकां काञ्चिच्छ्रुतिं वेदवाक्यं पठित्वा श्रद्धापयिष्यति
तथाऽस्मानपि प्रणवपूर्वकं वाक्यमेवोच्चार्य भवान् श्र-
द्धापयिष्यति किलेति हासभावः ।

करणखण्डनप्रसङ्गेन सामग्रीमपि खण्डयितुं प्रसङ्गं
करोति ।

३१२ सामग्रीखण्डनभूमिका ।

न सामग्री कारणं किन्तु तदेकदेशो नानाभूतः
प्रत्येकं तथा, सामग्री तु यदनन्तरं कार्यं भवत्येवेत्ये-
तावन्मात्ररूपेति चेन्न । एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कर-
णेपि सत्त्वात् ऽकरणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाया वि-
भागादौ विभागस्य च संयोगनाशादिं प्रति तथात्वापत्तेः ।

* न सामग्रीति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियास-
म्बन्धेऽपि सामग्या जन्यजनकभावसम्बन्धो नास्ति
तस्यैवंह विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । सामग्री
यदि न कारणं किं तर्हि कारणमित्यत आह * किं-

त्विति * सामग्येकदेशोऽपि निमित्तासमवाय्यादि-
नानाभूतः प्रत्येकं तथा कारणमित्यर्थः । समवाय्यस-
मवायिनिमित्तभेदेन नानाभूत इति यावत् । कारणव्य-
तिरेकेण सामग्रीं नाम न पश्यामस्तद्भेदकधर्मादर्श-
नादित्यत आह * सामग्रीति * यदनन्तरं कार्यं भव-
ति सा सामग्रीत्युक्ते कर्त्तृदावतिप्रसक्तिस्तद्व्यावृत्त्य-
र्थमाह * भवत्येवेति * कारतलानलसंयोगरूपसा-
मग्यां सत्यामेव प्रतिकूलमन्त्रादौ च सति कदा-चि-
त्कार्यानुदयादव्यापकं न च तत्र प्रतिबन्धकाभावरू-
पकारणाभावात्सामग्र्यभावः, प्रतिबन्धकाभावो न
कारणं प्रतिबन्धकाभावत्वात्तदन्योन्याभाववदित्य-
व्याप्तिर्दोषो यद्यप्यस्ति तथाप्यतिव्याप्त्या दूषयति *
नेति * व्यापृते करणे कार्यविशयम्भावाभ्युपगमाद-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह * क्रियेति *
मनसि क्रियानन्तरं विभागोत्पत्तिनियमस्ततो वि-
भागात्पूर्वसंयोगनाशः ततः संयोगान्तरं ततो ज्ञाना-
दिकार्यान्तरं भवतीति नियमात्क्रियाविभागादेरपि
विभागसंयोगनाशादौ तथात्वापत्तिः सामग्रीत्वापा-
तश्चशब्दात्संयोगजसंयोगे संयोगस्य विभागजवि-
भागे विभागस्येति द्रष्टव्यम् ।

सामग्याः कारणत्वाभावमभ्युपगम्य दूषणमु-
क्तमिदानीं कारणत्वमपि सामग्या अभ्युपगन्तव्य-
मित्याह ।

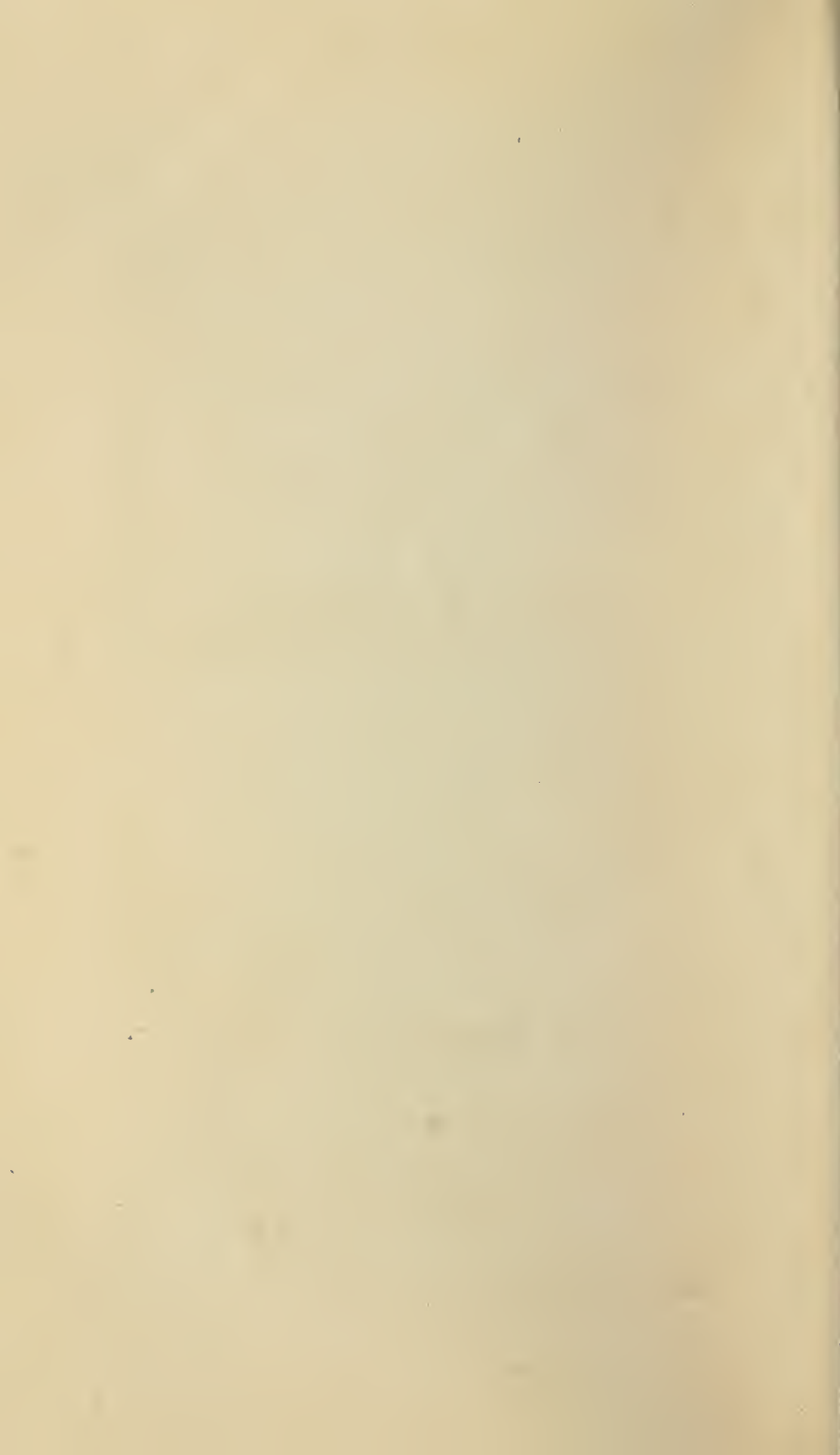
३१३ सामग्याः कारणत्वाङ्गीकारणम् ।

यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्राग्भावादि कारणल-

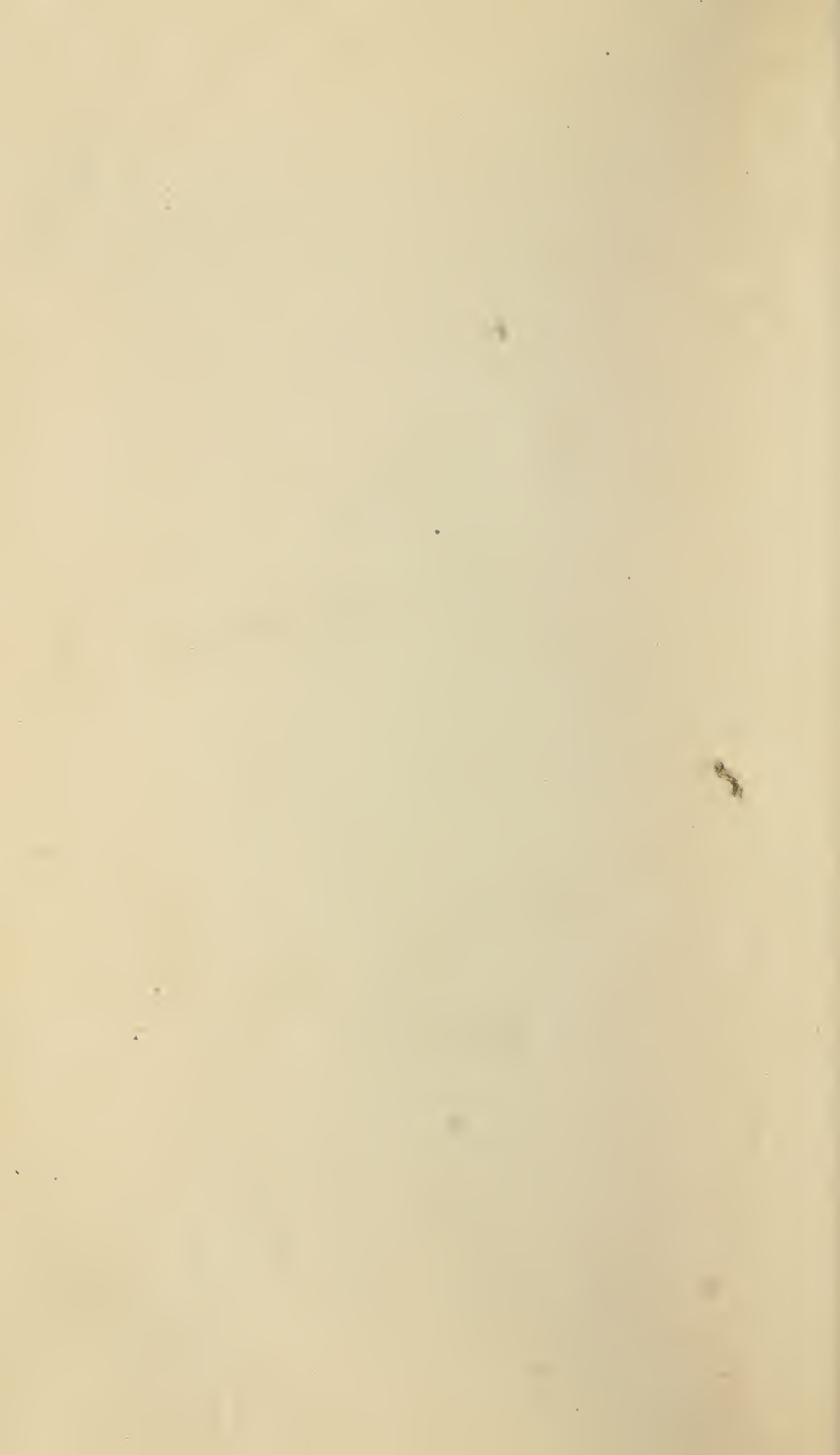
क्षणमिष्यते तत्सामग्र्यामपीति कथं तदकारणता? । प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न । तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तदनिवेशात् ।

यच्चेति सामग्र्येकदेशान् प्रति यत्कारणलक्षणमुच्यते नियतप्राक्सत्वं पूर्वसम्बन्धनियमो वा, तत्सामग्र्यामपीति कथं तस्य न कारणत्वं न हि तल्लक्षणे सति ततो ऽन्यत्वं, लक्षणस्यातिव्यापकत्वेनालक्षणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । सामग्र्याः कारणलक्षणयोगित्वे कारणत्वं स्यान्न च तदस्ति कुतः कारणत्वमिति वक्तुं सामग्र्याः स्वरूपमाह * प्रागिति * प्राक्कालोऽपि सामग्र्यामन्तर्भवतीत्येतावता कथं सामग्र्यां कारणलक्षणाभाव इत्यत आह * तादृश्या इति * प्राक्कालस्य प्राक्कालसत्वं नास्ति तस्य स्वाश्रयप्रसङ्गादतश्च तद्विशिष्टसामग्र्या अपि प्राक्कालसत्वं लक्षणं नास्तीत्याशयः । प्राक्कालस्य सामग्र्या बहिर्भावमापादयितुं कालस्य कारणत्वं न स्यादिति परिहरति * नेति * प्राक्कालो न कारणं नियतप्राक्सत्वंहीनत्वात्कार्यवदित्यर्थः । कालस्याकारणत्वे सामग्र्यन्तर्भावान्तत्सहितसामग्र्याः कारणलक्षणं नास्तीत्यत्र किमायातमित्यत आह * कारणेति * कारणान्येवैकदेशकालावस्थितानि सामग्री भवति कालस्याकारणस्य न सामग्र्यनुपवेशो न तस्याः प्राक्कालसत्वाभावेन सामग्र्याः कारणत्वाभावः सुभण इत्यर्थः ।

B
132
V3H37
1914
v.1

Harsha, son of Hira
Khaṇḍanakhaṇḍakhādyam

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D 39 13 08 08 12 004 2
RANGE BAY SHLF POS ITEM C